

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ & ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ**

Μυρτώ Λάμπρου

Αντιλήψεις περί ελληνικού έθνους στον δημόσιο λόγο.
Η περίπτωση των αδελφών Σούτσων (1833-1853)

Διδακτορική διατριβή

Τριμελής συμβουλευτική επιτροπή:

Κοταρίδης Νίκος (επιβλέπων)

Βαφέας Νίκος

Κουμπουρλής Ιωάννης

ΑΘΗΝΑ, ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 2019

Στον Φώτη, στη Ναταλία και στη Μελίνα

Εισαγωγή	5
Ιδεολογικές καταβολές των αδελφών Σούτσων.....	21
1. ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ-ΠΑΡΕΛΘΟΝ	
Αρχαία ελληνική ιστορία	34
Μακεδόνες-Βυζάντιο	61
Οθωμανικό παρελθόν και Επανάσταση	79
2. ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ-ΠΑΡΟΝ	
Παρόν	113
Η ανακήρυξη του Αυτοκέφαλου της ελληνικής εκκλησίας.....	114
Διαμάχη αυτοχθόνων-ετεροχθόνων	131
3. ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ-ΜΕΛΛΟΝ	
Αντιλήψεις για το μέλλον του έθνους.....	151
Μέλλον προοδευτικό.....	152
Μέλλον φιλελεύθερο-μέλλον συντηρητικό	171
Μέλλον αντιδυτικό	185
Μέλλον αλυτρωτικό.....	197
Ελληνική Αυτοκρατορία.....	202
Επίλογος	228
Βιογραφικά στοιχεία.....	245
Εργογραφία Σούτσων	250
Βιβλιογραφία	254

Ευχαριστίες

Η ολοκλήρωση αυτή της μελέτης θα ήταν αδύνατη χωρίς την βοήθεια πολλών ανθρώπων τους οποίους αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω. Η διατριβή αυτή αλλά και η εν γένει ενασχόλησή μου με το πεδίο της ιστορίας χρωστά πολλά στην καθοδήγηση του Γιάννη Κουμπουρλή που με την αυστηρή, κριτική ματιά του αλλά και την αμέριστη συμπαράσταση του συνέβαλλε στην διεξαγωγή αλλά και στην ολοκλήρωση της. Επίσης, θέλω θερμά να ευχαριστήσω τον δάσκαλο μου Νίκο Κοταρίδη για τα μαθήματα του που συνεχίζουν να ανοίγουν νέους δρόμους στην σκέψη αλλά και για την ουσιαστική ευγένεια και τον απλόχερο τρόπο που δίνει ευκαιρίες στους ανθρώπους. Ευχαριστώ επίσης το Νίκο Βαφέα για τις καίριες επισημάνσεις αλλά και για την συνεχή ενθάρρυνση σε όλη τη διάρκεια της πορείας.

Σημαντική υπήρξε η βοήθεια πολλών ακόμα ανθρώπων που με στήριξαν σε αυτήν την διαδρομή. Ιδιαίτέρως ευχαριστώ τον Ιάσονα Ζαρίκο ο οποίος μου πρόσφερε την πολύτιμη βοήθεια του με γενναιοδωρία. Ευχαριστώ επίσης την Αλεξία Τουτουντζή, τον Γιώργο Σάμιο και τον Γιάννη Αγγελάκη για τις πολύτιμες συζητήσεις μας αλλά και τη Ράνια Ζωίδη για την επιμέλεια της.

Τέλος, περισσότερο από όλους θέλω να ευχαριστήσω τον σύντροφο μου Φώτη Μαρκόπουλο για την άνευ όρων υποστήριξη του αλλά και τις κόρες μου Ναταλία και Μελίνα για την ουσιαστική αγάπη τους που εκφράστηκε μέσω της υπομονής τους κατά τη διάρκεια αυτού του μακρόχρονου ταξιδιού.

Εισαγωγή

Η επαναστατικότερη αλλαγή που συνέβη κατά την διάρκεια του Αγώνα της ελληνικής Ανεξαρτησίας είναι ο μετασχηματισμός των ανθρώπων σε δρώντα υποκείμενα της ιστορίας. Ο άνθρωπος του 1830 δεν θυμίζει σε τίποτα αυτόν του 1820 αφού έχει πλέον την εμπειρία της αλλαγής, και μάλιστα μιας αλλαγής που συνέβη με τη δική του συμβολή. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, οι άνθρωποι της περιόδου αυτής προσέρχονται στη νέα δεκαετία του 1830 γεμάτοι ελπίδα αλλά και ανησυχία για την επόμενη φάση της ιστορίας τους¹.

Η έλευση του Όθωνα στο μικρό ελληνικό βασίλειο σηματοδοτεί την απαρχή μιας νέας εποχής –μιας εποχής γεμάτης υψηλές προσδοκίες για το μέλλον του νέου ελληνικού κρατιδίου. Η περίοδος της Βαυαροκρατίας, και ιδιαίτερα της οθωνικής απολυταρχίας, είναι μια περίοδος με κρίσιμα «υπαρξιακά» διακυβεύματα για το νεοελληνικό έθνος-κράτος². Το περιεχόμενο της εθνικής ταυτότητας είναι ασαφές, και η εθνική ιστορία χρειάζεται να συνδέσει τα διάσπαρτα «κομμάτια» της σε ένα αξιόπιστο και πειστικό εθνικό αφήγημα. Ο εθνικισμός στο πλαίσιο του κράτους είναι διαφορετικός από αυτόν της Επανάστασης, έχει άλλα αιτούμενα αλλά και διαφορετικά συμφραζόμενα. Η αναζήτηση της ταυτότητας του ελληνικού βασιλείου εκκινεί από την μόνη βεβαιότητα που έχει, την ιστορία, και αυτό γιατί η ιστορία λειτουργεί ως δεξαμενή άντλησης επιχειρημάτων που μπορούν να φανούν χρήσιμα στο παρόν. Εντούτοις, η διαχείριση ενός παρόντος δύσκολου και απαιτητικού μοιάζει να εκτροχιάζει την όλη διαδικασία. Σε αυτό το δύσκολο και μάλλον απογοητευτικό παρόν έρχεται να προστεθεί το μέλλον: ανοιχτό, αδηφάγο και επείγον, φορτωμένο με υψηλές προσδοκίες που χρήζουν άμεσης υλοποίησης.

¹ Σύμφωνα με τον Κόζελεκ: «Είναι η ένταση ανάμεσα στην εμπειρία και την προσδοκία που προκαλεί με διαφορετικό τρόπο κάθε φορά νέες λύσεις και που εξ αυτού παράγει τον ιστορικό χρόνο», παρατίθεται στο, Francois Hartog, *Καθεστώς ιστορικότητας : Παροντισμός και εμπειρίες του χρόνου*, Αθήνα, 2012, 256.

² Για το ιστορικό περίγραμμα της εποχής, βλ. αναλυτικά, John Petropoulos, *Πολιτική και Συγκρότηση Κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο, 1833-1843*, Αθήνα, 1985· Στέφανος Παπαγεωργίου, *Από το Γένος στο Έθνος. Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους, 1821-1826*, Αθήνα, 2004, 295-313.

Αντικείμενο της παρούσας εργασίας είναι η ανασύνθεση του λόγου περί ελληνικού έθνους στο ελληνικό βασίλειο κατά την περίοδο της οθωνικής μοναρχίας με βάση την περίπτωση των αδελφών Σούτσων. Πιο συγκεκριμένα, η εργασία αποπειράται να ανασυστήσει το ιδεολογικό κλίμα του ελληνικού βασιλείου μέσω του λόγου δύο σημαντικών εκπροσώπων της φαναριώτικης διανόησης. Στόχος της παρούσας μελέτης είναι η ιχνηλάτηση και η αποτύπωση της διαδρομής του ελληνικού εθνικισμού. Πρόκειται για μια απόπειρα εστίασης του ενδιαφέροντος σε στιγμές της ιστορίας των ιδεών του ελληνικού εθνικισμού οι οποίες «ξεχάστηκαν» μπροστά στις σαρωτικές βεβαιότητες του απαρασάλευτου σχήματος που τελικά επικράτησε. Για αυτό το λόγο, το βασικό μέλημα είναι η παρουσίαση των μετατοπίσεων του ελληνικού εθνικισμού, και ειδικότερα των στιγμών εκείνων που άφηναν το περιθώριο για ενδεχόμενες διαφορετικές κατευθύνσεις³.

Με άλλα λόγια, τα ερωτήματα που τίθενται είναι πώς φτάσαμε στις καθιερωμένες παραδοχές του ελληνικού εθνικισμού όπως το τρίσημο σχήμα του Παπαρρηγόπουλου και η Μεγάλη Ιδέα; Υπήρχαν άλλες ενδεχόμενες ιδεολογικές κατευθύνσεις; Ποιες ήταν οι τομές που καθόρισαν την πορεία των ιδεών; Ποιες ήταν οι «χαμένες ευκαιρίες» του ελληνικού εθνικισμού και ποιες οι «στάσεις» που έκανε πριν κατευθυνθεί προς τον σαρωτικό αλυτρωτισμό;

Επιδίωξη της συγκεκριμένης εργασίας είναι η παρακολούθηση της συζήτησης περί ελληνικού έθνους η οποία εκκινεί μεν από το ένδοξο παρελθόν αλλά έχει να διαχειριστεί τον μετασχηματισμό του ελληνικού βασιλείου σε κρατική οντότητα και συνάμα να υλοποιήσει τα οράματα για ένα μέλλον αντάξιο του παρελθόντος. Η διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας δεν είναι απόρροια μιας αέναης συζήτησης για το

³ Ο Μ. Φουκώ υποστηρίζει την «καταγραφή της ιστορίας των ενδεχομενικοτήτων (των πληθυντικών κόσμων που θα μπορούσαν εν δυνάμει να καρποφορήσουν)» στο, Δημήτρης Σωτηρόπουλος, «Η πολιτική & κοινωνική ιστορία στον αστερισμό των σύγχρονων ιστοριογραφικών προσεγγίσεων (Νόημα - Κείμενο – Συγκείμενο)», *Φιλοσοφείν. Επιστήμη, Εύνοια, Παρρησία*, τχ 11, (Ιανουάριος 2015): 245-287.

παρελθόν, όσο ένδοξο και αν ήταν αυτό, αλλά διαμορφώνεται μέσα από τη σύγκρουση με τα πολιτικά προτάγματα του παρόντος και του μέλλοντος⁴.

Η ελληνική εθνική ταυτότητα αρθρώνεται γύρω από την έννοια του χρόνου. Η μελέτη αυτή επικεντρώνεται στη συμπλοκή της έννοιας «ελληνικό έθνος» με την έννοια του χρόνου. Εξετάζεται το «καθεστώς ιστορικότητας»⁵, ο τρόπος που οι εν λόγω λόγιοι χρησιμοποιούν τις βαθμίδες του χρόνου για να ορίσουν τα σημαινόμενα της έννοιας «ελληνικό έθνος». Για κάθε εθνικισμό η επανεφεύρεση του παρελθόντος συνιστά δομικό στοιχείο. Ειδικότερα, στην περίπτωση του ελληνικού εθνικισμού, το παρελθόν είναι ένα ασφαλές καταφύγιο που πιστοποιεί την ιστορικότητα και την μοναδικότητά του. Το μέλλον, από την άλλη, είναι ένα ανοιχτό πεδίο επένδυσης, διότι συνιστά έναν τόπο παντελώς αχαρτογράφητο με απεριόριστες δυνατότητες⁶. Το παρόν, προβληματικότερο από όλα, επιχειρεί να νοηματοδοτηθεί από το παρελθόν και επενδύει στο μέλλον.

Η έννοια του χρόνου απασχολεί τους λόγιους για έναν ακόμη λόγο: ο ελληνικός εθνικισμός επιχειρεί να δημιουργήσει ένα αφήγημα. Βασικός παράγοντας της επιτυχίας ενός αφηγήματος είναι η σύμπλευσή του με τους αφηγηματικούς κανόνες, και ένας από τους σημαντικότερους τέτοιους κανόνες είναι η χρονική δομή⁷. Οι λόγιοι που αναλαμβάνουν να συγκροτήσουν ένα αξιόπιστο αφήγημα συνειδητοποιούν σύντομα ότι πρόκειται για μια ιστορία με ασυνέχειες και κενά. Η μνήμη του έθνους, από τη στιγμή που ενεργοποιείται ως αφήγηση, δεν μπορεί να ανεχτεί κενά. Τα κενά και οι ασυνέχειες

⁴ Σύμφωνα με τον Π. Λέκκα: «ο πολιτισμικός ορισμός του Έθνους είναι εν πολλοίς διαχρονικός αναφέρεται και στο παρελθόν (ποιο ήταν το έθνος στην ιστορία;) και στο παρόν (πώς ορίζεται σήμερα το Έθνος;) και στο μέλλον (ποια μοίρα αρμόζει στο έθνος;). Από την άλλη πλευρά, τα πολιτικά προτάγματα που απορρέουν από το διαχρονικό αυτόν ορισμό τοποθετούνται κυρίως στο παρόν και το μέλλον (τί οφείλουμε να πράξουμε για χάρη του έθνους;)» Παντελής Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία, Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Αθήνα, 2006, 96

⁵ «Το καθεστώς ιστορικότητας θέλει να είναι ένα ευριστικό εργαλείο που βοηθάει να κατανοούμε καλύτερα, όχι τον χρόνο, όλους τους χρόνους ή το σύνολο του χρόνου, μα κυρίως τις στιγμές κρίσης του χρόνου, εδώ και εκεί, όταν ακριβώς παύουν να είναι αυτονόητες οι αρθρώσεις του παρελθόντος, του παρόντος και του μέλλοντος[...]. Έχουμε να κάνουμε με ένα παρελθόν λησμονημένο ή υπερβολικά μνημονευμένο, μ' ένα μέλλον που είτε έχει σχεδόν εξαφανιστεί από τον ορίζοντα ή είναι πρώτα και κύρια απειλητικό, μ' ένα παρόν που αναλώνεται διαρκώς στην αμεσότητα της στιγμής είτε είναι σχεδόν στατικό κι ατέρμονο, σχεδόν αιώνιο;» στο, Francois Hartog, *Καθεστώς ιστορικότητας: Παροντισμός και εμπειρίες του χρόνου*, Αθήνα, 2012, 33

⁶ Για την έννοια του εθνικού χρόνου, βλ., στο, Παντελής Ε. Λέκκας, *Το Παιχνίδι με τον Χρόνο: Εθνικισμός και Νεωτερικότητα*, Αθήνα, 2001· Παντελής Ε. Λέκκας, «Εθνικός χρόνος», *Δοκίμες*, τ.7, (1998):185-241

⁷ Έτσι σύμφωνα με τον Paul Ricoeur: «ο χρόνος καθίσταται ανθρώπινος στο βαθμό που εκφράζεται με αφηγηματικό τρόπο και η αφήγηση αποκτά πλήρες νόημα όταν αποβαίνει συνθήκη βίωσης της χρονικότητας» στο, Paul Ricoeur, *Time and Narrative*, Σικάγο και Μελβούρνη, 1984, 52.

οφείλουν να αποκατασταθούν για να δημιουργηθεί ένα επιτυχημένο αφήγημα⁸.

Ο χρόνος της συγκεκριμένης εργασίας είναι η περίοδος της οθωνικής μοναρχίας από το 1833 και την έλευση του Όθωνα στην Ελλάδα έως το 1853 που ξεκινά ο Κριμαϊκός πόλεμος. Μεγάλο μέρος της εργασίας αντλεί το υλικό της από τη δεκαετία του 1830. Πρόκειται για μια δεκαετία πυκνού χρόνου, επιτάχυνσης της διαδικασίας αναπαραγωγής μίας κοινωνίας που βρίσκεται σε διαρκή αναζήτηση ταυτότητας. Παράλληλα, πρόκειται για μια δεκαετία κατά την οποία οι άνθρωποι διαμορφώνουν και παράλληλα αναδιαμορφώνουν τον τρόπο που αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους. Κοντολογίς, η συναρπαστική δεκαετία του 1830 είναι μια δεκαετία ιδιαίτερα κομβική καθώς στη διάρκειά της παρακολουθούμε βήμα-βήμα τη διαδικασία συγκρότησης του μηχανισμού αυτοαντίληψης της νέας συλλογικότητας που ονομάζεται ελληνικό έθνος.

Ως χρονολογικό όριο και απόληξη της έρευνας λαμβάνεται το έτος 1853 αφού σηματοδοτεί το τέλος μιας εποχής για το νεοσύστατο ελληνικό κράτος. Σε επίπεδο γεγονότων, ο Κριμαϊκός πόλεμος εγείρει ένα κύμα ενθουσιασμού, το οποίο προσκρούει ωστόσο στα γεωπολιτικά συμφέροντα των Μεγάλων Δυνάμεων και συνιστά το τέλος των ψευδαισθήσεων περί βοήθειας από την Δύση. Επίσης, το ίδιο έτος συνιστά μια κρίσιμη καμπή για την ιδεολογική πορεία του ελληνικού κράτους αφού με την έκδοση της πρώτης εκδοχής της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*⁹ από τον Κ. Παπαρρηγόπουλο η ιδεολογική συζήτηση στο ελληνικό βασίλειο δρομολογείται προς μια συγκεκριμένη τελική ευθεία.

⁸ Ενδιαφέρουσα είναι η ίδια η παραδοχή του προβλήματος της έλλειψης ενότητας όπως εκφράζεται χαρακτηριστικά απο τον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο, είκοσι χρόνια μετά την συγκρότηση του νέου κράτους: «δυνάμεθα να ελπίσωμεν ότι θέλουσι ποτέ συναρμολογηθή αι διεσπαρμέναι και διερρηγμέναι σελίδες της πατρώας βίβλου, προς επισκευήν ολομελείας και ενότητας». Καθώς και εβδομήντα χρόνια αργότερα, ο Σπυρίδων Λάμπρος, επισκοπώντας την ιστοριογραφική παραγωγή της πρώτης εκατονταετίας της ανεξαρτησίας, διαπιστώνει ότι: «Η αντίληψις της ελληνικής ιστορίας ως ενιαίας, αποτελούσης (δια των αιώνων) το σύνολον των τυχών ενός και του αυτού λαού, διατηρήσαντος την εθνικήν αυτού υπόστασιν και συνείδησιν δια των αιώνων, ήργησε πολύ να λάβη ζωήν» στο, Αντώνης Λιάκος, «Προς επισκευήν ολομέλειας και ενότητας: η δόμηση του εθνικού χρόνου», στο *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, 171-199, 177.

⁹ Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του ελληνικού έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της σήμερον προς διδασκαλίαν των παιδων*, Αθήνα, 1853 και Η «*Ιστορία του Ελληνικού έθνους*» (α' έκδοση: 1860- 1874, β' έκδοση: 1885-1887), θεμελιώνει για πρώτη φορά την συνέχεια του έθνους σε ένα ενιαίο αλλά τριμερές σχήμα αρχαίου-μεσαιωνικού- νεώτερου ελληνισμού, τεκμηριώνοντας έτσι την αδιάλειπτη συνέχεια του αρχαίου έθνους διαμέσου του ιστορικού συνεχούς και την παρουσία του στην σύγχρονη εποχή.

Πηγές-Η περίπτωση των αδελφών Σούτσων

Η μελέτη αυτή δοκιμάζει τις ερευνητικές της υποθέσεις στο ποιητικό και συγγραφικό έργο των Φαναριωτών ποιητών Αλέξανδρου και Παναγιώτη Σούτσου¹⁰ οι οποίοι ανήκουν στη Παλιά-Αθηναϊκή-Ρομαντική ή Φαναριώτικη σχολή¹¹. Είναι γεγονός ότι οι Σούτσοι έχουν σχεδόν παραγκωνιστεί από τη φιλολογική κριτική, αφού η ποίησή τους θεωρείται πομπώδης και ψυχρή, χωρίς ιδιαίτερη λογοτεχνική αξία, πράγμα που

¹⁰ Στοιχεία της βιογραφίας των Σούτσων παρατίθενται στο τέλος της εργασίας στις σελίδες: 248-252. Για την ζωή και το έργο των Σούτσων βλ., *Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό, Πωπ-Στορκς*, τ. 9Α', Αθήνα, 1988, 344-345-Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα, 2004, 171· Συλλογικό έργο, *Κουμαριανού Αικατερίνη*, *Αθανασόπουλος Βαγγέλης*, *Αργυρίου Αλέξανδρος*, *Η Παλαιότερη Πεζογραφία μας, Από τις αρχές της ως τον πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο*, τ. Α', Αθήνα, 1998· Γιάννης Λ. Λέφας, *Ο Αλέξανδρος Σούτσος και οι επιδράσεις του έργου του στους σύγχρονούς του*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1979· Γιάννης Λέφας, *Παναγιώτης Σούτσος*, Αθήνα 1991·Λίνος Πολίτης, «Ελληνικός ρομαντισμός (1830-1880)» στο, *Θέματα της λογοτεχνίας μας*, σειρά 2, Θεσσαλονίκη, 1976, σ. 117· Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα ,2003 , 173· Κ.Θ. Δημαράς, «Ο Αλέξανδρος Σούτσος από την σκοπιά της εποχής του», στο, *Ελληνικός ρομαντισμός*, Αθήνα, 1994, 242-254· Κ.Θ. Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, 2000, 360 κ.ε.,· Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, «Ο νεοελληνικός ρομαντισμός. Ένα σχέδιο μελέτης», *Τα πρόσωπα και τα κείμενα*, τ. ΣΤ', Αθήνα, 1943-1949, 80· Mario Vitti, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, 2003, σ. 206-218, Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, 1983, σ.256-264· Νάσος Βαγενάς, «Ο ουτοπικός σοσιαλισμός των αδελφών Σούτσων», στο, *Από τον Λέανδρο στον Λούκη Λάρα. Μελέτες για την πεζογραφία της περιόδου 1830-1880* , (επιμ.) Βαγενάς Νάσος ,Ηράκλειο, 1997,43-59· Λέφας Γιάννης , *Παναγιώτης Σούτσος*, Αθήνα 1991

¹¹Την Παλαιά Αθηναϊκή Σχολή ή Ρομαντική σχολή την απαρτίζουν: «Δυο γενιές Φαναριωτών ποιητών, μεταφυτευμένες από την Κωνσταντινούπολη και τις παραδουνάβειες ηγεμονίες στο Ναύπλιο πρώτα, στην Αθήνα ύστερα, προσδιορίζουν τη μετεπαναστατική μας λογοτεχνία με τρόπο αποφασιστικό. Πρόκειται σχεδόν για υπόθεση οικογενειακή: ο Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός (1778-1850) είναι εξάδελφος του Ιάκωβου Ρίζου Ραγκαβή (1779-1855), ο γιος του τελευταίου αυτού Αλέξανδρος έχει την ίδια συγγένεια με τους αδελφούς Αλέξανδρο (1803-1863) και Παναγιώτη Σούτσο (1806-1868). [...]Γύρω σ' αυτά τα χρόνια (είμαστε ακόμα στο Ναύπλιο του Καποδίστρια) αρχίζει, μαζί με τη λογοτεχνική και πολιτική δράση των Σούτσων και του Α.Ρ. Ραγκαβή, η ιστορία του αθηναϊκού ρομαντισμού. [...]» στο, Παν. Μουλλάς, «Λογοτεχνία 1830-1880». *Ρήξεις και συνέχειες. Μελέτες για τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1993, 46-49· Ο Ευριπίδης Γαραντούδης υποστηρίζει: «ο όρος Παλαιά Αθηναϊκή Σχολή λειτουργεί κατ' αντιδιαστολή προς τον όρο Επτανησιακή Σχολή, ο οποίος αναφέρεται στη λογοτεχνία των Επτανήσων τον 19ο αιώνα. Ανάμεσα στις αρκετές πολιτισμικές διαφορές μεταξύ του αθηναϊκού και του επτανησιακού χώρου στον 19ο αι., η βασικότερη εντοπίζεται στη γλώσσα: στα Επτάνησα κυριάρχησε η λαϊκή-δημοτική γλώσσα, ενώ στην Αθήνα επικράτησε η καθαρεύουσα. [...] Ορισμένοι μελετητές, όπως ο Κ.Θ. Δημαράς και ο Γ. Βελουδής, επισήμαναν ορθά ότι στην ουσία δεν πρόκειται για αθηναϊκό ρομαντισμό, αλλά για κλασικορομαντισμό. Γιατί στην Πρώτη Αθηναϊκή Σχολή ο κλασικισμός επέδρασε παράλληλα και εξίσου έντονα με τον ρομαντισμό. Μάλιστα, η επίδραση του κλασικιστικού πνεύματος διαπέρασε όχι μόνο τη λογοτεχνία, αλλά όλες τις καλλιτεχνικές μορφές (π.χ., τις εικαστικές τέχνες) και την παιδεία της εποχής. Στον ίδιο λοιπόν χρόνο, συχνά και στους ίδιους συγγραφείς, συνυπάρχουν ή και συνδυάζονται χαρακτηριστικά αφενός του ρομαντισμού, αφετέρου του κλασικισμού.» στο, Ευριπίδης Γαραντούδης, *Λεξικό της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρόσωπα. Έργα. Ρεύματα. Όροι*, Αθήνα 2007, 1661-1662· Στην Αθηναϊκή-Ρομαντική ή Φαναριώτικη σχολή ανήκουν: «Οι ποιητές που έρχονταν στην Ελλάδα στα χρόνια της Επανάστασης και αμέσως μετά είχαν όλες τις ευγενικές προθέσεις να συντρέξουν την υπόθεση της εθνικής απελευθέρωσης και τη θεμελίωση του εθνικού πολιτισμού. Ήταν νέοι με βασική λόγια ελληνική παιδεία και γεύσεις από το κλίμα του ευρωπαϊκού ρομαντισμού στη Γαλλία και τη Γερμανία, βρίσκονταν στο στάδιο της εκκίνησής τους και οι χτυπητές αντιστοιχίες με τα δυτικοευρωπαϊκά υποδείγματα που παρουσίαζε το έργο τους καθιέρωσαν στην Ελλάδα την αντίληψη περί ρομαντισμού περιορισμένη στα δικά τους πλαίσια [...]». Σόνια Ιλίνσκαγια, *Στην τροχιά του ρομαντισμού. Η ρομαντική ποίηση στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, , Αθήνα 2008, 34-38. Βλ., ακόμη, Μητσού, Μαριλίζα, *Στεφάνου Α. Κουμανούδη, Στράτης Καλοπίχειρος*, τόμ. Α'-Β', Αθήνα, 2005· Σοφία Ντενίση, , «Για τις αρχές της πεζογραφίας μας», *Ο Πολίτης* 109 (1990) 55-63· Σοφία Ντενίση , *Το ελληνικό ιστορικό μυθιστόρημα και ο SirWalterScott(1830-1880)*, Αθήνα,1994

αποδεικνύεται και από τις λίγες γραμμές που μετά βίας τους αφιερώνονται στις ιστορίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας¹². Εντούτοις, για τη συγκεκριμένη ερευνητική απόπειρα οι Σούτσοι συνιστούν ιδανική περίπτωση για τους αρκετούς λόγους. Καταρχάς, είναι μια επιλογή σχεδόν αυτονόητη για όποιον καταπιάνεται με τις πρώτες δεκαετίες του ελληνικού κράτους, αφού για τουλάχιστον δύο δεκαετίες μονοπωλούν σχεδόν τον δημόσιο λόγο του ελληνικού βασιλείου. Η ποσότητα της γραπτής παραγωγής τους είναι αξιοσημείωτη αλλά και η ποικιλία της αφού έχουν καταπιαστεί σχεδόν με όλα τα είδη του λόγου: ιστορία, θέατρο, ποίηση, μυθιστόρημα, δημόσιους λόγους και εφημερίδες.

Ο δεύτερος λόγος που μας οδήγησε στην επιλογή του έργου των Σούτσων είναι η επίδραση που άσκησαν στους συγχρόνους τους. Η έντονα συγκρουσιακή λογοτεχνική και πολιτική παρουσία τους στην οθωνική περίοδο τους καθιστά ιδανικούς μάρτυρες της εποχής τους αφού πρωταγωνίστησαν με ένταση και πάθος στη δημόσια σφαίρα του ελληνικού βασιλείου. Άλλωστε, η μέριμνά τους για την επικαιρότητα και η ανάγκη τους να συμμετάσχουν στη συγκρότηση της ιδεολογικής ταυτότητας του εθνικού κράτους φαίνεται να ξεπερνά την ανάγκη τους για αισθητική δημιουργία.

Ο Παλαμάς σχολιάζοντας τον Α. Σούτσο γράφει:

«ο ποιητής δεν είναι μόνο της αισθητικής αντικείμενο· είναι και της Ιστορίας»¹³.

Στο ίδιο πλαίσιο σημειώνει ο Κ. Θ. Δημαράς:

«Ο Σούτσος με τα ελαττώματά του, όσο και με τις αρετές του, φανερώνεται κορυφαίος στην Αθήνα του καιρού του, γιατί την εκφράζει. [...] Άλλωστε, συχνά οι μέσοι όροι (και τέτοιος είναι ο Α. Σούτσος) μας βοηθούν ίσως περισσότερο από τις εξαιρετικές περιπτώσεις [...] Η συγκινητική αντιφατικότητα του γραμματικού μας ας λειτουργήσει

¹²« Ο Αλέξανδρος Σούτσος είναι από τους ποιητές που έχουν απασχολήσει και τη μεταγενέστερη κριτική, η οποία βέβαια διαφοροποιεί αισθητά τη στάση της απέναντι στο έργο του. Συγκεκριμένα, από αρνητικές ως και απορριπτικές είναι οι κρίσεις που διατυπώνονται για τον ποιητή από τον Κωστή Παλαμά, τον Δημαρά, τον Λίνο Πολίτη, τον Ι. Μ. Παναγιωτόπουλο. Ο Βαγενάς επισημαίνει τη διαφορά που επήλθε με την πάροδο του χρόνου στην πρόσληψη της ποίησης του Αλέξανδρου και του Παναγιώτη Σούτσου σημειώνοντας ότι “το ποιητικό έργο των Σούτσων, μολονότι θαυμαζόταν στον καιρό του ως μεγάλο αισθητικό επίτευγμα, σήμερα είναι αντικείμενο καλλιτεχνικής περιφρόνησης” και εξηγεί ότι αυτό συμβαίνει “γιατί τα μείζονα κείμενά τους [...] είναι γραμμένα στην καθαρεύουσα γλώσσα”. Ο Βαγενάς, ωστόσο, αναγνωρίζει τη συμβολή τους», στο, Δήμητρα Ραζάκη, «Η κριτική για την ποίηση του 19ου αιώνα στα περιοδικά *Ευτέρπη*, *Πανδώρα* και *Χρυσσαλίδες*», *Συνάντηση εργασίας νέων ερευνητών: Ο ελληνικός περιοδικός Τύπος του 19ου αιώνα*, Αθήνα, 2015, 115 . Επίσης, ο Παλαμάς υποστηρίζει ότι ο Α. Σούτσος είναι «δημοσιογράφος μάλλον ή ποιητής» στο, Κωστής Παλαμάς, *Απαντα*, τ. 2, , Αθήνα, 1962-1969, σ. 261. Για την ιδιαίτερη θέση που κατείχε ο Αλέξανδρος Σούτσος στην Αθηναϊκή Σχολή αλλά και για τις επιδράσεις που άσκησε σε σύγχρονους του ποιητές, βλ., Λέφας, *Ο Αλέξανδρος Σούτσος*.

¹³ Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, 254

κατά την ανάγνωση της προκείμενης εργασίας ως προειδοποίηση για τις προϋποθέσεις και τους περιορισμούς, τον ανεπιτυχή συγχρονισμό προς τα δεδομένα της δυτικοευρωπαϊκής ιστορίας και τις τοπικότητες των εκδοχών νεωτερικότητας στο οθωμανικό πλαίσιο της κοινωνίας του γένους [...] ο Αλέξανδρος ήταν στην ουσία ένας έμμετρος πολιτικός και κοινωνικός αρθρογράφος. Το ποιητικό μέτρο, δεν πρέπει να ξεχνάμε, πέρα από φόρμα, έχει συγκεκριμένη κοινωνική λειτουργικότητα καθώς διευκολύνει την απομνημόνευση και συνεπώς ευνοεί την κοινωνική διάχυση των ιδεών που περιέχονται σε ένα έργο»¹⁴.

Η ενασχόληση με ζητήματα της σύγχρονης πολιτικής και ιστορικής πραγματικότητας είναι το βασικό μέλημα τους. Ακόμα και όταν οι ρομαντικοί ήρωες των μυθιστορημάτων τους περιπλανώμενοι, ταλαιπωρούνται από ατομικά αδιέξοδα, συνάμα τους απασχολεί το πολιτικό, το συλλογικό και το εθνικό διακύβευμα. Για αυτόν τον λόγο τα έργα τους έχουν χαρακτηριστεί πολιτικοφιλοσοφικά¹⁵. Σύμφωνα με σχετική παρατήρηση του Δ. Βικέλα, που μας μεταφέρει ο Κ. Θ. Δημαράς, ο Α. Σούτσος άσκησε μεγάλη επιρροή στην κοινή γνώμη με τους σατιρικούς στίχους που εύκολα μπορούσαν να απομνημονευθούν ακόμα και από μη εγγράμματους:

«ο τύπος ήτο ακόμη εις τα σπάργανα του. Η πολιτική διεξήγετο κατά μέγα μέρος ποιητικώς. Οι εύηχοι στίχοι του Αλεξάνδρου Σούτσου εξήσκησαν επί της κοινής γνώμης επιρροήν (όχι αγαθή, δυστυχώς) μεγαλυτέραν όσης δύνανται σήμερον να εξασκήσουν τα άρθρα των εφημερίδων μας»¹⁶.

Αλλά και ο Κ. Παλαμάς συμφωνεί ότι την πρώτη περίοδο της Αθηναϊκής Σχολής (1830-1850), αλλά και τους πρώτους χρόνους της δεύτερης (1850-1880), οι αδελφοί Αλέξανδρος και Παναγιώτης Σούτσοι μεσουρανούν στο ποιητικό στερέωμα του βασιλείου, είναι ο «ποιητικός κανόνας», και επιβάλλουν σε πολλούς λόγιους το προσωπικό τους ύφος¹⁷:

¹⁴ Στο ίδιο, 253

¹⁵ «Ο Λέανδρος συγγενεύει μ' εκείνα τα έργα που [...] συντήκουν μέσα τους την αισθηματική με την πολιτική προβληματική, είναι [...] ένα "φιλοσοφικοπολιτικόν μυθιστόρημα"» επισημαίνει ο Βελουδής στο, Γιώργος Βελουδής, «Εισαγωγή», στο Παναγιώτης Σούτσος, *Ο Λέανδρος*, επιμ. Γιώργος Βελουδής, Αθήνα, 1996, 45-70, 63.

¹⁶ Στο ίδιο

¹⁷ Χαρακτηριστικό παράδειγμα στην πρώτη ποιητική ανθολογία που επιχειρείται με τίτλο «Ελληνικός νέος Παρνασσός ή απάνθισμα των εκλεκτότερων ποιήσεων της αναγεννηθείσης Ελλάδος» οι δύο αδελφοί Σούτσοι καταλαμβάνουν τις μισές σελίδες στο, Αλέξης Πολίτης, *Η ρομαντική λογοτεχνία στο έθνος κράτος 1830-1880*, Ηράκλειο, 2017, 88

«Δεν υπάρχει ποιητής πλην του Σολωμού και των εκ του Σολωμού, εις το άσμα του οποίου δεν ευρίσκεται αμυδρότερον ή ζωηρότερον, μία κάποια απήχησις και ανάπλασις της ποιήσεως, καθώς την ηθέλησεν ο Σούτσος. Οι επισημότεροι των εν Αθήναις και Βυζαντίω σουτσίζουν, ποιος πολύ, ποιος ολίγον¹⁸».

Ο σημαντικότερος όμως λόγος που μας οδηγεί στους Σούτσους είναι ότι η πορεία τους στον χώρο των ιδεών αντανakλά την πορεία των ιδεών του ελληνικού εθνικισμού. Μέσα από το πολυποίκιλο και πολυκύμαντο έργο τους μπορεί κάποιος να δει τις διακυμάνσεις και να αφουγκραστεί τις εντάσεις της ιδεολογικής συζήτησης περί ελληνικού έθνους που διεξήχθη κατά την συγκεκριμένη περίοδο. Οι αδερφοί Σούτσοι διεκδικούν και καταφέρνουν να κερδίσουν έναν ρόλο διαμορφωτή της ιδεολογίας του εθνικού κράτους. Έχουν αντίληψη της ιστορικής στιγμής στην οποία βρίσκονται, έχουν γνώση του ρόλου που διαδραματίζουν στην διαμόρφωση της ιστορίας και του εθνικού αφηγήματος. Είναι σαφές ότι αισθάνονται ότι έχουν ηγεμονικό ρόλο στον χώρο των λογίων –ρόλο ο οποίος φαίνεται να τους αναγνωρίζεται σε μεγάλο βαθμό και από τους ομότεχνους τους¹⁹. Έχοντας και οι δύο ενδυθεί τον μανδύα του οργανικού διανοούμενου²⁰ του εθνικού κράτους βασική τους επιδίωξη είναι να διαδραματίσουν ενεργό ρόλο ως εθνικοί διανοούμενοι²¹. Με άλλα λόγια, επιθυμούν να «είναι εκείνα τα

¹⁸ Λέφας, *Ο Αλέξανδρος Σούτσος*, 82

¹⁹ «Ο Οδοιπóρος (1831)[του Π. Σούτσου], [...] τον έκανε μέσα σε μια νύχτα αρχηγό της Αθηναϊκής Σχολής» στο, Βάλτερ Πούχνερ, «Ζητήματα τεκμηρίωσης στην ιστορία του ελληνικού προεπαναστατικού θεάτρου», *Ανεπίδοτα και αναπάντητα. Δέκα θεατρολογικά μελετήματα*, Αθήνα: 2015, 280 ·βλ., επίσης: «Ο πόθος [...] της ελευθερίας και η επαναστατική ορμή του Σούτσου τον έφεραν πολλές φορές σε σύγκρουση με την εξουσία. Διώκεται, φυλακίζεται, φεύγει από την Ελλάδα επανειλημμένα· τον βρίσκει ο θάνατος στην Σμύρνη στα 1863. Μια μέρα πριν από τον θάνατό του, έγραφε στον αδελφό του Παναγιώτη: “Υπήρξα, ως γράφεις, η πέτρα της σφενδόνης, ην έρριψεν ο Ύψιστος επί της κεφαλής δύο τυράννων [του Καποδίστρια και του Όθωνα]· αλλ’ η κεφαλή εκείνων συνετρίβη, εγώ δε σήμερα, η πέτρα της σφενδόνης του, ως πέτρα κείμε και άχρηστος έμεινα εις την κονίαν, και ούτε τον παιάνα της νίκης των Ελλήνων έψαλλα”. Η Εθνοσυνέλευση, στο άκουσμα του θανάτου του, εψήφισε την έκδοση των Απάντων του, η οποία όμως δεν πραγματοποιήθηκε. [...] ο σημαδεύει την τεχνική του στίχου, την σκέψη, την πολιτική, δημιουργεί την ιδιάζουσα σατιρική σχολή των Αθηνών· με την ζωή και τα έργα του βαθιά ποτισμένα από τον ρομαντισμό, επηρεάζει τους νεότερους Αθηναίους και γίνεται πρότυπό τους σε κάθε λογής δράση και ποίηση.» στο, Κ.Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, Αθήνα, 2000, 365· Για την εκτίμηση που έχαιραν από τους ομότεχνους τους ενδεικτικά αναφέρουμε : «Ο Ραγκαβής, λίγο μικρότερος από τους Σούτσους, τους θαύμαζε ακόμα πολύ – ιδίως τον Παναγιώτη, που τον θεωρούσε άλλον Λαμαρτίνο ή Πίνδαρο» στο, Αλέξης Πολίτης, «Παναγιώτου Σούτσου, Ποιήσεις, 1831.Βιβλιογραφικές διευκρινήσεις, χρονολόγηση της έκδοσης, και κάποιες αθησαύριστες πληροφορίες», *Ο Ερανιστής*, τ.28, Αθήνα, 2011 : 313.

²⁰ Για το ρόλο του οργανικά διανοούμενου βλ. στο, Αντόνιο Γκράμσι, *Οι διανοούμενοι*, Αθήνα, 1972, 53-64· Quentin Hoare and Geoffrey Nowell Smith, *Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, London, 1971, 131-148.

²¹ Σύμφωνα με τον Connor η εθνική συνείδηση αφορά την μάζα και όχι τις ελίτ: «National consciousness is a mass-rather than an elite-phenomenon, and the masses, until quite recently isolated in rural pockets and being semi- or totally illiterate, were quite mute with regard to their sense of group identity(ies). My long term research into the nature of national formation and the development of nationalism in both Europe and Greece has taught me two

πρόσωπα που παράγουν συνειδητά την εθνικιστική ιδεολογία μετέχοντας άμεσα στη διατύπωση, την ανάπτυξη και τη διάδοσή της»²².

Το έργο των Σούτσων λειτουργεί ως οδοδείκτης του μετασχηματισμού του συλλογικού υποκειμένου που αυτοπροσδιορίζεται ως ελληνικό έθνος. Στο πλαίσιο αυτού του μετασχηματισμού, η εθνική θεωρία διαπλέκεται με την πράξη και κατασκευάζει τη νέα, ιδεατή «συλλογική εαυτότητα»²³ προσδίδοντάς της χαρακτηριστικά, φαντασιακά και μη, αξίες, δομές, συναισθήματα και αντιλήψεις που το νεοσυσταθέν κοινωνικό υποκείμενο οφείλει να υιοθετήσει²⁴. Οι Σούτσοι αισθάνονται ως οι εθνικοί διανοούμενοι του κράτους, ως μια ξεχωριστή κοινωνική κατηγορία η οποία οφείλει να παραγάγει και να μεταδώσει την ιδεολογία του νεωτερικού εθνικού κράτους²⁵.

Ίσως το πιο ενδιαφέρον, από ερευνητική άποψη, προτέρημα των Σούτσων να είναι η ασυνέπειά τους. Το κυρίαρχο χαρακτηριστικό των Σούτσων είναι η ιδεολογική ευκινησία που διαπνέει τα κείμενά τους τα οποία, ακολουθώντας την ροή των γεγονότων, γίνονται καθρέφτες της ιδεολογικής συζήτησης στο εσωτερικό του νεότευκτου εθνικού κράτους. Η ιδεολογική περιπλάνησή τους αντικατοπτρίζει όλες τις ρήξεις, τις ασυνέχειες, τις αναδιπλώσεις και τις παλινδρομήσεις της ελληνικής εθνικιστικής ιδεολογίας. Οι ιδέες των Σούτσων μετατοπίζονται, προσαρμόζονται, αλλάζουν ανάλογα με τις συνθήκες και πάντοτε βρίσκονται σε μια πορεία παράλληλη με τον ελληνικό εθνικισμό. Άλλωστε, το πιο σημαντικό ίσως χαρακτηριστικό αυτής της ιδεολογίας είναι η «πλαστικότητα» της, η δυνατότητά της να προσαρμόζεται στις

insurmountable historical facts: (1) national symbols are always people's inventions, and (2) people often die for them with the satisfaction of serving eternal truth (Letter to the Editor, New York Times, 9 May 1994) στο, Walker Connor, *The timelessness of nations*, Nations and Nationalism 10 (1/2), 2004, 35–47, 36.

²² Αντώνης Λιάκος, «Δόμηση του εθνικού χρόνου», στο, *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ.Θ.Δημαρά*, Αθήνα, 1994, 203.

²³ Κων/νος Τσουκαλάς, «Ιστορία, μύθοι και χρησμοί. Η αφήγηση της ελληνικής συνέχειας», στο, *Έθνος, κράτος, εθνικισμός*, Αθήνα, 1995, 299.

²⁴ Άλλωστε, «μόνον αν παρακολουθήσουμε την κατασκευή των κεντρικών αξιωμάτων της εθνικιστικής ιδεολογίας είναι δυνατόν να απελευθερωθούμε από εκείνη την αντιμετώπιση που τα θεωρεί αυθυπόστατες, φυσικές πρωτογενείς, υπερϊστορικές και απόλυτες έννοιες» στο, Παντελής Λέκκας, «Η συγκρότηση της εθνικιστικής ιδεολογίας: εθνική θεωρία και εθνικό φρόνημα», στο, *Έθνος, κράτος, εθνικισμός*, Αθήνα, 1995, σ.235

²⁵ Για το θέμα των διανοομένων βλ., Παντελής Ε. Λέκκας, «Διανοούμενοι και ιδεολογία», στο, *Επιστημονική Συνάντηση στη Μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα, 1994, 201-210.

γεωπολιτικές ανάγκες και τα συμφέροντα του ελληνικού κράτους και των κυρίαρχων πολιτικών ελίτ.

Τα κείμενα αυτών των δύο λογίων συνιστούν ένα παράδειγμα καταγραφής των κεντρικών αξιωμάτων του εθνικού αφηγήματος και της εθνικής ιδεολογίας. Στα κείμενά τους παρελαύνουν όλα τα κυρίαρχα ιδεολογήματα του ελληνικού εθνικισμού. Έτσι, σε μια πρώιμη διατύπωση συναντούμε τα βασικά ιδεολογήματα του ελληνικού εθνικισμού όπως το τρίσημο σχήματος της αδιάλειπτης ιστορικής συνέχειας, το ελληνοχριστιανικό ιδεώδες αλλά και την πρώτη ρητή διατύπωση της Μεγάλης Ιδέας. Οι Σούτσοι με το έργο τους προετοιμάζουν τον δρόμο για τον Παπαρρηγόπουλο αλλά και για τον Ζαμπέλιο.

Τα πρώτα χρόνια το βλέμμα των δυο ποιητών είναι πιο «ανοιχτό» ωστόσο στο πέρασμα των χρόνων αυτή η προοπτική φαίνεται να στενεύει να γίνεται πιο «κλειστή» και να περιορίζεται στον αλυτρωτισμό. Η μετατόπιση αυτή γίνεται εξίσου φανερή και στην γλώσσα τους, η οποία σταδιακά απομακρύνεται από την καθομιλουμένη και προσπαθεί να ομοιάσει στην αρχαία²⁶.

Είναι προφανές ότι οι Σούτσοι δεν εκπροσωπούν ολόκληρη την ελληνική διανόηση της εποχής, ούτε καλύπτουν ολόκληρο το φάσμα της συζήτησης περί έθνους που διεξάγεται στο ελληνικό βασίλειο. Άλλωστε, οι αντιλήψεις τους υπόκεινται σε συγκεκριμένους περιορισμούς, όπως η καταγωγή τους, η εγγραμματοσύνη τους, οι πνευματικές καταβολές τους και η κοινωνική τους τάξη. Η φαναριώτικη καταγωγή τους συνιστά ένα σημαντικό συστατικό της ταυτότητας τους. Η φαναριώτικη διανόηση θα κυριαρχήσει στον πνευματικό κόσμο του ελληνικού κράτους και θα συμβάλει στην προσπάθεια συγκρότησης του εθνικού αφηγήματος. Ας μην ξεχνάμε ότι πρόκειται για διανοούμενους με άρτια μόρφωση, ξένες γλώσσες, μουσική καλλιέργεια και λεπτούς τρόπους στις συναναστροφές τους, οι οποίοι κάνουν αισθητή, συχνά με αρνητικό τρόπο, την παρουσία τους σε κάθε πνευματική και κοινωνική εκδήλωση. Η οπτική τους περιορίζεται από την μονομέρεια των γλωσσικών και αισθητικών κριτηρίων τους, και

²⁶ Ștefan Petrescu, «Συνέχειες και ασυνέχειες στην οργάνωση και τη λειτουργία του ελληνοφώνου κόσμου των παραδουνάβιων ηγεμονιών κατά το πρώτο μισό του δέκατου ένατου αιώνα», στο, *Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014): οικονομία, κοινωνία, ιστορία*, Κωνσταντίνος Α. Δημάδης (επιμ.), Αθήνα, 2015, 282.

προπαντός απο την έντονη αίσθηση της ιδιαιτερότητας, και δη της ανωτερότητας, του κοινωνικού και πολιτισμικού στρώματος²⁷ στο οποίο ανήκουν. Στην πραγματικότητα, λειτουργούν ως μια κλειστή ομάδα η οποία θεωρούσε αυτοδίκαιη την πνευματική ηγεμονία λόγω της πολιτισμικής και κοινωνικής τους θέσης²⁸.

Οι Σούτσοι, φέροντας τη συνείδηση της φαναριώτικης καταγωγής τους, φτάνουν στο ελληνικό κράτος και επιθυμούν να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους αλλά και τις γνώσεις τους στη νεοσύστατη πολιτεία. Έρχονται με την βεβαιότητα ότι θα διαδραματίσουν πρωταγωνιστικό πολιτικό ρόλο. Αισθάνονται ότι ήρθε η ώρα της δράσης, της μετακένωσης των ιδεών και των γνώσεων που είχαν αποκομίσει από την περιδιάβαση στις ευρωπαϊκές χώρες αλλά και της μεταλαμπάδευσης της διοικητικής εμπειρίας της κάστας τους.

Οι Σούτσοι δεν είναι ένα πρόσωπο, αν και συχνά λειτουργούν ως ένα. Ο καθένας με την διαφορετική του ιδιοσυγκρασία έχει τις δικές του εμμονές. Ο Παναγιώτης Σούτσος ξεκινά ως απόστολος των διαφωτιστικών ιδεών, εισηγείται τον «κοινωνισμό», τη χειραφέτηση της γυναίκας, την ανάγκη για εκσυγχρονισμό, προβάλλει τη Δύση ως πρότυπο. Στη συνέχεια, μεταβαίνει σε έναν ιδιότυπο χριστιανικό «κοινωνισμό» για να καταλήξει σε έναν ακραιφνή αλυτρωτισμό που συναρθρώνει τον αρχαιοελληνικό κλασικισμό με τον χριστιανισμό σε μια μορφή που θυμίζει το ελληνοχριστιανικό ιδεώδες του Ζαμπέλιου.

Από την άλλη πλευρά, αν και ο Αλέξανδρος διανύει μια αντίστοιχη πορεία, οι προσωπικές του εμμονές έχουν περισσότερο να κάνουν με το πολιτικό διακύβευμα. Ο συνταγματικός αγώνας που διεξάγει είναι διαρκής και σκληρός. Όταν τελικά θα ψηφιστεί το πρώτο ελληνικό Σύνταγμα, θα το βιώσει ως προσωπική επιτυχία. Ο Αλέξανδρος ξεκινά ως εκπρόσωπος του πολιτικού φιλελευθερισμού, οι ιδέες του πηγάζουν από τον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό, διεξάγει ανηλεή πόλεμο μέσα από τα γραπτά του ενάντια στις αυθαιρεσίες της εξουσίας, συμπεριλαμβανομένης της εκκλησιαστικής. Εντούτοις, η

²⁷ «Η ολιγάριθμος αυτή κλάσις[των λογίων] εμπεριέχει την διάνοιαν και τον πλούτον του ελληνικού λαού· αυτή μεν είναι η ψυχή της Ελλάδος, ο δε λαός είναι το σώμα της» στο, Αλέξανδρος Σούτσος, *Ελληνική Πλάστιγξ*, Αθήνα, 1836, 29.

²⁸ Βενετιά Αποστολίδη, «Η συγκρότηση και οι σημασίες της εθνικής λογοτεχνίας», στο, *Έθνος, κράτος, εθνικισμός*, Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα, 1995, 15-36.

πολιτική εκδοχή του εθνικισμού του συναρθρώνεται με την ρομαντική εκδοχή του έθνους. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η χρήση του όρου «Μεγάλη Ιδέα» ανιχνεύεται, δύο φορές μάλιστα, σε δικά του κείμενα πριν τον Ι. Κωλέττη, και αυτό είναι ένα σημείο συνάντησης με τον αδελφό του.

Στην παρούσα εργασία γίνεται ένας άτυπος διαχωρισμός του έργου των Σούτσων σε δύο φάσεις. Η πρώτη φάση απαρτίζεται από την περίοδο που εμφανίζονται στα ελληνικά γράμματα μετά το 1826, κορυφώνεται στην δεκαετία του 1830 και έχει ως απόληξη την Συνταγματική μεταβολή. Πρόκειται για μια ιδιαίτερα, μαχητική περίοδο που στο έργο τους απηχείται η παράδοση του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, της προόδου, του πολιτικού φιλελευθερισμού πάντοτε μαζί με το κυρίαρχο κλίμα του Ρομαντισμού. Η δεύτερη φάση ξεκινά από το 1844 και την διαμάχη αυτοχθόνων-ετεροχθόνων η οποία υπήρξε πολύ σημαντική και «τραυματική» για τους ίδιους και καταλήγει σύμφωνα με τα όρια της εργασίας το 1853 και τον Κριμαϊκό πόλεμο. Πρόκειται για μια φάση διαφορετική, εξίσου μαχητική με κεντρικό διακύβευμα των αλυτρωτισμό. Ιδεολογικά οι Σούτσοι συντηρητικοποιούνται με κυρίαρχο ζητούμενο την εθνική ολοκλήρωση και λιγότερο τα κοινωνικά θέματα.

Στην εργασία μελετήθηκε το σύνολο του έργου των Σούτσων και υπάρχουν αποσπάσματα σχεδόν από όλο το έργο τους μέχρι και την υπό εξέταση περίοδο. Καθώς στόχος δεν είναι η φιλολογική παρουσίαση του συνόλου του έργου των Σούτσων, για την παρούσα εργασία δόθηκε έμφαση σε αποσπάσματα από το λογοτεχνικό έργο τους και από τις εφημερίδες τους τα οποία διαδραμάτισαν κομβικό ρόλο στην ιδεολογική πορεία τους και υπηρετούν τα ερωτήματα της παρούσας μελέτης.

ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ

Η εργασία χωρίζεται σε τρία κεφάλαια που τιτλοφορούνται αντίστοιχα παρελθόν, παρόν και μέλλον. Στο κάθε κεφάλαιο εξετάζεται η πρόσληψη της έννοιας ελληνικό έθνος σε σχέση με την αντίστοιχη χρονική ενότητα. Πριν την κυρίως ανάλυση κρίθηκε χρήσιμη η αναφορά στη γενικότερη ιδεολογική συγκρότηση των αδελφών Σούτσων

καθώς οι αντιλήψεις τους είναι απόρροια των ιδεών, των γνώσεων και των πνευματικών ζυμώσεων του καιρού τους.

Πιο συγκεκριμένα, το πρώτο μέρος της εργασίας, το οποίο ασχολείται με το παρελθόν, έχει ως στόχο να καταγράψει τις απόψεις των αδελφών Σούτσων για την ιστορία του έθνους. Οι Σούτσοι, μαζί με άλλους λόγιους της εποχής, αναλαμβάνουν αυτόκλητα τον ρόλο να ανασύρουν από τη δεξαμενή της ιστορίας τα πολιτισμικά επιχειρήματα και να θωρακίσουν την εθνική ιδέα και να συγκροτήσουν το εθνικό αφήγημα με αδιάσειστα τεκμήρια της μοναδικότητας του έθνους. Σε αυτό το πλαίσιο, η ανά χείρας διατριβή παρακολουθεί την καταβύθιση των δύο λογίων στις αντιλήψεις περί ιστορίας καταγράφοντας και επιχειρώντας να ανασυγκροτήσει το ιστορικό τους αφήγημα.

Η ενασχόλησή τους με την ιστορία στα πρώτα χρόνια της παρουσίας τους στον δημόσιο χώρο υπακούει περισσότερο στις πειθαρχίες του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Με άλλα λόγια, κυρίαρχο μέλημα εν προκειμένω είναι να καταδειχθεί η άρρηκτη σχέση με την αρχαία Ελλάδα καθώς δίνεται έμφαση στον πολιτικό φιλελευθερισμό, στο αίτημα της ισοπολιτείας, δηλαδή της επαναστατικής *égalité*²⁹, ως δομικού στοιχείου της εθνικής ταυτότητας. Για αυτόν τον λόγο συναντάμε τις γνωστές τόσο από τον ευρωπαϊκό όσο και από τον ελληνικό Διαφωτισμό αρνητικές θέσεις περί Βυζαντίου και αρχαίων Μακεδόνων. Πολύ σύντομα όμως, αυτή η τακτική επρόκειτο να αλλάξει. Όχι μόνο το Βυζάντιο θα μπει στο παιχνίδι του συνεχούς εθνικού χρόνου αλλά Α. Σούτσος θα ζητήσει και συγνώμη από τους αναγνώστες του που καθυστέρησε να το εντάξει στο εθνικό αφήγημα. Οι Σούτσοι θα αποτελέσουν διαπρύσιους μάρτυρες της εθνικής συνέχειας, θα υπηρετήσουν αλλά και θα διατυπώσουν στα έργα τους σε μια πρωτόλεια μορφή όλα σχεδόν τα μετέπειτα κυρίαρχα σχήματα του επίσημου εθνικού αφηγήματος.

Αναλυτικότερα, στο πρώτο μέρος, η παρούσα εργασία ασχολείται με τις αντιλήψεις των αδελφών Σούτσων για την αρχαία ελληνική ιστορία, και κυρίως με την «χρήση» της αρχαίας ελληνικής ιστορίας στο νεωτερικό εθνικό πλαίσιο³⁰. Επιχειρείται η

²⁹ Γιώργος Βελουδής, «Οι Σούτσοι και το γλείψιμο» στο, *Το γράμμα και το πνεύμα*, Αθήνα, 2004, 92.

³⁰ «Ένας από τους δρόμους του αντικειμενικού και της αυτογνωσίας είναι η ιστορία της ιστορίας που τελικώς είναι μια από τις μερικευτικές προβάσεις στις καθέκαστα ιστορικές στιγμές στις οποίες ανήκουν οι αφηγήσεις της ιστορίας. Η

ανασύσταση των κεντρικών επιχειρημάτων που αντλήθηκαν από την ερμηνεία της αρχαίας ελληνικής ιστορίας για να υποστηρίξουν-«δικαιολογήσουν» την αναγκαιότητα ύπαρξης ενός ανεξάρτητου ελληνικού κράτους με ευρωπαϊκό προσδιορισμό. Σε αυτό το πλαίσιο φυσικά αναδεικνύεται η συγγένεια με τους αρχαίους Έλληνες ως διαβατήριο αποδοχής από τη δυτική-ευρωπαϊκή πλευρά. Παράλληλα, μια μικρή ενότητα αφιερώνεται στην προτίμηση που φαίνεται να δείχνουν οι Σούτσοι στην αρχαία Σπάρτη εν συγκρίσει με την αθηναϊκή δημοκρατία. Η ταύτιση με την αρχαία Σπάρτη οφείλεται στην αμηχανία που φέρνει η δημοκρατική Αθήνα στο ελληνικό βασίλειο. Στη συνέχεια, η εργασία ασχολείται με τη στάση των Σούτσων απέναντι στο Βυζάντιο και τους αρχαίους Μακεδόνες επιχειρώντας να καταδείξει την εξέλιξη των απόψεών τους που περνά από τη «χλιαρή» απόρριψη, στην επιλεκτική ενσωμάτωση του Μεγάλου Αλέξανδρου και του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου μέχρι να φτάσει στην πλήρη ενσωμάτωση. Μάλιστα, μετά την ενσωμάτωση ακολουθεί η εξιδανίκευσή τους, αφού τόσο η Μακεδονική όσο και η Βυζαντινή προβάλλονται ως πρότυπα αυτοκρατοριών τα οποία κατάφεραν να ξελληνίσουν-εκπολιτίσουν τους εχθρούς τους. Το πρώτο μέρος καταλήγει στην καταγραφή των αντιλήψεων των Σούτσων τόσο για το οθωμανικό παρελθόν όσο και για την γενέθλια πράξη του ελληνικού έθνους, την Ελληνική Επανάσταση,³¹ δίνοντας έμφαση στην αμηχανία που προκαλεί το πρόσφατο οθωμανικό παρελθόν αλλά και στον διαγκωνισμό των διαφόρων κοινωνικών ομάδων σχετικά με τον ρόλο και την προσφορά τους στην Επανάσταση.

Το δεύτερο μέρος της εργασίας τιτλοφορείται «Παρόν» και ασχολείται με δύο σημαντικά γεγονότα τα οποία καθόρισαν την εξέλιξη των ιδεών των Σούτσων³². Πρόκειται αφενός για το Αυτοκέφαλο της Εκκλησίας της Ελλάδας και αφετέρου για τη

ιστορία ωστόσο της ιστορίας ως γραφής δεν υποκαθιστά την οντολογία της ιστορίας.» στο, Σπύρος Ασδραχάς, «Αιτούμενα της ιστορίας: οι μεταμορφώσεις της αναγκαιότητας», στο, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 30 χρόνια (Πρακτικά διημέρου 7 και 8 Μαρτίου 2002), Αθήνα 2002, 117-123.

³¹ Άλλωστε, ο Αλέξανδρος Σούτσος γράφει μία από τις πρώτες ιστορίες της Ελληνικής Επανάστασης το 1829, Alexandre Soutzo, *Histoire de la révolution grecque*, Παρίσι 1829.

³² Σχετικά με την επενέργεια των γεγονότων στην ιστορία: «what makes historical events so important to theorize is that they reshape history, imparting an unforeseen direction to social development and altering the nature of the causal nexus in which social interactions take place. For this reason, a theoretically robust conception of events is a necessary component of any adequate theory of social change» στο, William H. Sewell Jr., *Logics of History: Social Theory and Social Transformation*, Chicago, 2005, 227.

διχαστική διαμάχη μεταξύ αυτοχθόνων και ετεροχθόνων τα οποία άφησαν το στίγμα τους και επαναπροσδιόρισαν την ιδεολογική διαδρομή των Σούτσων. Η ανακήρυξη του Αυτοκέφαλου της ελλαδικής Εκκλησίας, μια από τις πρώτες ενέργειες της βαυαρικής Αντιβασιλείας, είναι μια ενέργεια που δηλώνει την έναρξη μιας νέας εποχής με σαφή στόχο τον εκσυγχρονισμό και τον εξορθολογισμό της κοινωνίας. Το Αυτοκέφαλο συνιστά ρήξη με το παρελθόν αλλά και με το Πατριαρχείο το οποίο υπήρξε η παραδοσιακή αρχή του «γένους» στον οθωμανικό κόσμο. Επιπλέον, πρόκειται για μια κίνηση δηλωτική της δυτικής ταυτότητας που επιλέγεται αλλά και της χειραφέτησης του ελληνικού κράτους από παραδοσιακές δομές εξουσίας.

Από την άλλη πλευρά, η διαμάχη αυτοχθόνων-ετεροχθόνων είναι αποκαλυπτική σε ό,τι έχει να κάνει με τις αντινομίες της εθνικής ταυτότητας. Οι Σούτσοι είναι σημαντικοί μάρτυρες της περιόδου αλλά και φανατικοί ετεροχθονιστές. Πρόκειται για μια διαμάχη που καταδεικνύει τις ρίζες της ετερογένειας της εθνικής ταυτότητας, οι οποίες επρόκειτο αργότερα να καλυφθούν κάτω από το πέπλο της παπαρρηγοπούλειας ιστορικής ερμηνευτικής αλλά και από την ενοποιητική δύναμη της Μεγάλης Ιδέας. Το ζήτημα της αυτοχθονίας-ετεροχθονίας όπως τέθηκε στην Συνέλευση του 1843/4 δεν είναι απλώς μία συζήτηση για τις προϋποθέσεις που έπρεπε να πληρούν οι Έλληνες πολίτες προκειμένου να απολαμβάνουν όλα τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα αλλά, στην πραγματικότητα, συνιστά μία πτυχή της ίδιας συζήτησης για την εθνική ταυτότητα.

Το τρίτο μέρος της εργασίας ακολουθεί τις ιδεολογικές διαδρομές των αδελφών Σούτσων σε σχέση με το μέλλον του ελληνικού έθνους. Σε αυτό το κεφάλαιο αναλύεται η πορεία των Σούτσων στον χώρο των ιδεών, μια πορεία η οποία κάθε άλλο παρά ως γραμμική μπορεί να χαρακτηριστεί. Αντίθετα, είναι μια πορεία με αλλεπάλληλες ενσωματώσεις, απορρίψεις, που τελικά φτάνει να καταλήξει σε ένα συμπαγές και ακλόνητο ηγεμονικό και απολύτως γραμμικό, εθνικό-ιστορικό σχήμα, στο “επιτυχημένο” αφήγημα του τρίσημου σχήματος³³.

³³«Το τριαδικό σχήμα που κυριαρχεί ακόμη στη συμβατική οργάνωση της ιστορικής έρευνας στην Ελλάδα έχει υποκαταστήσει με τρόπο βολικό την αναζήτηση της μακράς διάρκειας, της συνέχειας ή των ιδιαιτεροτήτων στην ιστορία των οικονομιών, των κοινωνιών και των πολιτισμών που κατετάγησαν στο σώμα της εθνικής ιστορίας» στο, Νίκος Θεοτοκάς, «Παράδοση και νεωτερικότητα. Σχόλια για το '21», *Τα Ιστορικά*, τχ. 17, (Δεκέμβριος 1992):345-370, 346.

Οι Σούτσοι εκκινούν την ιδεολογική τους διαδρομή ευρισκόμενοι στο μεταίχμιακό σημείο του ύστερου Διαφωτισμού. Οραματίζονται ένα μέλλον το οποίο υπερασπίζεται την κληρονομιά του πολιτικού φιλελευθερισμού των Φώτων. Παράλληλα, μεταφέρουν στην Ελλάδα την δυτική εμπειρία εμμένοντας στην ανάγκη για ένα μέλλον προόδου, εκσυγχρονισμού, θεσμικής συγκρότησης, για ένα σύγχρονο κράτος που υπόκειται σε διαρκή δημόσιο έλεγχο. Σε αυτό το πλαίσιο συστήνουν μεταξύ άλλων στο ελληνικό κοινό το ουτοπικό όραμα της κοινωνιολογικής σκέψης του Σαιν Σιμόν δίνοντας μάλιστα την πρώτη λογοτεχνική αποτύπωση του όρου «κοινωνισμός»³⁴. Εντούτοις, τα ίδια τα διακυβεύματα της εποχής αλλά και τα γεγονότα θα καθορίσουν, θα μετατοπίσουν και θα θραύσουν τις συναρθρώσεις των ιδεών από τις οποίες ξεκίνησαν και εν τέλει θα καθορίσουν τις θέσεις τους.

Σταδιακά, το όραμα για το μέλλον θα αναπροσανατολιστεί με βάση τους γεωπολιτικούς προσδιορισμούς. Η επιφυλακτικότητα για την Δύση, η οποία πάντοτε υπήρχε, θα οξυνθεί στις δύο πρώτες δεκαετίες της ύπαρξης του ελληνικού κράτους και θα οδηγήσει σταδιακά σε ένα «συγκρατημένο» αντιδυτικισμό. Επιπλέον, το ιδεολογικό περιβάλλον των Φώτων θα περιοριστεί στο πολιτειακό αίτημα για συνταγματική μοναρχία. Ο λόγος των Σούτσων θα διολισθήσει σταδιακά στον αλυτρωτικό εθνικισμό και στον πολιτισμικό-γλωσσικό συντηρητισμό.

Στο έργο των Σούτσων θα συναντήσουμε τις πρώτες διατυπώσεις των κεντρικών αξιωμαίων του εθνικού αφηγήματος που οδηγούν στην εμφάνιση της εθνικής ιστορικής σχολής του Κ. Παπαρρηγόπουλου, του θεωρητικού της ελληνικής εθνικής ενότητας. Οι μετατοπίσεις των Σούτσων αντικατοπτρίζουν την ίδια την αμφισημία που γεννά το νεοπαγές κράτος και αποδεικνύουν ότι η εθνική ιδέα σχηματοποιήθηκε μέσα από την επαφή της με πολλά και διαφορετικά, πνευματικά περιβάλλοντα³⁵. Παρά την συντηρητική μετατόπιση, η εκδοχή του εθνικισμού των Σούτσων θα παραμείνει πάντοτε μια συνάρθρωση του πολιτικού φιλελευθερισμού των Φώτων με την επικρατούσα εκδοχή του αλυτρωτικού εθνικισμού· και παρόλο που φθίνει η επίδραση της πολιτικής

³⁴ Βίκυ Καραφουλίδου, "... της μεγάλης ταύτης ιδέας...": Όψεις της εθνικής ιδεολογίας 1770-1854, Αθήνα, 2018, 277.

³⁵ Λέκκας, Η εθνικιστική ιδεολογία, 65.

κληρονομιάς της διαφωτιστικής παράδοσης σε σχέση με το σαρωτικό αίτημα της Μεγάλης Ιδέας και τον αλυτρωτισμό, εντούτοις φαίνεται η πρώτη να έχει αφήσει το στίγμα της.

Τα ερευνητικά ερωτήματα της μελέτης αυτής καθορίζουν και τη μεθοδολογία της υλοποίησής της. Η παρούσα μελέτη επιχειρεί να ερμηνεύσει τον τρόπο με τον οποίο συγκεκριμένα άτομα που ανήκουν σε μια συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα επιχειρούν να κατανοήσουν τον κόσμο. Οι Σούτσοι δεν «μιλούν» για να παραγάγουν ιδεολογία, αν και τελικά αυτό κάνουν, αλλά για να εκφράσουν την πραγματικότητά τους. Χρησιμοποιούν λέξεις, ιδέες και έννοιες όπως «έθνος», «ιστορία», κ.λπ. οι οποίες όμως δεν μπορούν ποτέ να γίνουν πλήρως κατανοητές αν δεν εξετασθούν στην ιστορική τους πλαίσια και στη συγκυρία της παραγωγής τους³⁶.

Ιδεολογικές καταβολές των αδελφών Σούτσων

Το νεοσύστατο ελληνικό βασίλειο αποτέλεσε πόλο έλξης για ανθρώπους που προσέρχονταν από όλες τις γωνίες της γης θεωρώντας ότι θα βρουν ένα νέο πεδίο δράσης. Ανάμεσα στους νεήλυδες που κατέφθασαν και προσδοκούσαν να διαδραματίσουν έναν ρόλο ήταν και οι αδελφοί Σούτσοι. Η πνευματική συγκρότηση των Σούτσων είχε διαμορφωθεί σε πολλά και διαφορετικά περιβάλλοντα. Εύλογα αναρωτιέται κανείς τι είχαν διαβάσει, ποιους συναναστράφηκαν στο Παρίσι όπου σπούδασαν, με ποιους συζητούσαν, από ποιους επηρεάζονταν, με ποιον τρόπο είχε διαμορφωθεί η σκέψη τους; Σε αυτή την ενότητα θα αποπειραθούμε να αναγνωρίσουμε τις πνευματικές οφειλές των Σούτσων και τις ιδέες που τελικά καθόρισαν τη δική τους εκδοχή για την εθνική ιδεολογία³⁷.

³⁶Αναφέρει χαρακτηριστικά ο Ρ. Κοζέλεκ: «Χωρίς κοινές έννοιες δεν υπάρχει κοινωνία και, κυρίως, δεν υπάρχει ενότητα πολιτικής δράσης· και, αντίστροφα, οι έννοιες δημιουργούνται μέσα σε κοινωνικοπολιτικά συστήματα αρκετά συνθετότερα από το να μπορούν να εκληφθούν ως απλές γλωσσικές κοινότητες γύρω από συγκεκριμένες κυρίαρχες έννοιες. Μία “κοινωνία” και οι “έννοιες” της βρίσκονται σε σχέση έντασης μεταξύ τους [...]», στο, Reinhart Koselleck (μετ: Δόμνα Β. Πασχαλίδου), «Ιστορία των εννοιών και κοινωνική ιστορία», στο, *Ιστορία των Εννοιών. Διαδρομές της ευρωπαϊκής ιστοριογραφίας*, επιμ. Αλ. Σφοίνη, Αθήνα, 2006, 67.

³⁷ Όπως λέει και ο ποιητής: «Είναι παιδιά πολλών ανθρώπων τα λόγια μας» στο, Γιώργος Σεφέρης, «Τρία κρυφά ποιήματα», *Ποιήματα*, 1992, 290.

Σύμφωνα με τις ιστορίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας, οι αδελφοί Σούτσοι ήταν οι βασικότεροι εκπρόσωποι της αθηναϊκής ρομαντικής σχολής³⁸. Αν όμως μελετήσουμε πιο προσεκτικά το έργο τους, θα διαπιστώσουμε ότι, πέρα από τα ρομαντικά στοιχεία, διακρίνουμε εμφανέστερες επιρροές από τη φιλελεύθερη διαφωτιστική παράδοση – επιρροές που φτάνουν μέχρι και τον ριζοσπαστισμό. Οι Σούτσοι ζουν σε μια μεταβατική ιδεολογικά περίοδο – μια περίοδο όπου η παράδοση του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού φθίνει, και σταδιακά αρχίζουν να κυριαρχούν η γαλλική ρομαντική σχολή και τα γερμανικά διανοητικά ρεύματα³⁹. Αυτή η μετάβαση αποτυπώνεται και στα έργα τους. Η ιδεολογική συγκρότηση των Σούτσων συνιστά μια ώσμωση πολιτικού ορθολογισμού και ανορθολογισμού, δεν έχει έναν συγκεκριμένο χαρακτήρα, αλλά εκφράζει τη γενικότερη τάση που διαμόρφωσε την ελληνική διάνοηση του 19ου αιώνα⁴⁰. Με άλλα λόγια, οι Σούτσοι δεν είναι μονοσήμαντα οι ρομαντικοί ποιητές που μας παραδίδει η ιστορία της λογοτεχνίας, αλλά είναι και φιλελεύθεροι, και ριζοσπάστες και συντηρητικοί, κοντολογίς είναι δρώντα πολιτικά πρόσωπα που το έργο τους λειτουργεί ως ντοκουμέντο της εποχής⁴¹.

Στην πραγματικότητα, οι ιδεολογικές και διανοητικές ορίζουσες του έργου των αδελφών Σούτσων έχουν πολλές και διαφορετικές αφετηρίες, όπως τη Φαναριώτικη

³⁸ Βλ., στο παρόν, στην Εισαγωγή υποσημείωση 12.

³⁹ Για την ελληνική εκδοχή του ρομαντισμού της περιόδου βλ. ενδεικτικά: ,Συλλογικό, *Ο ρομαντισμός στην Ελλάδα*. Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου, (12 και 13 Νοεμβρίου 1999), Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), 2001 · Λίνος Πολίτης«Ελληνικός ρομαντισμός (1830-1880)», Θέματα της λογοτεχνίας μας. Δεύτερη σειρά, Θεσσαλονίκη, , 1976, σσ. 99-131· Γ. Π. Σαββίδης, «Το ατελές ποίημα σε ξένους και Έλληνες ρομαντικούς», 23 (φθινόπωρο 1989) :129-152· Κ. Θ. Δημαράς, Ελληνικός ρομαντισμός-Γιώργος Βελουδής, «Ο επτανησιακός, ο αθηναϊκός και ο ευρωπαϊκός ρομαντισμός», Μονά-Ζυγά. Δέκα νεοελληνικά μελετήματα, Αθήνα, Γνώση, 1992, σσ. 97-123· Γιώργος Βελουδής, «Εισαγωγή» στον τόμο: Παναγιώτη Σούτσου, Λέανδρος, Αθήνα, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, 1996· Γιώργος Βελουδής, «Το στέμμα και η λύρα. Η αυλική ποίηση στην εποχή του Όθωνα (1832/33-1862)», Ελληνικά 51 (2001) :335-362

⁴⁰ Για το ιδεολογικό κλίμα της εποχής και την επίδραση στους διανοούμενους, βλ. το παράδειγμα του Ζαμπέλιου στο, Γιάννης Κουμπουρλής, «Εθνική ταυτότητα, εθνικός χαρακτήρας και εθνικό αφήγημα: Ζητήματα ερμηνείας της ιστορίας του ελληνικού έθνους κατά τη μετάβαση από τον Διαφωτισμό στον ιστορισμό», (εισήγηση στο διεθνές επιστημονικό συνέδριο “Έλλην’, Ρωμιός’, Γραικός’. Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες, Αθήνα, 19-21 Ιανουαρίου 2017), 615-631 · Γιάννης Κουμπουρλής, *Οι ιστοριογραφικές οφειλές των Σπ. Ζαμπέλιου και Κ. Παπαρρηγοπούλου*, Αθήνα, 2012.

⁴¹ Σύμφωνα με την Σόνια Ιλίνσκαγια: «Η ατμόσφαιρα στην Ελλάδα στα χρόνια του Όθωνα γρήγορα αποσόβησε τις ρομαντικές εξάρσεις, μέσα κιόλας στην πρώτη γενιά της Αθηναϊκής Σχολής. Φθίνει η ποιητική έμπνευση στον Π. Σούτσο, ο Α. Ραγκαβής οδηγείται σε κλασικιστικές αναθυμήσεις. Ζωντανή ρομαντική πνοή με τολμηρό φρόνημα είναι δυνατή αυτά τα χρόνια μόνο στη σάτιρα. Το έργο του Α. Σούτσου συγκίνησε τους συγχρόνους του και εξακολουθεί να ελκύει το ενδιαφέρον των ιστορικών της λογοτεχνίας όχι τόσο με τις καλλιτεχνικές του αρετές, όσο σαν ντοκουμέντο της εποχής, με τις φιλελεύθερες διαθέσεις που το διέπνεαν» στο, Σόνια Ιλίνσκαγια, *Στην τροχιά του ρομαντισμού*, 34-38.

καταγωγή τους, τις σπουδές τους στην Ευρώπη στη δεκαετία του 1820, τη διαρκή μετακίνησή τους στον ευρωπαϊκό χώρο καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής τους, αλλά πάνω από όλα την «επίδραση της στιγμής»⁴². Αυτή η πολυκύμαντη διαδρομή αντανakλάται στην ιστορία των ιδεών που κυριάρχησαν στην πνευματική ζωή του νεοσύστατου ελληνικού κράτους.

Είναι σίγουρα εσφαλμένο να αντιμετωπίζουμε τους αδελφούς Σούτσους ως ένα ενιαίο και αδιαίρετο πρόσωπο. Στην πραγματικότητα, οι διαφορές τους είναι μεγάλες. Αυτό που βέβαια είναι κοινό είναι οι ιδεολογικές τους πορείες οι οποίες σε μεγάλο βαθμό συγκλίνουν. Ο Αλέξανδρος είναι ένα πολιτικά ενεργό ον, λιγότερο ποιητής και περισσότερο δημοσιογράφος. Ο Παναγιώτης αισθάνεται ηγέτης της ρομαντικής, ποιητικής σχολής και πρωτοπόρος. Είναι πιο συντηρητικός από τον Αλέξανδρο και συχνά καταλαμβάνει θέσεις εξουσίας. Κατά βάση, ο Παναγιώτης είναι αυτός που σηματοδοτεί με τα έργα του τις συντηρητικές μετατοπίσεις, και ο Αλέξανδρος ακολουθεί («Μεσσίας» 1839, «Νέα Σχολή» 1853).

Η αφετηρία τους δεν παύει όμως να είναι κοινή. Οι αναφορές των ίδιων των Σούτσων στην παράδοση του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού είναι πολλές, αλλά και οι δάσκαλοί τους ανήκουν σε αυτήν την παράδοση. Τα πρώτα γράμματα, όπως συνέβαινε με τα παιδιά των πλουσιότερων φαναριώτικων οικογενειών, τα έμαθαν από «οικοδιδάσκαλους», από τους οποίους πιο γνωστοί είναι ο Παΐσιος Καταπατάς, ο Γεώργιος Σερούϊος⁴³ αλλά και ο Βενιαμίν Λέσβιος⁴⁴. Παρακολούθησαν κατόπιν μαζί μαθήματα γυμνασίου στη σχολή της Χίου⁴⁵. Δασκάλους είχαν τον Κωνσταντίνο

⁴² Δημαράς, *Ελληνικός ρωμαντισμός*, 232.

⁴³ Μεταφραστής του Βολταίρου.

⁴⁴ Για τις σπουδές των Σούτσων βλ., στα, Γιάννης Λέφας, *Ο Αλέξανδρος Σούτσος*, 30-59 και, στο, Ελίζα-Άννα Δελβερούδη, *Ο Αλέξανδρος Σούτσος, Η πολιτική και το θέατρο*, Αθήνα, 1997, 19 κ.ε.

⁴⁵ Στα 1875 επανεκδίδεται το *Πανόραμα της Ελλάδος* του Αλεξάνδρου Σούτσου, μετά συνοπτικής βιογραφίας του εθνικού ποιητού υπό Ε. Ίωαννίδου. Από αυτό μαθαίνουμε την ακριβή διαδρομή του Σούτσου στην Ευρώπη: «Τον Αλέξανδρον Σούτσον, μετά τον θάνατον του πατρός του, μετεπέμψατο εκ της εν Χίω Σχολής εις Βουκουρέστιον ο θεός και κηδεμών αυτού Μ. Σούτσος, άμα γενόμενος ηγεμών της Βλαχίας- εκεί δε ως πρώτον δοκίμιον της σατυρικής του Μούσης, συνέθετο κωμωδίαν κατά των αυλικών του Ηγεμόνος. Βραδύτερον συστηθείς παρ' αυτού εις τον τότε εν Παρισίους διαμένοντα Αδαμάντιον Κοραήν, μετέβη εκεί μετά των αδελφών του Παναγιώτου και Δημητρίου, προς επέκτασιν των σπουδών του, ένθα και ετελειοποιήθη εις την πεζογραφίαν και εις την ποίησιν της Γαλλικής γλώσσης, και όπου διέμεινε διετίαν όλην εκπαιδευόμενος υπό την πατρικήν επίβλεψίν του αειμνήστου αναμορφωτού της ημετέρας γλώσσης και των Ελληνικών γραμμάτων» στο, Αλέξανδρος Σούτσος, *Πανόραμα της Ελλάδος μετά συνοπτικής βιογραφίας του εθνικού ποιητού υπό Ε. Ιωαννίδου*, εν Ερμούπολει, 1873, θ.

Βαρδαλάχο, τον Νεόφυτο Βάμβα και τον Ιωάννη Τζελεπή. Σύμφωνα με τον Τσοκόπουλο, βιογράφο των Σούτσων, μέχρι την ηλικία των δεκαέξι είχαν διαβάσει τον Βολταίρο και τον Ρουσσώ⁴⁶. Τις ίδιες αναφορές κάνει και ο Κ.Θ. Δημαράς για το ιδεολογικό κλίμα της ανατροφής των δύο ποιητών.

«Ο Ιάκωβος Ρίζος Ραγκαβής είναι πρώτος εξάδελφος της μητέρας του ποιητή στιχουργεί εύκολα και πρόθυμα, και μεταφράζει από τα γαλλικά τραγωδίες του Ρακίνα και του Βολτέρου. Ο Ιάκωβος Ρίζος Νερουλός είναι αδελφός της μητέρας του ποιητή- όλα τα παιδικά χρόνια του Αλεξάνδρου σημαδεύονται από την διαδοχική έκδοση των πρώτων έργων του Νερουλού: σάτιρες, καθώς η Κούκας αρπαγή, τα Κορακίστικα, η περίφημη κωμωδία εναντίον των γλωσσικών θεωριών του Κοραή, τραγωδίες. Ο Αλέξανδρος Σούτσος, ο Ηγεμόνας, με τον οποίον οι δικοί μας Σούτσοι έχουν στενή συγγένεια, δεν απαξιώνει, σύμφωνα με παλιά φαναριώτικη συνήθεια, και μάλιστα της οικογενείας των Σούτσων, να στιχουργεί τις επιστολές του και να γράφει αινίγματα σε στίχους. Ο Θεόδωρος Νέγρης είναι πρώτος εξάδελφος του Αλέξανδρου και του Παναγιώτη, πρεσβύτερός τους. Ο Αλέξανδρος τον θυμάται μικρός, να τους “εξηγεί” σ’ αυτόν και στον Παναγιώτη, τα συγγράμματα του Ρουσσώ και του Βολταίρου. Τέλος, σε οικογενειακές ερασιτεχνικές παραστάσεις των Σούτσων, υποθέτω στην Μολδαβία, ανέβαζαν τραγωδίες του Βολταίρου· μας έχει παραδοθεί ότι ο Παναγιώτης έπαιζε τον ρολό του Ορομάσδη, στην Ζαΐρα. Προλογίζοντας τον Mably, της εξαδέλφης του, ο Νέγρης εκθέτει πολιτικές και κοινωνικές Θεωρίες που ανήκουν τυπικά στην γαλλική Παλινόρθωση: μια μορφή επιστροφής στον 18 αιώνα⁴⁷»

Σύμφωνα με την Ε. Α. Δελβερούδη, όσο πλησίαζε το 1821, τα έργα που ανέβαιναν στην Ευρώπη μιλούσαν για ελευθερία (ο «Βρούτος» του Βολταίρου), για ξεσηκωμούς σκλάβων (ο «Ορέστης» του Αλφιέρι) και καλλιεργούσαν την ιδέα του εθνικού ξεσηκωμού. Ο Α. Σούτσος, μιμούμενος τον Βολταίρο και τον Αλφιέρι, γράφει δύο έργα ομώνυμα με τα έργα των παραπάνω, τον «Βρούτο» και «Ορέστη». Άλλωστε, όλο το περιβάλλον του, οικογενειακό, εκπαιδευτικό αλλά και οι θεατρόφιλοι οπαδοί του

⁴⁶ Γεώργιος Τσοκόπουλος, *Οι αδελφοί Σούτσοι και η πολιτική ποίησης επί Όθωνος*, Αθήνα, 1970, 9.

⁴⁷ Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, 247.

Διαφωτισμού στο Βουκουρέστι την εποχή που διαμένει και ο Αλέξανδρος εκεί, συμβάλλουν προς αυτήν την κατεύθυνση⁴⁸.

Οι αναφορές στον «Μοντέσκιον, τον Βολταίρον, τον Διδερότον, τον Ρουσών, και Μαβλίν, τον Μιραβόν, τον Δάντονα, τον Κοντορκέτην, τον Ροβεσπιέρον» είναι διαρκείς, ιδιαίτερα στις δύο εφημερίδες των Σούτσων, τον *Ήλιο* και την *Ελληνική Πλάστιγγα*, και αποδεικνύουν τη σχέση τους με τις ιδέες του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού⁴⁹. Από την παράδοσή του οι Σούτσοι κρατάνε την αντίληψη περί της καταγωγής των νεότερων Ελλήνων από τους αρχαίους προγόνους τους, και την τονίζουν ιδιαίτερα τη δεκαετία του 1830, αλλά και την ανυποταγή ως δομικό στοιχείο του χαρακτήρα του ελληνικού έθνους⁵⁰. Επίσης, μέχρι το 1843 αναπαράγουν, όχι όμως με θέρμη, το σχήμα του Διαφωτισμού περί υποδούλωσης του ελληνικού έθνους στους αρχαίους Μακεδόνες και τους Βυζαντινούς⁵¹. Η σημαντικότερη όμως επιβίωση που επισημαίνεται στον Α. Σούτσο κυρίως, αλλά και στον αδελφό του από τη διαφωτιστική παράδοση είναι αυτή του πολιτικού φιλελευθερισμού. Το μέλλον για τους Σούτσους είναι η ισοπολιτεία· είναι η μάχη ανάμεσα στον δεσποτισμό και την ανεξαρτησία. Η έννοια της δημοκρατίας αρθρώνεται με παρρησία κατά την πρώτη δεκαετία του ελληνικού κράτους για να

⁴⁸ Δελβερούδη, Ο Αλέξανδρος Σούτσος, 19.

⁴⁹ «Θέλομεν μετ' ολίγον χρόνων ιδεί θέατρα, του τοιούτου ονόματος άξια, να διαχέωσιν εις πεντακοσίους και χίλιους ακροατάς την υγιή φιλοσοφίαν του Βολταίρου και να εμπνέωσι τον υψηλόν χαρακτήρα των ηρώων του Κορνηλίου και Αλφριου» στο, Αλέξανδρος Σούτσος, *Ελληνική Πλάστιγγ*, 115· «Κατά την ακόλουθόν εκατονταετηρίδα ετέθησαν αι βάσεις της ανυψώσεως των, και εις συναναστροφάς γυναικών ευγενών και πλουσίων είδαν τον Μοντέσκιον να συμβουλευέται την Δουκέσσαν Αιγγυλώνος περί των Περσικών Επιστολών του, τον Δαλαμβέρτον να συμφιλοσοφεί μετά της Κυρίας Επιναιής και τον δημοκράτην Ρουσώ να ρητορεύει κατά της προνομιαίας τάξεως των ευγενών έμπροσθεν της Κυρίας του Αρχιστράτηγου Λουξεμβούργου. Ο Βολταίρος, με το σκήπτρον των Μουσών εις την χείρα, συνεκάθητο μετά του βασιλέως Φρεδερίκου, και ο Διδερότος συνέζη φίλος μετά της Αυτοκρατορίσσης Αικατερίνης», στο *ίδιο*, 157· «Ούτως αν ρίψωμεν τους οφθαλμούς μας επάνω εις την φιλοσοφίαν του περασμένου αιώνος, και εις την επανάστασιν, το αναγκαίον και γόνιμόν γέννημα της, θέλομεν ευρείν, εξ ενός μέρους, τους θεωρητικούς Νομοθέτας, τον Μοντέσκιον, τον Βολταίρον, τον Διδερότον, τον Ρουσών, και Μαβλίν εξ αλλού δε τους πρακτικούς, τον Μιραβον, τον Δάντονα, τον Κοντορκέτην, τον Ροβεσπιέρον, και τας δύο συνελεύσεις την συντακτικήν και την σύμβασιν» στο, *Ήλιος*, *Εφημερίς Πολιτική, Φιλολογική και Εμπορική*, τεύχη 1-38, 134. Όλες οι αναφορές στην εφημερίδα ακολουθούν την σελιδοποίηση από το ψηφιακό αντίγραφο από το πρωτότυπο που βρίσκεται στη Βασιλική Κρατική Βιβλιοθήκη.

⁵⁰ Αυτή η άποψη θυμίζει την άποψη που συναντάμε στο Σουαζέλ-Γκουφιέ περί της ανυποταγής των Ελλήνων στους κατακτητές· βλ., Κουμπουρλής, *Οι ιστοριογραφικές*, 542.

⁵¹ Το 1840 γράφει χαρακτηριστικά «όπως γένωμεν πάνιν οι επί των Μακεδόνων, οι επί των Ρωμαίων και οι επί των Βυζαντινών εσχάτων Αυτοκράτορων χαμερπέστατοι εκείνοι Έλληνες» στο, Αλέξανδρος Σούτσος, «*Τα Δικαστικά των ετών 1839-40*», *Ο περιπλανώμενος· ποίημα λυρικών εις άσματα τέσσερα και Η Αγγελία παρέπονται δε Τα Δικαστικά των ετών 1839-40 και 1852*, Αθήνα, 1858, 211.

εκπέσει στη συνέχεια στο αίτημα για συνταγματική μοναρχία⁵². Οι Σούτσοι, κατά τα πρώτα χρόνια της ζωής του ελληνικού βασιλείου, και ιδιαιτέρως ο Αλέξανδρος, δίνουν μάχη κατά της τυραννίας, και μάλιστα με τρόπο έντονο και βίαιο, που οδηγεί σε διώξεις. Οι Σούτσοι υπερασπίζονται την πρόοδο, την επιστήμη, την ελευθερία του Τύπου, υπερασπίζονται κοντολογίς ένα όραμα που ανήκει στη φιλελεύθερη ευρωπαϊκή παράδοση.

Άλλωστε, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι υπήρξαν μαθητές του Κοραή. Το 1820 έφυγαν για σπουδές στο Παρίσι, με φροντίδα του θείου τους, ηγεμόνα της Μολδαβίας, Αλέξανδρου Σούτσου. Σε αυτή τους την περιπλάνηση θα συναντηθούν λοιπόν με τον σημαντικότερο εκπρόσωπο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, τον Αδαμάντιο Κοραή⁵³. Στο Παρίσι ο Α. Σούτσος μαθητεύει δίπλα στον Γκυζώ, Βιλμαίν και Κουζέν⁵⁴.

«Ως εν Σορμπόνη επαγγέλλοντο την Ιστορίαν, πριν της Ιουλιανής μεταβολής, ο Πρωθυπουργός Γκιζώτος και οι προ ολίγου Υπουργοί της παιδείας, Κουζίνος και

⁵²« Ζυγόν τώρα υποφέρεις ασύντακτου Μοναρχίας/ Αφ' ου πρώτη επειράθης αμιγούς Δημοκρατίας». Αναφορά που γίνεται στον *Ατίθασο ποιητή* βλ. Αλέξανδρος Σούτσος, *Ο πρωθυπουργός και Ο ατίθασος ποιητής*, Βρυξέλλες, 1843, 145
⁵³Η επιστολή του ηγεμόνα Αλέξανδρου Σούτσου καταδεικνύει την σημασία που αποδίδει η φαναριώτικη αριστοκρατία στον Κοραή καθώς και την προσωπική σχέση των δύο πλευρών:

«Επιστολή του Υψηλοτάτου και Θεοσεβεστάτου

Ηγεμόνος πάσης Ουγκροβλαχίας κυρίου

Κυρίου ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΣΟΥΤΖΟΥ προς τον σοφόν Κοραήν,

Της οποίας αντίγραφον λαβόντες παρά των εν αυτή συστενομένων, εντεύθεν εις Παρισίους διαβάντων δύο ευγενών αδελφών, κηρύττομεν αυτήν μετά χαράς, ως νέαν λαμπράν εικόνα των υπέρ της παιδείας και των πεπαιδευμένων του γένους ευγενών φρονημάτων του ανωτέρω φιλομούσου Ηγεμόνος.

Σοφολογιώτατε Κύριε Αδαμάντιε Κοραή! Δύο αδελφοί νεώτατοι, Αλέξανδρος και Παναγιωτάκης, παμφύλτατοι ημίν ανεψιοί, επιθυμούντες και αυτοί το αναγκαιοτέρν εφοδιον εις την παρούσαν ζωήν, τα καλά μαθήματα της Ευρώπης, έρχονται εις την σοφήν των Γάλλων μητροπολιν. Και ημείς μεν δεν αμφιβάλλομεν, ότι ο σοφος και φιλογενής Κοραής με ανοικτας αγκάλας αποδέχεται τους φιλομούσους, και φροντίζει περί τούτων πατρικώς κατατας δυναμεις του· οι νέοι όμως παραμυθητικώτατον ενομισαν, το να λάβωσι γράμματα συστατικά παρ' ημών, και να γνωρισθώσι τροπον τινα προς την Σοφολογιότητα του· όθεν εφοδιάζοντες αυτούς δια του παρόντος, ούτε την συγγένειαν ως συστατικών προβάλλομεν, ουτ' άλλο τι περιττόν σημειούμεν, αλλά λέγομεν απλώς, ότι τα παιδιά είναι ευφυή και χρηστοθήη, προπαρεσκευασμένα εκ φύσεως και παιδείας ελληνικής εις τελειοτέραν μάθησιν. Εάν δε συγχωρήται εις την πατρικήν φιλοστοργίαν μας, να προσθέση και προμηθευτικότερον τι περί αυτών εις ταύτην την επιστολήν, τούτο δεν είναι άλλο, πλην ότι όσον είναι άξιοι της αγάπης σου δια την φυσική και ηθικήν αυτών ευρυθμίαν, τόσον είναι άξιοι και της επιστασίας σου δια την πολλήν νεότητα και απειρίαν. Εξεύρομεν ότι δεν ευκαιρείς να συμβουλευής τους ολίγους των παρόντων ομογενών, ασχολούμενος εις το να διδάσκης τους πολλούς και απόντας· αλλά και ο βραχύς λόγος τους στόματος σου , Σεβάσμιε Κοραή, έχει δύναμιν προς τους Τηλεμάχους αδιάκοπού ομιλίας παρακολουθούντος Μέντορος. Ταύτα μεν περί τούτων, ευχόμεθα δε την κοινήν ευχήν, να υγιαίνης εις έτη άμφολλα.

Της σοφολογιότητος σου όλως εύνους και αγαπητος

Τη 26, Απριλίου 1820. Εν Βουκουρεστίω, Αλέξανδρος Σούτζος Βοεβοδας» .

Αλέξανδρου Σούτσου, «Συστατική επιστολή των αδελφών Παν. και Άλεξ. Σούτσων για τον Άδ. Κοραή» στο, *Έρμης ο Λόγιος*, άρ. 13 (1 'Ιουλίου 1820): 391 -392.

⁵⁴ Σύμφωνα με τον Βελουδή οι Σούτσοι «μαθήτευσαν τεκμηριωμένα σε μερικούς από τους ριζοσπάστες δημοκράτες ο Βιλεμαίν, ο Γκυζό, ο Κοραής», στο, Βελουδής, *Το γράμμα* , 92.

Βιλμαίνος, των οποίων και οι Σούτσοι κ' ημείς εχρηματίσαμεν μαθηταί πολλούς χρόνους»⁵⁵

Πολλές από τις αρχές του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, όπως η άρνηση των παραδοσιακών μορφωμάτων, η αποκληρικοποίηση της παιδείας, οι φιλελεύθερες αρχές της ισότητας, η κοινωνική απελευθέρωση, διαπερνούν το έργο τους⁵⁶. Στο Παρίσι συναναστράφηκαν, εκτός βεβαίως από τον ίδιο τον Κοραή, και τον κύκλο του⁵⁷:

Παράλληλα, είναι βέβαιο ότι οι αδερφοί Σούτσοι στο Παρίσι έρχονται σε επαφή με ιδέες που είναι επηρεασμένες από το έργο του Γάλλου πρώιμου «σοσιαλιστή» Σαιν Σιμόν⁵⁸. Επιπρόσθετα, κάνουν ρητή αναφορά στον όρο «κοινωνισμός»⁵⁹ δίνοντας του βέβαια ένα ιδιαίτερο περιεχόμενο που απηχεί το ευρύτερο, διαφωτιστικό περιβάλλον.

⁵⁵ Παναγιώτης Σοφιανόπουλος, «Αλέξανδρος Σούτσος, ο ποιητής των Ελλήνων», *Ο Σωκράτης*, άρ. 11 (1 'Ιανουαρίου 1848): 2.

⁵⁶ Τα χαρακτηριστικά του νεοελληνικού Διαφωτισμού όπως τα αναφέρει και ο Φίλιππος Ηλιού « την στροφή προς την αρχαιότητα, τον ορθολογισμό και τις δημοκρατικές της αξίες την στροφή προς τις επιστήμες που κλονίζει την προνομιακή θέση της θεολογίας την στροφή προς το δυτικό πολιτισμό του ορθολογισμού και της γαλλικής επανάστασης- την διεκδίκηση μιας θρησκείας απαλλαγμένης απο προλήψεις και δεισιδαιμονίες και μιας εκκλησίας χωρίς προνομία και καταχρήσεις το ιδανικό μιας δημοκρατικής πολιτείας ισονόμων πολιτών και την αναζήτηση και της επίγειας ευδαιμονίας» στο, Φίλιππος Ηλιού, «Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Η νεωτερική πρόκληση», στο *Ιστορία του νέου Ελληνισμού 1770 -2000* Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), 10τ., τ. 2ος, Αθήνα 2003, 9 – 26.

⁵⁷ Ουρανία Πολυκανδριώτη, «Αυτοβιογραφικός λόγος», *Ο ΕΡΑΝΙΣΤΗΣ*, τχ. 24 (2003):12.

⁵⁸ Για τον σαινσιμονισμό γενικότερα αλλά και ειδικότερα στην περίπτωση των Σούτσων, βλ., στο Φίλιππος Ηλιού, *Σταμάτης Πέτρου: Γράμματα από το Άμστερνταμ*, Αθήνα, 1976· Φίλιππος Ηλιού, *Ιδεολογικές χρήσεις του Κοραϊσμού στον 20ό αιώνα*, Αθήνα, 2003· Σταμάτης Καρατζάς, « Η Ελληνική Εταιρία των Παρισίων, 1828-1831», *Αντί*, τχ. 41, (1976): 22-27· Γιώργος Ζιούτος, «Ο Σαινσιμονισμός: ανέκδοτα τετράδια από την αποστολή στην Αίγυπτο», *Νέα Εστία*, τχ. 599, 1952: 788-796· Βίκυ Καραφουλίδου, «Χριστιανισμός και σοσιαλισμός στις πρώτες δεκαετίες του Ελληνικού Βασιλείου: η περίπτωση του Φραγκίσκου Πυλαρινού και του Παναγιώτη Σοφιανόπουλου», *Τα Ιστορικά*, τχ. 49, Αθήνα, 2008:295-308· Βίκυ Καραφουλίδου, *Η γλώσσα του σοσιαλισμού, Ταξική προοπτική και εθνική ιδεολογία στον ελληνικό 19ο αιώνα*, Αθήνα, 2011· Βασιλική Καραφουλίδου, *Από τον κοινωνισμό στον σοσιαλισμό: η διαμόρφωση του σοσιαλιστικού λόγου τον 19ο αιώνα*, διδακτορική διατριβή, 2009· Αντώνης Λιάκος, «Η διάθλαση των επαναστατικών ιδεών στον ελληνικό χώρο, 1830-1850», *Τα Ιστορικά*, τχ. 1, 121-144, Αθήνα, 1983· Παναγιώτης Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, τ. Α', Αθήνα, 1990· Antoine Picon, *Οι σαινσιμονιστές. Ορθός λόγος, φαντασιακό, ουτοπία*, Χριστίνα Αργιαντώνη (Επίμετρο), (μτφρ. Μαρίνα Χρονοπούλου), Αθήνα 2007, 329-341· Αντώνης Λιάκος, «Οι δυνατότητες πρόσληψης του μαρξισμού στην Ελλάδα το 19ο αιώνα», *Ο Karl Marx και η φιλοσοφία*, Αθήνα 1987, 307-321· Νάσος Βαγενάς, «Ο ουτοπικός», · Γιώργος Βελουδής, «Το στέμμα και η λύρα: η αυλική ποίηση στην εποχή του Όθωνα (1832/33-1862)» · Μυλωνά Κυριακή, *Σαινσιμονισμός Η «Ανατομία» ενός κινήματος*, εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, · Δέσποινα Προβατά, *Etienne Marin-Bailly. Ένας σαινσιμονιστής στην επαναστατημένη Ελλάδα*, Αθήνα, 2008· Δέσποινα Προβατά, (χ.χ.), «Η διάδοση του σαινσιμονισμού στη Ελλάδα, Μια πρώτη προσέγγιση», στο, Μαρία Μενεγάκη, (επιμ.), *Ουτοπικές θεωρίες και κοινωνικά κινήματα στη Ευρώπη από το 18ο ως τον 20ο αιώνα*, Αθήνα, 148-158.

⁵⁹ Σύμφωνα με την Χ. Αργιαντώνη ως σαινσιμονισμός αναλύεται το κίνημα που αναπτύχθηκε στη Γαλλία των αρχών του 19ου αιώνα, με κεντρική μορφή τον Σαιν-Σιμόν, το έργο του οποίου προανήγγειλε την πίστη στον ορθολογισμό, την οικονομική ανάπτυξη και τη συνολική πρόοδο της κοινωνίας. Το σαινσιμονιστικό δόγμα είχε παράλληλα και θρησκευτική διάσταση, η οποία κέρδισε την αποδοχή ευρύτερων αστικών και λαϊκών στρωμάτων της Γαλλίας. Οι οπαδοί του και κυρίως οι θεωρητικοί του κινήματος, προέβλεπαν την προσήλωσή τους στην επιστήμη και τη βιομηχανία, την αγάπη για τις υποδομές, τη σημασία των δικτύων, την έλξη της ουτοπίας, την πρόκριση του αστικού πολιτισμού στο, Αργιαντώνη, «Οι σαινσιμονικές», 329-339.

Στο ίδιο πλαίσιο δημοσιεύουν τα σαινσιμονικά μαθήματα του Πυλαρινού το 1833⁶⁰, ενώ ανιχνεύονται και ιδεολογικοί δεσμοί του Αλέξανδρου με τον επίσης σαινσιμονιστή Π. Σοφιανόπουλο⁶¹. Σύμφωνα με την Δελβερούδη, ο *Περιπλανώμενος* εκδίδεται στο τυπογραφείο του Σοφιανόπουλου⁶² γεγονός που αποδεικνύει την σχέση των δύο προσώπων.

Αναμφισβήτητα, το «πνεύμα της εποχής», όπως λέμε, των Σούτσων είναι το πνεύμα του ρομαντισμού⁶³. Ο *Οδοιπόρος* του Π. Σούτσου θεωρείται το πρώτο ρομαντικό μυθιστόρημα στην Ελλάδα⁶⁴. Τυπικά θέματα του ρομαντισμού που συναντώνται στο λογοτεχνικό έργο των Σούτσων είναι η λατρεία των ηρώων, η νοσταλγία, ο αισθηματισμός και οι συγκινησιακά φορτισμένες αναφορές στο παρελθόν και την ιστορία⁶⁵. Μαζί με αυτά τα θέματα, όλοι οι κοινοί τόποι του ρομαντισμού συνυπάρχουν στα κείμενά τους: «τα φεγγάρια και οι μπόρες και οι χείμαρροι, η μελαγχολία και η νοσταλγία και οι εξάψεις, οράματα, φαντάσματα, φρικιάσεις⁶⁶». Τα πρότυπά τους είναι

⁶⁰ Για τον σαινσιμονισμό των Σούτσων ειδικότερα βλ., παρακάτω στο τρίτο κεφάλαιο.

⁶¹ Ο Παναγιώτης Σοφιανόπουλος ήταν Έλληνας ιατρός, Φιλικός, αγωνιστής του 1821, εκδότης, πολιτικός και υποστηρικτής προοδευτικών για την εποχή του ιδεών. Ο Σοφιανόπουλος, που θεωρείται ο πρώτος Έλληνας φεμινιστής. «Η αντιμετώπιση αυτή του Σοφιανόπουλου οφείλεται, κυρίως, στην αδυναμία της ιστοριογραφίας μας να κατανοήσει τη συμπεριφορά και τις αντιλήψεις ανθρώπων που ξεφεύγουν από τους μέσους όρους και παραβιάζουν τα καθιερωμένα σχήματα. Πραγματικά, τέτοιος άνθρωπος ήταν ο Σοφιανόπουλος: προκλητικός και θορυβώδης, εκκεντρικός, αντιφατικός στις πολιτικές και ιδεολογικές του επιλογές, παραδοξολόγος, ουτοπιστής: όπως είναι γνωστό, είναι εισηγητής ενός ουτοπικού κοινοτισμού, που είχε τις ρίζες του στο σαινσιμονισμό» στο, Κώστας Λάμπας, «Η Πρόοδος» του Σοφιανόπουλου», *Ερανιστής*, τόμος 16, έτος ΙΗ', Αθήνα, 1980 : 201-228.

⁶² Για Π. Σοφιανόπουλο βλ., στο, Νικήτας Σινιοσόγλου, *Αλλόκοτος Ελληνισμός : δοκίμιο για την οριακή εμπειρία των ιδεών*, Αθήνα, Κίχλη, 2016, 184· Γιάννης Κορδάτος, «Παναγιώτης Σοφιανόπουλος», *Μορφές του Νέου Ελληνισμού*, Αθήνα, 1978· Μ. Μ. Παπαϊωάννου, «Παναγιώτης Σοφιανόπουλος», *Νέα Έποχή*, άρ. 38, Λευκωσία, 1962, 12-17, Για την σχέση του Σοφιανόπουλο με τον Α. Σούτσο βλ. στο, Ελίζα-Άννα Δελβερούδη, *Ο Αλέξανδρος*, 70.

⁶³ «Στο Παρίσι, όπου βρίσκεται με τον αδελφό τον από την άνοιξη του 1820, ο ρομαντισμός (Lamartine, *Meditations poétiques*) έχει ξεκινήσει βίαια εμπρός στα μάτια του» στο, Μουλλάς, *Ρήξεις*, 235

⁶⁴ Λ. Πολίτης, *Ιστορία*, 173

⁶⁵ Ο Μπερλίν περιγράφει τον Ρομαντισμό ως εξής: «σημειώθηκε μια μεγάλη στροφή προς την κατεύθυνση του αισθηματισμού, {ότι} επικράτησε ένα αιφνίδιο ενδιαφέρον για το πρωτόγονο και το απόμακρο —το απόμακρο τόσο σε χρονικό, όσο και σε χωρικό επίπεδο—, {ότι} επήλθε μια υπερεκχείλιση της νοσταλγίας για το άπειρο. Κάτι λέγεται για τη «συγκίνηση που ανακαλείται μες στη γαλήνη· κάτι λέγεται —μα δεν είναι σαφές τι έχει αυτό να κάνει με όσα προανέφερα— για τα μυθιστορήματα του Scott, τις συνθέσεις του Schubert, τον Delacroix, την εμφάνιση της λατρείας του κράτους και τη γερμανική προπαγάνδα υπέρ της οικονομικής αυτάρκειας· κι ακόμη, για τις υπερφυσικές ιδιότητες, τον θαυμασμό για την ανήμερη διάνοια, τους παρανόμους, τους ήρωες, τον αισθητισμό, την αυτοκαταστροφή» Isaiah Berlin, *Οι ρίζες του Ρομαντισμού*. Διαλέξεις Α.W. Mellon (Καλές Τέχνες), 1965 Εθνική Πινακοθήκη της Ουάσιγκτον, επιμ. Henry Hardy, μτφ. Γ. Παπαδημητρίου, Αθήνα 2000, 33-34 & 44.

⁶⁶ Κ.Θ. Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, 369.

ο Βερανζέρους, ο Λαμαρτίνος και ο Φόσκολο, τους οποίους αποπειρώνται να μιμηθούν⁶⁷.

Σύμφωνα με τον Κ. Θ. Δημαρά :

«Ο ρομαντισμός με τους Σούτσους δεν είναι θεωρία, είναι βίωμα. Όσο και αν παλαιά και σύγχρονη κριτική ανιχνεύουν μέσα στο έργο τους επιδράσεις και μιμήσεις από ξένους, είναι φανερό πως και των δύο η ζωή συνεπάρθηκε από τη ρομαντική μέθη και δόθηκε ολότελα σ' αυτήν. Η μίμηση, έστω και στην μεγάλη δόση που υπάρχει, έγινε δεύτερη φύση, έγινε δημιουργός ζωής. Αν ο Ραγκαβής εξακολουθεί να τοποθετεί τον ρομαντισμό στο λογοτεχνικό επίπεδο, για τον Αλέξανδρο Σούτσο στα 1839, το κίνημα κλείνει μέσα του μορφή της ζωής. Κεντρίζεται από την δόξα του Βερανζέρου και ξεκινάει να γίνει ο Βερανζέρους της Ελλάδας[...] Τα ρομαντικά μοτίβα, ο πόθος της φυγής, η θλίψη αλλά κυρίως το θρησκευτικό στοιχείο είναι τα βασικά συστατικά της ποίησης του Π. Σούτσου. Ο Π. Σούτσος με την σειρά του επιχειρεί να μιμηθεί ή αποτυπώνει τον Λαμαρτίνο. Ο Λέανδρος σύμφωνα με τον Κ.Θ. Δημαρά κατάγεται από τις "Επιστολές του Ιάκωβου Όρτις" του Φώσκολου»⁶⁸.

Ο Παναγιώτης Σούτσος μιμείται συνειδητά ή υποσυνείδητα τον Ουγκώ, του αφιερώνει στα 1828 μια "Ωδή" του, ενώ ο Γάλλος ποιητής, σε απάντηση αυτής της φιλοφρόνησης, προτάσσει στίχους του Σούτσου στο ποίημα «Ο Δερβίσης (Le Derviche)» των *Ανατολίτικων (Orientales)* του ⁶⁹. Στο ίδιο κλίμα, σε φύλλο του *Ήλιου*, ο Π. Σούτσος δημοσιεύει πραγματεία με αφορμή τον θάνατο του Γκαίτε με τίτλο «Ο Γκέττης, ο Βύρων και ο Βαλτερσκώτος⁷⁰».

Για τους Σούτσους, κύριο μέλημα είναι η κατά Schiller «ηθική ωφέλεια»⁷¹ του έθνους. Με λίγα λόγια, η λογοτεχνία της περιόδου⁷² έχει ως στόχο, αξιοποιώντας

⁶⁷ «ο Πίνδαρος και Όμηρος, Βυρών και Βερανζέρους,/δι άλλο δεν φημίζονται εις πάν του κόσμου μέρος/Παρά διότι με πιστή και [...] γραφίδα/Αντέγραψαν μίαν μικραν του Σύμπαντος σελίδα» στο, Αλέξανδρος Σούτσος *Ο Εξόριστος του 1831*, Αθήνα 1835, 268.

⁶⁸ Κ.Θ. Δημαράς, *Ελληνικός ρομαντισμός*, 232.

⁶⁹ Δέσποινα Πρόβατα, Βίκτωρ Ουγκώ (1802-1885): ο ρομαντικός συγγραφέας, ο οραματιστής στοχαστής, ο φιλέλληνας 200 χρόνια από τη γέννησή του, Ε.Ι.Ε., Αθήνα, 2002.

⁷⁰ «Η 22 Μαρτίου του 1832 έτους ήτο ημέρα πένθους δια την Γερμανίαν όλην· ο ποιητής Γκέττης ετελείωσε το λαμπρόν στάδιον του βίου», *Ήλιος*, 115

⁷¹ Η κατά Schiller «ηθική ωφέλεια» υποστηρίζεται και από το θεωρητικό έργο της ωριμότητας του Schiller *Η θεατρική σκηνή θεωρούμενη ως ένας θεσμός ηθικής* (1802), που μεταφράστηκε την ίδια, ρομαντική, εποχή στα ελληνικά (1852) στο, Γιώργος Βελουδής, «Ο Σίλλερ και ο ελληνικός ρομαντισμός», εφ., *ΒΗΜΑ*, 10 Ιουλίου 2005.

⁷² Η συγγραφή του ιστορικού μυθιστορήματος ο *Αυθέντης του Μορέως* (1850) του Ραγκαβή σηματοδοτεί το τέλος της πρώτης φάσης της διαδικασίας ανίχνευσης της εθνικής ταυτότητας καθώς είναι ένα κείμενο που αποκαθιστά πλήρως το Βυζάντιο και παράλληλα συνιστά το λογοτεχνικό αντίστοιχο της Μεγάλης Ιδέας. Ο Μ. Βίτι χαρακτηριστικά αναφέρει για το μυθιστόρημα του Ραγκαβή ο *Συμβολαιογράφος* το οποίο αφηγείται μια ιστορία που διαδραματίζεται στο

ρομαντικά μοτίβα, να προβάλλει πρότυπα κοινωνικής οργάνωσης και ηθικής συμπεριφοράς με σκοπό την υπόταξη των ατομικών συμφερόντων στο συλλογικό-εθνικό συμφέρον και τη μετεξέλιξη του νεαρού κράτους σε μια αρμονικά ιεραρχημένη και λειτουργική κοινωνία. Έτσι, στην πραγματικότητα, ο στόχος δεν είναι τόσο η περιγραφή του κοινωνικού παρόντος όσο η ιδεολογική διαμόρφωσή του⁷³. Η προσπάθεια διαμόρφωσης της κοινωνίας είναι λοιπόν χαρακτηριστικό του ρομαντισμού. Ο Α. Σούτσος, για παράδειγμα, θα προσπαθήσει να διαμορφώσει την ελληνική κοινωνία με όπλο τη σάτιρα⁷⁴.

Ειδικά, ο ελληνικός ρομαντισμός επηρεάστηκε σημαντικά από τον γερμανικό αλλά και τον γαλλικό. Η ίδια η ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας αντικατοπτρίζει την ιστορία των ιδεών του νεοελληνικού κράτους. Έτσι, το ιστορικό μυθιστόρημα μαζί με την ρομαντική ποίηση ακμάζουν τα πρώτα χρόνια του ελληνικού κράτους, καθώς και οι διαρκείς αναφορές στα αρχαία ερείπια τόσο στα πεζά όσο και στα ποιήματα δημιουργούν μια θεματική της αρχαιότητας, του παρελθόντος, η οποία έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός λογοτεχνικού κανόνα που υπηρετεί το εθνικό και πολιτικό διακύβευμα: την υπογράμμιση της κοινής καταγωγής με τους αρχαίους προγόνους. Κάθε αναφορά στο παρόν την συγκεκριμένη περίοδο είναι σχεδόν απαγορευτική. Μάλιστα μετά από κάποιες δεκαετίες όταν θα ακμάσουν τα ηθογραφικά

παρόν: «Με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, με το ιστορικό μυθιστόρημα ή με το Συμβολαιογράφο [ο Ραγκαβής] κρύβει τη θέα προς μια ταραγμένη και αγχώδη κοινωνία βάζοντας στην προσοχή του αναγνώστη προκαλύμματα [το παρελθόν] που να καθησυχάζουν και να ικανοποιούν» στο Mario Vitti, *Η Ιδεολογική λειτουργία της ελληνικής ηθογραφίας*, Αθήνα, 1978, 29.

⁷³ Σύμφωνα με τον Καγιαλή, πρόκειται για μια "πεζογραφία καταστατικού χαρακτήρα" –Πρόκειται για διδακτικούς μύθους που σκοπεύουν στην οικοδόμηση του έθνους στο πλαίσιο του αστικού κράτους. Κείμενα ιδεολογικής και πολιτικής διαμόρφωσης. Αξιοποιώντας ρομαντικά μοτίβα, προβάλλει πρότυπα κοινωνικής οργάνωσης και ηθικής συμπεριφοράς με στόχο την υπόταξη των ατομικών συμφερόντων στο συλλογικό - εθνικό συμφέρον», στο, Τάκης Καγιαλής, «Πατριδογνωσία, ξενοτροπία και ιστορία. Καλλιγιάς και Ραγκαβής» στο, *Από τον Λέανδρο στον Λουκή Λάρα. Μελέτες για την πεζογραφία της περιόδου 1830-1880*, Νάσος Βαγενάς (επιμ.), Ηράκλειο, 1997, 133.

⁷⁴ «Σκηνή πρώτη. Ναύπλιο, καλοκαίρι τον 1825. Ο Αλέξανδρος έρχεται εδώ μαζί με τον αδελφό τον Παναγιώτη. Είναι 22 χρονών, έχει γνωρίσει αρκετές μετακινήσεις (Κωνσταντινούπολη, Χίος, Βουκουρέστι, Παρίσι, Ιταλία) και η υγεία τον φαίνεται κλονισμένη. [...] Ναι, αλλά στο Ναύπλιο το 1825 οι συγκρούσεις δεν προσφέρονται για το θέατρο-προσφέρονται όμως για ένα άλλο είδος επικοινωνίας, περισσότερο άμεσο και λιγότερο δαπανηρό, πού αρκείται στην απλή τοιχοκόλληση ή χειρόγραφη διανομή, χωρίς ν' απαιτεί παράσταση ή δημοσίευση: εννοώ τη σάτιρα. Ως σύνθημα προς διαμαρτύρησις θεωρούσε βασικά τον ρομαντισμό στα 1837 ένας άλλος νεαρός Φαναριώτης της ίδιας γενιάς, ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής. Διαμαρτύρησις είναι κατά βάθος και η σάτιρα τον Σούτσου. Έξάλλου ας μη λησμονούμε πως αυτός ο μαθητής του Beranger είναι παράλληλα και μαθητής τον Byron, και πως η σατιρική ορμή τής νιότης τον συνδυάζεται με το βυρωνικό πάθος τον Περιπλανώμενου» στο, Μουλλάς, Ρήξεις, 235.

διηγήματα γύρω στο 1880 το ρομαντικό, εθνικό αφήγημα θα έχει ανακαλύψει τον λαό και θα τον φέρει στο προσκήνιο μέσω της ηθογραφίας.

Εντούτοις, ο όρος «ρομαντισμός» είναι ιδιαίτερος ασαφής. Η σημασία του όρου επιδέχεται ποικίλες μεταβολές τόσο ως αισθητική όσο και ως ιδεολογική και πολιτική κατηγορία⁷⁵. Η λατρεία του παρελθόντος, ο άκρατος βολονταρισμός και η αντίληψη της πραγματικότητας και της ιστορίας ως αέναης ροής, ως ατελεύτητης διαδικασίας⁷⁶, η σύλληψη της ιστορίας ως δραματοποιημένης αντιπαράθεσης αντιθετικών δυνάμεων (Ανατολή/Δύση), η στροφή προς τον Μεσαίωνα είναι ρομαντικά γνωρίσματα⁷⁷ που υφίστανται και στα έργα των Σούτσων⁷⁸. Οι Σούτσοι νοιάζονται να αποδείξουν τη συνέχεια του αυθεντικού ελληνικού έθνους στον χρόνο, στον χώρο και στον πολιτισμό⁷⁹ και παράλληλα αναζητούν να καταγράψουν τις καταβολές της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας⁸⁰. Από την άλλη πλευρά συχνά ο ρομαντισμός ορίζεται ως η αντίθεση στη νεωτερικότητα ή η αμφισβήτηση των ιδεών του Διαφωτισμού, του προοδοκεντρισμού και του πολιτικού φιλελευθερισμού. Με βάση αυτόν τον ορισμό οι Σούτσοι απέχουν πολύ από αυτήν την εκδοχή του ρομαντισμού.

Στην αληθινή ζωή οι ιδέες των ανθρώπων δεν μπορεί ποτέ να είναι ομοιογενείς και στεγανοποιημένες. Έτσι, στην αντίληψη των Σούτσων, ο φιλελευθερισμός και οι επιβιώσεις της διαφωτιστικής παράδοσης συνυπάρχουν με το ρομαντικό

⁷⁵ Fr. L. Baumer, «Romanticism», στο, Ph. P. Wiener (επιμ.), *Dictionary of the History of Ideas. Studies of Selected Pivotal Ideas*, 4 τόμοι, Νέα Υόρκη: Scribner's Sons, 1973, IV, σ. 198-204· J. Droz, «Romanticism In Political Thought», στο, Ph. P. Wiener (επιμ.), *Dictionary of the History of Ideas. Studies of Selected Pivotal Ideas*, 4 τόμοι, Νέα Υόρκη: Scribner's Sons, 1973, IV, σ. 206-208· M. Glencross, «Greece restored: Greece and the Greek War of Independence in French Romantic historiography 1821-1830», *Journal of European Studies*, τόμ. 27, τχ. 1 (Ιανουάριος 1997), σ. 33-48

⁷⁶ Για την ρομαντική εικόνα της αέναης κίνησης βλ., στο, Isaiah Berlin, *Οι ρίζες του Ρομαντισμού*, 171.

⁷⁷ Γεώργιος Κόκκινος, «Η διασπορά του πολιτικού ρομαντισμού στην Ελλάδα» στο, *Ο ρομαντισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα, 1999, 190.

⁷⁸ «Ο Σούτσος ανακάτεψε την παράδοση την οποία στο βάθος πάντα αγαπούσε με τα ξενόφερτα ιδανικά του αστικοθεωμένου ρομαντισμού» στο, Μ. Γ. Μερακλή, *Η ελληνική ποίηση*, 103.

⁷⁹ Ο Χέρντερ τονίζει την άρρηκτη σύνδεση μεταξύ λαού, εδάφους και συλλογικής ταυτότητας. «Είναι σημαντικό να αποδειχθεί πως οι άνθρωποι που απαρτίζουν το έθνος ζουν στο ίδιο έδαφος, μιλούν την ίδια γλώσσα και μεταφέρουν τον ίδιο αυθεντικό πολιτισμό ανά τους αιώνες.» Stefan Berger, *On the Role of Myths and History in the Construction of National Identity in Modern Europe*, *European History Quarterly*, 2009, 39: 490.

⁸⁰ Η καταγραφή της ιστορίας ενός υποκειμένου ή αλλιώς η αναζήτηση των καταβολών ενός φαινομένου υπήρξε μια από τις κυρίαρχες ιδέες του γερμανικού ιστορισμού. Βλ., G. Iggers, «Historicism», στο, Ph. P. Wiener (επιμ.), *Dictionary of the History of Ideas. Studies of Selected Pivotal Ideas*, 4 τόμοι, Νέα Υόρκη: Scribner's Sons, 1973, II, σ. 456-464· G. G. Iggers, *The German Conception of History: The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present*, Middletown Connecticut: Wesleyan University Press, 1983, G. G. Iggers, «Historicism: The History and Meaning of the Term», *Journal of the History of Ideas*, τόμ. 56, τχ. 1 (Ιανουάριος 1995), σ. 129-152

κοσμοείδωλο⁸¹. Ο ορθολογισμός συμβιώνει με τον ανορθολογισμό, η λατρεία για την πρόοδο συμβαδίζει με τη βαθιά συντήρηση, το αίτημα για ισοπολιτεία συνυπάρχει με το σχέδιο του εκπολιτισμού-εξελληνισμού των «βαρβάρων», η διεκδίκηση Συντάγματος συμπορεύεται με τη δουλική υποταγή στο Στέμμα⁸², και όλο αυτό το αντιφατικό κράμα συνιστά μια χαρακτηριστικό στιγμιότυπο της συγκεκριμένης στιγμής της ελληνικής, διανοητικής ιστορίας.

Οι Σούτσοι, πέρα από φορείς της ιδεολογίας, είναι δρώντα υποκείμενα που αντιδρούν στις συνθήκες του υλικού και του διανοητικού βίου τους. Αν συμφωνήσουμε ότι «η πραγματική αξία των ιδεολογιών είναι ότι έχουν διευρύνει με θαυμαστό τρόπο τους ορίζοντες της φαντασίας για τις ανθρώπινες δυνατότητες⁸³», τότε η ιδεολογία των Σούτσων χωρά τόσο τον εξισωτικό λόγο του Ρουσσώ⁸⁴ όσο και τον σκληρό αλυτρωτισμό. Ακόμη και αν, στην τελική εκδοχή του, το αφήγημα των Σούτσων θα απέχει πολύ από την αρχική φιλελεύθερη εκδοχή του, αυτό το αφήγημα, παρά τις μετατοπίσεις του, θα συνεχίσει να διατηρεί ορισμένα στοιχεία της φιλελεύθερης παράδοσης.

Μια τελευταία επισήμανση που αφορά τις ποικίλες καταβολές της ιδεολογικής συγκρότησης των Σούτσων. Οι Σούτσοι δεν είναι ιστορικοί· είναι ποιητές και αναγνωρίζουν στον εαυτό τους τη δυνατότητα να περιδιαβαίνουν, να αλλάζουν, να προβάλλουν διαφορετικές ιδέες ανάλογα με τη συνθήκη. Γνωρίζουν ότι αυτά που γράφουν διαβάζονται και επιδρούν στους συγχρόνους τους και χρησιμοποιούν την ποίηση για να μεταδώσουν το μήνυμά τους. Η ποίηση συμβάλλει στη συγκρότηση ταυτότητας και μάλιστα πιο άμεσα και αποτελεσματικά από άλλες μορφές ιδεολογικού λόγου⁸⁵. Η ποίηση και ο μύθος έχουν διαχρονικά αποδείξει τη λειτουργικότητά τους στη

⁸¹ Φιλελεύθερων ιδεών Σχολήν ανοίξας νέαν/Δια την υγιόφρονα του έθνους νεολαίαν στο, Αλέξανδρος Σούτσος, *Ελληνική Πλάστιγξ*, 36.

⁸² Γιώργος Βελουδής, «Οι Σούτσοι και το γλείψιμο» στο, *Το γράμμα και το πνεύμα*, Αθήνα, 2004, 86.

⁸³ Ορισμός του Μπερλίν στο Παντελής Λέκκας, *Αφαίρεση και εμπειρία*, Αθήνα, 2012, 21.

⁸⁴ Σύμφωνα με τον Δ. Χριστόπουλο: «Παρά το γεγονός ότι η ισοπολιτειακή παράδοση του 1821 μαρτυρά πως όντως ο εξισωτικός λόγος του Ρουσσώ είχε ευθύς εξαρχής πολύ μεγαλύτερη απήχηση από τον φιλελεύθερο λόγο του Βολταίρου, στην υπό συγκρότηση πολιτεία η πολιτική θρησκεία που κληροδότησε το εξισωτικό πρόταγμα του 1789 τίθεται υπό μίαν αίρεση: την υπαγωγή στο ελληνορθόδοξο γένος. Για το νέο κράτος, τα όρια της οικουμενικότητας των εν δυνάμει πολιτών είναι τα όρια του γένους» στο, Δημήτρη Χριστόπουλο, «Το ελληνικό έθνος ως πολιτικό έθνος – Η ιστορία ιδιότητας του Έλληνα πολίτη από τα Επαναστατικά Συντάγματα ως τις αρχές του 21ου αιώνα», *Χρόνος*, τεύχος 23, Μάρτιος, 2015.

⁸⁵ Ο Βίκο υποστήριζε ότι οι μύθοι δεν αποτελούν ψευδείς δηλώσεις για την πραγματικότητα, αλλά εμπεριέχουν, όπως και η ποίηση, ένα όραμα για τον κόσμο τόσο αυθεντικό όσο και η φιλοσοφία και η επιστήμη στο, Giambattista Vico *H*

διάχυση της ιδεολογίας. Άλλωστε, ο απλουστευτικός χαρακτήρας μιας αφήγησης, η συμβολική χρήση των εννοιών συμβάλλει στην κατανόηση και στη νοηματοδότηση του κόσμου.

Ειδικότερα, η εθνική λογοτεχνία/ποίηση συνδράμει στο οπλοστάσιο του εθνικού αφηγήματος. Μάλιστα, αποδεσμευμένη από την ανάγκη τεκμηρίωσης, έχει πολύ μεγαλύτερη ελευθερία να επιλέξει και να απορρίψει τα στοιχεία που προσαρμόζονται καλύτερα στο επιθυμητό εθνικό αφήγημα. Η διαδικασία αυτή βασίζεται στην επιλογή, αλλά, όπως τονίζει ο Richard Johnson, η επιλογή συνοδεύεται πάντοτε από απόρριψη (de-seletion). Σύμφωνα με ένα πολύ γνωστό επιχείρημα, στη θεωρία της κουλτούρας, οι κατηγορίες που απορρίπτονται δεν είναι ποτέ απλώς απουσίες, αλλά είναι δομικές απουσίες. Η διαφορά τους ορίζει εκείνες κυρίως τις ταυτότητες που είναι πολύ επίμονα παρούσες⁸⁶

νέα επιστημονική γνώση, Αθήνα, 2015, Γιώργος Μανιάτης, «Ρομαντισμός και Εθνικισμός», *Ουτοπία*, τ.9, 1994, 78.

⁸⁶ Βενετιά Αποστολίδη, «Η συγκρότηση και οι σημασίες της εθνικής λογοτεχνίας», 34.

1. Παρελθόν

Αρχαία ελληνική ιστορία

Σε ολόκληρη την περίοδο της οθωνικής απολυταρχίας, στον λόγο περί παρελθόντος κυριαρχεί η αρχαιότητα. Σημείο εκκίνησης του εθνικού χρόνου για το νέο συλλογικό υποκείμενο είναι το αρχαίο παρελθόν. Το ελληνικό έθνος ξεκινά με τη μοναδική βεβαιότητα που έχει: αυτή ενός παρελθόντος αρχαίου, αναγνωρισμένου και ένδοξου. Αυτήν την πρώτη δεκαετία σχεδόν απόλυτα αποσιωπάται οποιοδήποτε άλλο ιστορικό παρελθόν πλην του αρχαίου· με άλλα λόγια, η αναφορά στην αρχαιότητα είναι η απόλυτη και κυρίαρχη τάση της εποχής. Οι αδελφοί Σούτσοι ανήκουν στην ηγετική ομάδα διανοουμένων και αναλαμβάνουν να αναδείξουν μέσα από το έργο τους την αρχαιοελληνική καταγωγή αλλά και να «υποδείξουν» στο νεοσύστατο έθνος το παρελθόν του¹.

Η κυρίαρχη επιλογή της αρχαιοελληνικής ταυτότητας υπαγορεύεται από τη Δύση² και πρόκειται για μια επιλογή η οποία έχει να κάνει σαφώς με την παράδοση του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού³. Η οικουμενικότητα της κλασικής κληρονομιάς –αντίληψη η οποία κατείχε κεντρική θέση στον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό–, η ανακάλυψη της αρχαίας Ελλάδας ως κοιτίδας του ευρωπαϊκού πολιτισμού⁴ αλλά και του ελληνικού χώρου ως τόπου προς εξερεύνηση καλλιεργεί το ενδιαφέρον των Ευρωπαίων για την τύχη της αρχαίας χώρας και των κατοίκων της⁵. Το ενδιαφέρον των Ευρωπαίων για την αρχαία

¹ Νίκος Δεμερτζής, *Ο λόγος του εθνικισμού*, Αθήνα, 1996, 172.

² Σύμφωνα με τον G. Murray, «για τον κλάδο αυτό του ανθρώπινου γένους, ο οποίος δημιούργησε τον δυτικό πολιτισμό, οι σπόροι σχεδόν όλων όσα θεωρούμε σπουδαία για την πρόοδο του ανθρώπου πρωτοφύτρωσαν στην Ελλάδα» και «η επανανακάλυψή τους, όσο αποσπασματική κι αν υπήρξε ή όσο ατελώς κι αν κατανοήθηκε, κατόρθωσε να διεγείρει τα ικανότερα πνεύματα της Ευρώπης και να αποτελέσει ένα είδος πνευματικού “Ξαναγεννήματος”» στο, G. Murray, «The Value of Greece to the Future of the World», στο *The Legacy of Greece*, R.W. Livingstone (επιμ.), Οξφόρδη 1922, 1-23.

³ Βλ. στα., K.J. Dover (επιμ.), *Perceptions of the Ancient Greeks*, Οξφόρδη, 1992 και R.R. Bolgar, *Classical Influences on Western Thought 1650- 1870*, Καίμπριτζ, 1979.

⁴ Σύμφωνα με τον Π. Κονδύλη: «η αρχαία Ελλάδα ως σύμβολο μιας αρθρωμένης κοσμοθεωρητικής αντίληψης με ειδοποιά γνωρίσματα ανακαλύφθηκε ή εφευρέθηκε στη δυτική Ευρώπη και από δυτικοευρωπαίους στοχαστές για να εισαχθεί από εκεί στον ελληνόφωνο χώρο. Ο ελληνικός αρχαιολατρικός ελληνοκεντρισμός δε θα πρόβαλε ποτέ τις ιδεολογικές του αξιώσεις, είναι αμφίβολο κι αν θα σχηματιζόταν, αν το κλασικό και ανθρωπιστικό ιδεώδες δεν είχε αναδυθεί και διαδοθεί στη δυτική Ευρώπη για λόγους που σχετίζονται με τις τροπές της ευρωπαϊκής αποκλειστικά, ιστορίας» στο, Παναγιώτης Κονδύλης, *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού*, Αθήνα, 2007, 33.

⁵ Σύμφωνα με τη Ν. Γιακωβάκη, η «Ελλάδα, όπως προβάλλει μέσα από το νέο φως που εστιάζει επάνω της ο ευρωπαϊκός 18ος αιώνας, αναλαμβάνει τη διττή και συγχρόνως αντιφατική αποστολή: να εκπροσωπεί ταυτοχρόνως την Ευρώπη στο σύνολο της, αλλά και να αποτελεί μέρος της Ευρώπης. Η κίνηση προς την αποκατάσταση της Ελλάδας,

Ελλάδα⁶ «εφευρίσκει» αρχικά την Ελλάδα ως νοητή σύλληψη ανάμεσα στους κύκλους των ευρωπαίων διανοουμένων, βγάζει σταδιακά από την αφάνεια την Οθωμανική Ελλάδα και καθιστά ορατό το ενδεχόμενο μιας νέας Ελλάδας διακριτού μέλους της Ευρώπης⁷. Οι αδελφοί Σούτσοι μετέχουν αυτής της αντίληψης, πράγμα απολύτως λογικό αν αναλογιστούμε ότι είναι σφραγισμένοι από τα διδάγματα του δυτικού Διαφωτισμού⁸, έτσι όπως κυριαρχούσαν στο φαναριώτικο περιβάλλον των νεανικών τους χρόνων, αλλά και στην Ευρώπη όπου σπούδασαν⁹. Ο Α. Σούτσος στο παρακάτω απόσπασμα υπενθυμίζει τους δεσμούς του ελληνικού έθνους με την Ευρώπη:

«Έθνους διδάξαντος την Ευρώπην
Κ' έχοντος μέγαν προορισμόν
αν ενωμένον τρέξει κατόπιν
των φώτων πάλιν και των θεσμών»¹⁰(1849)¹¹

Από την πλευρά τους οι Έλληνες γνωρίζουν ότι η ανάδειξη της αρχαιοελληνικής καταγωγής τους συνέβαλε στη στήριξη της Ελληνικής Επανάστασης από τους Δυτικούς¹². Από νωρίς αντιλήφθηκαν ότι η οικειοποίηση της αρχαίας κληρονομιάς θα είναι το «διαβατήριό» τους¹³ για την αναγνώρισή τους από την Δύση. Σε αυτό το πλαίσιο

μία κίνηση με χρονολογία γέννησης, μία άνευ προηγούμενου οικειοποίησή της, συνδέθηκε όχι με τον θάνατο της, αλλά με την επιβίωσή της» στο, Νάσια Α. Γιακωβάκη, *Προς την Ελλάδα: ένα ευρωπαϊκό δρομολόγιο: η ανάδυση της Ελλάδας στην ευρωπαϊκή συνείδηση, 17ος-18ος αι.*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2001, 386-387.

⁶ Για το ενδιαφέρον των ευρωπαίων για την Ελλάδα ενδεικτικά βλ., Gibbon, Edward, *The History' of the Decline and Fall of the Roman Empire* (επιμ.: David Womersley) 3 τ., Λονδίνο 1994 (α' έκδ.: 6 τ., 1776-1788) Έρνεστ Ρενάν, *Προσευχή πάνω στην Ακρόπολη*, Αθήνα, 2015, Comte de Choiseul-Gouffier, *Voyage Pittoresque de la Grèce*, 2 τ., Παρίσι 1782-1809, Κουμπουρλής, *Οι ιστοριογραφικές οφειλές*, 2012.

⁷ Για την ανάδειξη της Ελλάδας ως στοιχείου της ευρωπαϊκής αυτοσυνειδησίας βλ., στο, Νάσια Α. Γιακωβάκη, *Προς την Ελλάδα*, 2001.

⁸ Σύμφωνα με τον Κ. Θ. Δημαρά, «ο Ελληνικός Διαφωτισμός συσταίνει κλάδο του μεγάλου κορμού του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού» στο, Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 2002, α' έκδ.: 1977, 1

⁹ Έφθασαν το 1820 στο Παρίσι εφοδιασμένοι με συστατική επιστολή τού ηγεμόνα Αλέξανδρου Σούτσου προς τον Αδαμάντιο Κοραή. Στο Παρίσι συμπλήρωσαν την εκπαίδευσή τους, γνώρισαν τη γαλλική παιδεία, τα νέα πνευματικά ρεύματα και συναναστράφηκαν τους Έλληνες που ζούσαν εκεί, τον ίδιο τον Κοραή και τον κύκλο του.

¹⁰ Αλέξανδρος Σούτσος, *Η τουρκομάχος Ελλάς, ποίημα επικών εις άσματα δώδεκα. Τόμος πρώτος περιέχων άσματα τέσσαρα.*, Αθήνα, τυπ. Αγγελουπούλου, 1856, 43.

¹¹ Στις παρενθέσεις παρατίθενται οι χρονολογίες συγγραφής. Κρατείται η ορθογραφία του πρωτοτύπου.

¹² Σύμφωνα με τον Γ. Κουμπουρλή : « το αξίωμα της ιστορικής συνέχειας, της καταγωγής από τους αρχαίους Έλληνες, ήταν η πνευματική προίκα του Διαφωτισμού, ευρωπαϊκού και νεοελληνικού, και στη συνέχεια του φιλελληνικού κινήματος προς το νεοσύστατο ελληνικό κράτος» στο, Κουμπουρλής Γιάννης, *Οι ιστοριογραφικές οφειλές*, 525.

¹³ Γράφει ο Ζαμπέλιος το 1852: «Παν έκαστον έθνος σήμερα εμφανίζεται εις τον περίβολον του πολιτισμού εφοδιασμένον, τρόπον τινά, μετά ιστορικού διαβατηρίου» στο, Γιάννης Κουμπουρλής, «Όταν οι ιστορικοί μιλούν για τον εαυτό τους: ο ρόλος του εθνικού ιστορικού στους πρωτοπόρους της ελληνικής εθνικής σχολής», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002, Δ' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας. Πρακτικά*, Τόμος Α', επιμέλεια Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης - Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Αθήνα, 2004, 89.

εντάσσεται και η προεπαναστατική τακτική ονοματοδοσίας των παιδιών με αρχαία ονόματα η οποία υπενθύμιζε τόσο στους ίδιους όσο και στους Δυτικούς την κοινή καταγωγή με τους αρχαίους Έλληνες¹⁴.

Παράλληλα, για το φαναριώτικο και δυτικοτραφές περιβάλλον των Σούτσων, η ευρωπαϊκή ταυτότητα συνιστά ένα ζητούμενο ταυτισμένο με την πρόοδο. Ειδικότερα, τα πρώτα χρόνια της ενασχόλησής τους με τον δημόσιο βίο τονίζεται κατ' αντιστοιχία η ελληνικότητα του ευρωπαϊκού πολιτισμού αλλά και η ευρωπαϊκή ταυτότητα των Ελλήνων¹⁵:

«Νέος έτρεξα εις χώρας ευκλείς ελευθερίας
Και εις έθνη κληρονόμα της αρχαίας σου σοφίας»¹⁶
Είκοσι αιώνων πόθοι σήμεραν πληρούνται όλοι
αρχαίε της Ελλάδος ουρανέ ακτινοβόλει
Από δόξαν και χαράν [...]
Σήμεραν από τον τάφον ανεγείρει την Ελλάδα
Ο Θεός κ' εις αυτήν δίδει την αρχαίαν της λαμπάδα»¹⁷.(1835)

Η επίκληση της κοινής καταγωγής με τους αρχαίους Έλληνες, βέβαια, δεν σχετίζεται με την ουσία της αρχαιοελληνικής σκέψης, αλλά κυρίως επιλέγεται μια επιφανειακή και κυρίως εργαλειακή σύνδεση με την αρχαιότητα η οποία θα χρησιμοποιηθεί ως βιτρίνα προς την Ευρώπη αλλά και ως τονωτικό της εθνικής αυτοεικόνας. Κοντολογίς, πρόκειται για μια εικόνα εξ αντανakλάσεως, η οποία προέρχεται κυρίως από την εκτίμηση που τρέφουν οι Ευρωπαίοι για τους αρχαίους Έλληνες την οποία υιοθετούν και οι Νεοέλληνες. Σταδιακά, αναζητώντας την ιδιοσυστασία του, ο νέος ελληνισμός ανακαλύπτει και το ιδεολόγημα του χρέους της Ευρώπης προς την Ελλάδα, αντίληψη η οποία καθίσταται κοινά επαναλαμβανόμενος τόπος για τους διανοούμενους:

«Επλησίαζε το άστρον της ημέρας να εκλείψη

¹⁴Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός διαφωτισμός*, 58-59.

¹⁵Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα*, 55.

¹⁶Αλέξανδρος Σούτσος, *Ο περιπλανώμενος · ποίημα λυρικών εις άσματα τέσσερα και Η Αγγελία*, 77.

¹⁷Παναγιώτης Σούτσος, *Ωδή Παναγιώτου Σούτσου προς την Α.Μ Βασιλέα της Ελλάδος Όθωνα*, εν Αθήναις, 1835, 3 και 8.

τα του Όθωνος φωτίζουν τα ανάκτορα εν θλίψει.

Γοτθικόν αυτά μνημείον,

Μεταξύ των Παρθενώνων έστεκαν και των Θησείων

Καθώς στέκονται τα έθνη σήμερον των Ευρωπαϊών

Σκοτεινά εμπρός της δόξης των Ελλήνων των αρχαίων¹⁸

ή

Της αγνώμονος Ευρώπης και σεις γαύροι διπλωμάται»¹⁹.(1843)

Η προβολή της αρχαιοελληνικής ταυτότητας ενδυναμώνεται και στα χρόνια των Βαυαρών με τη ροπή προς τον νεοκλασικισμό και την επιλογή της αρχαιοελληνικής καταγωγής ως κυρίαρχης ταυτότητας²⁰. Η θεωρία του Φαλμεράυερ²¹, η οποία αμφισβητεί τη συνέχεια του έθνους, συμβάλλει στην ανάδειξη της αρχαιοελληνικής καταγωγής των νέων Ελλήνων. Η διανόηση αιφνιδιάζεται με τη θεωρία για την καταγωγή των νεότερων Ελλήνων και τον «εκσλαβισμό» της Ελλάδας και συσπειρώνεται προβάλλοντας αρχικά την καταγωγή των νέων Ελλήνων από τους αρχαίους Έλληνες²². Η

¹⁸ Αλέξανδρος Σούτσος, *Η μεταβολή της τρίτης Σεπτεμβρίου εις φυλλάδια πέντε*, Αθήνα, 1844, 7.

¹⁹ Αλέξανδρος Σούτσος, Αλέξανδρος Σούτσος, *Ο περιπλανώμενος · ποίημα λυρικών εις άσματα τέσσερα και Η Αγγελία παρέπονται δε Τα Δικαστικά των ετών 1839-40 και 1852*, Αθηνά, 1858, 77.

²⁰ Σύμφωνα με τον Κ. Τσουκαλά: «Η παγκόσμια φανταστική εμβέλεια των συνειρμών που προκαλούνται από τους ήχους των λέξεων δημοκρατία, λόγος, επιστήμη, πόλις, Αθήνα, Ακρόπολις, Ολυμπία, Δελφοί, Πλάτων, Αριστοτέλης κλπ. προδίδε τα θεμελιώδη συμβολικά σημεία αναφοράς του νεοεκκολλημένου εθνικού λόγου» στο, Κων/νος Τσουκαλάς, «Ιστορία, μύθοι και χρησμοί. Η αφήγηση της ελληνικής συνέχειας», Έθνος, κράτος, εθνικισμός, Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα, 1995, 299.

²¹ «Το 1830, ο Jakob Phillip Fallmerayer με την έκδοση του έργου του Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters αμφισβήτησε την ελληνική καταγωγή των κατοίκων της σύγχρονης του Ελλάδος, τους οποίους θεώρησε απογόνους Σλάβων και Αλβανών. Ο αυστριακός ιστορικός αντιλαμβανόταν τα όρια της μεν αρχαίας Ελλάδος έως τα Τέμπη, της δε σύγχρονης του έως τις Θερμοπύλες. Προσδιόριζε το χρονικό εύρος στο οποίο η ανθρώπινη φυλή που υπό την ονομασία “Έλληνες” κατοικούσε στην παραπάνω περιοχή, μεταξύ του τρωικού πολέμου –περίπου δώδεκα αιώνες προ Χριστού– και την περίοδο διακυβέρνησης του Ιουστινιανού στα μέσα του 6ου αιώνα μ.Χ.467. Η καταστροφή που οδήγησε τελικά στη φυλετική αλλοίωση των Ελλήνων, επήλθε, σύμφωνα με τον Φαλμεράυερ, από τις επιδρομές σλαβικών φύλων που είχαν ως ορμητήριο την περιοχή ανάμεσα στο Δούναβη και τη Βαλτική θάλασσα και των οποίων μόνο η πρώτη φάση διήρκεσε τρεις ολόκληρους αιώνες. Αποτέλεσμα των επιδρομών αυτών, επισήμανε, ήταν η ολική δόηση της Ελλάδος, η αποψίλωση του πληθυσμού της και η καταστροφή των μνημείων του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού. Η επανεμφάνιση μιας νέας Ελλάδας ως ιστορικής συνέχειας της προηγούμενης, έγινε, κατά τον Φαλμεράυερ, όταν το βυζαντινό βασίλειο υπέταξε μια Ελλάδα που ήταν πια σλαβική και την εμβολίασε με τα στοιχεία της χριστιανικής πίστης και της νεοελληνικής γλώσσας διατύπωση της παραπάνω άποψης ο Φαλμεράυερ υποστηρίζει ότι στηρίχτηκε αφενός μεν σε χωρία βυζαντινών ιστορικών συγγραφέων που εξιστορούσαν τις επιδρομές των Σλάβων στην Ελλάδα καθώς επίσης και σε Χρονικά της ίδιας περιόδου, αφετέρου δε στην τοπογραφία της χώρας, στη λαλιά και τη φύση των σημερινών της κατοίκων» στο, Βασιλείου Αθ. Πλατή, *Ιστορική γεωγραφία και εδαφικές διεκδικήσεις των Ελλήνων τον 19ο αιώνα*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 178.

²² Ο ίδιος ο Παπαρρηγόπουλος αναλαμβάνει να απαντήσει στον Φαλμεράυερ ήδη από το 1846 στο εναρκτήριο μάθημα του με θέμα «Η αναγέννησις του ελληνικού λαού» επιχειρηματολογώντας πάνω στην πολιτισμική συνέχεια αρχαίων και νέων Ελλήνων στο, Γιώργος Βελουδής, *Ο Jacob Philipp Fallmerayer και η Γένεση του ελληνικού ιστορισμού*, Αθήνα, 1982, 68-70.

ανάγκη απάντησης σε μια νέα απειλή αναγκάζει τους Έλληνες να καταφύγουν στην ιστορία, προκειμένου να αντλήσουν επιχειρήματα για να υπερασπιστούν τους εαυτούς τους²³:

«Γράφε, Φαλμεράυρ, γράφε! με τον σίδηρον εις χείρας
Ἦλθαμε τρεις μυριάδες εις του Ὁθωνος τας θύρας
Κ' εὐραμεν εις τα εδάφη ἀργυρον, χρυσόν χυμένον
Ιδικόν μας, ὄχι ξένον»²⁴(1844)

Η αρχαιότητα θα είναι το βασικό χαρτί που θα παίξει ο ελληνικός εθνικισμός, και αυτό διότι η επίκληση της αρχαίας ελληνικής καταγωγής πιστοποιεί δύο σημαντικές διαστάσεις στη συγκρότηση του ελληνικού έθνους: την ιστορικότητα και την ιδιαιτερότητα²⁵. Η διάκριση παρελθόντος και παρόντος είναι, δίχως αμφιβολία, επιγέννημα και προνόμιο της σύγχρονης-νεωτερικής κοινωνίας. Η προβολή ενός παρελθόντος σημαντικού προοιωνίζει στην πραγματικότητα κι ένα μέλλον εξίσου σημαντικό²⁶. Παρατηρείται λοιπόν σε ολόκληρη την παραγωγή δημοσίου λόγου μια μη ομολογημένη αλλά ξεκάθαρη ιεράρχηση των εθνών. Και όπως είναι εύλογο, αυτή η ιεράρχηση καταλήγει στην επιβεβαίωση της πολιτισμικής υπεροχής του ελληνικού έθνους. Έτσι, με την αρχαιότητα και την επίκλησή της τεκμαίρεται η ξεχωριστή πολιτισμική παρακαταθήκη η οποία υπογραμμίζει όχι την απευθείας και αμιγή φυλετική προέλευση του έθνους, όσο ότι το έθνος διαφυλάσσει πιστά έναν σημαντικό πολιτισμό. Το επιχείρημα είναι κατ' ουσία πολιτισμικό²⁷ και δεν σχετίζεται τόσο με το παρελθόν, με αυτό που ήταν το έθνος, όσο με τις δύο άλλες διαστάσεις του χρόνου: το παρόν και το

²³ Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτη «Το εθνικό πάνθεον των βιογραφιών και των προσωπογραφιών (1828 – 1876)», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833 – 2002*, τόμ. Α', Αθήνα, 2004, σ 171 – 193.

²⁴ Αλέξανδρος Σούτσος, *Η μεταβολή της τρίτης Σεπτεμβρίου εις φυλλάδια πέντε*, Αθήνα, 1844,12 .

²⁵ Πασχάλης Κιτρομηλίδης, «Το πρότυπο της αθηναϊκής δημοκρατίας ως πολιτικό ιδεώδες στη μετακλασική εποχή», στο *Δημοκρατία και Κλασική Παιδεία*, Κατάλογος Έκθεσης στο Πλαίσιο της Αθήνας-Πολιτιστικής Πρωτεύουσας: Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 21-Ιουνίου 20 Οκτωβρίου 1985, 15-26.· Σάββας Κονταράτος, «Ο Παρθενώνας ως πολιτισμικό ίνδαλμα. Το χρονικό της ανάδειξής του σε κορυφαίο μνημείο αιώνιας ακτινοβολίας», στο Π. Τουρνικιώτης (επιμ.), *Ο Παρθενώνας και η ακτινοβολία του στα νεώτερα χρόνια*, Αθήνα 1994, 20-53.· Κ.Θ. Δημαράς, «Επιλεγόμενα», στο Λ. Δρούλια κ.ά., *Περιηγήσεις στον ελληνικό χώρο*, Αθήνα 1968, 145-151·Κ.Θ. Δημαράς « Η Φωτισμένη Ευρώπη», *Ιστορικά Φροντίσματα*, Αθήνα 1992, 115-129.

²⁶ «Οι τρεις χρονικές όψεις του έθνους στοχεύουν ουσιαστικά στην υπογράμμιση του αδιαίρετου τριαδικού χαρακτήρα της έννοιας: αυτό που το έθνος ήταν μπορεί να μην φαίνεται απόλυτα ταυτισμένο με αυτό που είναι άλλα ο εθνικισμός αγωνίζεται να αποδείξει την συγγενειά τους και να εξασφαλίσει την ενότητα τους με αυτό που θα είναι» στο, Παντελής Λέκκας, «Εθνικός χρόνος», 13.

²⁷ Λέκκας , *Η εθνικιστική ιδεολογία* , 123.

μέλλον· με άλλα λόγια, με αυτό που είναι σήμερα το έθνος και κυρίως με αυτό που επιθυμεί να είναι. Η υπεροχή του Έλληνα τονίζεται παρακάτω:

«σημερινός Έλληνας είναι ο ευγενέστερος όλων των Ευρωπαίων και ο πρωτότοκος υιός της γης»²⁸(1833)

Έτσι, ο ελληνικός εθνικισμός εμφανίζει στον λόγο του αναφορές στην εθνική ιδιαιτερότητα. Αυτό συμβαίνει γιατί η εθνική ιδιαιτερότητα²⁹ αποτελεί τον βασικό άξονα συνοχής της συλλογικότητας, αλλά ταυτόχρονα εξυπηρετεί και μια βασική ψυχολογική ανάγκη: αυτήν της βιωματικής αίσθησης της καταγωγής και της συνέχειας³⁰. Επιπρόσθετα, η εθνική ιδιαιτερότητα επιτελεί και μια ακόμη λειτουργία: συγκροτεί μια ταυτότητα τόσο μοναδική που καθιστά ανεπίτρεπτο να συγχέεται το έθνος με άλλα έθνη³¹. Σε αυτό το πλαίσιο οι Σούτσοι επιδίδονται σε μια προσπάθεια αναγνώρισης χαρακτηριστικών εθνικής ιδιαιτερότητας και φυσικά τα αποδίδουν στην πολιτισμική συγγένεια με το αρχαίο παρελθόν. Τέτοια χαρακτηριστικά είναι η ηθική φιλοτιμία και η εθνική ευγένεια:

«Η Ελληνική φιλολογία εις ημάς τους Έλληνας δεν πρέπει να παρέχει το κοινόν αίσθημα μόνον του θαυμασμού, αλλά και να γαργαλίζει την ηθικήν φιλοτιμίαν μας, διότι είναι η λαμπροτέρα κληρονομία την οποίαν εκ των προπατόρων μας ελάβαμεν, και μας ανακαλεί την εθνικήν ευγένειαν μας»³²(1833)

Άλλο τέτοιο εθνικό χαρακτηριστικό είναι η διχόνοια που είναι το νήμα που ενώνει το παρελθόν και το παρόν για το ελληνικό έθνος : διχόνοια στην αρχαία Ελλάδα, η οποία οδηγεί στην υποταγή στους Μακεδόνες και στους Ρωμαίους, διχόνοια στο Βυζάντιο στους κόλπους της Εκκλησίας και διχόνοια στο οθωνικό βασίλειο ανάμεσα στις φατρίες

²⁸Ηλίου, 129.

²⁹ «Ο εθνικισμός αποτελεί εκείνη τη στάση προς τη ζωή που αντικατοπτρίζει περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη τη διαφοροποιητική-διακριτική αντίληψη της κουλτούρας. Ο πολιτισμός αναδεικνύεται μέσα από τις επεξεργασίες της εθνικιστικής ιδεολογίας όχι σαν ενωτικός, αλλά σαν κατεχοχόν διαιρετικός παράγοντας της ανθρωπότητας» στο, Παντελής Λέκκας, «Εθνικιστική ιδεολογία και εθνική ταυτότητα», *Τα Ιστορικά*, τχ. 11, 1988, 314.

³⁰ Σύμφωνα με τον Anthony Smith, δεν είναι η πραγματική καταγωγική συγγένεια που έχει σημασία, αλλά η αίσθηση της κοινής καταγωγής: όπως δείχνει το παράδειγμα της σχέσης μεταξύ σύγχρονων και αρχαίων Ελλήνων. Οι εθνότητες σχηματίζονται όχι μέσα από μια κατευθείαν φυσική συγγένεια, αλλά μέσα από την αίσθηση της συγγένειας, της μοιρασμένης μνήμης και του συλλογικού πεπρωμένου, δηλαδή μέσα από το δίκτυο της πολιτισμικής συγγένειας που ενσαρκώνεται στους μύθους, στις μνήμες, στα σύμβολα και στις αξίες που συγκροτούν μια συγκεκριμένη πολιτισμική ομάδα»· βλ., Anthony D. Smith, *Nationalism and Modernism: A critical Survey of recent Theories of Nations and Nationalism*, London & New York, 1998, 192.

³¹ Παντελής Λέκκας, *Η εθνικιστική*, 123.

³² Ηλίου, 129.

που υπονομεύει την εθνική ενότητα. Όλα αυτά τα αναλύει ο Αλέξανδρος Σούτσος σε ένα πολύ ενδιαφέρον άρθρο που τιτλοφορείται «Εθνική Ενότης»:

«Πριν της πολιτικής ημών παλιγγενεσίας, πότε μεν ανατρέχοντες εις τας πηγάς της καταστροφής των Πολιτειών της αρχαίας Ελλάδος, κατηρώμεθα τας προγονικάς εκείνας διχόνοιας, αίτινες, καταστήσασαι αυτήν έρμαιον της Μακεδονίας και Ρώμης, κατέλυσαν την ανεξαρτησίαν της· πότε δε αναθεωρούντες τα αίτια της πτώσεως του βυζαντινού ημιελληνικού Θρόνου του, επισκιάζοντος την τετραυματισμένην Ελλάδα κατηρώμεθα ομοίως τας ιερατικές εκείνας έριδας, αίτινες επίφερον τον παντελή αυτής όλεθρον. Τοιουτοτρόπως αρά μετά στεναγμών εξήρχετο κατά των φατριών και διαιρέσεων από τα χείλη όλα των συνετότερων Ελλήνων»³³.(1836)

Για τους Σούτσους αλλά και για άλλους Έλληνες λόγιους της εποχής, το παρελθόν έχει δύο κύριους πόλους: την εθνική παλιγγενεσία³⁴ (την Επανάσταση του 1821, τη συγκρότηση ελληνικής πολιτείας) και την αρχαιότητα. Κοινό τόπο στον δημόσιο λόγο αποτελεί το ιδεολόγημα ότι το ελληνικό έθνος-κράτος χρωστά την ύπαρξή του στην αρχαιότητα. Με άλλα λόγια, η αρχαιότητα συνιστά την αιτία για την Επανάσταση, και η Επανάσταση με τη σειρά της συνιστά την αιτία για την ύπαρξη του νεοελληνικού κράτους. Πρόκειται για μια αντίληψη που συνιστά κοινό τόπο από τις εφημερίδες έως το Πανεπιστήμιο και από την ποίηση ως τη λογοτεχνία: η σύνδεση μεταξύ των δύο παρελθόντων, της αρχαιότητας και της Επανάστασης με μια σχέση αίτιου-αποτελέσματος, είναι άρρηκτη.

Σύμφωνα με τον Γ. Βελουδή, «η εγκαθίδρυση της τρισχιλιόχρονης 'εθνικής' παράδοσης γίνεται ισχυρότερη και σαφέστερη με την αναγωγή των αγωνιστών της Ελληνικής Επανάστασης του 1821 αλλά και του Μονάρχη τους στ' αρχαία τους πρότυπα οι νεότεροι, δεν αποτελούν παρά μίαν ιστορική μετεμψύχωση »³⁵:

«Η Ιλιάς του Ομήρου υπάρχει το εντελέστερον έργον του ανθρωπίνου νοός, καθώς το σύμπαν υπάρχει το λαμπρότερον γέννημα της υπέρτατης Διανοίας. Αναγιγνώσκων την

³³ Αλέξανδρος Σούτσος, *Ελληνική Πλάστιγξ*, 18.

³⁴ Σύμφωνα με τον Μ. Βίτι: «η επανάσταση αντιπροσωπεύει μια εμπειρία γνησιότητας, μια παρηγορητική και ενθαρρυντική αλήθεια με την οποία μπορούν να καταπολεμήσουν τα κάθε άλλο παρά γνήσια και αληθινά χρόνια τους» στο Mario Vitti, *Η Ιδεολογική λειτουργία της ελληνικής ηθογραφίας*, Αθήνα, 1978, 29-36.

³⁵ Γιώργος Βελουδής, «Το στέμμα και η λύρα. Η αυλική ποίηση στην εποχή του Όθωνα (1832/33-1862)», *Ελληνικά* 51, 2001: 335-362, 338.

άλωσιν της Τρωάδος του Ομήρου, ηξεύρετε τι αισθάνομαι, λησμονούμαι βαθμηδόν και νομίζω, ότι εις την πολιορκίαν της Τριπολιτζάς συντρώγω καταγής μετά των Καπετάνων μας το εψημένον πρόβατο και ότι εν μέσω του δειπνου ακούω κανένα Οθωμανό εκ του τείχους υβριζόμενον με τον Έλληνα. Εις τον Αγαμέμνονα βλέπω τον Πέτρον Μαυρομιχάλην, εις τον πολύλογον Νέστορα τον γέροντα Αναγνωσταράν, εις τον Αχιλλέα τον Μάρκον Βότζαριν και εις τον της Ιθάκης άνακτα τον πανούργον Οδυσσέα, τον ιδικόν μας Οδυσσέα»³⁶.(1833)

Για να πραγματοποιηθεί η σύνδεση χρησιμοποιούνται ως κοινοί οροί ανάμεσα στους αρχαίους προγόνους και στους Νεοέλληνες η γενναιότητα και η αγάπη για την ελευθερία. Πεδίο απόδειξης του φιλελευθερισμού, που σύμφωνα με τους Σούτσους χαρακτηρίζει διαχρονικά τους Έλληνες, συνιστά η Επανάσταση του 1821³⁷. Με λίγα λόγια, η Επανάσταση του 1821 εξισώνει τους νέους Έλληνες με το ένδοξο παρελθόν τους και συνάμα τους καταξιώνει εμπράκτως απέναντι σε όσους τους αμφισβήτησαν³⁸. Ο φιλελευθερισμός συνιστά μια επιβίωση του διαφωτιστικού πνεύματος και πηγάζει από τον θαυμασμό στην αρχαία Ελλάδα. Ο Α. Σούτσος εμπνέεται από τη φιλελεύθερη παράδοση και συμπλέκει το αρχαίο πνεύμα της ελευθερίας, με τη Γαλλική Επανάσταση και το παρόν του ελληνικού βασιλείου σε μια ωδή στην ελευθερία:

«Άγιον και παντοκράτορ Πνεύμα της ελευθερίας!
Ο Θεός από την πρώτην ώραν της δημιουργίας
Σ' ενεφύσησεν ως αύραν εις την κτίσιν ζωογόνον,
Και σε είπε: “Πνέε μέχρι συντελείας των αιώνων.”
Ξίφος σου τον λόγον έχεις, κεραυνόν σου την ιδέαν,
Στρατιώτας σου τα έθνη και την ίριδαν σημαίαν·
Μας φωτίζεις μας θερμαίνεις,
Και τον νοερόν συστρέφεις άξονα της οικουμένης.
Μ' έν σου πνεύσιμον τυράννους εκ των θρόνων των κρημνίζεις,
Εις ερείπια και τάφους λαμπράς πόλεις ανακτίζεις,

³⁶ Ήλιος, 130.

³⁷ Για τη σύνδεση Επανάστασης και Αρχαιότητας βλ., Έλλη Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο»*, 173.

³⁸ Σύμφωνα με τον Mario Vitti, «η επανάσταση αντιπροσωπεύει μια εμπειρία γνησιότητας, μια παρηγορητική και ενθαρρυντική αλήθεια με την οποία μπορούν να καταπολεμήσουν τα κάθε άλλο παρά γνήσια και αληθινά χρόνια τους» Mario Vitti, *Η Ιδεολογική λειτουργία της ελληνικής ηθογραφίας*, 36.

Και αγνάς σου Εστιάδας και πιστάς σου Ιερείας
Εις τους νάρθηκάς σου έχεις τας θεάς της Πιερίας.
Έψαλλαν εις την Ελλάδα τους παιάνας σου το πάλοι
Μαραθώνες, Θερμοπύλαι, Σαλαμίνες και Μυκάλαι.
Σήμερον εις την Γαλλίαν
Έκλεξες την Σεκουάναν σταθεράν σου κατοικίαν»³⁹.(1839)

Η εμμονή στο ζεύγμα⁴⁰ αρχαιότητα-Επανάσταση πηγάζει και υπηρετεί την ανάγκη των ανθρώπων της εποχής να κατανοήσουν, να ερμηνεύσουν και να ελέγξουν την καινούρια κατάσταση που βιώνουν. Πρόκειται για τη μετάβαση από τον παραδοσιακό κόσμο όπου ο χρόνος βιώνεται ως αενάως επαναλαμβανόμενος σε έναν κόσμο καινούριο όπου ο χρόνος είναι γραμμικός και εξελικτικός. Σε αυτόν τον κόσμο η αρχαιότητα είναι η αιτία και η Επανάσταση η συνέπεια. Η αίσθηση που δημιουργείται είναι ότι η ανασύσταση του παρελθόντος εξηγεί το παρόν και αυτό οδηγεί τελικά στην πεποίθηση ότι θα οδηγήσει αναπόφευκτα και σε ένα επιθυμητό μέλλον⁴¹:

«Ο Μιαούλης, μ' ένα σκάφος πολεμών μεγάλους στόλους,
ενθυμίζει τας Αθήνας και τους Κίμωνάς της όλους
ο Επαμεινώνδας έχει μιμητήν τον Καραϊσκον,
και ο Μπότσαρης, εις νέας Θερμοπύλας αποθνήσκων,
παριστά εις την ζωήν του την ζωήν του Αριστείδου,
εις την ένδοξον θανήν του την θανήν του Λεωνίδου.
Εις ημάς, μονάχα, φέρε τους καιρούς του Περικλέους,
κι' αναγεννωμένους πάλιν θα ιδής τους Αθηναίους»⁴².(1833)

³⁹ Αλεξάνδρου Σούτσου, *Ο Περιπλανώμενος, ποίημα εις άσματα τρία, μενιπτεία τις ποίησις και η Αγγελία*, Αθήνα, 75-76.

⁴⁰ Σύμφωνα με τον Β. Καραμανωλάκη: «Η ενσωμάτωση λόγου χάρη της Επανάστασης του 1821 ή των βυζαντινών χρόνων στον συμβολικό κόσμο του Πανεπιστημίου Αθηνών αποτελεί μια διακριτή διαδικασία με τις δικές της χρονικότητες συγκριτικά με την αντίστοιχη διαδικασία στη διδασκαλία της πανεπιστημιακής ιστορίας» στο, Καραμανωλάκης Βαγγέλης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1932)*, Αθήνα, 2006, 18.

⁴¹ Σύμφωνα με τον Π. Λέκκα: «Πρόκειται για ένα είδος “κοινωνικής μηχανικής” μία κοσμική προφητεία. Ωστόσο, για να σχεδιαστεί το μέλλον, πρέπει προηγουμένως να ανασυνταχθεί το παρελθόν κατά τρόπο που να επιτρέπει την αβίαστη εξαγωγή του συμπεράσματος ότι οι αλλαγές που προαναγγέλλονται είναι όχι μόνον επιθυμητές, αλλά και δυνατές, ακόμη και αναπόδραστες» στο, Παντελής Λέκκας, *Εθνικός χρόνος*, 16.

⁴² Αλέξανδρος Σούτσος, *Πανόραμα της Ελλάδος*, ή Συλλογή ποικίλων ποιημάτων ύπο Αλεξάνδρου Σούτσου. Mit grammatischen erklärungen und einem wörterbuche herausgegeben von Dr. Theodor Kind. Leipzig, Verlag von Joh. Jacob Weber, 1835, 82.

Η αρχαιοελληνική ταυτότητα συνιστά μια ανεξάντλητη δεξαμενή από την οποία ο ελληνικός εθνικισμός αντλεί διαρκώς και συστηματικά επιχειρήματα⁴³. Αν και επιβάλλεται εκ των άνω, θεμελιώνεται σε μια ισχυρή βάση ενός κοινού ενωτικού αισθήματος. Είναι μάλλον παρακινδυνευμένο να εικάσουμε το περιεχόμενο αυτού του αισθήματος για τους λόγιους, πόσω μάλλον για τον λαό του νεοσύστατου ελληνικού έθνους. Εντούτοις, λόγιοι και λαός σκοντάφτουν καθημερινά πάνω στα αρχαία ερείπια, γεγονός που αποδεικνύει ότι, πέρα από τον χρόνο, η ιστορικότητα του ελληνικού έθνους τεκμαίρεται και από τον χώρο, που με τα υλικά σπαράγματα του υποδεικνύει την ιστορική παρουσία του σε αυτόν.

ΑΡΧΑΙΑ ΕΡΕΙΠΙΑ

«Ο χείμαρρος της καταστροφής πανταχόθεν της Ελλάδος διέβη πανταχού ερείπια, και πανταχού θεάματα μελαγχολίας. Η ευρυάγυιος πόλις του Αγαμέμνονος σωρός στεγασμάτων, αγρίδιον η Σπάρτη, εις τας Θήβας δεν απήντησα τον Επαμινώνδαν, εις την Κόρινθον ούτε τα πολυτελή λουτρά, ούτε οι Αρίστιπποι»⁴⁴.(1833)

Το συχνότερο μοτίβο στην ποίηση των αδελφών Σούτσου είναι η θεματική των αρχαίων ερειπίων⁴⁵. Τα αρχαία ερείπια υπενθυμίζουν κάτι πολύ σημαντικό: ο τόπος αυτός έχει παρελθόν και μάλιστα παρελθόν ένδοξο. Στις καινούριες νοητικές δομές που συγκροτούνται, τις δομές του εθνικισμού, η ιστορικότητα ενός έθνους αποδεικνύει και την αξία του έναντι των άλλων εθνών. Η σύνδεση του νεοπαγούς ελληνικού έθνους-κράτους με τους αρχαίους Έλληνες συμβάλλει στη διαμόρφωση των θεμελιωδών συστατικών του ελληνικού εθνικισμού –και, στην πραγματικότητα, κάθε εθνικισμού–, την υπεροχή και τη συνέχεια. Έτσι, θα λέγαμε με άλλα λόγια ότι η υλικότητα του απτού

⁴³ Ο Αλέξης Πολίτης επισημαίνει: «όποτε χρειαζόταν, και διαρκώς χρειαζόταν, οι Νεοέλληνες να καταφύγουν σε πατραγαθίες για να αντλήσουν θάρρος και πίστη στον εαυτό τους, ή παραδείγματα προς μίμηση, στους αρχαίους κατέφευγαν» στο, Αλέξης Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια*, Αθήνα, 2003, 107.

⁴⁴ Παναγιώτης Σούτσος, *Ο Λέανδρος*, Ναύπλιο, 1834, 5 .

⁴⁵ Σύμφωνα με τον Γιάννη Χαμηλάκη: «Τα υλικά σπαράγματα του κλασικού αποτελούσαν μια παράξενη ετερότητα (και ως τέτοια συνδέονταν στενά με τον Εαυτό σε μια αντιθετική σχέση) η οποία αντιπροσώπευε τόσο έναν διαφορετικό κόσμο από άποψη θρησκείας, όσο και μια, από άποψη χρόνου διαφορετική μυθική εποχή» στο, Γιάννης Χαμηλάκης, *Το έθνος και τα ερείπιά του*, Αθήνα, 2012, 92 .

χώρου, με τα αρχαία ερείπια να κυριαρχούν, παντρεύεται με την άυλη ιδέα μιας διαχρονικής εθνικής οντότητας που ζούσε από πάντα και για πάντα εκεί:

«Περιπλανώμην εις πυκνά ερείπια βραδέως,
Και προς την Αρχαιότητα τον νουν μου ανυψώνων
Ανέβαινα την κλίμακα τριάκοντα αιώνων»⁴⁶. (1836)

Η επιμονή στα αρχαία ερείπια⁴⁷ επιτελεί και μια ακόμη λειτουργία, αυτήν της χαρτογράφησης ενός τόπου που στην πραγματικότητα παραμένει ακόμη αχαρτογράφητος. Είναι ένα είδος εθνικής τοπογραφίας, ένας νοητός χάρτης σε ένα πραγματικό ή νοερό χώρο. Οι διαρκείς αναφορές στα υλικά σημαίνοντα της συνέχειας⁴⁸ που περιβάλλουν τον νεοσύστατο χώρο υπογραμμίζουν ότι αυτά τα ερείπια παράλληλα φέρουν και ένα ειδικό πολιτισμικό βάρος⁴⁹. Στην πραγματικότητα, θα μπορούσαμε να πούμε ότι τα αρχαία ερείπια είναι το μοναδικό απτό και στέρεο τεκμήριο ότι αυτό το έθνος είχε υπάρξει και στο παρελθόν. Με άλλα λόγια, τα αρχαία ερείπια που βρίσκονται παντού υπενθυμίζουν ότι αυτό που καλούνταν να συγκροτήσουν οι έλληνες εθνικιστές ιστορικοί της εποχής, ένα αφήγημα χρόνου, στο επίπεδο του χώρου ήταν ήδη συγκροτημένο, έστω και με τη μορφή των ερειπίων. Υπάρχει μια ισχυρή αλληλεξάρτηση μνήμης και χώρου η οποία είναι ήδη παρούσα, δεν χρειάζεται να συγκροτηθεί όπως η ιστορία με τον χρόνο. Ο χώρος θυμίζει διαρκώς στους Σούτσους το ένδοξο παρελθόν:

«Έστρεψα τα όμματά μου κάτω της Ακροπόλεως· πού οι Πρυτάνεις και το Πρυτανεϊόν;
Πού η Πνυξ, και ο Δημοσθένης της; Πού το Ωδείον, και οι Αισχύλοι του; Πού η Ακαδημία,
και ο Πλάτων της; Πού το Πάνθεον και τα Παναθήναιά του»⁵⁰; (1833)

Ο εθνικός χώρος σε ολόκληρη τη λογοτεχνική παραγωγή της περιόδου αποκτά συμβολικές κωδικοποιήσεις, όπως «μητέρα», «πατρίδα», «προγονική γη»⁵¹. Γίνεται

⁴⁶ Αλέξανδρος Σούτσος, *Ελληνική Πλάστιγξ*, 20.

⁴⁷ Σε αυτήν τη ρομαντική περιγραφή της Ελλάδας ως χώρας ερειπίων δεν υπάρχει καθόλου χώρος για τον ζώντα πληθυσμό ο οποίος θεωρείται στοιχείο παρακμής. Πρόκειται για έναν λαό-φάντασμα, ο οποίος σπάνια αναφέρεται, και του οποίου η παρουσία θέτει σε κίνδυνο τη συνέχεια του έθνους στον χρόνο αφού η σχέση των Νεοελλήνων με τους αρχαίους μοιάζει για πολλούς προβληματική. Ο ίδιος ο Σούτσος αναφέρει: «Η μεγίστη μερίς του έθνους, του οποίου τόσον αθλίως παρημελήθη μέχρι τούδε η εκπαίδευσις, δεν δύναται να εννοήση σήμεραν, ειμή τας απλὰς και ψηλαφητάς, δια να είπω ούτως ιδέας.» στο, Αλέξανδρος Σούτσος, *Ο Εξόριστος*, στ'.

⁴⁸ Γιάννης Χαμηλάκης, *Το έθνος*, 105

⁴⁹ Άννα Τζούμα, *Εκατό χρόνια νοσταλγίας*, Μεταίχμιο, 2007, 102

⁵⁰ Παναγιώτης Σούτσος, *Ο Λέανδρος*, 41

⁵¹ Παντελής Ε. Λέκκας, *Το παιχνίδι με τον χρόνο*, 229 κ.ε.

αντιληπτό ότι η εδαφική αναφορά σημαίνει πολλά για τον άνθρωπο της εποχής ο οποίος αναζητά τα εδαφικά, εθνικά σύνορα. Χαρακτηριστικά αναφέρει ο Α. Σούτσος το 1850:

«Η πατρίς![...]ως προς μητέρα προς αυτήν αν δράμω πάλιν,
Θέλει θάλπει τον υιόν της εις φιλόστοργον αγκάλην»⁵².(1839)

Μέσω της εθνικιστικής ιδεολογίας που κυριαρχεί στον δημόσιο λόγο ο άνθρωπος καταφέρνει και συνδέεται με τόπους που ποτέ δεν έχει δει και που αλλάζουν μέσα του την έννοια της πατρίδας⁵³. Με άλλα λόγια, η σημασία της έννοιας «πατρίδα» αλλάζει και ανάγεται σε κάτι πολύ μεγαλύτερο: στο έθνος. Η ανασηματοδότηση μιας ήδη εγγεγραμμένης έννοιας όπως η «πατρίδα» συμβαίνει εκείνα τα πρώτα χρόνια του ελληνικού κράτους και σε αυτήν τη διαδικασία συμβάλλει η εθνική λογοτεχνία. Η πραγμάτευση της έννοιας του χώρου από την Αθηναϊκή ρομαντική σχολή συγκροτεί ένα καινούριο νοητικό σύμπαν για τους ανθρώπους της εποχής. Στο παρακάτω απόσπασμα η έννοια πατρίδα οριοθετείται ανάμεσα στο τρίγωνο: Αθήνα-Ιερουσαλήμ-Κωνσταντινούπολη.

«Που αι χρυσαί υμών προσδοκίαι περί ελευθερώσεως των λοιπών ομογενών και περί ανεγέρσεως Αυτοκρατορίας ελληνικής εχούσης τρεις Πρωτεύουσας, το Βυζάντιον Καθέδραν της Κυβερνήσεως, τας Αθήνας Καθέδραν της Σοφίας και την Ιερουσαλήμ Καθέδραν της Πίστεως; όλα ταύτα ως πομφόλυγες διερράγησαν, και άνευ σταδίου, άνευ δόξης, άνευ πλούτου υμείς μείναντες εις μονότονο και πικρόν γήρας προβαίνετε»⁵⁴.(1851)

Παράλληλα, δεν πρέπει να υποτιμούμε το γεγονός ότι ο νεοκλασικισμός είναι η κυρίαρχη αισθητική και ιδεολογική επιλογή των Βαυαρών και γενικότερα των Ευρωπαίων. Το θεμελιώδες ιδεολόγημα της Δύσης που αναπαριστά την Ελλάδα σαν «τόπο υπέροχων ερειπίων» περιηγητών και ρομαντικών ταξιδευτών έχει ήδη κυριαρχήσει. Την προοπτική αυτή του μέλλοντος υποστηρίζουν και οι Βαυαροί, επιλογή η οποία αναδεικνύεται και με την επιλογή της Αθήνας ως πρωτεύουσας⁵⁵. Η Αθήνα, η

⁵² Αλέξανδρος Σούτσος, *Ο περιπλανώμενος : ποίημα λυρικών εις άσματα τέσσερα και Η Αγγελία*, 12.

⁵³ Για την νοερή σύνδεση στον εθνικισμό βλ., Μπενεντίκτ Άντερσον, *Φαντασιακές κοινότητες*, Αθήνα, 1997.

⁵⁴ Αλέξανδρος Σούτσος, *Ο Περιπλανώμενος άσμα τέταρτον και τελευταίον, το Συνταγματικόν Σχολείον*, η'.

⁵⁵ Σύμφωνα με τη Ν. Γιακωβάκη: «Πρώτον, στην καρδιά της νέας σύλληψης αυτού του χώρου βρίσκεται ο εντοπισμός της Αθήνας, δηλαδή της πρωτεύουσας πόλης που συμπυκνώνει τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό και η οποία στην παρούσα μορφή της διατηρεί τα αυθεντικά της χαρακτηριστικά, είναι δηλαδή αναγνωρίσιμη και ικανή να διαθέτει μία

οποία έχει αναδειχθεί ως πόλη-σύμβολο για τον ευρωπαϊκό Διαφωτισμό, επιλέγεται ως κέντρο του ελληνικού εθνικισμού αφού συμβολίζει τη σύζευξη παλαιού και νέου.

Ένα ενδιαφέρον σημείο στην ανίχνευση αυτής της διαδρομής του εθνικού αυτοπροσδιορισμού συνιστά και το γεγονός ότι η επίκληση της αρχαιότητας δεν ανακαλεί μόνο θετικά αλλά και αρνητικά αισθήματα. Έτσι, διαπιστώνουμε ότι το αίσθημα της πολιτισμικής υπεροχής καθώς και της ιεροποίησης και της μοναδικότητας που πηγάζει από το αρχαιοελληνικό παρελθόν συνυπάρχει με μια διάθεση μεμψιμοιρίας και απογοήτευσης που πηγάζει από το παρόν⁵⁶. Τα αρχαία ερείπια υπενθυμίζουν, αλλά και τα διασωθέντα μνημεία ξαφνικά συμβολοποιούν την αποτυχία του νέου ελληνικού έθνους να φανεί αντάξιο του παρελθόντος:

«Είσθε σεις τα θερμά τέκνα του μεσημβρινού ηλίου;
Είσθε σεις η πνευματώδης γενεά της Μεσογείου;
Έλληνες! πώς εις το μέσον ερειπίων και μνημάτων
Κείσθε ως σωρός αψύχων και αφώνων αγαλμάτων;
Αλλά λέγουσι τι πλέον κ' έχουσιν εικόνα ζώσαν
Οι αρχαίοι ανδριάντες οι χωρίς πνοήν και γλώσσαν,
Παρά σεις οι όντως λίθοι
Και, ως λίθοι, της πατρίδος βαρυθλίβοντες τα στήθη»⁵⁷.(1839)

«Η μνήμη του ελληνικού μεγάλου παρελθόντος
κ' η σύγκρισις του ταπεινού κι άθλιου μας παρόντος,
Εις σκέψεις μελαγχολικάς μ' εβύθισαν τα πάντα»⁵⁸.(1836)

παρουσία. Η Αθήνα ωστόσο δεν εκπροσωπεί μία μεμονωμένη πόλη. Ταυτοχρόνως λειτουργεί ως οργανωτικός πόλος της νέας χώρας. Αυτή η έννοια, η έννοια της χώρας, αποτελεί το δεύτερο σκέλος του τριπτύχου, προσδίδοντας στην Ελλάδα μια νέου τύπου εδαφικότητα. Τέλος, η ευρωπαϊκότητα της ελληνικής γης συνιστά το τρίτο συστατικό γνώρισμα της Ελλάδας, όπως πλέον προσλαμβάνεται από τους Ευρωπαίους παρατηρητές. Το τρίπτυχο αυτό, η πρωτεύουσα πόλη, η χώρα/επικράτεια και η οργανική (και συμβολική) σύνδεση της χώρας με την ήπειρο στην οποία ανήκει, αν και διαμορφώνεται στο όνομα της αρχαίας ιστορίας, αντιστοιχεί σε μία νεωτερική σύλληψη του χώρου, η οποία αντλεί καταρχήν τη δύναμή της από τις διεργασίες που οδηγούν στη δημιουργία εθνών-κρατών στην Ευρώπη. Η Νέα Αρχαία Ελλάδα, όπως σχηματίζεται κατά τον πρώτο αιώνα του ταξιδιού των Ευρωπαίων στην Ελλάδα, γίνεται ακούσιος, αλλά πολύτιμος συνεργός αυτών των μεταδοτικών διεργασιών: μία επικείμενη «εθνική» επικράτεια» στο, Νάσια Α. Γιακωβάκη, *Προς την Ελλάδα*, -387.

⁵⁶ Γιάννης Χαμηλάκης, *Το έθνος*, 90.

⁵⁷ Αλέξανδρος Σούτσος, *Ο περιπλανώμενος · ποίημα λυρικών εις άσματα τέσσερα και Η Αγγελία*, 6

⁵⁸ Αλέξανδρος Σούτσος, *Ελληνική Πλάστιγξ*, 20.

Έχει λοιπόν ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι, κατά την πρώτη δεκαετία της ζωής του ελληνικού κράτους, μαζί με την επίκληση στην ένδοξη αρχαία καταγωγή συνυπάρχει και ένα αίσθημα πικρής διάψευσης. Κυρίαρχο είναι το θέμα της αντίθεσης ανάμεσα στο λαμπρό παρελθόν και στο θλιβερό παρόν – θέμα που, εκτός από τις ιστορικές του προεκτάσεις, παραπέμπει στο κοινό μοτίβο της «πτώσης του ιδανικού» που συναντούμε στα ρομαντικά χρόνια⁵⁹:

«Η Ελευθερία, βλέπεις, βαρύν ύπνον εκοιμήθη
Και τα όνειρά της είναι μάταια και λυπηρά·
Της επαναστάσεώς μας το πυρ έσβυσε κι εχύθη·
Του κρατήρος της μας μένει τέφρα μόνον ρυπαρά·
Την ηρωϊκήν Ελλάδα, Ελλάς χαύνη και δειλή,
Και τους γίγαντας πυγμαίων διαδέχεται φυλή.»⁶⁰(1835)

Η διαρκής σύγκριση του παρόντος του ελληνικού βασιλείου με τη φαντασιακή σύλληψη ενός ένδοξου παρελθόντος πηγάζει από τη διάψευση που βιώνουν οι πολίτες του ελληνικού βασιλείου, οι οποίοι συνειδητοποιούν ότι η πραγματικότητα του ελληνικού κράτους διαφέρει με αυτήν που ήλπιζαν να ζήσουν τόσο προεπαναστατικά όσο και κατά τη διάρκεια της Επανάστασης⁶¹. Πρόκειται για ένα συλλογικό αίσθημα απογοήτευσης που φαίνεται να έχει καταλάβει το έθνος στα μέσα της πρώτης δεκαετίας της ζωής του ελληνικού κράτους.

Από την άλλη μεριά, η κριτική πρόσληψη του παρόντος και η νοσταλγική εξιδανίκευση του παρελθόντος συνιστούν βασικά γνωρίσματα της ρομαντικής κοσμοθεωρίας⁶². Προφανώς δεν πρόκειται εδώ για μια αποκλειστικότητα των Σούτσων, αλλά για ένα γενικότερο κλίμα «εθνικού απελπισμού και καχεξίας»⁶³. Έτσι, όσο πιο ηττοπαθείς γίνονταν οι Νεοέλληνες τόσο περισσότερο εξυψώνονταν σε άπιαστες και μακρινές η αρχαιότητα και η Επανάσταση. Ο Αλέξανδρος Σούτσος στηλιτεύει διαρκώς αυτήν τη ανεπάρκεια του Νεοέλληνα σε σχέση με το αρχαιοελληνικό μεγαλείο:

⁵⁹Μουλλάς, *Ρήξεις*, 247.

⁶⁰ Παναγιώτης Σούτσος, *Η κιθάρα*, Εν Αθήναις 1835,18.

⁶¹ Αλέξης Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια*, 104.

⁶² Γιώργος Κόκκινος, «Η διασπορά του πολιτικού ρομαντισμού στην Ελλάδα», 190 .

⁶³ Έλλη Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο»*, 234-236.

«Έπεσαν οι Γίγαντες μας [...] Φυλή σήμερον πυγμαίων
Καταισχύνει τα μνημεία των αρχαίων και των νέων»⁶⁴(1839)
«Ω δόξης εθνικής στιγμαί μακάριαι
και θείαι!
ω Αθώας μου νεότητος ω εποχαί γλυκεΐαι!
Καθώς κι η ερωμένη μου και η πατρίς μου έζων,
Κι ο Άρης με τον Έρωτα ευφραίνετο συμπαίζων,
Δεν είσθε ειμή όνειρον, ειμή σκιά και λήρος!
Χαμέναι διά πάντοτε, χαμέναι ολοκλήρως
Δεν θέλετε την πρώτην μας χαράν μας αποδώσει;
Και μάταιοι κ' οι θρίαμβοι κ' οι ιδρώτες μας οι τόσοι!»⁶⁵(1835)

Η πολλαπλή χρήση της ελληνικής αρχαιότητας, τη στιγμή ακριβώς που συγκροτείται η εθνική σκέψη, ο εθνικός λόγος, η εθνική ιστορία, ως τεκμηρίου ιστορικότητας, υπεροχής, μοναδικότητας, ως απόδειξης δυτικότητας αλλά και ως στοιχείου ανεπάρκειας σε σχέση με την πραγματικότητα οδηγεί σε μια αμφισημία: στηριζόμενοι οι Έλληνες σε ένα παρελθόν το οποίο στην πραγματικότητα δεν γνωρίζουν, αν και σκοντάφτουν συνεχώς πάνω του, αισθάνονται ταυτόχρονα ανωτερότητα και ανεπάρκεια. Η επιλογή αυτού του ετεροπροσδιορισμού με τις ευλογίες της Δύσης θα οδηγήσει εντέλει σε μια: εκδοχή της ελληνικότητας που συγκρούεται βάνανυσα με την πραγματικότητα.⁶⁶

ΑΘΗΝΑ Η ΣΠΑΡΤΗ ;

Στο ιδεολογικό πλαίσιο του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού διεξάγεται μια παράλληλη συζήτηση σχετικά με το αρχαιοελληνικό παρελθόν η οποία διακρίνει την παράδοση της αρχαίας Σπάρτης⁶⁷ από της αρχαίας Αθήνας. Αυτή η αντιπαράθεση δεν είναι μια

⁶⁴ Αλέξανδρος Σούτσος, *Ο περιπλανώμενος · ποίημα λυρικών εις άσματα τέσσερα και Η Αγγελία*, 116.

⁶⁵ Παναγιώτης Σούτσος, *Η κιθάρα*, 130.

⁶⁶ Βλ., στο, Νικήτας Σινιόσογλου, *Αλλόκοτος Ελληνισμός*.

⁶⁷ Για την αρχαία Σπάρτη και την παράδοση στον Διαφωτισμό βλ., E. Rawson, *The Spartan Tradition in European Thought*, Οξφόρδη, 1991. Η Rawson, μέσα από τη σύγκριση της πολιτικής και ιδεολογικής κληρονομιάς των δύο αντίπαλων ελληνικών πόλεων, διαπιστώνει ότι η αθηναϊκή δημοκρατία, σε αντίθεση προς τη Σπάρτη, είχε εκλείψει, ως πολιτικό ιδεώδες, για το μακρότατο διάστημα μεταξύ του τέλους του 5ου π.Χ. και του 18ου αιώνα και τοποθετεί τις πρώτες συνηγορίες υπέρ της αθηναϊκής δημοκρατίας λίγο πριν το 1789 (E. Rawson, *The Spartan*, 2, 262-63). Ειδικά για τη σκέψη του Διαφωτισμού, ως προς τις πολιτικές προτιμήσεις, η Σπάρτη φαίνεται να κατέχει οπωσδήποτε τα πρωτεία, ενώ η Αθήνα δεν έχει να παρουσιάσει τίποτε το αντίστοιχο με τη λακωνομανία ενός Rousseau ή ενός Mably· στο, E. Rawson, 231 και 257. Ο Π. Κιτρομηλίδης αναγνωρίζει το βάρος της αρχαίας παράδοσης -«μίας παράδοσης που

θεωρητική αντιπαράθεση, αλλά μια ουσιαστική σύγκρουση μεταξύ δυο πολιτικών και ιδεολογικών συστημάτων, η οποία όπως είναι φυσικό αναπαράγεται και στην υπό συγκρότηση ελληνική εθνική ιδεολογία. Οι Σούτσοι αποκλίνουν αρκετά μεταξύ τους σε ό,τι έχει να κάνει με την οπτική τους για την αρχαιότητα. Ο Αλέξανδρος, σαφώς δημοκρατικότερος⁶⁸, δείχνει να εκτιμά την δημοκρατική Αθήνα και μένει πάντοτε πιστός, παρά τις οποίες υποχωρήσεις, στο ιδεώδες του πολιτικού φιλελευθερισμού⁶⁹.

Εντούτοις, η προβολή του προτύπου της αρχαιοελληνικής αθηναϊκής δημοκρατίας προκαλεί σοβαρά προβλήματα στην ιδεολογία της χριστιανικής μοναρχίας που εκκολάπτεται στο νεοπαγές εθνικό κράτος. Σε κάθε περίπτωση, η σύνδεση με την κλασσική Ελλάδα όφειλε να γίνει, διότι σε αυτήν είναι που οφείλει το ελληνικό βασίλειο την ύπαρξή του. Σε αυτό το πλαίσιο προκρίνεται η ανασύνδεση με το αρχαιοελληνικό παρελθόν αλλά παρατηρείται, στο έργο των Σούτσων –κυρίως στου Παναγιώτη Σούτσου– μια προτίμηση στην ανάδειξη της συγγένειας του ελληνικού βασιλείου περισσότερο με τη σπαρτιατική παράδοση, παρά με την αθηναϊκή.

Μέσα από την πολυποίκιλη παραγωγή των αδελφών Σούτσου αποτυπώνεται αυτή η τάση διαχωρισμού του αρχαίου κόσμου και ενδεχομένως μία έμμεση προτίμηση-ταύτιση με τον σπαρτιατικό κόσμο, ειδικότερα στον Παναγιώτη Σούτσο, ο οποίος είναι

βλέπει τη δημοκρατία από τη μεριά και με τα μάτια των αντιπάλων της»· στη σύντομη αναφορά του στους νεότερους χρόνους προτείνει ένα σχήμα που επιχειρεί να εντάξει το ενδιαφέρον για την Αθήνα στην ιστορία της νεότερης πολιτικής σκέψης, τοποθετώντας τις προϋποθέσεις για την επάνοδο της ιδέας της αθηναϊκής δημοκρατίας στο περιβάλλον των διανοητών της αγγλικής πολιτικής σκέψης του 17ου αιώνα, ιδίως μεταξύ των πιο ριζοσπαστών στοχαστών της εποχής (John Milton και James Harrington), και την είσοδο της ιδέας της αθηναϊκής δημοκρατίας στον πολιτικό προβληματισμό της εποχής στο έργο του Μοντεσκιέ, βλ. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, «Το πρότυπο της αθηναϊκής δημοκρατίας ως πολιτικό ιδεώδες στη μετακλασική εποχή», 15-26. Αντίθετα, ο Δανός μελετητής Mogens Herman Hansen, «The Tradition of the Athenian Democracy A.D. 1750-1990», στο *Greece and Rome*, τ. 39, τχ. 1, Απρίλιος 1992, 14-30, προτείνει το 1750, ως τη στιγμή που εισάγεται θετικά η αθηναϊκή ελευθερία στη νεότερη σκέψη, και ακυρώνεται η αρχαία παράδοση εχθρικότητας προς την αθηναϊκή δημοκρατία, που είχε επικρατήσει στη Δύση από το 1250 έως το 1750 (M.H. Hansen, 19).

⁶⁸ «Ιδεολογικά έμεινε σταθερά δημοκρατικός και συνεπής αγωνιστής παρά τις αναπόφευκτες (ιδιαίτερα για εκείνον τον καιρό) ανακολουθίες του» στο, Μ.Γ. Μερακλή, *Η ελληνική ποίηση*, τ.2, Αθήνα, 2000, 88

⁶⁹ Ο Ορισμός του πολιτικού φιλελευθερισμού σύμφωνα με τον Heywood: «Το έθνος είναι η φυσική και κατάλληλη μονάδα διακυβέρνησης» στο, Andrew Heywood, *Πολιτικές Ιδεολογίες*, Αθήνα, 2007, 291 Για την ιδεοτυπική διάκριση πολιτισμικού και πολιτικού εθνικισμού βλ., Anthony Smith, *Εθνική Ταυτότητα*. Αθήνα, 2000, 24-30. Ο A. Smith διακρίνει ένα «δυτικό» εθνικισμό, ο οποίος έχει κυρίως όλα τα χαρακτηριστικά του πολιτικού εθνικισμού και ένα «μη δυτικό», τον οποίο ονομάζει εθνοτικό και του αποδίδει τα χαρακτηριστικά του πολιτιστικού εθνικισμού. Κατά τον Π. Λέκκα: «πολιτισμικός ορισμός του Έθνους είναι εν πολλοίς διαχρονικός: αναφέρεται και στο παρελθόν (ποιο ήταν το έθνος στην ιστορία;) και στο παρόν (πώς ορίζεται σήμερα το έθνος;) και στο μέλλον (ποια μοίρα αρμόζει στο έθνος;). Από την άλλη πλευρά, τα πολιτικά προτάγματα που απορρέουν από το διαχρονικό αυτόν ορισμό τοποθετούνται κυρίως στο παρόν και το μέλλον (τί οφείλουμε να πράξουμε για χάρη του έθνους;)», στο, Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία*, 96.

σαφώς πιο συντηρητικός από τον αδελφό του Αλέξανδρο. Έτσι, με μία πρώτη ματιά, κάποιος μπορεί να παρατηρήσει την πρόταξη της Σπάρτης, η οποία δεν μοιάζει να είναι τόσο τυχαία, στις εν γένει αναφορές στον αρχαίο ελληνικό κόσμο:

«Προς εμέ το οὐς σου κλίνει

Σπάρτη! Κόρινθος! Αθήνα!⁷⁰

ή

Καθ' ύπνον του παρίστανται η Σπάρτη, αι Αθήναι

Εμπρός του ο Ελληνικός αγών, εμπρός του είναι.»⁷¹(1842)

Άλλωστε, οι αδελφοί Σούτσοι έχουν έρθει σε επαφή με τη συζήτηση η οποία έχει ξεκινήσει στα χρόνια της Γαλλικής Επανάστασης και του Διαφωτισμού για το ποια από τις δύο αρχαιοελληνικές παραδόσεις προκρίνεται: «Η Σπάρτη λάμπει σαν αστραπή σε απέραντο σκοτάδι» λέει ο Ροβεσπιέρος στις 18 Φλοριάλ του έτους II μέσα στον κυκεώνα της Επανάστασης. Στην παράδοση της Γαλλικής Επανάστασης, η Σπάρτη μοιάζει να επιλέγεται ως σύμβολο διαφάνειας και κοινωνικού προτύπου⁷², ενώ παράλληλα φαίνεται να υποβόσκει μια υπόρρητη αντίθεση ανάμεσα στην αστική, καλλιεργημένη Αθήνα, πρότυπο καθαρά φιλελεύθερο, και στην ενάρετη στρατιωτική Σπάρτη⁷³.

Επιπρόσθετα, η Αθήνα για κάποιους από τους διαφωτιστές, όπως ο Ρουσσώ, ταυτίζεται με την πολυτέλεια και το εμπόριο, ενώ η Σπάρτη νομοθετεί μονομιάς την αψεγάδιαστη κοινωνία των «ομοίων»⁷⁴, στο πρότυπο της οποίας η Γαλλική Επανάσταση θα βρει το ιδανικό κάτοπτρό της. Στην άμεση Δημοκρατία του Ρουσσώ δεν υπάρχει λόγος, ούτε χώρος για κόμματα και φατρίες που διασπούν το κοινωνικό σώμα. Θαυμαστής της αρχαίας Σπάρτης, η οποία υποτάσσει το ατομικό συμφέρον στη «γενική

⁷⁰ Παναγιώτη Σούτσου, *Τρία Λυρικά Δράματα*, Γεώργιος Καραϊσκάκης, 1842, 131.

⁷¹ Στο ίδιο, 236.

⁷² Pierre Vidal - Naquet, *Πέρα από την αρχαία ελληνική δημοκρατία: δοκίμια αρχαίας και νεότερης ιστοριογραφίας*, 1999, 198.

⁷³ Στο ίδιο, 245.

⁷⁴ Στο ίδιο, 191.

βούληση», ο Ρουσσώ βρίσκει στην εν λόγω κοινωνία το πρότυπό του⁷⁵. Τη συγκεκριμένη ιδέα αναπαράγει και ο Α. Σούτσος στο έργο του, μαζί βεβαίως με τον σεβασμό του προς τη Βαυαρία⁷⁶:

«Η Βαυαρία, ήτις την εμελέτησε βαθύτερον και φιλοσοφικώτερον, παρετήρησεν ότι, άμα επί Λυσάνδρου και Αγησιλάου εισέδυσαν εις την Σπάρτην ο χρυσός και ο άργυρος, η Πολιτεία του Λυκούργου διεφθάρη και μετά μικρόν κατεστράφη»⁷⁷.

Στην πραγματικότητα, για τον Ρουσσώ οι επιστήμες και οι τέχνες είναι εκφυλιστικά φαινόμενα που συμβαδίζουν με την απώλεια της ελευθερίας και της αρετής.

«Άλλα δεινά, ακόμη χειρότερα, προκύπτουν από τα γράμματα και τις τέχνες. Όπως η πολυτέλεια, που κι αυτή επίσης γεννήθηκε από την σκνηρία και τη ματαιοδοξία των ανθρώπων. Η πολυτέλεια σπανίως βαδίζει χωριστά από τις επιστήμες και τις τέχνες, κι εκείνες δεν προχωρούν ποτέ δίχως τη συνοδεία της»⁷⁸.

Θα ήταν παρακινδυνευμένο να εισηγηθούμε ότι, στην ποίηση του Σούτσου αλλά και στον δημόσιο λόγο της πρώτης δεκαετίας του ελληνικού κράτους, η αρχαία Σπάρτη προκρίνεται ως το μοναδικό παρελθόν. Εντούτοις, η αρχαία Σπάρτη φαίνεται να εξυπηρετεί περισσότερο ως μοντέλο το παροντικό διακύβευμα:

⁷⁵ Ο Ρουσσώ συγκρίνει την Αθήνα, όπου η άνθηση επιστημών και τεχνών οδήγησε σε παρακμή των ηθών, προς τη Σπάρτη, απ' όπου διώχτηκαν οι λόγιοι και οι καλλιτέχνες και η οποία διατήρησε έτσι τη λιτότητα του βίου και την ηρωικότητα των πράξεων των πολιτών. Πλάι στη Σπάρτη στέκεται και η ρεπουμπλικανική Ρώμη. Και οι δύο δείχνουν ότι νικηφόροι λαοί μπορεί μεν να είναι βάρβαροι, όμως είναι ενάρετοι, και ότι η αιτία της νίκης τους πρέπει ν' αναζητηθεί στη μαλθακότητα και την ανηθικότητα των παρηκμασμένων αντιπάλων τους. Επιστήμη και τέχνη είναι συμπληρωματικά φαινόμενα της εξέλιξης του αργόσχολου και πολυτελούς βίου. Γι' αυτό καταδικάζονται, επειδή απειλούν την κοινωνικότητα της ζωής, αφού για τον Ρουσσώ η αρετή είναι πάντοτε κοινωνική αρετή. Βλ. Βασίλης Χ. Παλιγγίνης, «Το εγχείρημα της χειραφέτησης του πνεύματος στον αιώνα του Διαφωτισμού», *Ελευθεροτυπία*, Σάββατο 12 Μαρτίου 2011, Βιβλιοθήκη.

⁷⁶ «Το πολίτευμα του Λυκούργου, όπως είπε ο Πολύβιος με αφετηρία το ρωμαϊκό πολίτευμα συγκέντρωνε όλα τα πλεονεκτήματα που η αριστοκρατία, η βασιλεία και η δημοκρατία δεν μπορούσαν από μόνες τους να έχουν παρά ένα ελάχιστο μέρος, και δεν είχε κανένα από τα φυσικά τους μειονεκτήματα. Η κυριαρχία την οποία ο λαός απολάμβανε τον οδηγούσε χωρίς κόπο, σε ό,τι μεγαλειώδες και μεγαλόψυχο μπορεί να δημιουργήσει η αγάπη για την ελευθερία και την πατρίδα σε ένα πραγματικά λαϊκό κράτος [] Ποια κοινωνία προσέφερε ποτέ στην κοινή λογική ένα πιο ευγενές και υπέροχο θέαμα από την Λακεδαίμονα; Για εξακόσια περίπου χρόνια οι νόμοι του Λυκούργου, οι πιο σοφοί που δόθηκαν ποτέ σε ανθρώπους, εφαρμόζονταν με την πιο θρησκευτική προσήλωση» Βλ., Claude Mossé, *Ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός στο Διαφωτισμό*, Αθήνα, 1998, σελ. 51, παράθεμα στο, Λουκάς Ανδρέου, *Ρήγας Βελεστινλής: σταθμοί και όρια στην διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ), Τμήμα Επικοινωνίας και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης, Τομέας Κοινωνικής και Πολιτικής Ανάλυσης της Επικοινωνίας, Αθήνα, 2002, 487.

⁷⁷ Αλέξανδρος Σούτσος, *Η μεταβολή της τρίτης*. 71.

⁷⁸ Άρης Στυλιανού, «Μαύρο φως: η κριτική του Ρουσσώ στον Διαφωτισμό», *Κριτική - Επιστήμη & Εκπαίδευση*, σ.8/8, 3-20, 13.

«κατάντικρυ του θεάτρου το κενοτάφιο του Λεωνίδου· εντεύθεν τα συσσίτια· εκείθεν οι ρογμοί του Κεάδου[...] Ω ενθυμήσεις μεγάλοι! ω φύσις γιγαντιαία! Ω σκηνή μεγαλοπρεπής!»⁷⁹ (1833)

Σε ανάλογο μήκος κύματος διαπιστώνουμε ότι η αρχαία Σπάρτη άσκησε έντονη γοητεία στους σημαντικότερους εκπροσώπους του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ενδεικτικά, στην «Ελληνική Νομαρχία» του Αωννύμου διαπιστώνουμε τη σημασία που αποδίδεται στην ανάκτηση του σπαρτιατικού πνεύματος και της γενναιότητας από τους Νεοέλληνες. Στο ίδιο πλαίσιο, ο σεβασμός των Κλεφτών στους ηλικιωμένους οφείλεται, κατά τον συγγραφέα, στη σπαρτιατική τους καταγωγή⁸⁰. Ακόμη και ο Κοραΐς, επηρεασμένος από τη σκέψη του Ρουσσώ, γράφει στα 1824 με θαυμασμό για τη σπαρτιατική εγκράτεια στα θεάματα και τις διασκεδάσεις:

«Ας έχωμεν [θέατρα] αλλά ας προσέχωμεν να κερδήσωμεν εξ αυτών μόνον αν έχωσι τι καλόν, και να αποφύγωμεν τα πολλά των κακά. Επειδή της ελευθερίας η φυλακή έχει κόπους πολλούς, δίκαιον είναι να δίδεται εις τους κοπιάζοντας και καιρός αναψυχής, οποίαν προξενούν αι εορταί, τα συμπόσια, τα παίγνια. Αλλά και τα παίγνια μας πρέπει να αναπαύωσιν όχι να καταπαύωσι τους κόπους (...). Να είναι τοιαύτα, λέγω, οποία να μας προετοιμάζωσι και να μας ακονίζωσιν εις άλλους νέους κόπους· ως είναι τα γυμναστικά παίγνια, τα πανηγυρικά και αναμνηστικά των υπέρ της ελευθερίας αγώνων άσματα και συμπόσια, ως ήσαν των Λακεδαιμονίων τα παίγνια, ικανά να δίδωσι τόνον και φρόνημα εις την ψυχήν, ώστε να μην υποφέρη να δουλώνεται εις άλλον παρά εις τους νόμους»⁸¹.

Αλλά και στον Ρήγα Βελεστινλή⁸², ο οποίος σύμφωνα με την αναφορά των αυστριακών αρχών φέρεται να σκόπευε να αρχίσει το επαναστατικό του σχέδιο από τους Μανιάτες –απογόνους της αρχαίας Σπάρτης⁸³– εντοπίζουμε ανάλογες θέσεις:

⁷⁹ Παναγιώτης Σούτσος, *Ο Λέανδρος*, 85.

⁸⁰ Paschalis M. Kitromilides, *Enlightenment and Revolution: The Making of Modern Greece*, Cambridge, Massachusetts, and London, 2013, 247.

⁸¹ Άννα Ταμπάκη, «Η οπτική του Κοραΐ για τη λογοτεχνία και το θέατρο», *Παράθεσις*, τχ 2, Αθήνα, 1998, 99.

⁸² «Ασφαλώς η 'σπαρτιατική' αυστηρότητα του Ρουσσώ δεν βρίσκει σύμφωνο εφ' όλης της ύλης τον Ρήγα, που ακολουθώντας τους Βολταίρο, Ντιντερό και άλλους διαφωτιστές, διατρίβει — εν προκειμένω — με πάσαν ελευθεριότητα 'των κατά την Ευρώπην ηδονικών αναγνώσεων'». Βλ., Λουκάς Ανδρέου, *Ρήγας Βελεστινλής: σταθμοί*, 447.

⁸³ «Η προσήλωση του Ρουσώ στο πρότυπο «αρχαία Σπάρτη» δεν αφορά σε μια λογική μεταφοράς και εφαρμογής του στην εποχή του. Λειτουργεί ως ιδεώδες με όλους τους ιστορικούς του περιορισμούς. Ο Ρουσώ πιστεύει ότι η αφετηριακή νεοτερικότητα θα πρέπει να αξιολογηθεί όχι μόνο με όρους του δικού της περιεχομένου - τότε θα

«το επαναστατικόν αυτού σχέδιον ήτο το επόμενον. Είχε δηλαδή ο Ρήγας την απόφασιν να μεταβεί εις την χερσόνησον του Μωρέως, κειμένην κατά την Μεσόγειον θάλασσαν, προς τους αυτόθι οικούντας Έλληνας στασιαστές, τους Μανιάτας, απογόνους όντας των αρχαίων Σπαρτιατών, να προσελκύσει εις εαυτόν την εμπιστοσύνην αυτών, να κηρύξει απανταχού την ελευθερίαν και έπειτα, βοηθούμενος ύπ' αυτών, να ελευθερώσει όλην την χερσόνησον του Μωρέως διά της βίας από του τουρκικού ζυγού. Μετά δε την απελευθέρωσιν του Μωρέως ήθελεν έπειτα να εισβάλει εις την Ήπειρον, να ελευθερώσει και ταύτην την χώραν, να συνενώσει τους Μανιάτας μετά των άλλων Ελλήνων στασιαστών»⁸⁴.

Ο Γ. Βελουδής σημειώνει την ιερότητα που αποδίδεται στην αρχαία Σπάρτη τόσο από τους Σούτσους όσο και από το νεοελληνικό κράτος: Το μοτίβο «ερείπια της αρχαίας Σπάρτης» είχε τον άμεσο λογοτεχνικό του πρόγονο στο «Itinéraire de Paris à Jérusalem» (1811) του Chateaubriand, ενώ είχε ήδη αξιοποιηθεί το προηγούμενο έτος (1834) από τον ίδιο τον Π. Σούτσο στο μυθιστόρημά του «Ο Λέανδρος». Το σημαντικότερο όμως είναι ότι το ίδιο αυτό έτος (1834) είχε αρχίσει από τους μηχανικούς του Όθωνα η τοπογράφηση και η πολεοδόμηση της Σπάρτης, που προοριζόταν να γίνει η δεύτερη, μετά την Αθήνα, «πρωτεύουσα» του νεοσύστατου κρατιδίου, ενώ τη μελέτη και αξιολόγηση των αρχαίων ερειπίων της την είχε αναλάβει, πάντα υπό τις «διαταγές» του Όθωνα, ο Γερμανός αρχαιολόγος Ludwig Ross, που θα γινόταν και ο πρώτος καθηγητής της αρχαιολογίας (1837-1843) στο ήδη κυοφορούμενο «Οθώνειο Πανεπιστήμιο» της Αθήνας»⁸⁵.

Χαρακτηριστικό επίσης είναι το ποίημα του Παναγιώτη Σούτσου με τον εύγλωττο τίτλο «Ο ερχομός του Όθωνος στην Ελλάδα, ή τα ερείπια της παλαιάς Σπάρτης», που είχε δημοσιευθεί –στην πρώτη του μορφή– στην εφημερίδα *Ήλιος* του Ναυπλίου τον Δεκέμβριο του 1833 –ένα ποίημα με πολύ έντονη τη χαρακτηριστική ρομαντική μελαγχολία, εμπνευσμένο κυρίως από το διάσημο «Οδοιπορικό» του Σατωμπριάν.

κατέληγε σε μια σχετικιστική αντιμετώπισή της -, αλλά και με όρους που αναφέρονται σε γενικότερες ηθικοπολιτικές αρχές, που έχουν ιστορική αφετηρία και πραγμάτωση, αλλά μπορούν να λειτουργήσουν και ως κανονιστικό πλαίσιο για την ηθικοπολιτική συμπεριφορά των ανθρώπων της δικής του εποχής». Βλ., Γιώργος Μανιάτης, *Το προσωπείο και το πρόσωπο. Ο Ρουσώ και η αναζήτηση της αυθεντικής επικοινωνίας*, Αθήνα, 2000, 197.

⁸⁴ Λουκάς Ανδρέου, *Ρήγας Βελεστινλής: σταθμοί*, 523.

⁸⁵ Γιώργος Βελουδής, «Το στέμμα και η λύρα», 335-362.

«Κύλλα, της Σπάρτης ποταμέ, τα ρεύματα σου κύλλα
Εις τον αφρόν σου τα ωχρά και μαραμένα φύλλα
Να του Λυκούργου η πατρίς, η γη των αθανάτων,
Η γη μεγάλων πράξεων, μεγάλων ονομάτων!
Ω της Πελοποννήσου
Βασίλισσα! ω Σπάρτη μου! σ' ασπάζομαι με σέβας,
Κ' εγγίζουσα τους πόδας μου με πυρπολεί τας φλέβας
Η γηραλέα γη σου»⁸⁶(1833)

Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του «σπαρτιατικού μοντέλου» που φαίνεται να ταιριάζει στο νεοελληνικό ιδεολογικό παρόν είναι η άνευ όρων γενναιότητα του λαού της. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι το «σπιθαμιαίο» ελληνικό βασίλειο στις αρχές της γέννησής του έχει πάνω από όλα ανάγκη την εδαφική επέκταση. Η ασφυκτιούσα εδαφική επικράτεια επιβάλλει και την ιδεολογική ατζέντα. Παράλληλα, είναι εύλογο, μετά από σχεδόν μια δεκαετία εχθροπραξιών και με μια μάλλον απογοητευτική πραγματικότητα, το φρόνημα των εν δυνάμει αγωνιστών να μην είναι υψηλό. Η υπόμνηση ενός πολεμικού φρονήματος όπως του σπαρτιατικού ίσως είναι ό,τι πιο κατάλληλο για την ενίσχυση της νέας πραγματικότητας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η περίφημη Εισαγωγή του «Εξόριστου» του 1831 του Α. Σούτσου στην οποία οι «Σπαρτιάτισσαι ψυχαί εξέρχονται και οδοιπορούν»:

«Αι Θερμοπύλαι αύται ; - Αύται. Και το ερείπιον τούτο; Λείψανον του παλαιού τείχους των Θερμοπυλών- Και ο εκ χώματος και λίθων εκείνος σωρός;-Οι τάφοι του Λεωνίδου και των μετ' αυτού πεσόντων ηρώων.-'Οδηγέ μου, στάσου....Άφες με ν' αναπνεύσω... Εις τας Θερμοπύλας είμαι !.. Ιερόν έδαφος, σε ασπάζομαι !.. Ειπέ με, γέρων, ειπέ με την νύκτα εδώ περιπλανώνται σκιαί φέρουσai περικεφαλαίας και σείουσai δόρατα; Διατί βλέπω εις το άθροισμα των μνημάτων αυτών ανασκαφής σημεία; Κινούνται άρα εις τους τύμβους των αι Σπαρτιάτισσαι ψυχαί, ανεγείρουν τας μαρμάρινους σκέπας των, εξέρχονται και οδοιπορούν περί τους βράχους;»⁸⁷ (1831)

⁸⁶ Ήλιος, 169.

⁸⁷ Αλέξανδρος Σούτσος, *Ο Εξόριστος*, 1.

Εξίσου χαρακτηριστικά αποσπάσματα εξύμνησης της γενναιότητας των Σπαρτιατών βρίσκουμε και στην εφημερίδα *Ἡλιος* του Π. Σούτσου και από τη στήλη με τίτλο: «Ἡθική, ἦθος, Ὁ Ἄγγλος»:

«Εἶναι επίμονος εἰς τὰς συνηθείας του εἰς τὰς δοξασίας του, εἰς τοὺς νομοὺς του, ἀγαπά τὰς γενναίας πράξεις, ἀγαπά και τὸν χρυσὸν εἶναι ἐν μίγμα του ἀρχαίου Σπαρτιάτου και τοῦ ἀρχαίου Καρχηδονίου»⁸⁸.(1833)

Ἡ ἀλλοῦ:

«(Ἀλληλογραφία ἰδιαιτέρα.)

Ἀπὸ Σπάρτην τὴν 7 Αυγούστου,

Ἐνας Σπαρτιάτης εἰς τὸ κενοταφεῖον τοῦ Λεωνίδου ἐπρόφερε λόγον, λαὸς τὸν οδήγησεν εἰς τὴν πόλιν και τὸν ἔφερεν εἰς οἶκον στεφανωμένον ἀπὸ ροδοδάφνας ἡ μεγαλοπρεπὴς φύσις, τὸ γιγαντώδες τοῦ Ταῦγέτου, αἱ κρυεραὶ βρύσεις, τὰ ερείπια τῆς Σπάρτης ἔκαμαν μεγίστην ἐντύπωσιν εἰς τοὺς Γάλλους»⁸⁹.(1833)

Στο ἴδιο μοτίβο τῆς επικέντρωσης στὴ γενναιότητα και στὴν ευφυΐα εἶναι και ἡ ἀπόδοση τῆς σπαρτιατικῆς καταγωγῆς σὲ μία ἀπὸ τὶς πιο ἀγαπημένες μορφές τοῦ Α. Σούτσου, τὸν Ναπολέοντα Βοναπάρτη. Ἐτσι στὸν *Περιπλανώμενο* τοῦ 1839 διαβάζουμε:

«Δύο ἔφερε [σ.σ. ἡ ἄλλη μορφή εἶναι ὁ Αλέξανδρος]

μοχθούσα Γίγαντας τῆς γῆς ἡ σφαῖρα,

Και τῶν δύο οἱ αἰῶνες σὲ κηρύττουσι μητέρα.

Στρατηλάτης τῶν Ελλήνων ἐκδικῶν τὸν Μαραθῶνα

Ὁ Κορσικανός, ὁ ἔχων τὸν Ταῦγέτον πατρίδα»⁹⁰.(1839)

Και σὲ ἄλλο ἀπόσπασμα τῆς εφημερίδας τῶν Σούτσων ἐμπλέκονται σὲ μία ἀλυσιδωτὴ συνέχεια ὁ Ναπολέων, οἱ Σπαρτιάτες και οἱ φυσικοὶ κατὰ Σούτσο ἀπόγονοι τοὺς, οἱ Μανιάτες. Κοινὸς παρονομαστής ἡ γενναιότητα, ἡ πολεμικὴ ευφυΐα τοὺς και ἡ στρατιωτικὴ κατάκτηση. Στὸ παρακάτω ἀπόσπασμα παρατίθεται ἐπιστολή που φέρεται νὰ ἀπέστειλε ὁ Ναπολέοντας πρὸς τὸν Πέτρο Μαυρομιχάλη, στὴν ὁποία ὁ Μαυρομιχάλης παρουσιάζεται ὡς ἀπόγονος τῶν Σπαρτιατῶν:

⁸⁸ *Ἡλιος*, 18.

⁸⁹ *Στο ἴδιο*, 67.

⁹⁰ Αλέξανδρος Σούτσος, *Ὁ περιπλανώμενος · ποίημα λυρικόν εἰς ἄσματα τέσσερα και Ἡ Ἀγγελία*, 4.

«Προς τον αρχηγόν του ελευθέρου λαού της Μάνης. Εδέχθην εκ Τριέστης επιστολήν σου εις την οποίαν με παριστάς τον πόθον σου εις το να φανής ωφέλιμος εις την Γαλλικήν Δημοκρατίαν, δεχόμενος τα πλοία της εις τον λιμένα σου, πιστεύω ότι θέλεις εκτελέσει την υπόσχεσίν σου με την αρμόζουσα πίστις εις απόγονον των Σπαρτιατών η δε Γαλλική Δημοκρατία δεν θέλει φανεί αγνώμων προς το έθνος σου»⁹¹.(1833)

Και εδώ φαίνεται να βρίσκεται το σημαντικότερο κλειδί αυτής της προτίμησης. Η κατάκτηση φαίνεται να είναι και η κυρίαρχη έννοια σε όλη αυτήν την περίοδο. Για πολλούς ανθρώπους της περιόδου, το πνεύμα της κατάκτησης ταυτίζεται λοιπόν με τη Σπάρτη, ενώ το πνεύμα του εμπορίου με την τρυφηλή Αθήνα. Όπως είναι φανερό, η Ελλάδα της δεκαετίας του 1830 έλκεται έντονα από την κατάκτηση-επέκταση, και είναι φυσικό η πολεμοχαρής Σπάρτη να προκρίνεται, έστω και οριακά έναντι της Αθήνας, για αυτόν τον λόγο.

Σε ένα σημείο στο επιστολικό μυθιστόρημα του Π. Σούτσου ο «Λέανδρος» (1834) η κατάκτηση-επέκταση σχηματοποιείται όταν ο εν λόγω πρωταγωνιστής στο ταξίδι-προσκύνημα στην αρχαία Σπάρτη συναντάει έναν νεαρό που ήταν τυφλός αιχμάλωτος ο οποίος ζει σε δύσκολες συνθήκες μαζί με τη γυναίκα και τα παιδιά του. Αυτός έχει όμως ελπίδα ακόμη, δηλαδή στον νέο βασιλιά Όθωνα, ο οποίος πολύ πρώιμα εδώ παρουσιάζεται ως εκπρόσωπος της ελληνικής ανεξαρτησίας και της Μεγάλης Ιδέας:

«Η τάσις της χειρός του[του Όθωνα] δύναται να κινήσει όλην την από Βοσπόρου μέχρι Κρήτης Ελληνικήν φυλήν, και το νεύμα του σύνθημα της γενικής αναστατώσεως. (...) η Ελλάς αναγεννηθεί»⁹²(1833)

Αν υποθέσουμε λοιπόν ότι για τους Σούτσους η αρχαία Αθήνα πιθανώς να συμβόλιζε μια πόλη εμπορική, ευημερούσα και πολυτελή –πράγμα το οποίο πρέσβευε και ο Ρουσώ– θα ήταν πολύ λογικό η αναγεννηθείσα Ελλάδα και το νηπιώδες κράτος να ταυτιστεί με τη λιτή Σπάρτη η οποία κατάφερε τελικά, με την αυστηρή θεσμική δομή της, να κατακτήσει την Αθήνα.

Ως βασικός παράγοντας επιτυχίας του σπαρτιατικού μοντέλου τείνει να εμφανίζεται η υποταγή στους πεφωτισμένους ηγέτες. Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται και η

⁹¹ Ήλιος, 125.

⁹² Παναγιώτη Σούτσου, *Ο Λέανδρος*, 48.

συχνή αναφορά στην ανάγκη των λογίων-Φαναριώτων κατά προτίμηση- να διαδραματίσουν πρωταγωνιστικό ρόλο στη θεσμική συγκρότηση του κράτους. Έτσι, συχνά βλέπουμε να γίνεται αναφορά στον ρόλο του φωτισμένου Λυκούργου και στην πρότυπη θεσμική συγκρότηση της Σπάρτης:

«Παρομοίως ο Μεγαλοφυής και θαυμαστός Λυκούργος, συμβουλευμένος το Μαντεϊόν των Δελφών, βοηθούμενος από τας Νομοθετικές και οργανικές θεωρίας του Μίνωος, και οδηγούμενος και φωτιζόμενος από την οποίαν απέκτησε πείραν, περιερχόμενος τον τότε σοφόν Κόσμον, ενομοθέτησε της Σπάρτης»⁹³. (1833)

Ένα ακόμη σημείο ταύτισης της αρχαίας Σπάρτης με την Ελλάδα του 1830 συνιστά και ο ολοκληρωτισμός. Σύμφωνα με την Elizabeth Rawson η αρχαία Σπάρτη συνιστά ξεκάθαρα ένα στρατιωτικό και ολοκληρωτικό κράτος⁹⁴ γεγονός το οποίο αποτελεί άλλο ένα σημείο ταύτισης με το απολυταρχικό καθεστώς του Όθωνα. Χαρακτηριστικός ο θαυμασμός του Π. Σούτσου στη *Σπαρτιατική μονοκρατορία*:

«Καθήσας επί στήλης τεθραυσμένης, και το μέτωπόν μου στηρίζας εις την χείρα “Εδώ, έκραξα, εδώ εβασίλευσαν άλλοτε οι μονοκράτορες της Ελλάδος εδώ η παραδοξότερα νομοθεσία του κόσμου απεθέωσε τους παραδοξοτέρους άνδρας εντεύθεν η πατρίς του καθαρωτέρου πατριωτισμού ύψωσε μέτωπον αντίπαλον προς τας Αθήνας και η Αρετή εντεύθεν αντεπάλευσε κατά της ευφυίας από τούτας τας τεθραυσμένας στοάς εξήλθεν ο αθάνατος του Λεωνίδου στρατός δι' αυτών των θυρών εισήλθον τα της Ασίας λάφυρα, και τροπαιούχος ο Αγησίλαος εδώ γυνή θανατηφόρον πέτραν έθεσε κατά προδότου ανδρός... και σήμερον τι διαμένει, εκ τοσαύτης δυνάμεως και δόξης ενθύμησις τις σκοτεινή και ματαία η ερημία των μνημάτων διεδέχθη την τύρβην των αγορών τα λιμναία ύδατα κατεκάλυψαν τας αγυιάς, και εις τον τεθραυσμένον οβελίσκον ο διαβάτης δένει τον ίππον του. Ποιους κλαυθμούς δεν αφήκας, ω πόλις των μεγάλων ενθυμήσεων! όταν υπό τον Μακεδονικόν πέλεκυν κατά πρώτον έπεςας. Ευρώτα! Ευρώτα! ποια τα ερείπια τα εις τας ερήμους σου όχθας διεσκεδασμένα, οι καλαμώνες σου πλέον δεν ψιθυρίζουσι την ηχώ των Τυρταιϊκών ασμάτων, και εις τα στολισμένα το πάλαι ύδατά

⁹³ *Ήλιος*, 134.

⁹⁴ Elizabeth Rawson, *The Spartan*, 1.

σου από αργυροπτέρους κύκνους, αι παρθένοι της Σπάρτης δεν λούουσι πλέον”»⁹⁵.(1833)

Η διάκριση της Σπάρτης από την Αθήνα σε αυτή την φάση της εξέλιξης του ελληνικού εθνικισμού καταδεικνύει το γεγονός ότι οι έννοιες «ενότητα» και «συνέχεια» δεν έχουν ακόμα αναδειχθεί ως οι κυρίαρχες για το εθνικό αφήγημα. Παρόλο που η αρχαιότητα χρησιμοποιείται ως πρότυπο την περίοδο εκείνη, η διάσπαση της αρχαίας Ελλάδας σε πόλεις κράτη δεν αξιολογείται ως κάτι μεμπτό για την εθνική ιδεολογία· τουναντίον η νεοελληνική συνείδηση επιλέγει ανάλογα με τις ανάγκες της από δύο εντελώς διαφορετικές δεξαμενές ό,τι κατά περίπτωση έχει ανάγκη. Η έλλειψη πολιτικής ενότητας κατά την αρχαιότητα δεν φαίνεται στην παρούσα φάση να συνιστά πρόβλημα. Άλλωστε, ακόμη και ο Κ. Παπαρρηγόπουλος στην πρώτη φάση της συγγραφικής του διαδρομής διαχωρίζει την πολιτισμική (ή κοινωνική και ηθική) ενότητα των αρχαίων πόλεων κρατών από την πολιτική⁹⁶. Με άλλα λόγια, η επιλεκτική ανάγνωση των αδελφών Σούτσου από το συνονθύλευμα που ονομάζεται αρχαία ελληνική ιστορία αποδεικνύει την έλλειψη συνειδητοποίησης του προβλήματος της ενότητας που θα απασχολήσει ιδιαίτερος τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο καθώς και τους ίδιους τους Σούτσους λίγο αργότερα. Εντούτοις, όπως φαίνεται και από το παρακάτω απόσπασμα, ο Σούτσος ήδη δοξάζει την νεωτερική έννοια-κλειδί «έθνος» που έχει τη δύναμη να ενώνει και να συναιρεί διαφορετικές «φυλές» κατ’ αντιδιαστολή προς την αρχαία Ελλάδα η οποία *σπαράσσεται* από εμφύλιες διαμάχες. Μάλιστα όπως πολύ χαρακτηριστικά αναφέρει ο Π. Σούτσος:

«Εις τα Λεύκτρα, οπού η κατά Λακεδαιμονίων συνεκροτήθη μάχη του Επαμινώνδου, σιωπηλός εκάθησα, και την παλαιάν Ελλάδα ενθυμούμενος την σπαραττομένην από εμφυλίου πολέμου, εδόξασα την πρόνοια των εθνών, την συγκεντρώσαν σήμερον υπό Βασιλέα τας διαφόρους ευφυείς φυλάς της αναγεννωμένης Ελλάδος»⁹⁷. (1833)

⁹⁵ Παναγιώτης Σούτσος, *Ο Λέανδρος*, 86.

⁹⁶ Γιάννης Κουμπουρλής, «Εννοιολογικές πολυσημίες και πολιτικό πρόταγμα: ένα παράδειγμα από τον Κ. Παπαρρηγόπουλο», *Τα Ιστορικά*, τόμος 15^{ος}, τ. 28-29, (Ιουνίου-Δεκεμβρίου 1998), 7.

⁹⁷ Παναγιώτης Σούτσος, *Ο Λέανδρος*, 90.

Θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί ότι λίγα χρόνια αργότερα ο Παπαρρηγόπουλος θα πιάσει το νήμα από εκεί που το έχει αφήσει ο Σούτσος και θα προσπαθήσει να λύσει το πρόβλημα της ενότητας. Έτσι, αρκετά χρόνια μετά ο Παπαρρηγόπουλος γράφει σε χωρίο που τιτλοφορείται: «Έλλειψις κυβερνητικής ενότητος, αλλ' άξια λόγου ηθική ενότης»:

«Ανάγκη να ομολογήσωμεν ότι, αν τότε έλειπεν από του ελληνικού έθνους μία τις κοινή πολιτική κυβέρνησις, οι ηθικοί όμως και κοινωνικοί δεσμοί δι' ων συνεδέετο ήσαν τοσούτοι και τοιούτοι. Δεν εστερείτο δε το ελληνικόν έθνος έκτοτε και πολιτικών ερεισμάτων. Δύο αύται πόλεις, η Σπάρτη και αι Αθήναι είχαν ήδη αποβεί πολύ των λοιπών ισχυρότεροι και είχαν συγκροτήσει κράτη»⁹⁸.

Μια ακόμη κομβική έννοια για τη σύνδεση της οθωνικής Ελλάδας με τη Σπάρτη είναι και η έννοια της αυστηρότητας. Οι αυστηρές αρετές των Σπαρτιατών χειροκροτήθηκαν σε όλη τη διάρκεια του 17ου και 18ου αιώνα την ίδια στιγμή που η παρακμή του Αθηναίου αποδόθηκε στη χαλαρότητα που πήγαζε από την πολυτέλεια. Χαρακτηριστικό είναι το παρακάτω απόσπασμα στο οποίο περιγράφεται η ηθική αυστηρότητα-ανωτερότητα των νέων της Σπάρτης:

«Το γήρας ίσχυε το πάλοι παρά τον Ευρώταν ως ο πλούτος σήμερον παρά τον Τάμεσιν, και οι νέοι της Σπάρτης όχι μόνον τους ίδιους πατέρας ευλαβούνται, άλλα και όλους τους πρεσβυτέρους. Λέγεται μάλιστα ότι γέρων τις, οπότε δ' αγών συντελείτο εις την Ολυμπίαν, προθυμούμενος να καθίσει θεωρός περιεζήτει εδρανείς πολλούς δε προσερχόμενος τόπους απεβάλλετο μετά σκωμμάτων· άλλ' ότε ήλθε προς τα βάθρα των Λακεδαιμονίων, οι παίδες όλοι και πολλοί των ανδρών εξαναστάντες υπεχώρησαν επικροτησάντων δε τότε των Πανελλήνων, ο γέρων δακρύσας ανέκραξεν: Ό της κακοδαιμονίας ! όλοι μεν οι Έλληνες γνωρίζουσι τα καλά, μόνοι δε οι Λακεδαιμόνιοι πράττουσιν αυτά»⁹⁹. (1844)

⁹⁸ Σύμφωνα με τον Γ. Κουμπουρλή: «κράτη ονομάζει τόσο τις 'συμμαχίες' όσο και τις 'ηγεμονίες' πού συγκρότησαν οι δύο πόλεις-κράτη. Σε αυτό, λοιπόν, το απόσπασμα ο Παπαρρηγόπουλος αποφαίνεται ότι η «ηθική-κοινωνική» ενότητα πού διέπει το «αρχαιοελληνικό έθνος» συνιστά ικανή συνθήκη ώστε να γίνει λόγος για «εθνική» ενότητα του ελληνικού κόσμου εκείνη την εποχή κι αυτό, βέβαια, παρά την απουσία πολιτικής (ή «κυβερνητικής» όπως την αποκαλεί ενότητος)» στο, Γιάννης Κουμπουρλής, «Εννοιολογικές πολυσημίες», 31-58, 39.

⁹⁹ Αλέξανδρος Σούτσος, *Η μεταβολή της τρίτης*, 53.

Σύμφωνα με την Ε. Φουρναράκη, «η πειθαρχία στο καθεστώς είναι δόγμα για την εποχή¹⁰⁰», έτσι η αυστηρότητα είναι μια έννοια-κλειδί για το νέο ελληνικό κράτος. Οι δομές του απαιτείται να είναι αυστηρές, το ίδιο και οι θεσμοί, ενώ ο ίδιος ο λαός οφείλει να υπακούσει στη φαναριώτικη διανόηση που γνωρίζει, και ασφαλώς η Σπάρτη συνιστά εν προκειμένω το ιδανικό πρότυπο¹⁰¹. Ιδιαίτερως, οι αδελφοί Σούτσοι δείχνουν μια τεράστια προθυμία να στηρίξουν και ίσως και να προσφέρουν υπηρεσία στο νέο καθεστώς¹⁰². Η πειθαρχία επομένως, σπαρτιατική ή μη, συνιστά μια σημαντική αξία για την εποχή. Έτσι, σε άρθρο με τίτλο «Ποια είναι η εθνική θέλησις;» ερμηνεύεται η απειθαρχία των Ελλήνων ως εξής:

«Πολλοί θεαταί μακρινοί, των πολυχρονέων πολιτικών μας σάλων, πολλά ευρωπαϊκά εφημερίδες και Υπουργοί μας ίσως τινές, παριστώσι το Ελληνικόν Έθνος ως μισούν την πειθαρχίαν, φίλερι, φιλοπόλεμον, μην ευχαριστούμενον εις και εν είδος Κυβερνήσεως και άστατον, ερόχμεθα σήμερον να εξετάσωμεν, ποια ήσαν τα αίτια των τόσων εμφυλίων δεινών, ποια ήτον και είναι η εθνική θέλησις και ν' αποδείξωμεν, ότι το Ελληνικό Έθνος υπήρξεν σταθερόν, σταθερώτατον εις την θέλησίν του και ότι από την γραμμήν της θελήσεως του ούτε παρεκτράπη, ούτε παρεκτρέπεται, ούτε θέλει παρεκτραπεί»¹⁰³.(1833)

Η εικόνα που φαίνεται να προκύπτει από αυτήν την πρώιμη αποτίμηση των πρώτων χρόνων της ζωής του ελληνικού βασιλείου μέσα από τα γραπτά των Σούτσων φαίνεται να είναι η εξής: Η αλυσίδα του ελληνισμού έχει δύο κρίκους, την αρχαιότητα και το παρόν. Ο κρίκος της αρχαιότητας μάλιστα χωρίζεται σε δύο παραδόσεις: την σπαρτιατική και την αθηναϊκή. Έτσι, η διάκριση Αθήνας και Σπάρτης στη γραπτή παραγωγή των Σούτσων γίνεται με έναν τρόπο απενοχοποιημένο τα πρώτα χρόνια της ζωής του ελληνικού κράτους, ενώ η επόμενη γενιά των Ελλήνων εθνικιστών ιδεολόγων θα αισθανθεί την ανάγκη να απολογηθεί αλλά και να βρει μια «βολική» ερμηνεία για το

¹⁰⁰ Ελένη Φουρναράκη, *Η εφημερίδα Ήλιος του Παναγιώτη Σούτσου, 1833: Περιλήψεις, ευρετήρια*, Ελένη Φουρναράκη, Αθήνα, 1986.

¹⁰¹ Jennifer-Tolbert-Roberts, *Athens on-Trial-The-Antidemocratic-Tradition-in-Western-Thought*, Princeton, 1994, 173.

¹⁰² «Εις μάτην ο Βασιλεύς της Ελλάδος, υγιούς νοός και καρδιάς, όχι ως βασιλεύς, άλλως πρώτος πολίτης της Ελλάδος, ζει χωρίς πομπάς και αυλάς. Εις μάτην οι Αντιβασιλεύοντες, ουδαμώς εξυβρισταί ανθρώπων, μισούσι την ραδιουργίαν, και ζητούσι να παρεισάξωσι την ευθύτητα. Ο σημερινός πολιτικός μας! το αστείον!» στο, Παναγιώτης Σούτσος, *Ο Λέανδρος*, 116.

¹⁰³ *Ήλιος*, 88.

πρόβλημα της έλλειψης ενότητας του αρχαίου κόσμου. Η πρώτη δεκαετία της ζωής του ελληνικού κράτους είναι λοιπόν μια εποχή ιδεολογικής «αθωότητας», κατά την οποία υπάρχει ακόμη η δυνατότητα να τίγονται ζητήματα όπως η έλλειψη ενότητας του αρχαίου κόσμου τα οποία στα επόμενα χρόνια θα καταστούν απαγορευτικά¹⁰⁴.

«όλοι θέλομεν τον Όθωνα, αλλά τον Όθωνα βασιλεύοντα και όχι κυβερνώντα. Όλοι θέλομεν συνταγματικήν Μοναρχίαν, αλλά συνταγματικήν Μοναρχίαν, σεμνοπρεπή, σπαρτιατικήν το ήθος»¹⁰⁵.(1844)

Μακεδόνες-Βυζάντιο

Παρόλο που το εθνικό αφήγημα που συγκροτείται έχει ως θεμέλιο σημείο αναφοράς τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό, σταδιακά μέσα στην πρώτη δεκαετία του εθνικού κράτους αρχίζουν να ανακύπτουν διαφορετικά ταυτοτικά ζητήματα τα οποία θέτουν σε αμφισβήτηση την επιλογή της αρχαιότητας ως αποκλειστικού παρελθόντος του νεοπαγούς ελληνικού έθνους¹⁰⁶. Η τροπή που θα λάβει το εθνικό αφήγημα καθορίζεται από μια πύκνωση γεγονότων και προσδοκιών που οδηγούν στην εν λόγω μεταβολή. Ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα που συμβάλλουν στη μετατόπιση της εθνικής ιδεολογίας προς ένα σχήμα δόμησης ενιαίου και συνεχούς χρόνου είναι η

¹⁰⁴Σύμφωνα με τον Steven Van Renterghem: «Το μυθιστόρημα *Ο Λέανδρος* του Παναγιώτη Σούτσου τοποθετείται στην περίπλοκη περίοδο μετά την Ελληνική ανεξαρτησία, κατά την οποία η Ελλάδα όχι μόνο αναπτύχθηκε ως σύγχρονο κράτος, αλλά και οι διανοούμενοι άρχισαν να χτίζουν μια νέα εθνική ταυτότητα. Η ιδεολογία που διέδωσαν, βασίζεται στην συνέχεια του ελληνικού λαού από την αρχαιότητα («Ελληνισμός»): εκεί βρίσκεται η αληθινή φύση των Ελλήνων, και το νεοσύστατο κράτος θεωρείται ως αναγέννηση αυτής της παλιάς φύσης μετά όσους αιώνες καταπίεσης από ξένους λαούς» στο, Renterghem Van Steven, «Ο Λέανδρος (1834) και η ιδεολογία του Ελληνισμού», *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα)*, επιμέλεια Κωνσταντίνος Α. Δημάδης, Δ' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών Γρανάδα, 9-12 Σεπτεμβρίου 2010, 591-600, 599.

¹⁰⁵ Αλέξανδρος Σούτσος, *Η μεταβολή της τρίτης*, 55.

¹⁰⁶ Υποστηρίζεται επίσης ότι η ενσωμάτωση της βυζαντινής ιστορίας στο εθνικό συνεχές ενείχε χαρακτήρα εξέγερσης εναντίον της εικόνας του εθνικού Εαυτού που είχε υιοθετηθεί από την Ευρώπη, ενώ συνέβαλε στην εθνοποίηση της εθνικής ταυτότητας και της εθνικής ιστορίας, μεταβάλλοντας το αφηγηματικό περιεχόμενό τους. Κυρίως δε μετατόπισε το κέντρο της από την θεσμική εκφορά της (μέσω διανοουμένων) στο λαό. Η αποκατάσταση της αλληλουχίας του εθνικού αφηγήματος με την ένταξη των μεσαιωνικών χρόνων στο ιστορικό συνεχές του έθνους συνδέεται από αρκετούς ερευνητές με την νομιμοποίηση των αλυτρωτικών διεκδικήσεων. Βλ. Γιώργος Βελουδής, *Ο Jacob Philipp*, 1982· Πασχάλης Κιτρομηλίδης, «Ιδεολογικά ρεύματα και πολιτικά αιτήματα κατά τον ελληνικό 19ο αιώνα» -στο, Δ. Γ. Τσαούσης (επιμ.), *Ελληνισμός, Ελληνικότητα: ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Αθήνα, 1984· Κ.Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, Η εποχή του, η ζωή του, το έργο του*, Αθήνα, 1986· Αλέξης Πολίτης, *Η ρομαντική λογοτεχνία Έλλη Σκοπετεα, Το «Πρότυπο Βασίλειο»*, ·P.M Kitromilides, 'Imagined Communities' and the Origins of the National Question in the Balkans, 1989, P.M Kitromilides, On the intellectual content of Greek nationalism: Paparrigopoulos, Byzantium and the Great Idea, Athens, 1998· Αντώνης Λιάκος, *Προς επισκευήν ολομέλειας και ενότητας: η δόμηση του εθνικού χρόνου*, Αθήνα, 1994.

αμφισβήτηση της συνέχειας του έθνους από τον Φαλμεράυερ. Στη συνέχεια, οι αλυτρωτικές βλέψεις του «σπιθαμιαίου», μικροσκοπικού ελληνικού κράτους¹⁰⁷, η ανάγκη ανάδειξης της μοναρχίας ως βασικού άξονα των ιδεολογικών αξιών, η ανάγκη της θρησκείας να διαδραματίσει έναν ρόλο στο εθνικό αφήγημα¹⁰⁸, και τέλος η ίδια η σχεδόν αξιωματική για κάθε εθνικισμό ανάγκη για ανάδειξη της διαχρονικότητας του έθνους θέτει σε αμφισβήτηση την επιλογή της αρχαιότητας ως αποκλειστικού παρελθόντος του νεοελληνικού έθνους. Το μεγαλύτερο πρόβλημα που γίνεται εμφανές είναι ότι η συγκρότηση της οργανωμένης ιστορικής μνήμης αποκλειστικά γύρω από την αρχαιότητα που επικαλείται η φωτισμένη Ευρώπη δεν ικανοποιεί το εγχώριο ακροατήριο. Όλοι αυτοί οι παράγοντες θα οδηγήσουν στη συνειδητοποίηση για την ανάγκη δόμησης ενός συνεχούς και αδιάλειπτου εθνικού χρόνου ο οποίος δεν θα εμφανίζει ένα τεράστιο χρονικό κενό ανάμεσα στην αρχαιότητα και στη γενέθλια στιγμή του ελληνικού έθνους στο παρόν, δηλαδή την Επανάσταση.

Έτσι, το ενδοξότατο αρχαίο παρελθόν αρχίζει σταδιακά να μην επαρκεί για να εκφράσει το παρόν και κυρίως το μέλλον. Η σύλληψη της Ιστορίας ως *magistra vitae*¹⁰⁹, ως μια ιστορία η οποία διδάσκει αρετές, φαίνεται σε αυτή την περίοδο να αμφισβητείται¹¹⁰. Με άλλα λόγια, η ανάδυση των ομοιοτήτων του νεοπαγούς ελληνικού έθνους με τους αρχαίους προγόνους δεν πείθει ότι θα του εξασφαλίσει ανάλογη πορεία στο μέλλον.

Στην πραγματικότητα, ουδέποτε αμφισβητείται η πολιτισμική σύνδεση με την αρχαία Ελλάδα και την κλασική κληρονομιά της¹¹¹. Αυτό που φαίνεται να χρήζει τεκμηρίωσης είναι η αδιάλειπτη και αναλλοίωτη παρουσία του έθνους στον ιστορικό χρόνο. Δομικά, ο εθνικισμός αρνείται την ασυνέχεια και την τομή και παρουσιάζει τον

¹⁰⁷ Έλλη Σκοπετεα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο»*, 21.

¹⁰⁸ Για τον ρόλο της θρησκείας ως θεματοφύλακα της «ελληνικότητας» βλ., στα C. A. Frazee, *The Orthodox Church and Independent Greece, 1821-1852*, Cambridge University Press, 1969 και, George G. Arnakis, «The role of religion in the development of Balkan Nationalism» στο, Charles and Barbara Jelavich, *The Balkans in Transition*, University of California Press, 1963.

¹⁰⁹ «Η Ιστορία είναι η δασκάλα της ζωής» γράφει το 56 π.Χ. στο έργο του «*Περί ρήτορος*» ο Ρωμαίος Κικέρωνας θέλοντας να τονίσει τη σημασία της συλλογικής μνήμης.

¹¹⁰ Σύμφωνα με τον Hartog «Η αντίληψη ότι η ιστορία είναι θεμελιακά μια επανάληψη, η σύλληψη ως έρευνα και κατάλογος ομοιοτήτων με την Αρχαιότητα είναι το πρώτο και αναγκαίο στάδιο μιας καλοδουλεμένης πρόγνωσης» στο, Francois Hartog, *Καθεστώς ιστορικότητας : Παροντισμός και εμπειρίες του χρόνου*, Αθήνα, 2012, 89.

¹¹¹ Anthony. D. Smith, *Εθνική ταυτότητα*, 51.

χρόνο ως ομοιογενή και κενό¹¹², και αυτό συμβαίνει και με τον ελληνικό εθνικισμό. Έτσι, κάπου στα μέσα της ίδιας δεκαετίας γίνεται αντιληπτό ότι ένα νεοελληνικό έθνος με λαμπρό παρελθόν χρονολογούμενο δύομιση χιλιάδες χρόνια πριν και επανεμφανιζόμενο το 1821 δεν εξυπηρετεί τις επιδιώξεις του παρόντος. Άλλωστε, σύμφωνα με τον Φ. Μπρωντέλ, ταυτότητα σημαίνει συνείδηση της ενότητας¹¹³, και αυτή η ενότητα στη νεοελληνική περίπτωση οφείλει να εφευρεθεί. Η έννοια «έθνος» έχει για τον εθνικισμό τρεις διαστάσεις στον χρόνο, δηλώνει δηλαδή (α) αυτό που ήταν (παρελθόν) — σύλληψη που προσδιορίζει (β) αυτό που είναι (παρόν) — σύλληψη που επηρεάζει (γ) αυτό που θα είναι (μέλλον)¹¹⁴. Η προοπτική για το εθνικό μέλλον θεμελιώνεται στην επανασύνδεση του παρόντος με το παρελθόν και σε αυτή την επανασύνδεση φαίνεται να απουσιάζουν κάποιοι βασικοί ενδιάμεσοι κρίκοι όπως οι αρχαίοι Μακεδόνες και το Βυζάντιο.

Εύλογα οι αδελφοί Σούτσοι είναι δύσκολο να απαγκιστρωθούν από τις απόψεις περί ελληνικής ιστορίας που αποτέλεσαν κοινό τόπο για τους ευρωπαίους αλλά και τους Έλληνες διαφωτιστές¹¹⁵. Αυτό συμβαίνει γιατί ένα μέρος των λογίων της εποχής αλλά και των δασκάλων τους αντιμετωπίζει το βυζαντινό παρελθόν (όπως και το αρχαίο μακεδονικό) ως κατάκτηση, ως περίοδο παρακμής, στο πλαίσιο μιας ιδεολογίας επηρεασμένης από τον Διαφωτισμό. Τα πρώτα χρόνια του ελεύθερου ελληνικού βίου το πάθος για την αρχαιότητα μεγαλώνει, και αντιστοίχως το ενδιαφέρον για το Βυζάντιο

¹¹² Παντελής Λέκκας, *Η εθνικιστική*, 65.

¹¹³ Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του νέου ελληνισμού 1770 -2000*, 7ος τόμος, ΤΑ ΝΕΑ, Αθήνα 2003 - 2004, 172.

¹¹⁴ Δεμερτζής, *Ο λόγος του εθνικισμού*, 96.

¹¹⁵ «Εκείνο δηλαδή που είχε κατ' ουσίαν αμφισβητηθεί από τους πλέον ριζοσπάστες Έλληνες Διαφωτιστές, και ιδίως από τον Κοραή και τους οπαδούς του, οι οποίοι αναπαρήγαν εν προκειμένω τις σχετικές θέσεις των Μοντεσκιέ, Βολταίρου και Γκίμπον, ήταν ουσιαστικά η ελληνικότητα του ήθους και του ποιού, των ηθικών και πολιτικών πράξεων των Βυζαντινών αυτοκρατόρων, καθώς και του ανώτερου βυζαντινού κλήρου· η δυνατότητα δηλαδή να θεωρείται ως ελληνικό κάτι που είχε υπάρξει “δεσποτικό” —και τούτο ανεξάρτητα από την εθνολογική καταγωγή του, την οποία θεωρούσαν, όπως είδαμε, ως δευτερεύον ζήτημα. Διότι ακόμη και όταν κατέκριναν την “αμάθεια” και τη “βαρβαρότητα του βυζαντινού όχλου”, ο στόχος τους δεν ήταν άλλος από την πολιτική και πνευματική ηγεσία του βυζαντινού κράτους, στην οποία και απέδιδαν τη γενικότερη “διαφθορά” και τον “εκφυλισμό” της βυζαντινής κοινωνίας· πάντα δε σε σχέση προς το κλασικό ελληνορωμαϊκό πρότυπο. Επρόκειτο, όπως είναι φανερό, για μια καθαρά αξιολογική-πολιτική αποτίμηση του βυζαντινού φαινομένου στη βάση των αρχών του ουμανισμού ή/και του πολιτικού φιλελευθερισμού, στι, Κουμπουρλής Γιάννης, *Οι ιστοριογραφικές οφειλές των Σπ. Ζαμπέλιου και Κ. Παπαρρηγοπούλου*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (Ε.Ι.Ε.). Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, 2012, 541 για το θέμα Διαφωτισμός και Βυζάντιο βλ., και Γιάννης Κουμπουρλής, «Όταν οι ιστορικοί».

περιορίζεται¹¹⁶. Η απόρριψη του Βυζαντίου διαμορφώνεται στο πλαίσιο της αποποίησης του ανατολικού παρελθόντος του ελληνικού πολιτισμού¹¹⁷ και της προσάρτησης στο άρμα της Δύσης¹¹⁸. Η αρχική άποψη των αδελφών Σούτσων σε σχέση με το Βυζάντιο παραμένει σε αυτό το σημείο συμπλέουσα με τις απόψεις του δασκάλου τους Κοραή και με την ιστορική αντίληψη που φαίνεται να κυριαρχεί στους κύκλους της ευρωπαϊκής διανόησης¹¹⁹.

Το 1839 ο Σούτσος αναπαράγει την τρέχουσα αντίληψη του Ευρωπαϊκού και Νεοελληνικού Διαφωτισμού περί Βυζαντίου και Μακεδόνων υπερασπιζόμενος τον εαυτό του για το ποίημα ο *Περιπλανώμενος*:

«όπως γένωμεν πάλιν οι επί των Μακεδόνων, οι επί των Ρωμαίων και οι επί των Βυζαντινών εσχάτων Αυτοκράτορων χαμερπέστατοι εκείνοι Έλληνες»¹²⁰. (1839)

Αυτό που συμβαίνει είναι η αναπαραγωγή του ερμηνευτικού σχήματος των διαδοχικών κατακτήσεων. Με άλλα λόγια, «το ελληνικό έθνος είχε μεγαλουργήσει κατά την αρχαιότητα, αλλά αργότερα παρήκμασε, με αποτέλεσμα να υποστεί μια σειρά κατακτήσεων –από Μακεδόνες, Ρωμαίους, Βυζαντινούς– κάθε μια από τις οποίες ήταν μάλιστα πιο επώδυνη από τις προηγούμενες, μέχρι να κατορθώσει τελικά να αρχίσει να αναγεννάται στα νεότερα χρόνια»¹²¹.

¹¹⁶ Δημήτρης Κυρτάτας, *Η κατάκτηση της αρχαίας ελληνικής ιστορίας, Οι χρήσεις της αρχαιότητας από το νέο ελληνισμό*, Επιστημονικό συμπόσιο, 14 και 15 Απριλίου 2000 / εισήγηση, Αθήνα, 2002.

¹¹⁷ «Ο προβληματισμός για την ιστορία αναπτύσσεται μέσα από διπολικά σχήματα, από τη μια ο δυτικός πολιτισμός και η σύνδεσή του με τον αρχαίο κόσμο και από την άλλη το Βυζάντιο και ο Χριστιανισμός (Κλασικισμός-Ρομαντισμός, λόγιο-δημώδες), που στη συγκεκριμένη χρονική στιγμή συνιστούν δυο αντιφατικές παραδόσεις, ιδεολογικοί συγκερασμοί, συμβιβασμοί και αφαιρέσεις, αντινομικές πολλές φορές, καθόρισαν το περιεχόμενο της νεοελληνικής εθνικής συνείδησης» στο, Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, 1996, σ.83 κ.εξ.

¹¹⁸ Ο Σ. Ζαμπέλιος αναφέρει χαρακτηριστικά: «Το παρελθόν; Φευ αφίνομεν τους ξένους να μας το παριστάνωσιν υπό το πρίσμα των προλήψεών των, και κατά την φοράν των συστημάτων και συμφερόντων αυτών». Ο Κ. Παπαρρηγόπουλος σημειώνει στον πρόλογο του Γ' και Δ' τόμου της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους (1886) ότι: «Επιστήσωμεν δε μάλλον την προσοχήν εις την δοξασίαν ην επρέσβευον από των αρχών του αιώνος μας οι ημέτεροι λόγιοι, οι διδασθέντες την κατά τους μέσους αιώνας πάτριον ιστορίαν εν ταις δυσφημίαις όσας επεσώρευσαν κατ' αυτής τα πολιτικά συμφέροντα και τα θρησκευτικά πάθη της Εσπερίας, της καθολικής ιδίως Εσπερίας» στο, Αντώνης Λιάκος, «Προς επισκευήν», 181.

¹¹⁹ Σύμφωνα με τον Σβωρώνο: «το ελληνικό έθνος για να παρουσιαστεί ως μια αυτόνομη ιστορική οντότητα χρειάστηκε να επιχειρήσει τη συμφιλίωση και την εναρμόνιση πολλαπλών, συχνά αντιφατικών, παραδόσεων –που ζούσαν ποτέ σε λανθάνουσα κατάσταση, ποτέ περισσότερο εναργών– από τα διάφορα στάδια της μακρόχρονης ιστορίας του τόπου: αρχαία ελληνική υποταγμένη στο Λόγο και κυριαρχημένη από την ιδέα του ελεύθερου πολίτη ιδεολογία, υπέρλογος Χριστιανισμός και βυζαντινή αυτοκρατορική απολυταρχία. Συνεκτικό του στοιχείο η λαϊκή του παράδοση και ο ρόλος της στη δημιουργία της ιδέας ενός ενιαίου εθνικού πολιτισμού» στο, Νίκος Γ. Σβωρώνος, *Το Ελληνικό έθνος: γένεση και διαμόρφωση του νέου ελληνισμού*, Αθήνα, 2004, 107.

¹²⁰ Αλέξανδρος Σούτσος, *Τα Δικαστικά των ετών 1839-40 και 1852*, 211.

¹²¹ Γιάννης Κουμπουρλής, *Οι ιστοριογραφικές οφειλές*, 542.

Ο λόγος περί Βυζαντίου στα κείμενα των Σούτσων είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτικός γιατί παρακολουθώντας κανείς τις αλλαγές τους παρακολουθεί στην πραγματικότητα τη στιγμή της μετάβασης από το ερμηνευτικό σχήμα των διαδοχικών κατακτήσεων στο ερμηνευτικό σχήμα της αδιάλειπτης ιστορικής συνέχειας. Ωστόσο, στην πραγματικότητα οι Σούτσοι δεν ακολουθούν ποτέ την απόλυτα απορριπτική στάση του Διαφωτισμού για το Βυζάντιο. Το πέρασμα από μια συγκρατημένη αποστασιοποίηση, ή καλύτερα από μια πολύ προσεχτική επιλογή ορισμένων συμβολών του Βυζαντίου, στην απόλυτη αποκατάστασή του γίνεται με ομαλότητα. Αυτό που αξίζει να σημειωθεί είναι η απουσία μιας εξ ολοκλήρου απορριπτικής στάσης απέναντι στο Βυζάντιο την οποία έχουμε συνηθίσει στην οπτική του Διαφωτισμού. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι απουσιάζει εντελώς η κριτική, αλλά πρόκειται για μια κριτική η οποία δεν συνιστά απόρριψη. Προς αυτή την κατεύθυνση συνεπικουρεί και η ταχύτητα με την οποία το Βυζάντιο αποκαθίσταται όταν η συγκυρία επιβάλλει την συγκεκριμένη ανάγκη. Η ευκολία που το Βυζάντιο ενσωματώνεται στο εθνικό αφήγημα αποδεικνύει ότι η απορριπτική στάση που συχνά επικαλείται ένα τμήμα της σχετικής βιβλιογραφίας δεν ήταν και τόσο απορριπτική, διότι υφίσταντο δυναμικές μνήμες οι οποίες συνέχιζαν να λειτουργούν στη συλλογική ιστορική συνείδηση, παρά την αντίδραση της ευρωπαϊκής διανόησης.

Στην πραγματικότητα, η αποκατάσταση του Βυζαντίου αφορά πολύ περισσότερο το παρόν, παρά το παρελθόν. Έτσι, από την απόλυτη λατρεία του αρχαίου παρελθόντος και τη θεματική των αρχαίων ερειπίων των αρχών της δεκαετίας του 1830, μέσα σε μία δεκαετία περνάμε στην αμφισβήτηση της προσκόλλησης στην αρχαιοελληνική ταυτότητα:

«Κάτω θνήσκουσι τα έθνη, ο φθορεύς δε πάντων Χρόνος

Αλλ' ο άνθρωπος εν μέσω των μυριετών Μνημείων

Λησμονεί τον πρόσκαιρόν του και προορισμόν και βίον,

Και νομίζει ότι πάντας τους αιώνας εγκολπούται

Όταν εις αρχαίας στήλας μελετά και προσηλούται»¹²²(1845)

Στους παραπάνω στίχους συνυπάρχουν δύο βασικές παράμετροι της εθνικής

¹²² Αλέξανδρος Σούτσος, «Ελεγείον», στο, *Ο Περιπλανώμενος άσμα τέταρτον και τελευταίον*, 145.

ιδεολογίας: Αφενός η θεωρία της αφύπνισης και αναβίωσης ενός «θνήσκοντος» έθνους που βρίσκεται σε λήθαργο για αρκετούς αιώνες αναπολώντας περασμένα μεγαλεία και αφετέρου η αδήριτη ανάγκη για «προορισμό και βίο», δηλαδή εν ολίγοις για παρόν και μέλλον. Επιπρόσθετα, επισημαίνεται η διάσταση ανάμεσα στο αρχαίο παρελθόν και στο παρόν που βιώνουν οι άνθρωποι καθώς και η αντίληψη ότι ενίοτε το αρχαίο κλέος μπορεί να λειτουργήσει ως εμπόδιο για την ταυτότητα και την προοπτική ενός έθνους.

Είναι σαφές ότι η «προσήλωση στις αρχαίες στήλες» αρχίζει να συνιστά εμπόδιο για το μέλλον και την προοπτική του νέου εθνικού κράτους. Επομένως, σταδιακά δυο ανταγωνιστικοί και αντικρουόμενοι καταγωγικοί μύθοι, αυτός της καταγωγής από τους αρχαίους Έλληνες όσο και αυτός της καταγωγής από τους Βυζαντινούς, θα βγουν στην επιφάνεια, θα αναμετρηθούν και στο τέλος θα συναιρεθούν σε ένα αφήγημα γραμμικό που θα συνέχει το ετερόκλητο πλήθος των Ελλήνων. Με λίγα λόγια, σε μια περίοδο απομάγευσης και εκκοσμίκευσης, η νεωτερική έννοια του έθνους έχει ανάγκη να αποδείξει την παλαιότητα – ιστορικότητα – της¹²³. Αν αναρωτηθούμε γιατί είναι τόσο σημαντικό να χτιστεί η έννοια της συνέχειας, θα απαντούσαμε εκτός των άλλων ότι η συνέχεια συμβάλλει στο να νιώσουν οι άνθρωποι μέλη μιας μεγάλης, νοερής, υπερ-οικογένειας. Μέσω της συνέχειας συγκροτείται ο δεσμός της συγγένειας του έθνους. Η οικογένεια που δίνει το αίμα της για το έθνος αποτυπώνεται στους παρακάτω στίχους:

«γυναίκες, τέκνα, γέροντες, πάσα οικογένεια έδωκε το αίμα της. Οι Έλληνες εδείχθησαν εις την δυστυχίαν επίμονοι, εις ευτυχίαν φρόνιμοι, μετριοφρονες εις τας επιθυμίας των και συνετοί εις τας αξιώσεις των, και δια τούτο επέτυχον»¹²⁴.(1833)

Η ένταξη της βυζαντινής ιστορίας ως του ενδιαμέσου κρίκου που έλειπε από το εθνικό αφήγημα έχει τις δικές της τομές. Με άλλα λόγια, πριν φτάσουμε στο τρίσημο ιστορικό σχήμα του Παπαρρηγόπουλου η αποκατάσταση του Βυζαντίου γίνεται σταδιακά και γίνεται με μικρές αναφορές που φαίνεται να ανήκουν στη μεγάλη συλλογική μνήμη. Έτσι, ενώ ως επίσημη ιστορία το Βυζάντιο εγείρει ζητήματα, ως ιστορική μνήμη αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι του συλλογικού υποσυνειδήτου. Η

¹²³ Μπενεντίκτ Άντερσον, *Φαντασιακές κοινότητες*, 25.

¹²⁴ *Ηλιος*,3.

ύπαρξη ενός αυτοκράτορα στο Βυζάντιο βρίσκει αναφορές στο παρόν του ελληνικού βασιλείου και επιτρέπει παραλληλισμούς με τον μονάρχη. Το ελληνικό έθνος, μετά και από την ταραγμένη περίοδο που προηγήθηκε, επενδύει στον νεοαφιχθέντα βασιλιά και εκ των πραγμάτων απομακρύνεται από το πολιτικό όραμα μιας φιλελεύθερης πολιτείας. Παράλληλα, η πολιτειακή κατάσταση του ελληνικού κράτους της απόλυτης «ελέω θεού» μοναρχίας αλλά και οι επεκτατικές ανάγκες του ευνοούν τις ταυτίσεις με τη βυζαντινή περίοδο. Η πραγματικότητα του ελληνικού βασιλείου φέρνει πιο κοντά το «χαμερπές» Βυζάντιο και απομακρύνει τη φιλελεύθερη παράδοση της πόλης-κράτους του αρχαίου κόσμου.

Προς αυτήν την κατεύθυνση συμβάλλει και το γεγονός ότι υπάρχουν πρόσωπα του βυζαντινού παρελθόντος, ζωντανά στη συλλογική μνήμη, τα οποία ανασύρονται αφού «εξυπηρετούν» θαυμάσια το παροντικό διακύβευμα. Τέτοια είναι σαφώς ο Μέγας Κωνσταντίνος και ακόμα περισσότερο ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος. Σε αυτό το πλαίσιο, η εμμονή με το όνομα Κωνσταντίνος, η οποία παραπέμπει στην ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης σχολιάζεται από τον Α. Σούτσο :

«Ο Τσακάλωφ, παρουσιαζόμενος ως ένας απεσταλμένος του Τσάρου, μεγάλωσε την Εταιρεία με μια αξιοθαύμαστη ταχύτητα. Τα πνεύματα [Les esprits] τέθηκαν στη διάθεση της επανάστασης: σύμφωνα με μια παράδοση, διαδεδομένη σε όλη την Ελλάδα, η οθωμανική αυτοκρατορία όφειλε να αφανισθεί από ένα ξανθό γένος [race blonde] το οποίο προερχόταν από τον Βορρά. Αυτή η πεποίθηση διατηρήθηκε από πατέρα σε γιο, ότι η πόλη της Κωνσταντινούπολης, την οποία ίδρυσε ο Κωνσταντίνος, και η οποία θα χανόταν από έναν άλλο Κωνσταντίνο, μέλλει να ανακαταληφθεί από έναν πρίγκιπα με το ίδιο όνομα. Αυτός ο τελευταίος, πιστευόταν, δεν ήταν άλλος από τον Μέγα Δούκα [Κωνσταντίνο], πιθανό διάδοχο [héritier présomptif] του θρόνου της Ρωσίας. Η Αποκάλυψη του Αγίου Ιωάννου, ερμηνευμένη από ένα καλόγερο του Άθω, ερχόταν προς στήριξη [venait à l' appui] της άποψης αυτής. Ο Αγαθάγγελος, ένα προφητικό βιβλίο γραμμένο με το μεγαλόπρεπο ύφος του Ησαΐα, προέβλεπε την καταστροφή των Οθωμανών προσδιορίζοντας τον χρόνο της στην αρχή του δέκατου ένατου αιώνα. Όλες αυτές οι ιδέες διευκολύναν με έναν αποτελεσματικό τρόπο τα σχέδια του Τσακάλωφ ο οποίος κατάφερε σε μικρό χρονικό διάστημα να προσελκύσει στην Εταιρεία την

πλειοψηφία των Κλεφτών, των ναυτικών και των προεστών της Ελλάδας»¹²⁵(1829)

Οι βυζαντινοί αυτοκράτορες έχουν μείνει ζωντανοί στη μνήμη μέσω της παράδοσης των προφητειών. Αν κάποιος διαβάσει προσεκτικά αυτό το κείμενο του Α. Σούτσου επισημαίνει τη νηφαλιότητα του συγγραφέα να καταδείξει τη χρηστικότητα των χρησμολογικών προφητειών για το αφήγημα της Φιλικής εταιρείας. Είναι φανερό ότι ο Α. Σούτσος, σε αυτήν την πρώτη του περίοδο, στέκεται με μια κριτική ματιά απέναντι σε όλη τη λαϊκή παράδοση. Παρόλα αυτά, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι, για τον παραδοσιακό κόσμο, οι προφητείες ήταν αναπόσπαστο κομμάτι της ερμηνείας του κόσμου. Ο Σ. Ασδραχάς επισημαίνει ότι «[οι προρρήσεις] δεν ήταν υποχρεωτικό να εγγράφονται πάντα στο συνολικό σχήμα της Αποκάλυψης και να συνδέονται έτσι αναγκαστικά με τη Δεύτερη Παρουσία· ανήκαν στην εσχατολογική πρόσληψη του κόσμου»¹²⁶. Ο ίδιος ο Αλέξανδρος Σούτσος, ο οποίος το 1828 αντιμετωπίζει με σκωπτικό σκεπτικισμό το εσχατολογικό σχήμα ερμηνείας του κόσμου και την προφητεία περί ανακτήσεως της αυτοκρατορίας από κάποιον Κωνσταντίνο, το 1845, σε μια διαφορετική στιγμή του έθνους, το υιοθετεί πλήρως:

«Χαίρε, χαίρε των Ελλήνων

Μυρωμένη κεφαλή

Ηύρε πάλιν Κωνσταντίνον

Η ελληνική φυλήν!»¹²⁷(1845)

Το 1857, ακολουθώντας τη μεγάλη χρησμολογική παράδοση του Αγαθάγγελου χωρίς καμία πλέον αμφισβήτηση αναφέρει: «Κωνσταντίνος απώλεσε αλλά Κωνσταντίνος πρόκειται να επανασυστήσει τον θρόνο των Ελλήνων στο Βυζάντιο».

«Μετά τρεις εκατοντάδας μέγας, τέκνον μου, Λευίτης

(Ταύτα, έγραψε, και ούτος Αγαθάγγελος προφήτης ,

ηρξάτομεν Κωνσταντίνος Κωνσταντίνος δε και πάλιν

Βασιλείαν Βυζαντίου απωλέσει την μεγάλην.

¹²⁵ Alexandre Soutzo, *Histoire de la révolution grecque*, Παρίσι 1829., 19· στο Μάριος Χατζόπουλος, «Μεσσιανισμός και Μοναρχία. Σχετικά με τους όρους νομιμοποίησης της δυναστικής εξουσίας στην Ελλάδα τον ύστερο 19ο αιώνα», στο, *Διακυμάνσεις του νεοελληνικού πολιτικού στοχασμού. Από τον 19ο στον 20ό αιώνα*, επιμ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης - Μάριος Χατζόπουλος, Αθήνα, 2014, 13-45

¹²⁶ Σπύρος Ασδραχάς «Το ποθούμενο», *Ιστορικά Απεικασματα*, Αθήνα 1995, 108.

¹²⁷ Αλέξανδρος Σούτσος, *Ποιητικόν Χαρτοφυλάκιον*, Αθήνα, 1845, 21.

Πλήν τα σκήπτρα Κωνσταντίνος Τρίτος έρχεται λαμβάνων,
Άκουσε και ταύτα έτι τα μετέπειτα ρηθέντα
Εις τον τάφον του Αγίου Κωνσταντίνου ευρεθέντα,
Τα παρέλαβεν ο πρώτος επί Τούρκων Πατριάρχης,
ο Σχολάριος, Ελλήνων προσαγορευθείς Εθνάρχης
Το ξανθόν δε γένος όλον Ισμαήλ εξαφανίσει,
Και τον θρόνον των Ελλήνων εις Βυζάντιον ιδρύσει»¹²⁸(1857)

Με άλλα λόγια, παρόλο που ο κριτικός λόγος του Διαφωτισμού είναι παρών σε όλη την περίοδο, παράλληλα αναπαράγεται και ο χρησμολογικός λόγος της βυζαντινής και της μεταβυζαντινής περιόδου, που προμηνύει την ανασύσταση της Ελληνικής Αυτοκρατορίας της οποίας η προοπτική καταφέρνει να υπερκεράσει κάθε άλλη επιφύλαξη. Το κλειδί της μετατόπισης βρίσκεται στην έννοια «αυτοκρατορία». Η υποταγή του ελληνικού έθνους σε μια κοσμοϊστορική αποστολή η οποία ακούει στο όνομα «Ελληνική Αυτοκρατορία» είναι μια αφήγηση που έρχεται από το βυζαντινό παρελθόν και εκφράζει απόλυτα και το παρόν. Η έννοια «αυτοκρατορία» σταδιακά αποκτά συμβολική σημασία στον κόσμο του ελληνικού κράτους. Μόνο και ως λέξη φέρει ένα μεγάλο φορτίο από προσδοκίες και όνειρα. Μάλιστα, όσο πιο δύσκολη γίνεται η πραγματικότητα τόσο πιο μεγαλόσχημη γίνεται η ρητορεία περί αυτοκρατορίας. Το Βυζάντιο σταδιακά αποκαθίσταται στις συνειδήσεις διότι επιτρέπει νοερές ταυτίσεις με τα οράματα του νέου ελληνικού κράτους.

«Και μη λησμονήσωμεν το μέγα συμβάν του δεκάτου πέμπτου αιώonos. Είχομεν ημείς οι Έλληνες Αυτοκρατορίαν, την οποίαν ο μέγας θεμελιωτής της συνέθεσεν εκ των ευφορωτέρων και ωραιότερων χωρών ότε εις παλαιάν και νέαν Ρώμην εδίχασε την οικουμένην. Αλλά έπεσεν αύτη μετά του Παλαιολόγου εις τα τείχη του Βυζαντίου. Ο θρόνος ημών έμεινεν εκεί. Ο εκκλησιαστικός αρχηγός ημών, ο πατριάρχης εκεί. Εκεί λοιπόν πρέπει και ημείς να τείνωμεν τους οφθαλμούς, ως ο στερηθείς της πατρώας κληρονομίας υιός τείνει αδιακόπως την διάνοιαν προς αυτή»¹²⁹.(1843)

Άλλη μία νοερή ταύτιση βρίσκεται στην έννοια «αυτοκράτορας». Μέσα σε αυτό το πλαίσιο οι Νεοέλληνες οραματίζονται έναν αυτοκράτορα ο οποίος θα αναλάβει την

¹²⁸ Αλέξανδρος Σούτσος, *Απομνημονεύματα ποιητικά επί του Ανατολικού πολέμου*, εν Αθήναις, 1857, 44.

¹²⁹ Αλέξανδρος Σούτσος, *Η μεταβολή της τρίτης*, 110.

εκκλησιαστική εξουσία όσο και την κοσμική αντλώντας πάντα νομιμοποίηση από την Ορθόδοξη Εκκλησία στα πρότυπα της βυζαντινής εξουσίας. Μάλιστα το δόγμα του Όθωνα, το οποίο είναι μεγάλο πρόβλημα για την κοινωνία, καθιστά ακόμα πιο ιδεατό το βυζαντινό παρελθόν. Στην πραγματικότητα ο Όθωνας απέχει αρκετά από τη νοερή σύλληψη του ιδανικού, ορθόδοξου Αυτοκράτορα, εντούτοις, σαν να υπακούει σε μια αυτοεκπληρούμενη προφητεία, σταδιακά υιοθετεί τα χαρακτηριστικά τα οποία του αποδίδονται, οραματιζόμενος τον εαυτό του ως αυτοκράτορα στην Κωνσταντινούπολη, και πείθεται ότι το πεπρωμένο του ελληνικού έθνους είναι η εκπλήρωση της αποστολής του με τον ίδιο επικεφαλής. Στο παρακάτω ποίημα ο Α. Σούτσος αποθεώνει το Βυζάντιο και τον Μέγα Κωνσταντίνο ως θεμελιωτή του χριστιανισμού παραλληλίζοντας τον με τον Όθωνα:

«Είδ' ο Μέγας Κωνσταντίνος
Ότι συ εκ των λαών
Μονός θέλεις ανθρωπίνως
ενθρονίσει τον Θεόν

Όθεν εις του Βυζαντίου
Τους λιμένας τους πλατείς
Νέας τότε υφηλίου
ήλθε θεμελιωτής,

Μίαν Αυτοκρατορίαν
Τέμνων υπό τον Σταυρόν
Κ' εις μακρούς την ιστορίαν
Δύο Τόμους διαιρών

Κ' έτρεψε τους Θεούς όλους
Της άπατης εις φυγήν»¹³⁰(1845)

¹³⁰ Αλέξανδρος Σούτσος, «Διθύραμβος εις τον Λαόν της ελευθέρας και δούλης Ελλάδος», στο, *Διθύραμβος, Ο περιπλανώμενος · Άσμα τέταρτον και τελευταίον*, 118.

Το 1843 ο Α. Σούτσος πρωτοπορεί αναφέροντας τους Κομνηνούς σε μια αποστροφή στην οποία συμπεριλαμβάνεται και ο ορός Μεγάλη Ιδέα¹³¹, νωρίτερα ακόμη από την ιστορική διατύπωση του Ι. Κωλέττη¹³². Βρισκόμαστε στα 1842, οι αρχικές επιφυλάξεις αίρονται, και το αίτημα για ανασύσταση της αυτοκρατορίας βρίσκεται προ των θυρών¹³³.

«Κι αν εις το Γένος ήρχετο ιδέα τις μεγάλη
τα νεκρωμένα μέλη του εις κίνησιν να βάλει,
κι εζήτει την προγονικήν αυτού κληρονομίαν
των Κομνηνών, προπάππων του την Αυτοκρατορίαν,
τις τολμητίας έμελλεν αντίστασιν να δείξει,
την πάνδημον εντός κ' εκτός φωνήν αυτήν να πνίξει,¹³⁴»(1843)

Η δεκαετία του 1840 είναι η δεκαετία κατά την οποία σταδιακά θα επικρατήσει ο αλυτρωτικός εθνικισμός. Η ανάγκη για επέκταση είναι παρούσα από την πρώτη στιγμή και συνιστά κοινή αναφορά για όλο το φάσμα της κοινωνίας, ενώ η ίδια η έννοια της Αυτοκρατορίας έρχεται να εκφράσει το αίτημα για επέκταση. Επιπλέον, η βυζαντινή αυτοκρατορία ταυτίζεται με μια ακόμη έννοια η οποία θα διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στο ελληνικό εθνικισμό: τον εξελληνισμό-εκχριστιανισμό. Η ιδέα ότι το ελληνικό έθνος στο παρελθόν εξαιτίας της πολιτισμικής του ανωτερότητας κατάφερε να κυριαρχήσει, να επιβάλλει την γλώσσα του, τον πολιτισμό του και τη θρησκεία του είναι μια ιδέα που καταφέρνει να συνενώσει τους κατοίκους του ελληνικού βασιλείου στο παρόν. Έτσι, σε αυτό το πλαίσιο, το Βυζάντιο, από συνώνυμο της παρακμής, γίνεται η απτή απόδειξη της υπεροχής του Ελληνισμού να αφομοιώνει, να απορροφά, να εξελληνίζει κατώτερα φύλα¹³⁵. Άλλωστε και ο ίδιος ο Αντιβασιλέας Μαούερ αναφέρεται στην εκπολιτιστική αποστολή του έθνους:

¹³¹ Ελίζα-Άννα Δελβερούδη, *Ο Αλέξανδρος*, 49-50.

¹³² Το περιεχόμενο της Μεγάλης ιδέας του Σούτσου έχει γίνει αντικείμενο συζητήσεων από τους μελετητές βλ., ενδεικτικά στο, Paschalis M. Kitromilides, «On the intellectual 25-33 Γιώργος Βελουδής, *Το γράμμα και το πνεύμα*, Αθήνα, 2004, 96 και Δημαράς, *Ελληνικός ρωμαντισμός*, 405-419.

¹³³ Σύμφωνα με τον Α. Πολίτη, πρόκειται για την πρώτη ρητή αναφορά σε βυζαντινό αυτοκράτορα εκτός του Παλαιολόγου στο, Αλέξης Πολίτης, *Η ρομαντική λογοτεχνία στο εθνικό κράτος 1830-1880*, Ηράκλειο, 2017, 101

¹³⁴ Αλέξανδρος Σούτσος, *Ο πρωθυπουργός και Ο ατίθασος ποιητής*, 81.

¹³⁵ Σχετικά με τις αντιλήψεις της εποχής για το πνεύμα του Ελληνισμού και την ικανότητά του να αφομοιώνει ξένους λαούς, βλ., Νίκος Σιγάλας, "Ελληνισμός και εξελληνισμός. Ο σχηματισμός της νεοελληνικής έννοιας ελληνοισμός", *Τα Ιστορικά*, 18, 2001: 3-70· στο, Γιάννης Κουμπουρλής, «Εθνική ταυτότητα», 11.

«ο υψηλός προορισμός της Ελλάδος είναι προφανώς ν' αποβή ο φορέας της ευρωπαϊκής μορφώσεως προς την Ασίαν και πέρα αυτής. Εις τούτο την προορίζει η προνομιά της θέσεως της καθώς και η μεγάλη νοημοσύνη της των ευγενών κατοίκων της. κι όπως υπήρξε κάποτε η κοιτίς του Πολιτισμού δια την υπόλοιπην Ευρώπην και τη αποδίδει τώρα την εξιδανικευμένην αυτήν μόρφωσιν, ούτω πρέπει τώρα κι αυτή, σύμφωνα με τους αιώνιους νόμους της ανταποδώσεως, να επιστρέψη εξιδανικευμένον, εις την Ασίαν, την Αίγυπτον και εις άλλας χώρας, εκείνο το οποίο έλβαβε παρ' αυτών προ χιλιάδων ετών¹³⁶».

Άλλη μια συγκυρία που προλειαίνει το έδαφος για την αποκατάσταση του βυζαντινού παρελθόντος είναι η θρησκευτική έξαρση που καταλαμβάνει το νεοσύστατο βασίλειο κατά την πρώτη περίοδο. Τόσο η ανακήρυξη του Αυτοκέφαλου της Εκκλησίας της Ελλάδας, το κλείσιμο των μοναστηριών όσο και το θρησκευτικό δόγμα του Όθωνα πυροδοτούν μια σειρά από αντιδράσεις, με κορυφαία αυτήν της Φιλορθόδοξου Εταιρείας και της ανόδου του ρωσικού κόμματος. Η ορθόδοξη ταυτότητα της βυζαντινής, αυτοκρατορίας συνιστά ένα ζητούμενο για όλο αυτόν τον κόσμο που νιώθει απειλούμενη την ορθόδοξη θρησκευτικότητά του στο ελληνικό βασίλειο. Η θρησκεία υπήρξε το πιο ισχυρό, συνεκτικό στοιχείο της κοινωνίας στον προεθνικό κόσμο και οφείλει να βρει τη θέση της στη νέα τάξη πραγμάτων, στο εθνικό πλαίσιο. Η επανάκληση της μνήμης του Βυζαντίου θα συμβάλει στο να επανεφεύρει τον ρόλο της η θρησκεία στον νεωτερικό κόσμο. Δεν πρόκειται λοιπόν για αμετάβλητη συνέχεια της παρουσίας της θρησκείας από την παραδοσιακή στη σύγχρονη κοινωνία, αλλά για επαναπροσδιορισμό της θέσης της ορθόδοξης θρησκείας στο πλαίσιο μιας ιδεολογίας που είναι εξ ορισμού κοσμική. Η θρησκεία αλλάζει, πολιτικοποιείται, ως προς τις χρήσεις και τη λειτουργικότητά της, αφού συντελεί στον προσδιορισμό όχι πλέον μιας απλής κοινότητας ομόδοξων, αλλά μιας καινούργιας, πολιτισμικής και πολιτικής οντότητας, του έθνους¹³⁷. Σε αυτήν τη διαδικασία θα κληθεί η βυζαντινή ιστορία με τον θρησκευτικό

¹³⁶ Γκέοργκ Λούντβιχ Μαούρερ, *Ο ελληνικός λαός. Δημόσιο, Ιδιωτικό και Εκκλησιαστικό Δίκαιο από την έναρξη του Αγώνα για την ανεξαρτησία ως την 31 Ιουλίου 1834*, μτφρ. Χρήστος Πράτσικας-Ευστάθιος Καραστάθης, τόμος Β', Αθήνα, 1943, 32-33.

¹³⁷ Παντελής Λέκκας, *Πέντε υποθέσεις*, 159.

χαρακτήρα να συνδράμει στην επανατοποθέτηση της θρησκείας στο εθνικό πλαίσιο. Στο πλαίσιο αυτό ο Α. Σούτσος αναφωνεί:

«Εις τα όρη αναβήτε, όπου η Πατρίς προσμένει

Όπου η Ορθοδοξία

Παρά τον Θεόν εδρεύει, κόρη του Θεού αγία»¹³⁸(1839)

Ο ίδιος ο Αλέξανδρος Σούτσος¹³⁹ αισθάνεται την ανάγκη να απολογηθεί στα 1845 για την παραμέληση του Βυζαντίου και τη μονόπλευρη ενασχόλησή του με τις ένδοξες στιγμές της αρχαίας ιστορίας. Στο ποίημα «Διθύραμβος εις τον Λαόν της ελευθέρας και δούλης Ελλάδος» στις επεξηγηματικές σημειώσεις ενός από τα πιο χαρακτηριστικά κείμενά του αναφέρει:

«Την από συστάσεως μέχρι καταλύσεως της ελληνικής Αυτοκρατορίας μεγάλην περίοδον ανέφερον διεξοδικώς εις το προκείμενον Ποιημάτιον, επειδή πάντες σήμερον οι λόγοι του περί τας Αθήνας συστρεφομένου Κράτους ημών εξυμνούσι μόνον νίκας κατά Περσών και Ακαδημίας Πλατώνων, αγνοούντες ή λησμονούντες την μεταγενεστέραν δόξαν των εν Κωνσταντινουπόλει αυτοκρατορευσάντων Ελλήνων, οίτινες και το θρήσκευμα του Χριστού διερμήνευσαν, εσχολίασαν και διέχυσαν εις την τότε βάρβαρον Ευρώπην, και τους νόμους και τας επιστήμας και τας τέχνας των μετωχέτευσαν εις αυτήν»¹⁴⁰.(1845)

Μέσα σε λίγες γραμμές ο Αλέξανδρος Σούτσος ενσωματώνει το Βυζάντιο στο εθνικό αφήγημα και συμπυκνώνει τα επιχειρήματα στα οποία θα στηριχθεί η ένταξή του στο εθνικό αφήγημα. Το Βυζάντιο είναι άξιο να ενταχθεί στην εθνική ιστορία διότι κατάφερε να μεταδώσει και να ερμηνεύσει τον Χριστιανισμό στη βάρβαρη Ευρώπη, ζητούμενο και του ελληνικού κράτους. Το Βυζάντιο είναι άξιο να ενταχθεί στην εθνική ιστορία διότι κατάφερε να επεκταθεί δια μέσω του πολιτισμού, επίσης ζητούμενο του ελληνικού κράτους. Ο εκχριστιανισμός και ο εξελληνισμός είναι η λύση στο άλυτο

¹³⁸ Αλέξανδρος Σούτσος, *Ο περιπλανώμενος · ποίημα λυρικών εις άσματα τέσσερα και Η Αγγελία*, 132.

¹³⁹ Όπως αναφέρει και ο Κ.Θ. Δημαράς: «Είχε γνωρίσει και είχε αγαπήσει των στοχασμό του Βολταίρου, έφηβος ακόμη, διδασκόμενος απο άλλους Φαναριώτες συγγενείς του, στα αρχοντικά των ακτών του Βοσπόρου είχε μιμηθεί τις πιο ριζοτόμες σάτιρες του Βερανζέρου. Στα 1845, όταν πια έχει ακουσθεί το σύνθημα της Μεγάλης Ιδέας, αισθάνεται την ανάγκη να απολογηθεί γιατί σε ένα έργο του, που δημοσιεύει τότε, εκτείνεται ιδιαίτερα στα βυζαντινά χρονια στο, Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός διαφωτισμός*, 1998, Αθήνα, 404

¹⁴⁰ Αλέξανδρος Σούτσος, ««Διθύραμβος εις τον Λαόν της ελευθέρας και δούλης Ελλάδος», στο, *Ο περιπλανώμενος · Άσμα τέταρτον και τελευταίον*, 136.

πρόβλημα των ασφυκτικών συνόρων του ελληνικού έθνους. Είναι το ιδεολογικό πρόσχημα που χρειάζεται ο ελληνικός εθνικισμός για να προχωρήσει στη μοναδική υπόθεση που τον ενδιαφέρει: στην επέκταση.

Το μοναδικό πρόβλημα που καλείται να λύσει ο ελληνικός εθνικισμός σε σχέση με το Βυζάντιο είναι το πολιτειακό ζήτημα. Το απολυταρχικό καθεστώς της αυτοκρατορίας δεν συνάδει με τα φιλελεύθερα ιδεώδη του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Η ελληνικότητα δεν δύναται να σημαίνει απολυταρχία. Η λύση έρχεται με την αφαίρεση της πολιτικής διάστασης από την έννοια «ελληνικότητα». Η «αποπολιτικοποίηση»¹⁴¹ του Βυζαντίου θα λύσει τα χέρια στον ελληνικό εθνικισμό αφού θα του αφαιρέσει το περίβλημα της πολιτικής διάστασης¹⁴². Οι Σούτσοι θα είναι από τους πρώτους οι οποίοι/που θα μεταπηδήσουν από την απαξιωτική κριτική του Βυζαντίου στην ένθερμη υποστήριξή του ως ισότιμη περίοδο της εθνικής ιστορίας.

Είναι προφανές ότι οι αδελφοί Σούτσοι και οι άλλοι εθνικιστές λόγιοι της εποχής αλλάζουν γνώμη, μετατοπίζουν και μεταβάλλουν τις θέσεις τους διαρκώς. Είναι επίσης προφανές ότι τα δεδομένα και τα αιτούμενα της περιόδου διαρκώς αλλάζουν και αναθεωρούνται. Έτσι, μέσα από το παρελθόν επιλέγεται η ταυτότητα του παρόντος¹⁴³ ανάλογα με τις τρέχουσες ανάγκες. Η αποκατάσταση του Βυζαντίου επιτελεί πολλαπλές λειτουργίες στην υπό διαμόρφωση εθνική ιδεολογία. Το ζήτημα του χρονικού κενού γίνεται γρήγορα αντιληπτό, και το Βυζάντιο θα εξασφαλίσει τη συνέχεια και την αυθεντικότητα του ελληνικού έθνους. Εκτός από την αποκατάσταση της συνέχειας, η αποκατάσταση της βυζαντινής περιόδου συμβάλλει όμως και στην προσαρμογή του νεοελληνικού έθνους στο καθεστώς της μοναρχίας, στην επανατοποθέτηση της

¹⁴¹ Για την έννοια της αποπολιτικοποίησης του ελληνικού ιστορικού παρελθόντος βλ., Γιάννης Κουμπουρλής «Εθνική ταυτότητα, εθνικός χαρακτήρας και εθνικό αφήγημα: Ζητήματα ερμηνείας της ιστορίας του ελληνικού έθνους κατά τη μετάβαση από τον Διαφωτισμό στον ιστορισμό», 615-631 και Γιάννης Κουμπουρλής, «Η ιδέα της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους στους εκπροσώπους του ελληνικού Διαφωτισμού: η διαμάχη για το όνομα του έθνους και οι απόψεις για τους αρχαίους Μακεδόνες και τους Βυζαντινούς», *δοκίμης* 13-14, (Άνοιξη 2005): 137-191.

¹⁴² Σύμφωνα με τον Γ. Κουμπουρλή: «το βήμα αφορούσε ουσιαστικά σε μια “αποπολιτικοποίηση” του εθνικού παρελθόντος των Ελλήνων θεωρούμενου συνολικά—ή, ακριβέστερα, σε μια “αποπολιτικοποίηση” της έννοιας της ελληνικότητας—τουλάχιστον σε σχέση με τις δύο προηγούμενες φάσεις της συγκρότησης του εθνικού αφηγήματος· ελληνικές δεν θα θεωρούντο πλέον μονάχα οι αρχαίες πόλεις-κράτη αλλά, εξίσου, και όλα τα απολυταρχικά καθεστώτα που τις διαδέχτηκαν ιστορικά.» στο, Γιάννης Κουμπουρλής, «Εθνική ταυτότητα», 11. Βλ., επίσης παραπομπή 34 στην εισαγωγή.

¹⁴³ Για την σχέση παρόντος-παρελθόντος στο, Αντώνης Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται Ιστορία*, Αθήνα, 2012, 85.

θηρσκειας στο νέο πλαίσιο του εθνικού κράτους, στην εξοικείωση με το ιδεολόγημα του εξελληνισμού-εκχριστιανισμού αλλά και στην διεκδίκηση της επέκτασης στο όνομα των ιστορικών δικαίων της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Κοντολογίς, το Βυζάντιο «εξυπηρετεί» πολλαπλά την ιδεολογική στροφή του ελληνικού έθνους η οποία βρίσκει το τεκμηριωτικό επιχείρημα που της λείπει στην ένταξη της βυζαντινής περιόδου στο εθνικό αφήγημα.

Η αποκατάσταση των Μακεδόνων φαίνεται να είναι πιο δύσκολη υπόθεση από αυτήν του Βυζαντίου. Είναι σαφές ότι, σε αυτήν την πρώιμη περίοδο για τη συγκρότηση του εθνικού αφηγήματος, η ελληνικότητα των Μακεδόνων είναι ένα σκοτεινό σημείο στο πλέγμα των ιδεών που θα διαμορφώσουν την εθνική ιστορική συνείδηση¹⁴⁴. Ολόκληρη η ευρωπαϊκή διανόηση φαίνεται να συμφωνεί ότι ο αρχαιοελληνικός πολιτισμός τελείωσε με τη μάχη της Χαιρώνειας το 338 π.Χ.¹⁴⁵. Για τον Κοραή, η μάχη της Χαιρώνειας αποτελεί την αφετηρία της μακράς δουλείας των Ελλήνων που ξεκινά με τους Μακεδόνες, συνεχίζει με τους Ρωμαίους και καταλήγει στους Οθωμανούς. Στα 1824 γράφει ο Κοραής: «Οι Μακεδόνες [...] επροχωρούσαν καθημέραν εις την κατάλυσιν της ελευθερίας της [Ελλάδας]»¹⁴⁶. Στο ίδιο ύφος κινούνται αργότερα και ο πρύτανης και οι σχολάρχες στους εναρκτήριους λόγους του νεοϊδρυθέντος Πανεπιστημίου της Αθήνας όταν αναφέρονται ρητά στους «κατακτητές» Μακεδόνες¹⁴⁷. Έτσι, σε αυτό το κλίμα το 1834 γράφει ο Παναγιώτης Σούτσος:

«Ποιους κλαθμούς δεν άφηκας, ω πόλις των μεγάλων ενθυμήσεων; Όταν υπό τον Μακεδονικό πέλεκυν καταπρώτον έπεσας.»¹⁴⁸(1833)

Σε κείμενο του το 1836 ο Α. Σούτσος παραλληλίζει τη χαρά που θα νιώσει ο ελληνικός λαός αν ο Όθωνας προχωρήσει σε θέσπιση συντάγματος με τηχαρά των Ελλήνων όταν οι Ρωμαίοι τους απελευθέρωσαν από τον «μακεδονικό ζυγό»:

¹⁴⁴ Για το θέμα της ενσωμάτωσης των αρχαίων Μακεδόνων βλ., Βαγγέλης Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης*, 102· βλ. επίσης, α Πολίτης, *Ρομαντικά Χρόνια*, 43. Κουμπουρλής, «Η ιδέα της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους στους εκπροσώπους του ελληνικού Διαφωτισμού: η διαμάχη για το όνομα του έθνους και οι απόψεις για τους αρχαίους Μακεδόνες και τους Βυζαντινούς», *δοκίμες*, τ. 13-14 (Άνοιξη 2005), 137-191. Άλλωστε, αυτός ο προβληματισμός καταγράφεται και στον ίδιο τον Παπαρρηγόπουλο όταν, σε σχολικό εγχειρίδιο του 1849, οι Μακεδόνες περιγράφονται ως ξεχωριστό έθνος από τους Έλληνες, ενώ τέσσερα χρόνια αργότερα ο ίδιος ο Παπαρρηγόπουλος «επανορθώνει», με αποτέλεσμα τόσο ο Μέγας Αλέξανδρος όσο και οι Μακεδόνες να αποτελούν πλέον αναπόσπαστο κομμάτι της ιστορίας του ελληνικού έθνους.

¹⁴⁵ Αλέξης Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια*, 42.

¹⁴⁶ Στο ίδιο.

¹⁴⁷ Στο ίδιο.

¹⁴⁸ Παναγιώτης Σούτσος, *Ο Λέανδρος*, 86.

«Ποτέ εις τα ίσθμια, ότε οι Ρωμαίοι εκήρυξαν την Ελλάδα ελευθέραν απο τον μακεδονικόν ζυγόν, ποτέ η αγαλλίασις των τότε Ελλήνων δεν υπήρξε τόσον άμικτος (ανόθευτη) λύπης, όσον η δημοσία ημών ευφροσύνη, όταν εκ του θρόνου του ο Όθων αναγνώρισει το ελληνικόν Κράτος συνταγματικόν και την Ελλάδα ελευθέραν»¹⁴⁹. (1836)

Σε αυτή την περίπτωση η αναφορά στη μακεδονική περίοδο φαίνεται να έχει δυο βασικές παραμέτρους: από τη μια έχουμε την υποταγή της αρχαίας πόλης στον Μακεδόνα δυνάστη, αλλά από την άλλη υπάρχει το πρόσωπο-σύμβολο του Μ. Αλέξανδρου το οποίο αντιμετωπίζεται διαφορετικά.

«Εις τα χείλη του κλαμένου το τραγούδι δεν πηγαίνει.

Φαιδρός ποιος προγονός σας , φαιδρός μπόρεσε να μένη

όταν εις της Χαιρώνειας την ημέραν ατιμάσθη.

Και η πόλις αυτή όλη τους Θεούς της κατηράσθη ;

Σήμερα εις τας Αθήνας άπ' εκείνην χειροτέρα ,

Λαέ, σ' έρχεται ημέρα»¹⁵⁰(1845)

Με άλλα λόγια, φαίνεται να διαχωρίζονται στην ιστορική συνείδηση οι Μακεδόνες από τον ίδιο τον Αλέξανδρο. Έτσι, ενώ όλες οι αναφορές στη Μακεδονία συνοδεύονται από έννοιες δηλωτικές της κατάκτησης (βλ. *ζυγός* και *πέλεκυς*), ο ίδιος ο Αλέξανδρος φαίνεται να είναι μια μορφή που της αποδίδονται χαρακτηριστικά απαραίτητα για τη φαντασιακή κατασκευή ενός εθνικού ινδάλματος. Αυτό που παρακολουθούμε στην πραγματικότητα είναι η πορεία προς τη συγκρότηση των ιερών συμβόλων της «φαντασιακής κοινότητας»¹⁵¹. Σύμφωνα με τον Γ. Βελουδή, ο Αλέξανδρος αποτελεί τον κύριο ιστορικό μυθικό φορέα του νεοελληνικού αλυτρωτισμού¹⁵². Λίγα χρόνια αργότερα από τη δεκαετία του 1840 θα φαίνεται απολύτως φυσιολογικό να τοποθετούνται δίπλα-δίπλα ο Περικλής, ο Αλέξανδρος και ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος καθώς και η Αγία Σοφία και ο Παρθενών ως κάτι ενιαίο, αδιαίρετο και συμπαγές:

«Η Ελλάς ω κλέος, μόνη έπεσεν αλλά ανορθώθη

Με την πτώσιν της τα φώτα εις την Δύσιν είχε χύσει

¹⁴⁹ Αλέξανδρος Σούτσος, *Ελληνική Πλάστιγξ*, 141.

¹⁵⁰ Αλέξανδρος Σούτσος, *Ποιητικόν Χαρτοφυλάκιον*, 118.

¹⁵¹ Γεώργιος Βαρουζάκης, «'Φαντασιακές Κοινότητες' και Μεγάλη Ιδέα. Μια Συμβολή του Ν. Γ. Πολίτη», *Μνήμων* 13 1991197-214.

¹⁵² Γιώργος Βελουδής, «Το στέμμα και η λύρα.», 335-362 .

με την όρθωσίν της θέλει την Ανατολή φωτίσει
Και με τον Αλέξανδρόν της έμβαινε τον Μακεδόνα
Δι' αψίδων νικηφόρων εις αυτή την Βαβυλώνα
Σήμερον υπό το σκήπτρον ενωμένη βασιλέως
Μέλλει να υπερτερήσει και το παλαιόν της κλέος»¹⁵³.(1836)

Για τους Σούτσους, αλλά και για μεγάλη μερίδα των Ελλήνων λογίων, ο Αλέξανδρος είναι ένας κατακτητής που αναγνώρισε την ανωτερότητα του ελληνικού πνεύματος, το υιοθέτησε και το διέδωσε στους υποδεέστερους λαούς που υποδούλωσε· κάτι ανάλογο με αυτό που όφειλε να κάνει στο παρόν-μέλλον και το «αναστηθέν» ελληνικό έθνος. Έτσι, συχνά δεν λείπει ο θαυμασμός για την αυτοκρατορία που δημιούργησε, η οποία φαίνεται να ανταποκρίνεται στα πρότυπα της εποχής, μια ισχυρή μοναρχία-αυτοκρατορία που εκπολιτίζει κατώτερους λαούς. Στο απόσπασμα που ακολουθεί ο Καραϊσκάκης ταυτίζεται με τον Μακεδόνα Αλέξανδρο.

«ο Καραϊσκος πριν ελευθερώσας τας Αθήνας αναγορευθεί ενταύθα, ως ο Μακεδών Αλέξανδρος εις τον Ισθμόν, ηγεμών των στρατευόμενων κατά των εν Ευρώπη και Ασία βαρβάρων»¹⁵⁴(1843)

Στο ποίημα «Ο Περιπλανώμενος» (1839), οι αναφορές στον Μακεδόνα Αλέξανδρο είναι εγκωμιαστικές. Επιπλέον, ο συγγραφέας επιλέγει να παραλληλίσει και να συσχετίσει μεταξύ τους δυο ιστορικές μορφές, αφού πρώτα τις εθνικοποιήσει: τον Αλέξανδρο και τον Ναπολέοντα:

«Δύο έφερε μοχθούσα Γίγαντας της γης η σφαίρα,
Και των δύο οι αιώνες σε κηρύττουσι μητέρα.
Στρατηλάτης των Ελλήνων εκδικών τον Μαραθώνα,

Ο Αλέξανδρος εισήλθε νικητής εις Βαβυλώνα.
Διετηρεί αίματος σου εις τας φλέβας του ρανίδα
Ο Κορσικανός, ο έχων τον Ταΰγετον πατρίδα
Και εις μίαν μόνην ώραν
Την γην παίζας, την γην χάσας εις του Βατερλό την χώραν

¹⁵³ Αλέξανδρος Σούτσος, *Η μεταβολή της τρίτης*, 131.

¹⁵⁴ Στο ίδιο, 187.

Αλλ' ο πρώτος αγαπών σε και την δόξαν των Ελλήνων
Πέραν του Ινδού και Γάγγου μέχρι Τροπικού εκτείνων,
Απεβίωσε μονάρχης και ως του πολέμου λείαν
Μίαν έδωκεν εις πάντα στρατηγόν του βασιλείαν·

Ο δε δεύτερος μισών σε και τον άδοξον Σουλτάνον
Επιστήθιον του φίλον αντί σου παραλαμβάνων,
Δέσμιος εις νήσον ξένην,
Δέσμιος εις την Άγιαν ετελεύτησεν Ελένην»¹⁵⁵.(1839)

Η επιλογή και η προβολή των δύο αυτών μορφών, του Αλέξανδρου και του Ναπολέοντα, έχει αρκετά ιδεολογικά συμφραζόμενα. Αρχικά, ο επεκτατισμός αποτελεί κοινό χαρακτηριστικό. Στον επεκτατισμό του Μ. Αλεξάνδρου αποδίδεται και μια πολιτισμική διάσταση. Οι ομοιότητες που ανακύπτουν είναι πολλές, η πολιτισμική εξάπλωση προς την Ανατολή συνιστά ζητούμενο και στην οθωνική περίοδο καθώς και μια πτυχή της Μεγάλης Ιδέας. Η ιδέα του εξελληνισμού-εκπολιτισμού, μια αντίληψη δηλαδή περί πολιτισμικής ανωτερότητας του ελληνικού έθνους, που του επιτρέπει να αφομοιώνει τους γείτονες, ταιριάζει ιδιαίτερα στο ελληνικό βασίλειο. Παράλληλα, υπογραμμίζεται η εξοικείωση με την ιδέα της μοναρχίας η οποία φαίνεται να είναι το μοναδικό παρόν και μέλλον της εποχής και δεν αφήνει περιθώρια για τη φιλελεύθερη πολιτική ματιά που επέβαλλε το αρχαιοελληνικό παρελθόν.

«Συνένωσις απάσης της ελληνικής φυλής
Φωτισμός απάσης της Ανατολής»¹⁵⁶(1843)

Τόσο οι αρχαίοι Μακεδόνες όσο και οι Βυζαντινοί είναι «δύο αυτοκρατορικές στιγμές διαφορετικές αλλά ιδεολογικά συγγενείς της ιστορίας, οι οποίες λειτουργούν ως πρότυπο για το ελληνικό βασίλειο»¹⁵⁷. Είναι δύο αναφορές που τις χρειάζεται το ελληνικό έθνος για να στηρίξει το παρόν αλλά και το μέλλον του. Το μακρινό

¹⁵⁵ Αλέξανδρος Σούτσος, *Ο περιπλανώμενος · ποίημα λυρικών εις άσματα τέσσερα και Η Αγγελία*, 4.

¹⁵⁶ Αλέξανδρος Σούτσος, *Η μεταβολή της τρίτης*, 114.

¹⁵⁷ Γιάννης Κουμπουρλής, *Οι ιστοριογραφικές οφειλές*, 526.

αρχαιοελληνικό παρελθόν, με την παράδοση της πολιτικής ελευθερίας, δεν συνάδει με το παροντικό διακύβευμα. Με άλλα λόγια, ο τρόπος που οι άνθρωποι «τακτοποιούν» το παρελθόν τους σχετίζεται με το παρόν τους.

«Η Ελλάς γνωρίζει δύο απαίσιαις της ημέρας,
Καθ' ας έγινε το θύμα κατακτητικής μαχαίρας
Εις τους χρόνους του Φιλίππου αποφράδα της ημέραν
Έγραψε και κατηράσθη την αισχράν της Χαιρωνείας,
Κ' εις αύτους την αισχροτέραν κατηράσθη της Προνοίας -
Εις την μίαν δι' αιώνας έμεινεν εκθρονισμένη
Και πατούντες την ως πέτραν την διέβησαν οι ξένοι,
Εις την άλλην ισονόμου Πολιτείας εστερήθη
Και, αναστηθείσα μόλις , ως νεκρά ελησμονήθη » ¹⁵⁸.(1844)

Οθωμανικό παρελθόν και Επανάσταση

«Ποιος ο ήρωας του Ποιήματος, ο Οδυσσεύς, ο Βότζαρης;
ο Κολοκοτρώνης, ο Μαυρομιχάλης, ο Μιαούλης, ο Κανάρης;
ο Υψηλάντης, ο Μαυροκορδάτος ; Ουδείς αυτών αλλ' η με-
γάλη και αρχαία Ελλάς, η προ αιώνων ταφείσα και σήμε-
ρον αναστηθείσα, ή κατά τυράννων υπέρ ελευθερίας εις την
παλαίστραν καταβάσα και βαρβάρους υπέρ φώτων καταπολεμήσασα»¹⁵⁹.(1856)

Είναι γεγονός ότι οι αντιλήψεις για το οθωμανικό παρελθόν και για την προεπαναστατική περίοδο υπόκεινται σε τελείως διαφορετικές διαδικασίες απ'ότι οι αντιλήψεις για την αρχαιότητα και για το Βυζάντιο. Στην πραγματικότητα, οι άνθρωποι, πραγματευόμενοι το οθωμανικό παρελθόν και τον ρόλο τους στην Επανάσταση, γράφουν για το παρόν τους, με άλλα λόγια για την ζωή τους και για τον ρόλο που οι ίδιοι διαδραμάτισαν στην κομβικότερη στιγμή της ιστορίας τους. Στα χρόνια της οθωμανικής κατάκτησης, η συνύπαρξη του οθωμανικού και χριστιανικού στοιχείου συνιστά μια πραγματικότητα του παραδοσιακού κόσμου. Παρόλο που η Επανάσταση και η

¹⁵⁸Αλέξανδρος Σούτσος, *Η μεταβολή της τρίτης* , 65/74.

¹⁵⁹ Αλέξανδρος Σούτσος, *Η τουρκομάχος Ελλάς*, δ.

συγκρότηση του έθνους-κράτους έχουν αλλάξει τα πάντα, ο παραδοσιακός κόσμος, ο οποίος δομείται στη βάση του γένους και του θρησκευματος, είναι ακόμη αρραγής και παρών. Ως εκ τούτου, αντιλαμβανόμαστε ότι, όταν κάποιος γράφει για το οθωμανικό παρελθόν αλλά και για την Επανάσταση, γράφει για το παρόν, και μάλιστα με βασικό κίνητρο την αυτοδικαίωση. Από αυτές τις δεσμεύσεις δεν ξεφεύγουν ούτε οι αδελφοί Σούτσοι όταν αναφέρονται στο πρόσφατο παρελθόν¹⁶⁰.

Ιδιαίτερα σημαντικό είναι το γεγονός ότι ο Α. Σούτσος αποφασίζει το 1827 να γράψει μια από τις πρώτες ιστορίες της Ελληνικής Επανάστασης και μάλιστα στα γαλλικά¹⁶¹. Μάλιστα, σύμφωνα με τον Ιωαννίδη που αναλαμβάνει να βιογραφήσει τον Α. Σούτσο, η ιστορία αυτή γίνεται αποδεκτή θερμά από τον Σατωμπριάν:

Ένδοξε νέε,

Ανέγνωσα την ιστορία σου της Ελληνικής Επαναστάσεως έως όχι μόνον με συγκίνησιν αλλά και με θαυμασμό. Η τεχνική σύνθεσις τόσο μεγάλων έργων των συμπατριωτών σου θα συγκινήσει να είσθε βέβαιος όλη την Γαλλία και την Ευρώπην, όπου η γαλλική γλώσσα αναγιγνώσκεται· μάλιστα τώρα ότε κρίνεται η τύχη της ενδόξου πατρίδος σας και ιδικής μου, διότι όλοι οι άνθρωποι της φιλολογίας πατρίδα έχουν την Ελλάδα, το βιβλίο σας θ' αποβή ωφελιμότερον. Εγώ κρίνω ότι έχει αξίαν μεγίστης ωφελείας και είναι εν εκ των λαμπροτέρων εκείνων ανδραγαθημάτων τα επετέλεσαν οι αγωνισταί του Μαραθώνος και της Σαλαμίνας, εις τας ακτάς, που είδα άλλοτε και έβρεξα με τα δάκρυα μου.

Ένδοξε νέε, η γραφίς ως ιστορικού έχει κάτι από την γοργότητα του Τάκιτου και την υψηλήν έκφραση του Σαλλούστιου.

¹⁶⁰ Η αμηχανία που προκαλεί το οθωμανικό παρελθόν αυτά τα πρώτα χρόνια είναι πρόδηλη και προφανής. Σύμφωνα με την Ι. Πετροπούλου αυτό ερμηνεύεται ως εξής: «Αν θεωρήσουμε συμβατική τομή την ίδρυση του ελληνικού κράτους, θα λέγαμε ότι η ιστοριογραφία ως τότε αντιμετωπίζει τον οθωμανικό περίγυρο ως μία συνιστώσα του περιβάλλοντος χώρου — ο ορθόδοξος περίγυρος παραμένει η άλλη συνιστώσα. Αν αναζητήσουμε την χρήση και ερμηνεία των όρων Έλλην/ελληνικός διαπιστώνουμε ότι και όταν ακόμα απαντούν στα κείμενα της τοπογραφίας δεν δηλώνουν εδαφική αντιστοιχία με τον σύγχρονο ελλαδικό χώρο. Δεν υπάρχει η διάσταση του τόπου — με την σημερινή έννοια. Στην καλύτερη περίπτωση οι λέξεις αυτές σηματοδοτούν έναν μη-τόπο, μιαν απόδραση μέσα σε έναν παρελθόντα αδιαφόριστο χρόνο. Και η διάσταση του χρόνου παρουσιάζει ιδιομορφία. Η οικειοποίηση της αρχαιότητας από τον [νέο] ελληνισμό δεν είναι, προσώρας, προφανής και δεδομένη. Αρραγές και πάγιο παραμένει το ζεύγμα οθωμανικό-χριστιανικό» βλ., στο, Ιωάννα Πετροπούλου, «Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις τον Οθωμανικού παρελθόντος (19ος αι.)», *Μνήμων*, Τόμ. 23, 2001: 275.

¹⁶¹ Σύμφωνα με το Α. Βλάχο: «[] (Histoire de la Révolution Grecque). Καίτοι δε επέγραψεν ο Αλέξανδρος εν μέγα ψεύδος επί του εξωφύλλου του βιβλίου του, ονομάσας εαυτόν αυτόπτην μάρτυρα (témoin oculaire) των πλείστων ιστορουμένων γεγονότων (εν ω ως είδωμεν, μόνον περί τα μέσα του 1825 κατήλθεν εις την Ελλάδα ο ποιητής), ουχ ήττον η αφήγησις αυτού είναι ακριβής κατά τα πλείστα και απροσωπόληπτος, ει και εν πολλοίς ελλιπής, και περί την μορφήν μάλλον ή περί την ουσίαν επιμελημένη» στο, Γιάννης Λέφας, *Ο Αλέξανδρος Σούτσος*, 225.

Παριίοι, 20 Αυγούστου 1827¹⁶²

Chateaubriand

Το οθωμανικό παρελθόν στα κείμενα των αδελφών Σούτσου παρουσιάζεται χωρισμένο σε δύο χρόνους: η πρώτη διάρκεια είναι η μεγάλη διάρκεια της κατάκτησης, ουσιαστικά μια σχεδόν άχρονη, συμπαγής και απροσδιόριστη περίοδος· από την άλλη, η προεπαναστατική και η επαναστατική περίοδος είναι ένας χρόνος πυκνός, πρόσφατος και σαφώς πιο προσδιορισμένος. Τα κείμενα των Σούτσων παρουσιάζουν τον ρόλο των ανθρώπων στο προεθνικό παρελθόν και παράλληλα υπάρχουν κείμενα τα οποία αναδεικνύουν τη συμβολή των κοινωνικών ομάδων στην Επανάσταση. Με άλλα λόγια, περιγράφεται το ζεύγμα οθωμανικού και χριστιανικού στοιχείου στον παραδοσιακό κόσμο, στη μακρά διάρκεια, αλλά και η αλλαγή που συμβαίνει στη μεταβατική και μεταβαλλόμενη πραγματικότητα των προεπαναστατικών και επαναστατικών χρόνων στις ίδιες τις σχέσεις των δύο κοινοτήτων αλλά και στη νοητική σύλληψη των σχέσεων αυτών.

Στα υπό εξέταση κείμενα, κυρίαρχη είναι η εθνική οπτική. Όλα όσα λέγονται είναι μέσα από το πρίσμα της εθνικής προοπτικής. Ακόμα και το προεθνικό οθωμανικό παρελθόν γίνεται αντιληπτό με την εκ των υστέρων γνώση της Επανάστασης, με αποτέλεσμα να περιγράφεται ωςάν η Επανάσταση να ήταν αναπόφευκτη και διαρκώς προαναγγελλόμενη. Είναι φυσικό να συμβαίνει αυτό, διότι ως επί το πλείστον τα υπό εξέταση κείμενα γράφονται μετά το 1830, εποχή της συγκρότησης του εθνικού αφηγήματος. Εντούτοις, είναι αξιοσημείωτο ότι επειδή βρισκόμαστε στην απαρχή ακόμη της εν λόγω διαδικασίας υπάρχουν στοιχεία που αποκαλύπτουν κάποιες ριζωμένες θέσεις και νοοτροπίες για την πρόσφατη οθωμανική πραγματικότητα.

Είναι σημαντικό να επισημάνουμε ότι η οθωμανική πραγματικότητα που έχουν βιώσει και αναπαράγουν οι αδελφοί Σούτσοι είναι ιδωμένη από τη σκοπιά των Φαναριωτών¹⁶³ και είναι εντελώς διαφορετική από την πραγματικότητα ενός μέσου

¹⁶² Αλέξανδρος Σούτσος, *Πανόραμα της Ελλάδος μετά συνοπτικής βιογραφίας του εθνικού ποιητού υπό Ε. Ιωαννίδου*, εν Ερμούπολει, 1873, ιστ.

¹⁶³ Για τους Φαναριώτες βλ., Δημήτριος Αποστολόπουλος, *Για τους Φαναριώτες*, Αθήνα, 2003 · Μάρκος Ζαλλώνης, *Σύγγραμμα περί των Φαναριωτών*, Αθήνα, 1977 · Γεώργιος Θεοδωρίδης, «Το Εικοσιένα στην Ευρώπη και τους κύκλους

υπηκόου της οθωμανικής επικράτειας. Τα φαναριώτικα δίκτυα προεπαναστατικά κατείχαν σημαντικές θέσεις εξουσίας, διαδραματίζοντας ποικίλους ρόλους στην οθωμανική πραγματικότητα όπως έμποροι και προμηθευτές της Αυλής του σουλτάνου, κατώτεροι αξιωματούχοι του Οθωμανικού κράτους, λαϊκοί ηγέτες του Ρουμ - μιλέτ αλλά και ηγεμόνες της Μολδαβίας και της Βλαχίας.

Η αντίληψη των Σούτσων για το πρόσφατο παρελθόν περιλαμβάνει τις εξής κατηγορίες: τους λόγιους, τους οπλοφορούντες ορεινούς, τους προεστούς, τον Κλήρο και τον λαό. Σε αυτήν την κατηγοριοποίηση ενυπάρχει μια σαφής ιεράρχηση. Στην πλειονότητα των κειμένων που αναφέρονται στο οθωμανικό παρελθόν αξιολογείται θετικά ο ρόλος των λογίων και των ενόπλων, ενώ επιφυλάσσεται δριμεία κριτική για τους

των Φαναριωτών», *Δοκίμης*, τ. 4 Αθήνα, 1996 ·Ελισσάβετ-Ευαγγελία Τσακανίκα, *Αναπαραστάσεις του Φαναριώτη στον ελληνικό τύπο της Οθωμανικής περιόδου*, Διπλωματική εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο, τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα, 2009. Σύμφωνα με τον Παπασταματίου, Κοτζαγεώργης Φωκίων :«Έναντι του εθνικού προβλήματος και της Επανάστασης του 1821 η στάση των Φαναριωτών κρίνεται ως υποτονική. Παρ' όλο που η περίοδος ακμής τους κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα συμπίπτει με την εμφάνιση της εθνικής ιδεολογίας στον οθωμανικό χώρο και την ολοένα και περισσότερο πολιτική και στρατιωτική διείσδυση των ευρωπαϊκών δυνάμεων, οι Φαναριώτες δέχονταν την πίεση των Ευρωπαίων για να συμπαράταχθούν μαζί τους ή να αναλάβουν δράση στις αρκετές απελευθερωτικές κινήσεις που συνέβησαν εκείνη την περίοδο. Οι ίδιοι, πάντως, φαίνεται να κρατούν αποστασιοποιημένη στάση. Γι' αυτό και οι εκθέσεις των ξένων διπλωματών βρίθουν από αρνητικά σχόλια και κρίσεις για τους Φαναριώτες. Αντίθετα, πριν από το 1798 ή και τα πρώτα χρόνια του 19ου αιώνα κανένα ελληνικό κείμενο δεν στιγματίσει την πολιτική στάση των Φαναριωτών. Στην πρώτη δεκαετία του 19ου αιώνα και στον "Ρωσοαγγλογάλλο" και στην "Ελληνική Νομαρχία" οι Φαναριώτες θα καταγγελλθούν ως εχθροί της ελευθερίας και της επανάστασης. Αυτή η στάση που διαμορφώθηκε σταδιακά στην κοινωνία θα οδηγήσει και τους Φιλικούς να διατηρήσουν μια επιφυλακτική στάση έναντι των Φαναριωτών. Από τους ελάχιστους Φαναριώτες που μυήθηκαν πριν από το 1821 στη Φιλική Εταιρεία ξεχωρίζουν ο Αλέξανδρος Υψηλάντης – ο οποίος, πάντως, βρισκόταν στη Ρωσία από χρόνια – και ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος. Αντίθετα, αξιόλογος αριθμός Φαναριωτών εντάχθηκαν στον Αγώνα αμέσως μετά την έκρηξή του. Οι Φαναριώτες συγκρότησαν μια αριστοκρατία (χαρακτηρίστηκε μια *noblesse de robe*) στην ελληνορθόδοξη κοινωνία της Κωνσταντινούπολης εκμεταλλευόμενοι σειρά ευνοϊκών συνθηκών για την ανάδειξή τους. Η άμεση σύνδεσή τους με κρατικά αξιώματα τους έδωσε μια θεσμική χροιά στην όλη τους δράση. Το γεγονός ότι ανήλθαν για πρώτη φορά τόσοι πολλοί χριστιανοί και για τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα σε υψηλά κλιμάκια της οθωμανικής ιεραρχίας, δημιούργησε ένα πλέγμα θρύλων γύρω από τα πρόσωπά τους. Υπερτονίστηκε, για παράδειγμα, από τη μεταγενέστερη ιστοριογραφία η προσφορά τους στον Ελληνισμό. Σήμερα είμαστε σε θέση να αποτιμήσουμε με ρεαλιστικό τρόπο τη δράση τους, λαμβάνοντας υπόψη το συνολικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αναδύθηκαν. Παρ' όλο που αποτέλεσαν ιδιόμορφο τμήμα της οθωμανικής πολιτικής ελίτ, οι Φαναριώτες κυρίως προεξήρχαν των ελληνορθόδοξων πληθυσμών, και μάλιστα όσων διαβιούσαν ή εμπλέκονταν με το δίκτυο Κωνσταντινούπολη-παραδουνάβιες ηγεμονίες-νησιά του Αιγαίου. Ο έλεγχος που ασκούσαν στο πατριαρχείο τους έδινε έμμεσα τη δυνατότητα να διατηρούν μια πρωτοκαθεδρία συνολικά στους ελληνορθόδοξους πληθυσμούς του οθωμανικού χώρου και να θεωρούνται από αυτούς αναγνωρίσιμα μέλη μιας αριστοκρατίας. Η αντίληψη περί της ταυτότητάς τους προσδιοριζόταν από την αντίληψη που είχε η οθωμανική εξουσία γι' αυτούς τους πληθυσμούς. Έτσι, οι Φαναριώτες ήταν συνειδητά Οθωμανοί υπήκοοι και εξίσου συνειδητά μέλη της ελληνορθόδοξης κοινωνίας της αυτοκρατορίας. Η διπλή αυτή συνείδηση τους οδηγούσε αφενός να αποστασιοποιούνται από επαναστατικές ενέργειες εναντίον του οθωμανικού κράτους και αφετέρου να προωθούν με διάφορους τρόπους την ελληνορθόδοξη παιδεία και την ορθόδοξη πίστη. Οι υπαρκτές εξαιρέσεις επιβεβαιώνουν απλά τον κανόνα.» στο, Παπασταματίου, Κοτζαγεώργης Φωκίων, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού κατά τη διάρκεια της οθωμανικής πολιτικής κυριαρχίας*, 2015, ελληνικά ακαδημαϊκά ηλεκτρονικά συγγράμματα, σσ.141-152.

προεστούς. Οι αναφορές στον Κλήρο είναι αντιφατικές, και οι αναφορές στον λαό περιορίζονται στην έλλειψη παιδείας. Με λίγα λόγια, το έθνος κατακτιέται και οι μόνοι που καταφέρνουν να αντιδράσουν είναι οι μορφωμένοι λόγιοι που αποδημούν για την Εσπερία και οι οπλοφορούντες ορεινοί οι οποίοι καταφεύγουν στους ορεινούς θύλακες ελευθερίας. Στον αντίποδα βρίσκονται οι κοτζαμπάσηδες, που συνεργάζονται με τους Οθωμανούς, ο αμφιλεγόμενος Κλήρος αλλά και ο άβουλος, απαθής λαός που υφίσταται την κατάκτηση στωικά και ενοχικά.

Περί λογίων

«Ποτέ πυκνότεροι ατμοί μελαγχολίας δένεσκότισαν τον εγκέφαλο μου[...]ανέγερσις πατρίδος μετά τοιούτων λογίων-! ποτέ! ποτέ! και εις μάτην οι ταλαίπωροι πενητεύομεν, και εις μάτην αλιτεύομεν, και εις μάτην ολοκαύτωμα προσφερόμεθα εις τον βωμόν»¹⁶⁴(1839)

Οι Σούτσοι είναι διανοούμενοι και Φαναριώτες. Με άλλα λόγια ανήκουν σε μια συγκεκριμένη κατηγορία που διαφοροποιείται από την πλειοψηφία της κοινωνίας. Με τον όρο «διανοούμενος» εννοούμε, σύμφωνα με Bourdieu, αυτόν που, έχοντας μία ανώτερη και ενίοτε μια ανώτατη εκπαίδευση και παιδεία, δραστηριοποιείται με κάποιο τρόπο στην (ανα)παραγωγή και τη διαχείριση «συμβολικού κεφαλαίου», όπως είναι η γλώσσα, η παράδοση, οι νομιμοποιητικοί μύθοι της εξουσίας, τα πολιτισμικά και θρησκευτικά πρότυπα, η επιστήμη και η τέχνη, με αντίστοιχες κοινωνικοπολιτικές προεκτάσεις ως προς «τη διατήρηση ή την αλλαγή» των κυρίαρχων κοινωνικών σχέσεων.¹⁶⁵

«Ας ενωθώμεν, λόγιοι, δια να συσκεφθώμεν

Πού πρέπει να βαδίσωμεν, τί πρέπει να ζητώμεν»¹⁶⁶

Με το όρο Φαναριώτες νοείται μια οθωμανική πολιτική ελίτ, με προεξάρχοντα ρόλο στους ελληνορθόδοξους πληθυσμούς. Οι Φαναριώτες ήταν συνειδητά Οθωμανοί υπήκοοι και εξίσου συνειδητά μέλη της ελληνορθόδοξης κοινότητας της αυτοκρατορίας.

¹⁶⁴ Αλέξανδρος Σούτσος, *Απολογία. Συντεθείσα δια την δικάσιμον ημέραν*, Εν Αθήναις, 1839, 11.

¹⁶⁵ Στέλιος Χιωτάκης, «Διανοούμενοι: Οριοθέτηση και τυπολογία μιας πολύσημης έννοιας», *Επιστήμη και Κοινωνία*, Τεύχος 7, Φεβρουάριος, 2001.

¹⁶⁶ Αλέξανδρος Σούτσος, *Ελληνική Πλάστιγξ*, 43.

Εντούτοις, οι κοινωνικές διαφορές των Σούτσων αλλά και των λοιπών νεοφερμένων Φαναριωτών, δεν έχουν ταξικά χαρακτηριστικά. Σύμφωνα, με το Α. Πολίτη: «ακόμα και οι πιο ψηλομύτες Φαναριώτες συγγραφείς δεν είναι 'ταξικά' αριστοκράτες· δεν κατέχουν γαίες, προσόδους ή προνομία, ζουν από μισθούς ή από την πένα τους»¹⁶⁷.

Η οπτική των Σούτσων υπακούει στην πειθαρχία που επιβάλλουν οι δύο αυτές ταυτότητες καθώς και στην πεποίθηση ότι δικαιούνται να διαδραματίσουν ενεργό ρόλο στη νέα τάξη πραγμάτων. Εντούτοις, οι Σούτσοι δεν ανήκουν στην κατηγορία των διανοουμένων που εναγκαλίστηκαν με την εξουσία. Ειδικότερα ο Αλέξανδρος κινήθηκε σε όλες αυτές τις δεκαετίες με ιδιαίτερα αντικομφορμιστικό τρόπο, μόνιμα απογοητευμένος και σχεδόν πάντοτε απέναντι στην εξουσία.

«Κατ' αυτούς τους καιρούς, ευδοκίμουςαν όσοι ενώπιον της Εξουσίας διπλούς διπλωματικούς το σώμα εις εδαφιαίας προσκυνήσεις, όσοι ομιλούντες πνίγουν την φωνήν εντός του λάρυγγος, όσοι γνωρίζουν την Γερμανικήν γλώσσαν, εις ην ο Θεός, ως φαίνεται, δικάσει τα έθνη εν τη δευτέρα παρουσία, όσοι εν Βιέννη της Αυστρίας εκπαιδευθέντες έλαβαν και τινά μαθήματα κατασκοπικής, όσοι παριστώσι την Ελλάδα κτήμα, τους Έλληνας δουλοπάροικους, τους στρατιώτας του αγώνος Βεδουίνους και τους οπλαρχηγούς Αβδούλ-Καδέρους, όσοι απορρίψαντες κύρια και πατρωνυμικά ονόματα αυτοκαλούνται αφοσιωμένοι.»¹⁶⁸(1839)

Μάλιστα ο επίσης Φαναριώτης και συγγενής του Α. Ραγκαβής κατηγορεί τον Αλέξανδρο Σούτσο ότι δεν συναναστρέφεται την «ανωτέρα κοινωνία» αλλά αντιπολιτεύεται την εξουσία και επηρεάζει την κοινή γνώμη βλάπτοντας την αφού την καθοδηγεί στην «ασυνεσία».

«Εις τας δημώδεις τάξεις της αντιπολιτεύσεως καταβαίνων, συνεχρωτίζετο μετ' αυτών μάλλον, αποξενούμενος της ανωτέρας κοινωνίας[...] ηχώ γενόμενος άκριτος των τυφλοτέρων παθών αχαλίνωτου και αναγώγου πολλάκις αντιπολίτευσε.

Συνετέλει διά της Μούσης του εις το ν' αυξάνη την κοινήν ασυνεσίαν, και έβλαψε πολύ μάλλον ή ότι ωφέλησε την Ελλάδα»¹⁶⁹.

¹⁶⁷ Αλέξης Πολίτης, *Η ρομαντική λογοτεχνία*, 78.

¹⁶⁸ Αλέξανδρος Σούτσος, *Ο περιπλανώμενος · ποίημα λυρικών εις άσματα τέσσερα και Η Αγγελία*, 170.

¹⁶⁹ Ελίζα-Άννα Δελβερούδη, *Ο Αλέξανδρος*, 43.

Το βάρος των αναφορών στο οθωμανικό παρελθόν, οι οποίες ειρήσθω εν παρόδω δεν είναι και πολλές δεδομένου του όγκου της παραγωγής των Σούτσων, δεν δίδεται στην οθωμανική καταπίεση, αλλά κυρίως στη στάση των ίδιων των Ελλήνων στην οθωμανική κατάκτηση και κυρίως στον ρόλο των λογίων στο προεθνικό σύστημα. Η σχέση με τη Δύση επέτεινε και την υιοθέτηση των δυτικών στερεοτύπων για το οθωμανικό κράτος ως Ανατολή. Η στερεότυπη εικόνα των Βαλκανίων ως «Ανατολής» για τους Δυτικούς συνδέεται κυρίως με το οθωμανικό παρελθόν¹⁷⁰.

Μια πρώτη ιδέα για την οθωμανική περίοδο αλλά και την προεπαναστατική παίρνουμε από τηγαλλόγλωσση *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως* (1828) στην οποία ο Αλέξανδρος Σούτσος θα λέγαμε ότι επιχειρεί μία «ταξική» ανάλυση της κοινωνίας τονίζοντας κυρίως τις εσωτερικές αντιθέσεις των Ελλήνων. Πρόκειται για μια *Ιστορία* η οποία σύμφωνα με τον Γ. Κουμπουρλή αγνοήθηκε από τους Έλληνες ομότεχνούς του πιθανότατα γιατί επικεντρώνει την ανάλυσή του στις κοινωνικές αντιθέσεις της προεπαναστατικής κοινωνίας και δεν τονίζεται η επιποθούμενη εθνική ενότητα ¹⁷¹.

«Όταν τα νικηφόρα στρατεύματα των Οθωμανών κατέληξαν να εξαπλωθούν σε όλα τα σημεία της Ελλάδας, [...] ένας μεγάλος αριθμός μορφωμένων Ελλήνων είδαν τους εαυτούς τους να υποχρεώνονται να εκπατριστούν· αυτοί οι οποίοι δέχτηκαν να παραμείνουν στην καταπιεζόμενη πατρίδα τους χωρίστηκαν σε τρεις διακριτές τάξεις [classes]: Τα υπολείμματα των ευγενών της αυτοκρατορίας της Ανατολής, οι απόγονοι των πλουσίων υποτελών [vassaux] της Βενετίας, όλοι εκείνοι οι οποίοι, ζώντας στις αυλές, ήσαν εκπαιδευμένοι στην τέχνη της υποκρισίας και εθισμένοι στην υποταγή, παραδοθήκαν στους Οθωμανούς και, ως αποζημίωση, μαζί με τους τίτλους του κοτζαμπάση ή του προεστού που έλαβαν, επιφορτίστηκαν με το καθήκον του να συλλέγουν τους φόρους που επιβάλλονταν στους συμπολίτες τους. Οι ανεξάρτητοι

¹⁷⁰ Σύμφωνα με τη Νάσια Α. Γιακωβάκη «Η «Ευρώπη» αποτελεί μία κατηγορία που, όχι μόνο μέσα από τη συχνή χρήση του όρου, αλλά κυρίως μέσα από την ανάλυση που επιχειρείται, αναγορεύεται σε θεμελιώδη κατηγορία για όσα στο *Πνεύμα των Νόμων* ο Μοντεσκιέ πραγματεύεται. Συμπληρωματικής σημασίας γεγονός είναι ότι στο ίδιο έργο συστηματοποιεί και αναλύει την έννοια του δεσποτισμού ως κατεξοχήν γνώρισμα της Ασίας, που επίσης συνιστά κεντρική κατηγορία της ανάλυσης, ενώ, τέλος, σε αυτήν εντοπίζεται η πρώτη απόπειρα ορισμού της έννοιας του «αγρίου» (sauvage), δηλαδή του Νέου Κόσμου» στο, Νάσια Α. Γιακωβάκη, *Προς την Ελλάδα*, 41 για το ίδιο θέμα βλ., Χριστίνα Κουλούρη, «Οι 'σκοτεινοί αιώνες' του οθωμανικού παρελθόντος μας», *Το Βήμα*, 24 Νοεμβρίου 2008

¹⁷¹ Σύμφωνα με τον Γ. Κουμπουρλή η χρήση του όρου «τάξη» από τον Αλέξανδρο Σούτσο μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο Σούτσος έχει μελετήσει τους Γάλλους φιλελεύθερους και κυρίως τους Γκυζό και Τιερρύ η οποίοι χρησιμοποιούν τον όρο (classe) τάξη βλ., στο, Γιάννης Κουμπουρλής, *Οι ιστοριογραφικές οφειλές*, 2012, 410.

άνθρωποι αποσύρθηκαν πάνω στα όρη και, εκεί, ως ένα είδος ζωντανής διακήρυξης των δικαιωμάτων ενός έθνους που είχε υποχρεωθεί στη μοίρα των σκλάβων, επιβίωσαν υπό το όνομα των Κλεφτών σε συνθήκες ελευθερίας και σε συνεχή πόλεμο ενάντια στους κατακτητές. Ο λαός, έχοντας λυγίσει κάτω από την αιματοβαμμένη ράβδο του δεσποτισμού, [...] κατέστη, υπό την ατιμωτική ονομασία του ραγιά, έρμαιο και βορά των σατραπών και των προεστών. Οι Κλέφτες δεν νοιάζονταν παρά μονάχα για να προστατεύσουν την ύπαρξή τους από τις επαναλαμβανόμενες επιθέσεις των Οθωμανών. Οι προεστοί ασχολούνται αποκλειστικά με το να θεμελιώσουν την περιουσία τους πάνω στη δημόσια δυστυχία. Οι κεφαλές αυτής της φεουδαρχικής ιεραρχίας, οι πρίγκηπες του Φαναριού, δεν ονειρεύονται παρά μόνο την εξουσία κανείς δεν τολμά να εξυψώσει τη σκέψη του μέχρι τη χειραφέτηση της πατρίδας του και το έθνος μοιάζει αποκοιμισμένο κάτω από το βάρος των αλυσίδων του. [...] Η γαλλική επανάσταση, δίνοντας ένα γερό τράνταγμα στον κόσμο, αφύπνισε τους Έλληνες [...] . Η γαλλική επανάσταση, θέτοντας ολόκληρη την Ευρώπη σε κίνηση, ευνοεί το εμπορικό πνεύμα των Ελλήνων· [...] ο πληθυσμός αυξάνεται, η βιομηχανία διεισδύει στις πόλεις, το χρήμα ρέει άφθονο, και η ευπορία διαδέχεται τη δυστυχία. Έκτοτε, το ελληνικό έθνος προχωρά με μεγάλα βήματα προς την αναγέννησή του. Έκτοτε, μια μεσαία τάξη [classe moyenne], αυτή των επιχειρηματιών [industriels] , κάνει την εμφάνισή της στην Ελλάδα ανάμεσα στους καταπιεστές προεστούς και τα καταπιεζόμενα πλήθη επικουρούμενη από τα οφέλη που της προσφέρουν οι πόλεμοι της [ευρωπαϊκής] ηπείρου, καταφέρνει σε μικρό χρονικό διάστημα να δημιουργήσει ένα εμπορικό ναυτικό [...] · τριάντα χιλιάδες Έλληνες που έχουν καταστεί οι ακτοπλόοι της Μεσογείου [...] αποκτούν νέες ιδέες μέσα από τη συχνή επαφή τους με τους πολιτισμένους λαούς»¹⁷²(1828)

Η ερμηνεία του προεθνικού κόσμου για τον Αλέξανδρο Σούτσο έχει ως βάση την φράση: «ένας μεγάλος αριθμός μορφωμένων Ελλήνων είδαν τους εαυτούς τους να υποχρεώνονται να εκπατριστούν», και είναι εύλογο αν αναλογιστούμε γιατί σε αυτήν την κατηγορία εντάσσει και τον εαυτό του. Όσοι από τους ευγενείς έμειναν ήταν αυτοί που είχαν μάθει να ζουν παρασιτικά σε αυλές ηγεμόνων μέσω της υποτέλειας και της κολακείας.

¹⁷² Στο ίδιο, 74-75

Τα χαρακτηριστικά μάλιστα που αποδίδει στους λόγιους είναι το αδούλωτο φρόνημα που δεν μπορεί να ζήσει κάτω από την οθωμανική κατάκτηση και επιλέγει την αποδημία αλλά και την συμβολή στην εθνεγερσία μέσω των φιλελεύθερων ιδεών που μεταλαμπαδεύουν στους υπόδουλους συμπατριώτες¹⁷³. Σε αυτά έρχεται να προστεθεί και ο ηγεμονικός ρόλος που καταφέρνουν να διαδραματίσουν οι εγγράμματοι αποδημούντες λόγω της αναγνώρισης της διοικητικής-διπλωματικής ικανότητάς τους ακόμα και από τους ίδιους τους Οθωμανούς.

«οι Διερμηνείς του οθωμανικού στόλου, Έλληνες εκ του Φαναρίου, διεύθυνον την επί των ναυτικών Γραμματείαν του Οθωμανικού Κράτους και εκύβερνον εμμέσως τας νήσους του Αιγαίου πελάγους, και πολλές άλλας, διά τούτο και διατηρήθηκαν εις ταύτας και προνόμια, και δημογεροντίαι ελεύθεραι. Έλληνες του Φαναρίου διεύθυνον την επί των εξωτερικών Γραμματείαν του Οθωμανικού κράτους και έκλειαν πολλάκις ειρήνας, γενόμενοι πολλάκις και θύματα της αιμοβόρου μανίας των αυθεντών των· ο πατήρ του εύγλωττου και ευφυστάτου Πανελληνίου Γρηγορίου του Σούτσου, ο ευφυής Αλέξανδρος Σούτσος, νέος εκατατομήθη, κλείσας την μετά των Γάλλων ειρήνην της Τουρκίας, την αυτήν τύχην έλαβεν και ο φιλογενής Δημήτριος Μουρούζης, κλείσας την μετά της Ρωσσίας ειρήνην της Τουρκίας. Τοιαύτην μεγαλοψυχίαν έδειξαν οι Έλληνες και εις τας διπλωματικάς των επιχειρήσεις, ότε η πτώσις του Μεσολογγίου επέπεσεν ως βόμβα εν μέσω των πληρεξουσίων της εν Επιδαύρω συνελεύσεως, κάνεις των πληρεξουσίων ουδ' εταράχθη, ουδ' ελησμόνησε τον προορισμόν του Ελληνικού έθνους, όλοι συμφώνως έδωκαν τας ακολούθους οδηγίας ειρήνης των Ελλήνων μετά των Οθωμανών»¹⁷⁴(1842)

¹⁷³ Αυτή η άποψη θυμίζει την άποψη που συναντάμε στο Σουαζέλ-Γκουφιέ περί της ανυποταγής των Ελλήνων στους κατακτητές μόνο που αντί για το έθνος αυτή που αντιστέκεται είναι η τάξη των λογίων. Σύμφωνα με τον Γ. Κουμπουρλή: «Με τη σειρά τους, οι φιλέλληνες συγγραφείς της περιόδου 1821-1832 –οι οποίοι, σε αντίθεση με τη γενιά του Διαφωτισμού, αισθάνονταν πλέον υποχρεωμένοι να τεκμηριώσουν συστηματικά τις απόψεις τους σε ιστοριογραφικό επίπεδο, θα στηρίζονταν στην παλιά ιδέα του Σουαζέλ-Γκουφιέ περί της ανυποταγής των Ελλήνων στους κατακτητές τους, που είχε ήδη συμπληρώσει σαράντα σχεδόν χρόνια ζωής, αλλά που έμοιαζε να αποκτά (άλλο) νόημα μετά το 1821, και θα διαμόρφωναν ένα κάπως διαφορετικό σχήμα, εκείνο του ανένα αντιστεκόμενου στους κατακτητές/καταπιεστές-του ελληνικού έθνους, την αποθέωση του οποίου έμελλε να συναντήσουμε σε εκπροσώπους του βρετανικού φιλελευθερισμού, όπως τον Έμερσον, και, κυρίως, στο μνημειώδες συνολικό έργο του Φίνλεϋ, που κάνει λόγο για οριστική απελευθέρωση των Ελλήνων από τους ξένους μόλις στα 1843, όταν, με την ψήφιση του πρώτου Συντάγματος του ελληνικού βασιλείου καταλύθηκε η «κυριαρχία των Βαυαρών» στο, Κουμπουρλής, Οι ιστοριογραφικές οφειλές, 542.

¹⁷⁴ Παναγιώτης Σούτσος, *Τρία Λυρικά Δράματα*, 167.

Είναι σημαντικό να σημειώσουμε ότι, παρά την καταγωγή του, το αφήγημα του Σούτσου δεν διακρίνεται για μεροληπτική κρίση υπέρ των Φαναριωτών. Εν αντιθέσει, αναγνωρίζεται και συχνά υιοθετείται η κριτική σε βάρος τους. Η δουλική προσκόλλησή τους στην οθωμανική διοίκηση συνιστά κοινό τόπο επίκρισης κατά την πρώτη περίοδο του ελληνικού κράτους. Αυτός είναι ο λόγος που ο Α. Σούτσος διαχωρίζει τους Φαναριώτες από τους αποδημούντες λογίους, χωρίς όμως να ξεχνά εντελώς την καταγωγή του, γεγονός που εξηγεί ότι η κριτική που ασκείται είναι αρκετά συγκρατημένη.

Κεντρικός άξονας της ερμηνείας των Σούτσων για το οθωμανικό παρελθόν, την Επανάσταση αλλά κυρίως για το παρόν συνολικά συνιστά μετάβαση από το σκότος της αμάθειας στη γνώση. Σε αυτήν τη μετάβαση αποδίδεται και το γεγονός της Επανάστασης. Κομβικό, ηγεμονικό ρόλο στον προεθνικό κόσμο σε αυτήν τη διαδικασία διαδραμάτισαν οι λόγιοι· αντίστοιχος ρόλος οφείλει να τους αποδοθεί και στον εθνικό κόσμο. Χαρακτηριστικά διαβάζουμε στην εφημερίδα *Ήλιος* (1833) στις 27 Οκτωβρίου άρθρο με τίτλο «Ιστορία της αναγεννήσεως της Ελλάδος» μια ανάλυση της προεπαναστατικής, μορφωτικής κατάστασης των Ελλήνων η οποία καταλήγει σε μια παραδοχή πρωτοφανή για την εποχή: οι Έλληνες της οθωμανικής περιόδου δεν είχαν τίποτα κοινό με τους αρχαίους προγόνους τους, ούτε καν το τεκμήριο της εθνικής συνέχειας, τη γλώσσα.

«παραστήσαντες μέχρι τούδε την μίαν μόνην φάσιν της προ των 1821 καταστάσεως των Ελλήνων την πολιτικήν, εκθέτομεν ήδη δια βραχέων και την ηθικήν της. Αλωθέντος του Βυζαντίου, αφού οι ολίγοι λόγιοι απεδήμησαν, γενικής αμαθείας σκότος κατέκλυσε την Ελλάδα. Περί τα τέλη της 17 εκατονταετηρίδας η παχεία ομίχλη αραιώνεται ολίγον, και ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, δια των γλαφυρών του συγγραμμάτων διαχύνει αμυδρόν τι φως μικρά τινά σχολεία συνιστώνται εις Κωνσταντινούπολιν, εις Αθήνας, εις Κρήτην, εις Κέρκυραν, και εις αυτά μια μόνη γλώσσα διδάσκεται η Ελληνική, αυτής διά μόνον το λεκτικόν εξακριβούται, αι δε φιλοσοφικάι και φιλολογικάι γνώσεις λείπουν παντελώς κατ' αυτήν την εποχήν ο Έλλην δεν έχει τι όμοιον με τους προγόνους του παρά

τι μόνον όνομα, ολίγας λέξεις της πατρογονικής γλώσσης, ήθη διά χαρακτήρα και ενδύματα, τα πάντα δούλα»¹⁷⁵.(1833)

Μια τέτοια παραδοχή-διαπίστωση θα είναι ανήκουστη μερικά χρόνια αργότερα, αλλά μην ξεχνάμε βρισκόμαστε ακόμη στα 1833. Η συνέχεια στη γλώσσα, στην ιστορία, στον χρόνο δεν έχει καταστεί ζητούμενο ακόμα στα 1833 και για αυτό μπορεί να αμφισβητείται. Ο ίδιος ο Παναγιώτης Σούτσος θα κηρύξει στα 1853: «Η γλώσσα των αρχαίων Ελλήνων και ημών των νεότερων έσεται μία και η αυτή· η Γραμματική εκείνων και ημών έσεται μία και η αυτή»¹⁷⁶. Αυτές οι ρωγμές που μας επιτρέπουν να δούμε τους μηχανισμούς σύλληψης της εθνικής ιδέας καθιστούν τόσο σημαντικά αυτά τα πρώτα χρόνια συγκρότησης του έθνους-κράτους. Επιπρόσθετα, αυτή η παραδεδεγμένη διαπίστωση της αμάθειας και της άγνοιας εξυπηρετεί πάντοτε το προσωπικό κίνητρο των ίδιων των Σούτσων: τη δικαίωσή τους μέσα στο πιο σημαντικό γεγονός της νέας ελληνικής ιστορίας, την Ελληνική Επανάσταση, αλλά και την επιθυμία τους να διεκδικήσουν ρόλο στο πλαίσιο του νεοσυσταθέντος κράτους.

«Η Ελλάς ήθελεν ανακτήσει την αυτονομίαν της αν οι λόγιοι διά συγγραφών και δια Σχολείων δεν προητοίμαζον τον μέγαν αγώνα της, αν κατ' αυτόν τον αγώνα διά των ευρωπαϊκών εφημερίδων δεν υπεράσπιζον ενώπιον των εθνών και των βασιλέων τα δικάιά της, αν συγχρόνως δεν εισήγαγαν εν τη Ελλάδι την κυβερνητικήν υπηρεσίαν της πεπολιτισμένης Ευρώπης και αν δε συνέταττον εις Επίδαυρον, εις Τροιζήνα τους συνταγματικούς θεσμούς της;

Η Ελλάς ήθελε λάβει το Σύνταγμα κατά τα 1843 εν οι λόγιοι διά του περιοδικού τύπου και διά συγγραμμάτων δεν προπαρεσκεύαζον επί δεκαετίαν την κοινήν δόξαν;»¹⁷⁷(1845)

Η επίτευξη της δικαίωσης των λογίων στο πρόσφατο παρελθόν συνιστά και μια προσπάθεια αποσόβησης της υπόρρητης υποτίμησης για όλους όσους δεν είχαν ένοπλη συμμετοχή στον Αγώνα, κατηγορία που υποβόσκει σε όλη την πρώτη περίοδο του ανεξάρτητου ελληνικού βίου. Παράλληλα, στην πραγματικότητα του νεαρού οθωνικού

¹⁷⁵ *Ήλιος*,131

¹⁷⁶ Παναγιώτης Σούτσος, *Νέα σχολή του γραφομένου λόγου ή Ανάστασις της αρχαίας ελληνικής γλώσσης εννοουμένης υπό πάντων*, Εν Αθήναις ,1853.

¹⁷⁷ Αλέξανδρος Σούτσος, *Ποιητικόν Χαρτοφυλάκιον*, 133.

βασιλείου, ο διαγκωνισμός για την εξουσία συνεχίζεται, και ο κάθε διεκδικητής λαμβάνει τα διαπιστευτήριά του από τη συμμετοχή του στην Επανάσταση αλλά και από την προεθνική κατεστημένη πραγματικότητα. Έτσι, το 1836 ο Α. Σούτσος αναλύει για άλλη μια φορά τη διαστρωμάτωση της κοινωνίας και προτείνει μια σύμπραξη «της ανώτερης τάξης - ψυχή της Ελλάδος» η οποία απαρτίζεται από λόγιους, εύπορους κτηματίες, αρχιερείς και προκρίτους η οποία θα καθοδηγεί τον λαό, ή αλλιώς «το σώμα της Ελλάδος.

«Ας επιστήσωμεν ήδη ολίγον τον νουν εις την ενεστώσαν Ελλάδα, και ας κάμωμεν σύντομον τινά των πραγμάτων ανάλυσιν. Η Ελλάς διαιρείται εις υψηλήν κλάσιν και εις λαό. Η υψηλή αυτή κλάσις επί Τουρκοκρατίας συνετίθετο από τους Προκρίτους και Αρχιερείς εκάστης Επαρχίας σήμερον δε προσετέθησαν εις αυτήν ολίγοι λόγιοι, ολίγοι εύποροι και κτηματίαι, ελθόντες να ζήσωσιν εις αυτόνομον Ελλάδα. Η ολιγάριθμος αυτή κλάσις εμπεριέχει την διάνοιαν και τον πλούτον του ελληνικού λαού αυτή μεν είναι η ψυχή της Ελλάδος, ο δε λαός είναι το σώμα της. Αν λοιπόν όλη η κλάσις αυτή, αντί αενάως να διασπαράττεται και να τραυματίζεται άφ' εαυτής, θέλήσει αυτή μεν να ησυχάσει και να ενδυναμωθεί επομένως εις φώτα, εις πλουτισμόν και εις αρετήν, τον δε λαόν να διευθύνη προς το συμφέρον του, δεν θέλει προκύψει μεγίστη ωφέλεια εις το έθνος, δεν θέλει παύσει το χάος αυτό της Ελλάδος;»¹⁷⁸(1836)

Η πιο παραστατική σχετική αναπαράσταση έρχεται από τον Π. Σούτσο στην εφημερίδα *Συνένωσις* το 1845. Στο άρθρο του περιγράφει ένα ψηφιδωτό της εποχής: τη συνύπαρξη του λαού με τους λόγιους, την απαίδευτη κατάσταση του λαού και την ανάγκη των λογίων να υπομείνουν και να διαπλάσσουν αυτήν την ακατέργαστη φύση του ελληνικού λαού.

«εν μέσω λαού και στρατού, και δύο τριών λογίων ο πρωθυπουργός τελών την 25 Μαρτίου χόρευε τον Ελληνικόν χορόν. [...] Ο Γεροθανάσης, στρατιώτης της Αραχόβης, έκοπτε και αυτός με τα δάκτυλά του εν ζαχαρωτόν και εις τους άλλους ανθρώπους του λαού έλεγεν να και ημείς με τον πρωθυπουργόν τρώγομεν την πίταν του έθνους. Σταθέντες δε εις μίαν γωνίαν και βλέποντες τόσαις φουστανέλλαις ενθυμήθημεν τους στίχους τον Αλεξάνδρου Σούτσου. Η φουστανέλα μ' αίματα εβάφηκε πολλάκις. Την

¹⁷⁸ Αλέξανδρος Σούτσος, *Ελληνική Πλάστιγξ*, 29.

φόρεσε ο Βότζαρης και ο Καραϊσκάκης. Η φουστανέλα! Διατί να φρίττωμεν τινές; Η άσπρη φουστανέλα δεν υπήρξε το σπάργανον εις το οποίον εφάνη κατά πρώτον το βρέφος έθνος μας; Η άσπρη φουστανέλα δεν υπάρχει σήμερον ακόμη το λευκόν κουκούλι απ'ο το οποίον θέλει πτερωτός μετ' ολίγον εύγει ο σήμερον ακόμη έρπων σκώληξ τον Ελληνισμό; Με τας τριάντα χιλιάδας των φουστανελοφόρων μας, δεν υπάρχομεν ακόμη σκιά τις φοβίζουσα τας επεμβάσεις των ξένων; [...] Ο Μάγος αυτοίς όστις χορεύει, νομίζεις ότι την στιγμήν αυτήν μεγάλην ηδονήν ευρίσκει χορεύων με τους εξήκοντα τριγύρω χρονούς του; Εν μέσω του χορού τον οποίον χορεύει με τόσην προσποιημένη φιλοτιμίαν χορευτού, ιδέ, ιδέ το χείλος του. Σαλεύει. Ο δημαγωγός των αγωνιστών εργάζεται και σκέπτεται και αυτήν την ώραν του χορού. Και θέλεις την εξήγησίν της παρούσης εποχής; [...] Υπήρχεν προ της Γ' Σεπτεμβρίου απόστασις του στοιχείου της Κυβερνήσεως από του στοιχείου του έθνους. Η κυβέρνησις μετεχειρίζετο μεν όργανα σοφότερα. Αλλ' αυτά ήσαν ξένα εις το έθνος και παντί άγνωστα. Τώρα το έθνος όλον γυμνάζεται. Έλαβεν μεν όργανα κυβερνήσεως ολιγώτερον σοφά, αλλ' αυτά, όντα εκ του στοιχείου του έθνους, γνωρίζοντα την γλώσσαν του έθνους, μεταδίδουσι ευκολώτερα τα φώτα τα οποία λαμβάνουσιν. Προσθές ότι η αντίδρασις κατά των λογίων ήδη έπαυσε. Προσθές ότι ο τύπος και η κοινή γνώμη της πρωτευούσης θέλουσι καταστήσει πολλά των οργάνων αυτών καλύτερα, εναρετώτερα, επειδή συνταγματικής πολιτείας υπηρετάι χωρίς υπολήψεως δεν δύνανται να έχωσι ζωήν τινά πολιτικήν. Ως βλέπεις λοιπόν είναι δύο κόσμοι. Ο κόσμος τον όποιον ημείς οι λόγιοι πλάττομεν, με την φαντασίαν, ερανιζόμενοι τα στοιχεία του εκ της αναγνώσεως των διατρεχόντων εν τη Γαλλία, εν τη Αγγλία. Και ο κόσμος αυτός ο πραγματικός της Ελλάδος, τον οποίοι βλέπομεν τώρα. Είναι δύο ζύμαι, η ζύμη η ιδανική την οποίαν τινές λόγιοι πλάττομεν εις Αθήνας. Και η ζύμη του έθνους αυτή, ήτις πρέπει να κατεργασθή και να λάβη τύπους. Άνδρες λόγιοι! Μην απελπίζεσθε! Είσθε ο νους του λαού. Αν δεν ήσθε το σώμα, είσθε η κεφαλή τον έθνους [...] Δεν είναι οι βασιλείς οίτινες κυβερνώσι τους λαούς. Είναι η μυστηριώδης οικογένεια των λογίων ημών, ήτις την διοικεί, το σκήπτρον εκείνων δεν την διοικεί. Την διοικεί ο κάλαμος ημών. Άνδρες λόγιοι της Ελλάδος! Έλθετε να συνδράμωμεν το έθνος εις την αναπλασίν του και να συμμιχθώμεν μετά των αγωνιστών»¹⁷⁹.(1845)

¹⁷⁹ Συνένωσις, 31 Μαρτίου 1845.

Η στιγμή που γράφεται αυτό το άρθρο είναι μετά την 3η Σεπτεμβρίου 1843, μετά τη διένεξη μεταξύ αυτοχθόνων και ετεροχθόνων¹⁸⁰ και κυρίως μετά την ήττα των ετεροχθόνων στη διαμάχη αυτή. Το άρθρο αποπνέει έναν αέρα συμφιλίωσης και συναίνεσης ανάμεσα στους λογίους και στη «φουστανέλα» όπως χαρακτηριστικά την αναφέρει ο συντάκτης. Ο τόνος του είναι σχεδόν απολογητικός και καταδεικνύει το κλίμα έντασης που προηγήθηκε όχι μόνο στην Εθνοσυνέλευση του 1844 αλλά και σε ολόκληρη την προηγούμενη δεκαετία. Αναγνωρίζονται τα λάθη των ετεροχθόνων λογίων κατά το πρώτο διάστημα και προτείνεται χείρα συμφιλίωσης προς τον λαό που διαδραματίζει ενεργότερο ρόλο στην εξουσία. Εντούτοις, ιδιαίτερα διαφωτιστική είναι η κατάληξη του άρθρου το οποίο τελειώνει με ένα σχεδόν παραληρηματικό τρόπο. Σε τελευταία αποστροφή του λόγου αποσαφηνίζεται ο ρόλος που επιφυλάσσουν στον εαυτό τους οι λόγιοι καθώς και το σχήμα της καθοδήγησης-διαμόρφωσης του αμαθούς λαού που είναι το κυρίαρχο, αδιαμφισβήτητο στην αντίληψή τους.

Η διαμάχη μεταξύ λογίων και αμαθούς λαού διατρέχει ολόκληρο το έργο των Σούτσων. Στα 1852 ο Α. Σούτσος, χωρίς προσχήματα και περιστροφές, με άκομψο και σχεδόν χονδροειδή τρόπο, εκφράζει την άποψή του για την έλλειψη μόρφωσης των εκπροσώπων του λαού στη βουλή¹⁸¹:

«Ευκαίος ο αποκλεισμός των αμαθών έξ' όλου,

Εξ' όλου του βουλευτικού αγίου περιβόλου.

Οι πλείστοι των ακροατών εκεί ερυθριώσιν

¹⁸⁰ Ιωάννης Δημάκης, *Η Πολιτειακή Μεταβολή του 1843 και το Ζήτημα των Αυτόχθονων και Ετερόχθονων*, Αθήνα, 1991.

¹⁸¹ Στον αντίποδα, στην εφημερίδα *Ο Θρίαμβος του Συντάγματος* σχολιάζεται αρνητικά η ποιητική αξία των Φαναριωτών αλλά και των Σούτσων «Αλλ' ο Ρίζος! Αλλ' οι Σούτζοι! Α! Αι σεμναί αύται μούσαι του Φαναρίου, αυτάί πλανώνται μεταξύ των άμουσων και βαρβάρων Ελλήνων ως αι προστάτιδες σκιαί του Ομήρου [...] Αλλ' οι αοιδοί ούτοι του Φαναρίου, στερημένοι πάντοτε λαμπρών και μεγάλων στοχασμών, ως η στείρα εποχή της γεννήσεώς των, ποία επαρουσίασαν εις τας ποιήσεις των πρωτότυπων και γοητευτικήν ιδέαν; [...] Η δουλική μίμησις των ξένων ποιήσεων, η ιεροσυλία των ξένων ιδεών υπό απλήν στιχουργίαν καλλιέπειαν, αύτη δεν είναι ποιήσις » «Στο ίδιο μήκος κύματος η Αθηνά σε βιβλιοκριτική που δημοσιεύει στις 13/6/1834, εκφράζει την απέχθειά της για την φαναριωτική ποίηση, την φαναριωτική γλώσσα, αλλά και τον πολιτισμό και τις αξίες που θεωρεί ότι αυτές αντιπροσωπεύουν.» Από την κριτική αυτή διαφεύγει ο Λέανδρος του Π. Σούτσου: «Διαφωνώντας με όσους παραλλήλισαν τον Λέανδρο, του Παναγιώτη Σούτσου, με το παλαιότερο έργο *Τα Αποτελέσματα του Έρωτος*, υποστηρίζει ότι ο Σούτσος, αν και Φαναριώτης, ξεπέρασε με τον Λέανδρο τα ελαττώματα της φαναριωτικής λογοτεχνίας και έφτιαξε ένα έργο καθαρά ελληνικό, ενώ στα *Αποτελέσματα του Έρωτος* διακρίνει όλα τα ελαττώματα του φαναριωτικού λόγου, ο οποίος, κατά την εφημερίδα, αντανάκλα την γενικότερη φτώχεια του φαναριωτικού πολιτισμού. “Θρακοβυθινό”, “τουρκοαυθένται”, “τουρκοβογιάριδες” είναι μερικά από τα επίθετα που χρησιμοποιεί η βιβλιοκριτική αυτή. Όλα παραπέμπουν σε έναν κατώτερο, ασιατικό πολιτισμό, ο οποίος βρίσκεται στον αντίποδα της ‘ελληνικότητας’» στο, Τσακανίκα, *Αναπαραστάσεις του Φαναριώτη*, 38.

Εἰς τόσῃν φώτων ἔλλειψιν, εἰς σπάνιν αἰδούς τόσῃν
Τας ακοάς των βάνανυοι λυπούσαι λοιδορία
Ἡ δίχως καὶ συντάξεως πολλάκις ομιλία
Οἱ ζευγηλάται ἴστανται ἢ κάθηνται ὡς λάχει
Ερεύγονται ἢ χάσκουσιν οἱ Μαραθωνομάχοι,
Καὶ πανταχοῦ τὸ σκόροδον τῆς Επαρχίας ὄζει
Παιδεΐα, νους καὶ φρόνημα εἰς τὴν Βουλὴν ἀρμόζει
Εἰς τὴν Βουλὴν ἐμβρίθεια καὶ κοσμιότης πρέπει
Εκεῖ τοῦ ἔθνους ἕκαστος τὸν χαρακτήρα βλέπει.»¹⁸²(1851)

Ἡ πρώτη συνέχεια που συγκροτεῖται στο εθνικὸ ἀφήγημα σύμφωνα με τοὺς Σούτσους δὲν εἶναι ἡ συνέχεια στὴν ἱστορία οὔτε καὶ στὴ γλῶσσα, ἀλλὰ ἡ συνεχῆ καὶ ἀδιάλειπτη παρουσία τῶν λογίων σε ὅλες τὶς περιόδους τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας. Σε αὐτὴν τὴν αλυσίδα τῆς ἀδιάλειπτης παρουσίας τῶν διανοομένων σε ὅλες τὶς περιόδους τῆς ἱστορίας οἱ ἀδελφοὶ Σούτσοι βρίσκουν τὴν θέση τοὺς στο εθνικὸ ἱστορικὸ ἀφήγημα, ταυτίζονται καὶ ἀναδεικνύουν τὴν «τάξη» τῶν διανοομένων στὴν ὁποία ἀνήκουν: μίας κοινωνικῆς ομάδας ἡ ὁποία εἶναι κάτι παραπάνω ἀπὸ ἀπλὸ ἄθροισμα ἀτόμων, ἀφοῦ ἀποτελεῖ ἓνα ξεχωριστὸ συλλογικὸ μὶσθωμα, με ἰδιαίτερη ἐσωτερικὴ συγκρότηση καὶ χαρακτήρα, που διαδραμάτισε σημαίνοντα ρόλο τόσο στο παρελθόν ὅσο καὶ στο παρόν καὶ ἐπρόκειτο νὰ εκπληρώσει τὴν πολιτισμικὴ ἀποστολὴ τοῦ καὶ στο μέλλον¹⁸³.

«Ἐκ τοῦ σπινθήρος αὐτοῦ ἀνήφθησαν κατὰ τὸ 1453 ἔτος τὰ φῶτα, τὰ ὁποία σήμερον ἀπαυγάζουσιν εἰς τὴν Εὐρώπην καὶ εἰς τὴν Ἀμερικὴν, ἐπειδὴ τότε οἱ ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως φυγόντες λόγοι Ἕλληνες ἤνοιξαν Σχολὰς εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ εἰς τὴν Γαλλίαν. Δις λοιπὸν ἡ Ἑλλὰς διέδωκε τὴν παιδείαν εἰς τὸν κόσμον, πρῶτον ἐπὶ Περικλέους καὶ Ἀλεξάνδρου, δεύτερον ἐπὶ ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὥστε καὶ συ, ὦ ἐλευθέρα Ἑλλὰς, καὶ συ, ὦ δούλη Ἑλλὰς, ὥστε καὶ συ, ὦ νέα πατρίς μου Ἀθήναι, καὶ συ, ὦ παλαιὰ πατρίς μου Βυζάντιον, κατὰ διαδοχὴν ἐδιδάξατε τὴν οἰκουμένην»¹⁸⁴(184)

¹⁸² Ἀλέξανδρος Σούτσος, «Τὸ Συνταγματικὸν Σχολεῖον», στο, , *Ὁ Περιπλανώμενος ἄσμα τέταρτον καὶ τελευταῖον, τὸ Συνταγματικὸν Σχολεῖον*, 49.

¹⁸³ Παντελής Ε. Λέκκας, «Διανοομένοι καὶ Ἰδεολογία», *Επιστημονικὴ Συνάντηση στὴ Μνήμη τοῦ Κ. Θ. Δημαρά*, Ἀθήνα, 1994, 208.

¹⁸⁴ Ἀλέξανδρος Σούτσος, «Διθύραμβος εἰς τὸν Λαόν τῆς ἐλευθέρας καὶ δούλης Ἑλλάδος», *Ποιητικὸν Χαρτοφυλάκιον*, Ἀθήνα, 1845, 29.

Η δεύτερη κατηγορία η οποία διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην αντίληψη των Σούτσων περί οθωμανικού παρελθόντος είναι οι ένοπλοι. Όπως είδαμε, στη ιστορία του 1829 ο Α. Σούτσος αναφέρει για τους ενόπλους ότι «οι ανεξάρτητοι άνθρωποι (οι οποίοι) αποσύρθηκαν πάνω στα όρη και, εκεί, ως ένα είδος ζωντανής διακήρυξης των δικαιωμάτων ενός έθνους που είχε υποχρεωθεί στη μοίρα των σκλάβων, επιβίωσαν υπό το όνομα των Κλεφτών σε συνθήκες ελευθερίας και σε συνεχή πόλεμο ενάντια στους κατακτητές»¹⁸⁵. Η απόσταση των ενόπλων από τα κέντρα διοίκησης των Οθωμανών δημιουργεί ένα αφήγημα διαρκούς αντίστασής τους στους Οθωμανούς¹⁸⁶. Στην πραγματικότητα βεβαίως, πολύ συχνά η ανυπακοή δεν είναι τίποτα άλλο παρά ένας αρχαϊκός τρόπος συναλλαγής με την εξουσία, μιας διαπραγματεύσεως για ευνοϊκότερους όρους¹⁸⁷. Άλλωστε, συχνά αυτές οι διαπραγματεύσεις οδηγούσαν σε νέους συσχετισμούς μέσα στις ίδιες τις τοπικές ελίτ¹⁸⁸. Παρόλο που όλα αυτά είναι γνωστά στην κοινωνία, οι ένοπλοι της προεθνικής πραγματικότητας αντιμετωπίζονται με σεβασμό στον εθνικό κόσμο, αν και παράλληλα υπάρχει ένας υποβόσκων ανταγωνισμός αναφορικά με τον ρόλο που διαδραμάτισε η κάθε ομάδα σε κάθε φάση της πρόσφατης ιστορίας:

«Κατέκτησαν την γην αυτήν οι Τούρκοι προ αιώνων
Το έθνος εις την τρομεράν πλημμύραν των επνίγη
Ως διαμαρτυρούμενοι απέμειναν ολίγοι
Οπλοφορούντες ορεινοί, των πόλεων φυγάδες»¹⁸⁹ (1843)

Η πρόσληψη του παραδοσιακού ενόπλου εν προκειμένω υπόκειται και αυτή στους περιορισμούς της οπτικής των εγγράμματων λογίων. Ένας από τους σημαντικότερους τέτοιους περιορισμούς είναι το «σύμπλεγμα» που προκύπτει από τη μη συμμετοχή των ιδίων των λογίων στον πόλεμο της Ανεξαρτησίας. Η γοητεία που ασκεί

¹⁸⁵ Γιάννης Κουμπουρλής, *Οι ιστοριογραφικές οφειλές*, 74-75.

¹⁸⁶ Ελισάβετ Τσακανίκα, *Ο δημόσιος διάλογος κατά την οθωνική περίοδο: ο λόγος των αγωνιστών και ο λόγος περί αγωνιστών στον Τύπο*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2011, 149.

¹⁸⁷ Νίκος Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση και Εικοσιένα*, Αθήνα, 2009.

¹⁸⁸ Νίκος Θεοδοκάς, Νίκος Κοταρίδης, *Η οικονομία της βίας*, Αθήνα, 2006, 68.

¹⁸⁹ Αλέξανδρος Σούτσος, *Ο πρωθυπουργός και Ο ατίθασος ποιητής*, Βρυξέλλες, 1843, 194.

ο ένοπλος στον λόγιο είναι εύλογη και κατανοητή εφόσον εκπροσωπεί έναν κόσμο δράσης ο οποίος συνιστά ισχυρή αξία στην παραδοσιακή πραγματικότητα. Καμιά φορά η γοητεία εκπίπτει σε φθόνο η οποία πηγάζει από έναν ανταγωνισμό δικαίωσης στον εθνικό κόσμο:

«Κολοκοτρώνη σ' έμαθαν και τα παιδιά στους δρόμους.

Γελούν και αυτά όταν σ' έχουν να μας κηρύττεις νόμους

Νόμον εσύ!!! Χαχά, χαχά, τον νόμον της πιστόλας,

Ταρίμ μπουν μπουμ!»¹⁹⁰ (1832)

Παράλληλα, αποδίδονται στον ένοπλο εξιδανικευμένα εθνικά κίνητρα και ιδεολογικά χαρακτηριστικά, από τα οποία πιθανότατα οι ίδιοι απείχαν, αλλά εξυπηρετούσαν σαφώς την εθνική αφήγηση για το πρόσφατο οθωμανικό παρελθόν¹⁹¹. Με λίγα λόγια ο ένοπλος της Επανάστασης συμβολίζει το αέναα, αντιστεκόμενο, εθνικό πνεύμα, έναν μαχητή της ελευθερίας ο οποίος δεν αντέχει την κατάκτηση και αποσύρεται στα βουνά. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι ο Ανδρούτσος, πατέρας του Οδυσσέα.

«Επειδή ο Μωαμεθανός, άφ' ης εποχής εκυρίευσε το κέντρον της ελληνικής Αυτοκρατορίας, δεν εκυβέρνησε την Ελλάδα, αλλ' απλώς μόνον εστρατοπεδεύσαντο αυτής, οι παρά τα όρη κατοικούνται Έλληνες κατέλαβαν αυτά ως προμαχώνας και Αρματωλοί καλούμενοι διέμειναν εκεί ζώσα διαμαρτύρησις κατά της τυραννίας. Ο Ανδρούτσος πατήρ του Οδυσσέως, καταγόμενος εξ αρχαίου οίκου Αρματολών της Θεσσαλίας, διημέρευεν εις την Λεβαδίαν κατά τα 1770, ότε η Πελοπόννησος παρά της Ρωσίας υποκινούμενη αποπειραθεί επαναστάσεως. Άμα ήκουσεν ότι στόλος ρωσικός απεβίβασεν εις Λακωνίαν στρατιώτας και ότι ούτοι μετά των Ελλήνων κατασχόντες τας Καλάμας, την Σπάρτην και την Πύλον επολιόρκουν την Τρίπολιν, έδραμε και αυτός δια του Ισθμού μετά πεντακοσίων επίλεκτών του. Άλλ' ευρών εις την Χερσονήσον τα πάντα κατεστραμμένα και των Ρώσων ήδη αποπλευσάντων »¹⁹².(1845)

¹⁹⁰ Αλέξανδρος Σούτσος, *Αθηνά*, 2 Φεβρουαρίου 1832, 226-227.

¹⁹¹ Βλ. στο, Νίκος Θεοτοκάς, Νίκος Κοταρίδης, *Η οικονομία της βίας· Ιωάννης Κολιόπουλος, «Ληστεία και αλυτρωτισμός» στο Θάνατος Μ Βερέμης· Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Ιωάννης Σ Κολιόπουλος, Ευάγγελος Κωφός, and Α. Kitroeff, *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα, 1997, 133· Διονύσης Τζάκης, *Αρματολισμός, συγγενικά δίκτυα και εθνικό κράτος. Οι ορεινές επαρχίες της Άρτας στο πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1997.*

¹⁹² Αλέξανδρος Σούτσος, ««Διθύραμβος εις τον Λαόν της ελευθέρας και δούλης Ελλάδος», στο, *Ο περιπλανώμενος· Άσμα τέταρτον και τελευταίον*, 138.

Σύμφωνα με τον Α. Σούτσο, το αρματολίκι συνιστά έναν τρόπο διαμαρτυρίας απέναντι στην οθωμανική τυραννία, μια πράξη μη ανοχής της κατάκτησης, και οι Αρματολοί είναι σε ετοιμότητα ανά πάσα στιγμή για να διεκδικήσουν την ανεξαρτησία τους. Για τον Σούτσο, οι ένοπλοι και η απόσυρσή τους στα βουνά είναι ένας τρόπος αντίστασης και πολιτικής δράσης απέναντι στους Οθωμανούς, αντίστοιχος δε με την αντίσταση των λογίων οι οποίοι έσπευσαν να αποδημήσουν προς το εξωτερικό μη ανεχόμενοι την οθωμανική καταπίεση. Στο νοητικό σύμπαν του νέου ελληνικού κράτους, η βία που εκφραζόταν στη μεγάλη διάρκεια της οθωμανικής κατάκτησης από τους ενόπλους (αδιαχώριστα Κλέφτες και Αρματολούς) αξιολογείται ως αντίσταση προς τους κατακτητές. Στην πραγματικότητα, όλοι γνωρίζουν και θυμούνται ότι «η σύγκρουση αποσκοπούσε στην ανατροπή των παγιωμένων συσχετισμών στις τοπικές ιεραρχίες και στην επανεπιβεβαίωση της υποταγής του ενόπλου με την παράλληλη αναγνώριση της νέας ισορροπίας από την υπερκείμενη εξουσία των Οθωμανών»¹⁹³. Μια τέτοια περίπτωση ανυπακοής περιγράφεται στο παρακάτω απόσπασμα:

«Ο Αντώνιος Κατσαντώνης και ο αδελφός αυτού Γεώργιος, νομάδες βοσκοί των Άγραφων, μη ανεχόμενοι την τυραννία του Αλή, πώλησαν τα ποίμνιά των και από του Πίνδου κηρύχθηκαν αποστάται. Τότε ο Αλής έπεμψε κατ' αυτών δύο κατά συνέχειαν αποσπάσματα επίλεκτων. Οι νέοι αντάρται των Αγράφων νίκησαν ταύτα, φονεύσαντες επιτέλους και τον διαβόητον Αρχιφύλακα των στενών Βελη-Γκέγκαν. Εκ των επιτυχιών τούτων αναπτρωθέντες, προετοίμαζαν γενικήν επανάστασιν. Άλλ' ο πρωτότοκος Κατσαντώνης βαρέως ασθενήσας, εκλείσθη μετά του αδελφού Γεώργιου εντός σπηλαίου, οπού κατά προδοσίαν συνελήφθησαν αμφότεροι και απήχθησαν εις τα Ιωάννινα. Εκεί, εν μέσω της Πλατείας, οι δήμιοι του ηπειρώτου Φαλαρίδος κατέθλασαν διά σφυρών τα σκέλη των και αποσπάσαντες τα ύπατά των, εξέθεσαν αυτά επί τρεις ημέρας εις το κρεοπωλείον κρεμάμενα¹⁹⁴.

Είναι γεγονός ότι ο ένοπλος συνιστά έναν κρίκο στην αλυσίδα της συνέχειας. Στο πλαίσιο της σφυρηλάτησης της εθνικής ταυτότητας, η κατασκευή μιας γραμμικής συνέχειας ενόπλων εξυπηρετεί και την υπό συγκρότηση «εθνική συνέχεια». Η

¹⁹³ Νίκος Θεοτοκάς, Νίκος Κοταρίδης, *Η οικονομία*, 69.

¹⁹⁴ Αλέξανδρος Σούτσος, ««Διθύραμβος εις τον Λαόν της ελευθέρας και δούλης Ελλάδος», στο, *Ο περιπλανώμενος · Άσμα τέταρτον και τελευταίον*, 140-141.

γενναιότητα, η αντίσταση, ο ηρωισμός αναβαπτίζονται σε εθνικά χαρακτηριστικά και αποδίδονται σε διάφορες προσωπικότητες της ιστορίας. Το αξιοσημείωτο είναι ότι, πολύ πριν η επίσημη ιστοριογραφία αναφερθεί στην αδιάλειπτη ιστορική συνέχεια του ελληνικού έθνους, οι λόγιοι, αλλά προφανώς και η συλλογική μνήμη, έχουν διασώσει και εντάξει στο σχετικό σχήμα μορφές αξιόμαχων ενόπλων σε μια ιδιότυπη σκυταλοδρομία γενναιότητας στο όνομα του ελληνικού έθνους. Και ενώ ακόμη η συζήτηση περί Μακεδονικής μοναρχίας ή Βυζαντίου είναι αμφιλεγόμενη, στον δημόσιο λόγο και στα κείμενα των Σούτσων εμφανίζονται συχνά ως μέρος μιας αδιάλειπτης συνέχειας ο Αχιλλέας, ο Λεωνίδας, ο μέγας Αλέξανδρος με τον Παλαιολόγο, τον Σκεντέρμπεη αλλά και τους ενόπλους της Επανάστασης.

«Κατά την αυτήν εποχήν ενώ ο Μωάμεθ ο δεύτερος κατακτά την Μυτιλήνην, την Αττικήν, την Πελοπόννησο και την Εύβοια, ήρως τις Έλλην και ηγεμών της Ηπείρου ο Γεώργιος Καστριώτης, διεμάχετο μονός καθ' όλης της Οθωμανικής δυνάμεως εις το αιματώδες σχολείον, το οποίον ήνοιξε τριάκοντα έτη ο μέγας ούτος ανήρ, εσχηματίσθη η ανδρεία γενεά των Αρματωλών εις τούτους τους αριμανίους άνδρας το Οθωμανικόν Κράτος βιασθέν να χορηγήσει προνόμια και δικαιώματα, συνέστησε δεύτερον άσυλον του Ελληνικού Έθνους τους Αρματολούς και περί τον Όλυμπον, περί τον Παρνασσόν και περί τα όρη, παρακατέθεσεν εμπρήσιμον ύλην, ήτις έμελλε με τον καιρόν ν' ανάψει και να καύση την Οθωμανικήν δυναστείαν. Εκτός τούτου εις την ναυτιλίαν άπειροι και στερημένοι κατ' αρχάς ναυτικών δυνάμεων οι Οθωμανοί, συνεχώρησαν εις τας Κυκλάδας, εις τας Σποράδας και εις άλλας νήσους, ως την Χίον και Σάμον, να κυβερνώνται από επιτοπίους Αρχάς δια τον αυτόν λόγον της αδυναμίας των, άφηκαν ελευθερίαν τινά και εις όρη δύσβατα της Κρήτης και της Πελοποννήσου, ως εις τα Σφακιά και εις την Μάνην»¹⁹⁵.

Σύμφωνα με τον Anthony Smith, οι προ-νεωτερικοί μύθοι ασκούν καταλυτική επίδραση πάνω στον χαρακτήρα, την πορεία και την ένταση των κατά τα άλλα νεωτερικών εθνικών ιδεών¹⁹⁶. Οφείλουμε να επισημάνουμε ότι πριν συγκροτηθεί το ηγεμονικό τρίσημο σχήμα της αδιάλειπτης παρουσίας των Ελλήνων στην ιστορία,

¹⁹⁵ *Ήλιος*, 119.

¹⁹⁶ Σύμφωνα με τον Μάριο Χατζόπουλο: «το φαινόμενο του προσεταιρισμού συμβόλων της βυζαντινής παράδοσης εκ μέρους της μοναρχίας στην νεώτερη Ελλάδα, [είχε] {με} στόχο την ενίσχυση της νομιμότητάς της (legitimacy)». Στο, Μάριος Χατζόπουλος, «Μεσσιανισμός», 13-45.

προηγούνται επιμέρους σχήματα συνέχειας που κατασκευάζονται και που στο τέλος θα αποτελέσουν μια ενιαία σύνθεση στο μεγάλο εθνικό αφήγημα του Παπαρρηγόπουλου. Ένα από αυτά τα επιμέρους σχήματα συνέχειας είναι και εκείνο των ενόπλων, στο πλαίσιο του οποίου οι λόγιοι που το υιοθετούν έχουν την ελευθερία να επιλέγουν απενοχοποιημένα μέσα από μια μεγάλη δεξαμενή ηρωικών ιστορικών προσώπων από διάφορες ιστορικές περιόδους και συγκυρίες. Αυτή η ελευθερία στην επιλογή ενόπλων, οι οποίοι παρουσιάζονται ως μέρος ενός ενιαίου συνόλου, πηγάζει από την ισχύ των προ-νεωτερικών μύθων στη συλλογική μνήμη, καθώς ο ένοπλος – ήρωας συνιστά αυταξία στον προ-νεωτερικό κόσμο.

Το 1833 που εκδίδεται ο *Ήλιος* η αλυσίδα των ενόπλων περιλαμβάνει κατά κανόνα δύο κρίκους: την αρχαιότητα και την Επανάσταση. Εντούτοις, αυτός ο αυστηρός περιορισμός στην πάροδο των χρόνων σταδιακά θα αμβλυνθεί και σε λίγα χρόνια θα διανθιστεί αυτό το πάνθεον των ηρώων με τον Μέγα Κωνσταντίνο και τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο.

«Προ της εκπορθήσεώς της επρότεινε εις Κωνσταντίνον τον ύστατον Παλαιολόγον Δραγάσην να παραδώση την καθέδραν του εις αυτόν αν ήθελε να μείνει κυρίαρχος της Πελοποννήσου και της λοιπής Ελλάδος. Άλλ' ο αυτοκράτωρ απέρριπτε δικαίως τοιαύτην πρότασιν , ειπών ότι ο κάτοχος της Κωνσταντινουπόλεως είναι και ο της Ελλάδος»¹⁹⁷.(1845)

«Ο Παλαιολόγος τρέχει
Με Καισάρων Αετούς
Και την γη αιματοβρέχει
Όπου κι αν πέτα μ' αυτούς

Όταν η ζωή πηγαίνει
Ενός Κράτους να χαθεί
Εις τον άνακτα του μένει
σκήπτρον τότε το σπαθί

¹⁹⁷ Αλέξανδρος Σούτσος , «Διθύραμβος», στο, *Ο Περιπλανώμενος, Το Συνταγματικό Σχολείο*, 140.

Κωνσταντίνος ο μέγας.
είδε πως εκ των λαών
εσύ θέλεις και όχι άλλος
Ενθρονίσει τον θεόν»¹⁹⁸. («1845)

Σε μια άλλη περίπτωση εμφανίζονται τόσο ο Αλέξανδρος όσο και ο Πύρρος ως κομμάτια του ίδιου συνόλου:

«Εις θέαμα τόσον ευφρόσυνο,-ιδού, έκραξα, το τέλος του πανδήμου ημών πένθους -Εις το στάδιον ο Έλλην ίσως τρέξη πάλιν ένθους -Ίσως εις ημάς βλαστήσει και αναφανεί τις ήρωας, Μακεδών Αλέξανδρος τις ή ο Ήπειρώτης Πύρρος - Η αδάμαστος φυλή μας ίσως ενωθή εκ νέου από κορυφών του Αίμου μέχρις άκρων του Μαλέου, - Κ' εις τας θύρας του Ευξείνου -Ανυψώσωμεν τον Θρόνον του Μεγάλου Κωνσταντίνου»¹⁹⁹.(1845)

Στο ίδιο ύφος, στον *Διθύραμβο* του 1845, ο Λεωνίδας, ο Αλέξανδρος αλλά και ο Σκεντέρμπεης συνιστούν κομμάτια του ίδιου ψηφιδωτού. Ο ένοπλος είναι μια αυταξία στην αξιοδότηση του λαϊκού πολιτισμού τόσο στον παραδοσιακό κόσμο όσο και κατά τη μετάβαση στο νεωτερικό. Η αλυσίδα των ενόπλων αποτελεί μια ακόμα διάσταση της έννοιας της εθνικής ιστορικής συνέχειας η οποία θα αποτελέσει το κύριο εθνικό ιδεολόγημα.

«Και φθονεί ο Λεωνίδας,
Και με αυτόν φθονούν μαζί
Και συγκρούουν τας ασπίδας
οι τρακόσιοι του πεζοί

Και ο θρόνος τώρα γέρνει
Του Σουλτάνου με τριγμόν
σαν καλάμι, οπού δέρνει
Άνεμος με σφυριγμόν

¹⁹⁸ Στο ίδιο, 129.

¹⁹⁹ Αλέξανδρος Σούτσος, *Η μεταβολή*, 78.

Και με το αστροπελέκι
η Εθνεγερσία να
Στου Ολύμπου ορθή στέκει
Και του Πίνδου τα βουνά

Πρώτον κατά θείαν γνώμην
δύο στέλλεις μαθητάς ,
τον Αλέξανδρον, την Ρώμην
των εθνών κατακτητάς

Και θα σηκωθεί εν πρώτοις
Ο της Κρόιας λυτρωτής,
Ο Σκεντέρπεης Καστριώτης
Δυο Σουλτάνων νικητής²⁰⁰». (1845)

Στο λυρικό δράμα *Ο Καραϊσκάκης* (1842), ο Π. Σούτσος ξεδιπλώνει την αντίληψη για το δίπολο ένοπλος-λόγιος. Η όλη απόπειρα μοιάζει να συγκροτεί ένα ιδεατό σύνολο, δύο όψεις μιας ιδανικής μορφής, το σώμα και το πνεύμα. Από τη μία πλευρά φαίνεται να αναπαράγεται σε αυτό το σχήμα μια ισχυρή αντίληψη περί ένοπλης ανυπακοής, η οποία προφανώς προέρχεται από τον παραδοσιακό κόσμο, αλλά συνεχίζει να αποτελεί αξία και στο νεωτερικό μετεπαναστατικό παρόν. Ο άλλος πόλος είναι οι εγγράμματοι λόγιοι, οι οποίοι είναι το απαραίτητο συμπλήρωμα των ενόπλων αφού καταγράφουν ή καθοδηγούν τους ήρωες.

«Έρχεσαι νέε μετ' εμού, είπε ο στρατηγός εις τον νεανία, υπάγω να ελευθερώσω την Αττική εγώ θέλω πράττει συ θέλεις γράφει ο και από της ζώνης του λαβών δύο χρυσά όπλα, έδωκε αυτά εις τον νεανία ως δείγμα ευνοίας, ο δε άπειρος νέος αποποιηθείς το δώρημα, υπεσχέθη ότι θέλει εξυμνήσει τις πράξεις αυτού. Ο πολεμικός αυτός ανήρ ήτον

²⁰⁰ Αλέξανδρος Σούτσος, Διθύραμβος εις τον Λαόν της ελευθέρας και δούλης Ελλάδος», *Ποιητικόν Χαρτοφυλάκιον*, Αθήνα, 1845, 17.

ο Γεώργιος Καραϊσκάκης ο δε νεανίας, ο ποιητής, στις μετά δέκα έξι έτη εμμένει σήμερον εις την υπόσχεσίν του.»²⁰¹(1842)

Αυτό που γενικότερα εξάγεται ως συμπέρασμα είναι ότι οι ένοπλοι χρειάζονται υποστήριξη από άτομα με σημαντική πολιτική εμπειρία, γνωριμίες και μόρφωση όπως οι Σούτσοι. Επιπλέον, η φαναριώτικη καταγωγή εγγυάται την «απαραίτητη πολιτική εμπειρία, [από ανθρώπους] που έχουν υπηρετήσει το γένος και βρίσκονται σε θέση να γνωρίζουν τα συμφέροντά του και να τα προστατεύουν με περισσή ευθύνη και νηφαλιότητα»²⁰². Παράλληλα, βέβαια οι Φαναριώτες-λόγιοι χρειάζονται το κύρος που πηγάζει από τη διαχρονική ισχύ των ενόπλων. Στο νοητικό σχήμα που συνάγεται από τα κείμενα των Σούτσων αυτές οι δύο κατηγορίες αξιολογούνται ως εκείνες που διαδραμάτισαν τον σημαντικότερο ρόλο στο πρόσφατο παρελθόν.

«Οι δε Κολοκοτρώναι και Τουρκοφάγοι λέοντες αιμοδιψώντες μετέβαινον από των Ιονίων Νήσων εις την Πελοπόννησο ότε ο Μάρκος Βότζαρης ήρπαζε το Σούλιον, ο Αθανάσιος Διάκος επαναστάτει την Βοιωτίαν, ο Ανδρούτσου Οδυσσεύς εμάχετο εις την Γραβίαν και ο Ιωάννης Γούρας εις τα Βασιλικά ; ότε ο Δημήτριος Υψηλάντης, ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος και ο Θεόδωρος Νέγρης οι Φαναριώται, διαμοιραζόμενοι τας ανάγκας, τους κινδύνους και τους αγώνας του νέου Κράτους, ιδρύον εις Καλτεζάς, εις Μέσολογγιον και εις Αθήνας τας δύο Γερουσίας και τον Άρειον Πάγον; » ²⁰³ (1852)

Περί προκρίτων

Η εικόνα περί προκρίτων όπως αυτή προκύπτει από τα κείμενα των Σούτσων δεν ξεφεύγει από την εθνικιστική οπτική αλλά και από την αδράνεια του παραδοσιακού παρελθόντος. Στην πλειονότητα των κειμένων συναντούμε ένα συγκεκριμένο μοτίβο: αυτό του τουρκοθρεμμένου Έλληνα του απόλυτα συνυφασμένου με την οθωμανική

²⁰¹ Παναγιώτη Σούτσου, *Τρία Λυρικά Δράματα, Γεώργιος Καραϊσκάκης*, 1842, 94.

²⁰² Γεώργιος Θεοδωρίδης, «Το εικοσιένα στην Ευρώπη και τους κύκλους των Φαναριωτών», 127-157.

²⁰³ Αλέξανδρος Σούτσος, «Η κατάσχεις της διανοίας», στο, *Ο Περιπλανώμενος, Το Συνταγματικό*, 201.

εξουσία. Στη γαλλική *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως* στα 1828 ο Αλέξανδρος Σούτσος γράφει χαρακτηριστικά:

«Οι προεστοί ασχολούνται αποκλειστικά με το να θεμελιώσουν την περιουσία τους πάνω στη δημόσια δυστυχία»²⁰⁴.

Αυτό που στην πραγματικότητα αναπαράγεται μέσω των Σούτσων είναι η κυρίαρχη αντίληψη²⁰⁵ μιας μεγάλης όσο και ετερόκλητης μερίδας της ελληνικής κοινωνίας περί προεστών και παραδοσιακής εξουσίας του παρελθόντος. Οι αδελφοί Σούτσοι, παρόλο που μιλούν από τη θέση των ετεροχθόνων Φαναριωτών λογίων, ταυτίζονται εδώ με το κοινό λαϊκό αίσθημα επίκρισης της παραδοσιακής ελίτ. Πρόκειται για μία προσωρινή συμμαχία απέναντι σε μία κοινωνική ομάδα που εγείρει μια αντανakλαστική αντίδραση σε ένα μεγάλο μέρος του κοινωνικού σώματος.

«Την μάλιστα της σάτυρος ας λάβωμεν με θάρρος
και του χεριού μας ο Γραικός ας αισθανθεί το βάρος.

Είναι καιρός οι προύχοντες να ιδώσι
τας λάσπες οπού κείτονται και να διορθωθώσι
Κενόδοξοι και φίλαρχοι, τυφλοί από τα πάθη.

Το ψεύδος, ο εγωισμός κινεί τα στόματα των

Και είναι η διαίρεσις το μόνο σύστημα των»²⁰⁶. (1827)

Η αντίδραση των Φαναριωτών Σούτσων απέναντι στην κοινωνική ομάδα των προεστών είναι εν μέρει κατανοητή. Στο νοητικό σύμπαν των ανθρώπων της εποχής, οι προύχοντες συνιστούν μια κοινωνικοοικονομική κατηγορία με κληρονομημένη, παραδοσιακή εξουσία η οποία αποκόμιζε οφέλη από τη σχέση της με την οθωμανική

²⁰⁴ Γιάννης Κουμπουρλής, *Οι ιστοριογραφικές*, 74-75.

²⁰⁵ «Ο Φωτάκος στο απομνημόνευμά του διατυπώνει χαρακτηριστικά την κυρίαρχη άποψη περί προκρίτων: Οι κοτζαμπάσηδες ή προύχοντες δεν ήσαν λαοπρόβλητοι, καθώς τινές γράφουσι και λέγουσιν· αλλ' ήσαν ένα σώμα ενωμένον δια του μεταξύ των συμφέροντο () Ούτοι ενήργουν ως υπηρέται των ορέξεων των Τούρκων, και το επάγγελμα αυτό ήτο ο πόρος της απαλλαγής των από τα βάρη και τας φορολογίας. Εισέπραττον εκατόν και έδιδαν μόνον είκοσι πέντε εξαπατώντες τους Τούρκους. Τοιούτος ήταν ο κοτζαμπάσης, όστις και κατά τα άλλα εμμείτο τον Τούρκον, καθώς εις την ενδυμασίαν, εις τους εξωτερικούς τρόπους και εις τας της οικίας του. Η ευζωΐα του ήτο ομοία με εκείνην του Τούρκου, και μόνον κατά το όνομα διέφερεν, αντί π.χ. να τον λέγουν Χασάνην, τον λέγαν Γιάννην, και αντί να πηγαίνει εις το τζαμί επήγαινε εις την εκκλησίαν. Μόνον κατά τούτο υπήρχε διάκρισις. (...) Εκ τούτων όλων φαίνεται, αν ο κοτζαμπάσης ήτο, ή όχι, λαοπρόβλητος. (...) Αλλά ποιος ερωτούσε τους δυστυχείς ραγιάδες; Ο Τούρκος μόνον τους έλεγε· «βρε! αυτόν θέλω να ακούτε, ει δε μη, σας κόβω το κεφάλι», Ελένη Ανδριάκαινα, *Το «νόημα του '21» στα Απομνημονεύματα του Φωτάκου*, Αθήνα, Διδ. Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, τμ., Κοινωνιολογίας, 1999, 297.

²⁰⁶ Αλέξανδρος Σούτσος, «Αι Πρώται Σάτυραι», *Άπαντα*, Εν Αθήναις, 1919, 2.

εξουσία. Τα αξιώματα της οθωμανικής εξουσίας μονοπωλούνται από τους προεστούς, οι οποίοι και εξισώνονται με τους αντίστοιχους οθωμανούς προεστούς σε προνόμια, χαρακτήρα αλλά και σε ήθος²⁰⁷.

«Τους παλαιούς μας βουλευτάς πρέπει να ζωγραφίσω
ή πρέπει τους πατέρας μας στον ύπνο τους ν' αφήσω;
Πολλοί εκ τούτων χρόνους εξ δεν άνοιξαν τα χείλη
και ήσαν στο βουλευτήριο ωσάν ξυλένιοι στύλοι
κοιμώμενοι στην βροντεράν του Έθνους τρικυμίαν
πλην εξυπνούντες τακτικά εις την αρχιμηνίαν.
Α, είδα έναν εξ αυτών των σεβαστών πατέρων,
τα σχήματά του βέβαια δεν είχε ο Κικέρων.
Εκτύπα ταις ποδάραις του οπόταν ωμιλούσε
Παχειά, παχειά ροχάλιζε, βαρειά, βαρειά φυσούσε
Στον μύστακά του ήρχετο πεισματικά η μύγα,
εις το πλατύ του μέτωπο αυτός την εκυνήγα
και να σκοτώση πολεμών τον τρομερόν εχθρόν του,
εκτύπα με την χέραν του γερά το μάγουλόν του»²⁰⁸.(1827)

Αυτό που είναι ενδιαφέρον στην ερμηνεία του ρόλου των προκρίτων από τους Σούτσους αλλά και γενικότερα από τους συγγραφείς της εποχής [απομνημονευματογράφους – αγωνιστές²⁰⁹ κ.ά.] είναι το γεγονός ότι δεν αναγνωρίζεται καθόλου η κοινωνική πραγματικότητα της κατάκτησης και της συνύπαρξης κατακτημένου-κατακτητή, αλλά ούτε και τα οφέλη της κοινότητας του κατακτημένου

²⁰⁷ Σύμφωνα με τον Γ. Κορδάτο: «Ο Α. Σούτσος αν και δεν προερχόταν από τις λαϊκές τάξεις, ορθώθηκε ενάντια στην κακοδιοίκηση και τη φαυλοκρατία των τυράννων. Αρχίζει την επίθεσή του από τους «Προύχοντες τού Γένους», από τα λεγόμενα τζάκια, που τους χαρακτηρίζει φαύλους, κενόδοξους και φίλαρχους» στο, Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας απο το 1453-1961*, Αθήνα, 1983, 201.

²⁰⁸ Αλέξανδρος Σούτσος, «Αι Πρώται Σάτυραι», *Άπαντα*, 18.

²⁰⁹ «Υπήρχαν βέβαια και τα απομνημονεύματα των χριστιανών προκρίτων γραμμένα για να εξυμνήσουν το κύρος των οικογενειών τους και από την άλλη τα απομνημονεύματα των αγωνιστών που εστιάζουν στη συμβολή των τελευταίων στην εξέγερση του '21, καθώς και οι περιγραφές των περιγητών και των δυτικών παρατηρητών επηρεασμένες κυρίως από το πνεύμα του διαφωτισμού, υποστηρίζουν δύο απόλυτα αντιθετικές και διχοτομικές απόψεις σχετικά με το χαρακτήρα της προεστικής λειτουργίας. Για τους μεν, οι προύχοντες φέρονται ως «άνθρωποι μεγαλόνοες, φρόνιμοι, με πολλήν ικανότητα, με μεγάλην φιλοπατρίαν και αρχάς αναλλοίωτους [...] άνθρωποι απτόητοι [...] φόβητρα των επισήμων Τούρκων, μπέηδων και αγάδων, καύχημα των τότε αδυνάτων χριστιανών», για τους δε αποτελούν, σύμφωνα με τον πολύ γνωστό χαρακτηρισμό του Μιχαήλ Οικονόμου, «Τουρκολάτρες ή Τούρκους απεριτμήτους». Παρά το γεγονός ότι για ένα μεγάλο διάστημα είχε καθιερωθεί η διχοτομική αυτή αξιολόγηση των προεστικών ρόλων, οι αρχειακές πηγές αποκαλύπτουν σταδιακά μια πολύ πιο σύνθετη λειτουργία» στο, Ανδριάκινα Ελένη, *Το «νόημα του '21»*, 94-95.

από αυτόν τον θεσμό. Είναι πλέον γνωστό ότι οι κοινότητες επιτελούσαν πολλαπλούς ρόλους στην οθωμανική περίοδο. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι, εκτός από τα ίδια οφέλη, οι τοπικοί άρχοντες προστάτευαν κατά κάποιον τρόπο και την κοινότητα²¹⁰. Οι πρόκριτοι συνιστούσαν ένα τοπικό κέντρο εξουσίας αναγνωρισμένο στον παραδοσιακό κόσμο ως μια αυθεντία η οποία στη νέα πραγματικότητα επικρίνεται πλέον για τη θέση της στο οθωμανικό σύστημα. Το πρόσφατο παρελθόν της κατάκτησης και ο ρόλος των προεστών σε αυτό φαίνονται να έχουν περιέλθει σε συλλογική, απαξιωτική λήθη²¹¹.

Παρόλο που ο ρόλος των προκρίτων στη «μακρά διάρκεια» της κατάκτησης συνέβαλε και θετικά στην κοινωνική πραγματικότητα των κατακτημένων, αυτή η διάσταση φαίνεται να αποσιωπάται στον εθνικό νεωτερικό κόσμο από τους Σούτσους. Αυτό που βλέπουμε να συμβαίνει στη δεκαετία του 1830 είναι να απωθούνται και να περιέρχονται στη λήθη μηχανισμοί εξουσίας του παρελθόντος όπως ο συγκεκριμένος θεσμός. Πρακτικά έχει συμβεί αυτό που σημειώνει αρκετά χρόνια αργότερα ο Renan στην κλασική διάλεξη με τίτλο *Τι είναι ένα έθνος* στη Σορβόννη το 1882, στην οποία επισημαίνεται η επιλεκτικότητα της εθνικής μνήμης, στην οποία η λήθη, η αποσιώπηση «άβολων» γεγονότων παίζει πρωταγωνιστικό ρόλο²¹². Αυτή η λήθη πηγάζει και από τον ανταγωνισμό και την καχυποψία που υποβόσκει ανάμεσα στους λόγιους και στους προύχοντες. Ο Α. Σούτσος σατιρίζει χαρακτηριστικά τη στάση των προυχόντων απέναντι στους ίδιους τους Σούτσους οι οποίοι προσπαθούν να «φωτίσουν» τον λαό μέσω των εφημερίδων, ενώ οι ίδιοι θέλουν να τον κρατούν στο σκοτάδι:

«Σάτυραν τρίτη

Επιστολή προς τον Παναγιώτην Σούτσον

²¹⁰ Νίκος Ροτζώκος, *Πολιτικές και κοινωνικοπολιτισμικές συγκρούσεις στο εικοσιένα*, Αθήνα, Διδ. Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, τμ., Κοινωνιολογίας, 1996.

²¹¹ Σύμφωνα με την Ε. Ανδριάκαινα: «Οι προύχοντες αποτελούν τις αναγνωρισμένες “κεφαλές” των χριστιανών που αναλαμβάνουν την ρύθμιση και την διευθέτηση των υποθέσεων της κοινότητας. Η κοινωνική διαστρωμάτωση, οι διαφορές πλούτου και προνομίων δεν νοούνται ως κοινωνικές ανισότητες αλλά παραπέμπουν σε μια τάξη του κόσμου, επικυρωμένη από τη συνήθεια, την επανάληψη, το έθιμο, που εκλαμβάνεται ως σταθερή και αμετάβλητη. Η κοινωνική ιεραρχία αποδίδεται με τον συμβολισμό του ανθρώπινου σώματος όπου κάθε μέρος εκπληρώνει τις αντίστοιχες λειτουργίες. Ο προύχοντας ως η “κεφαλή” της κοινότητας, ανήκει στους “νοημονέστερους” αποφασίζει, συλλογίζεται, μεριμνά για το γενικό καλό. Ο υπόλοιπος πληθυσμός αφορά τους “κοινούς», τον “λαό” ο οποίος οφείλει να υπακούει στις προσταγές της “κεφαλής” καθώς προσομοιώνεται προς ένα ανθρώπινο σώμα το οποίο δρα σύμφωνα με τα κελεύσματα και τη βούληση των “νοημονέστερων», των ηγετών της τοπικής κοινωνίας. Η πρωτοβουλία για πολιτική δράση δεν μπορεί παρά να προέλθει από εκείνες τις κοινωνικές ομάδες από τους οποίους “ανέκαθεν” διακρίνονται οι ηγέτες, από τις κεφαλές» στο, Ανδριάκαινα Ελένη, *Το «νόημα»*, 94-95.

²¹² Σωτήρης Βανδύρος, *Εισαγωγή στις Πολιτικές Ιδεολογίες*, Αθήνα, 2015, 109.

Τι θέλει το παιδί αυτό; Ζητεί να μας κρημνίσει;
Ζητεί με το κονδύλι του τους Δυνατούς να σείσει;
Τι θέλει το παιδί αυτό; Ζητεί το χαλινάρι
Από τα δύο χέρια μας με ταις φωναίς να πάρει
Να μας αλλάξει θέλει αυτό το χθεσινό φυντάνι;
Ας πάγει σ' την κατάρα μου κι ας μην με χολοσκάνει
Με ταις γαζέταις, του λαού τα μάτια θα ν' ανοίξει
Η χώρα μας θα σηκωθεί και όλους θα μας πνίξει
Δεν θέλουμε τα γράμματα· να φύγουν χωρίς άλλο·
Εγώ δια υπογραφήν το δάκτυλό μου βάλλω»²¹³(1827)

Η αξιολόγηση της δράσης των προεστών στον προεθνικό κόσμο βασίζεται στον βαθμό συμμετοχής τους στην Επανάσταση. Η συμμετοχή των προυχόντων στην Επανάσταση θεωρείται από τους Σούτσους ότι έχει ως κίνητρο τη συνέχιση της κληρονομημένης παραδοσιακής εξου

σίας στον σύγχρονο κόσμο. Παρόλο που οι περισσότεροι από τους προεπαναστατικούς προύχοντες διαδραμάτισαν ενεργό ρόλο στην Επανάσταση, αυτό δεν τους αναγνωρίζεται με τον ίδιο τρόπο που αναγνωρίζεται στους ενόπλους. Σε αυτό ασφαλώς συμβάλλει και η αντίληψη της ταύτισης των προυχόντων με το καθεστώς της κατάκτησης αλλά και ο διαγκωνισμός για την εξουσία στο νέο πλαίσιο που είναι το κράτος. Έτσι, ενώ στο μεγαλύτερο μέρος του δημοσίου λόγου της εποχής αναγνωρίζονται εθνικές προθέσεις στους ενόπλους κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, δεν συμβαίνει το ίδιο με τους προύχοντες. Είναι προφανές ότι σε αυτήν την εκ των υστέρων ανασύσταση του παρελθόντος αποδίδονται εθνικά, ιδεολογικά «παράσημα» στους συμμετέχοντες του Αγώνα τόσο με κριτήρια του παραδοσιακού κόσμου όσο και του νεωτερικού. Σύμφωνα με τον Α. Σούτσο, οι προεστοί πήραν τα όπλα στην Επανάσταση όταν αισθάνθηκαν να απειλείται η εξουσία τους από την ανερχόμενη ομάδα των ενόπλων και αποδείχθηκαν πολεμικά ανεπαρκείς.

«Περί τα τέλη του 1821 έτους οι πολιτικοί της Πελοποννήσου, φοβηθέντες την διά των όπλων ανύψωσίν του Θεοδώρου Κολοκοτρώνου, διενοήθησαν να γενώσι και αυτοί

²¹³ Αλέξανδρος Σούτσος, «Αι Πρώται Σάτυραι», *Άπαντα*, 24.

πολεμάρχαι. Εις εκ των τοιούτων αυτοχειροτονήτων στρατηγών υπήρξε και ο τότε από Κωνσταντινουπόλεως φθάσας πυλωρός του Νικολάου Μουρούζη Ρηγάνιος Παλαμήδης. Άλλ' επί της εισβολής του Δράμαλη ρίψας ιπωμίδας και σπάθην κατά γης, άφηκεν εις τον εχθρόν ελευθέραν την διάβασιν των πελοποννησιακών Θερμοπυλών.²¹⁴(1845)

Στην πραγματικότητα, η όλη συζήτηση περί του ρόλου των προεστών στην πρόσφατη ιστορία αφορά κυρίως τον αγώνα εξουσίας που διεξάγεται στο παρόν· και σε τέτοιου είδους αγώνες εξουσίας η επίθεση στο ήθος του αντιπάλου²¹⁵ συνιστά μια πάγια τακτική²¹⁶. Άλλωστε, η πρώτη δεκαετία της βαυαροκρατίας είναι μια δεκαετία ενσωμάτωσης των τοπικών αυθεντιών στην κεντρική εθνική πολιτική σκηνή²¹⁷. Έτσι, η υποτίμηση του ρόλου των προεστών στην Επανάσταση αφενός προέρχεται από τις αδράνειες του προεθνικού παρελθόντος και αφετέρου από τον διαγκωνισμό για την εξουσία στον εθνικό κόσμο. Το 1831 ο Α. Σούτσος στηλιτεύει για άλλη μια φορά τους προεστούς στο πρόσωπο του Ζαΐμη και ανυψώνει τον ρόλο των λογίων.

«Ο Α. Ζαΐμης δικαίως λογίζεται ο πνευματωδέστερος των Προυχόντων της Πελοποννήσου. Δεν εδυνήθη όμως να εννοήσει εντελώς εις τι συνίσταται η αληθής δόξα, και της ιεράς μας επαναστάσεως το χωνευτήριον δεν τον εκαθάρισεν από την σκωρίαν όλη του επί Τουρκοκρατίας Προκρίτου. Αι φιλελεύθεροι της εποχής ιδέαι, τας οποίας οι ολίγοι εγνωσμένοι λόγιοι διέσπειρον εις την Ελλάδα, αι υγιείς της Πολιτικής αρχαί, τας οποίας άλλοι δια περιοδικών Φύλλων, άλλοι δια, ποιήσεων και άλλοι δια πεζών συγγραμμάτων καθιέρωσαν, δεν εισέδυσαν εις την ψυχήν του εισέτι»²¹⁸.(1831)

Η συζήτηση για τον ρόλο των προεστών αντικατοπτρίζει την υπόρρητη ένταση ανάμεσα στους ντόπιους και στους επήλυδες διεκδικητές της εξουσίας. Στα πρώτα χρόνια της βαυαρικής περιόδου και πριν φτάνουμε στην κορύφωση του αγώνα εξουσίας μεταξύ των ελίτ, παρατηρούμε μια προσπάθεια να παραμεριστεί η παλαιά τάξη, εν

²¹⁴ Αλέξανδρος Σούτσος, *Ποιητικόν Χαρτοφυλάκιον*, 91.

²¹⁵ «Αυτό το κοινό μέτωπο έχει τις ρίζες του στην αντίληψη ότι τόσο οι χριστιανοί όσο και οι μουσουλμάνοι κοινοτικοί άρχοντες καταγγέλλονται με την ίδια σφοδρότητα ως σκληροί, άρπαγες και καταχραστές» στο, Μάρθα Πύλια, «Λειτουργίες και αυτονομία των κοινοτήτων τής Πελοποννήσου κατά τη δεύτερη Τουρκοκρατία», *Μνήμων*, 23, 2001:49.

²¹⁶ «αυτός ο αγώνας εξουσίας [μεταξύ κλεφταρματολών και προεστών] ο οποίος ήταν στη βάση των κοινωνικών σχέσεων έχει σε μεγάλο βαθμό μετατεθεί σε μια ηθική σύγκρουση» στο, R. Van Boeschoten, *From armatolik*, σ 169-170.

²¹⁷ Νίκος Θεοτοκάς, Νίκος Κοταρίδης, *Η οικονομία της βίας*, σ.176 κ.ε.

²¹⁸ Αλέξανδρος Σούτσος, *Ο Εξόριστος*, 226.

προκειμένω ο προύχοντας, ώστε να επικρατήσει «η νέα πολιτική τάξη»²¹⁹. Έτσι, ο Σούτσος ασκεί κριτική και παρουσιάζει τις δύο αντιμαχόμενες ομάδες, τους Φαναριώτες και τους Κοτζαμπάσηδες, στηλιτεύοντας τους προεστούς οι οποίοι αρνούνται να αναγνωρίσουν την προσφορά των Φαναριωτών.

«Διατί σήμερον η τόση κατ' αυτού [του Μιχαήλ Σούτσου] δυσμένεια; Διότι ο Ηπειρώτης προπάππος του ελθών εις το Βυζάντιον έγινε πρόκριτος του Γένους, έγινε Φαναριώτης. Εις μάτην ο πάππος του ενηγκαλίσθη προσφιλή γραμματέα της Ηγεμονείας του Ρήγαν τον Φεραίον. Εις μάτην αύτος ούτος περί το 1818 απήλλαξεν ενός εκατομμυρίου οφειλής την Μεγάλην Εκκλησίαν. Εις μάτην συνέστησε Σχολάς ελληνικάς και ιδίαις δαπάναις απέστειλε νεανίας Έλληνας εις τα Λύκεια της Γαλλίας. Τίποτε δεν ισχύει να τον αυτοχθονίση, τίποτε ν' αποπλύνει το μέγα έγκλημα του· υπήρξε εις την Θράκη πρόκριτος του Γένους, υπήρξε Φαναριώτης [...] Οι Φαναριώται και οι Κοτζαβάσαι! Οι Έλληνες και οι Τρωαδίται! Ή Ήρις διχάζει τον μέγαν Όλυμπον! Οι Φαναριώται των χθες δούλων Επαρχιών του οθωμανικού Κράτους, οι Κοτζαβάσαι, διώκουσι τους χθές Κοτζαβάσας της πρωτεουσής του Οθωμανικού Κράτους, τους Φαναριώτας[...] Και των Φαναριωτών και των Κοτζαβασών εγώ πρώτος έσκωψα παλαιά τινά ελαττώματα, εγώ πρώτος εμίσησα τον παλαιόν δούλιον βίον[...]. Αλλά και οι Φαναριώται και οι Κοτζαβάσαι, οι αιχμαλωτάρχαι ούτοι της νέας Σιών, παρηγορήσαν πολλάκις τον ελληνικόν λαόν... Φαναριώται τινές όμως γηραλέοι εμμένουσιν εις πατροπαράδοτους κλίσεις. Αλλά και Κοτζαβάσαί τινές εν κακούς γηράσαντες δεν φέρουσι τα στίγματα της πρώτης δουλοσύνης; δεν ομοιάζουσι τα πτεροφόρα και γραδόμορφα εκείνα τέρατα, τα όποια ήρπαζον εις τους όνυχας των τα βρώματα εκ της τραπέζης των γεωργών και των ποιμένων;»²²⁰(1844)

Τους κατηγορεί ακόμα ότι, σε ολόκληρη την προεθνική περίοδο, δρούσαν με ιδιοτέλεια, διχόνοια και αμοραλισμό, με σκοπό τη διατήρηση της εξουσίας. Επίσης, τους προσάπτει έλλειψη αλληλεγγύης και σκληρό ανταγωνισμό εξουσίας. Δεν ξεχνά να αναφερθεί στη σχέση των προεστών με την οθωμανική αρχή αλλά και τους δισταγμούς τους για την Επανάσταση:

«Ερωτώ τον Κύριον Ρηγάνιον. Ποιος ετερόχθων επί τουρκοκρατίας εδίδαξε τον πάτερα

²¹⁹ Νίκος Ροτζώκος, *Πολιτικές και κοινωνικοπολιτισμικές συγκρούσεις στο εικοσιένα*, 289.

²²⁰ Αλέξανδρος Σούτσος, *Η μεταβολή της τρίτης*, 178-179.

του Αναγνώστου Δελιγιάννου να κόψει την κεφαλήν του πατρός του Ανδρέου Λόντου, και τον νέον Λόντον προς εκδίκησιν να κόψει την κεφαλήν του γέροντος Δελιγιάννου; ποιος ετερόχθων εδίδαξε τους προύχοντας της Πελοποννήσου να διαφωνώσιν αδιακόπως εις την εν Τρίπολη βεζιρικήν Αυλήν;»²²¹(1845)

Ας μην παραβλέπουμε και μια άλλη πτυχή του θέματος, που άπτεται περισσότερο ιδεολογικών ζητημάτων. Οι Σούτσοι πιστεύουν στη φιλελεύθερη παράδοση η οποία ζητά να αποκοπεί ο κόσμος από την αυθεντία της παραδοσιακής εξουσίας· μια αυθεντία που στην ελληνική περίπτωση εκπροσωπούσαν οι προεστοί. Αντί του παλαιού, τοπικού προτύπου εξουσίας, οι Φαναριώτες προκρίνουν σαφώς τη φωτισμένη δεσποτεία. Η υποτιμητική θέση επομένως που επιφυλάσσουν οι Σούτσοι στην παραδοσιακή τοπική ελίτ του παρελθόντος έχει τις ρίζες της και σε αυτήν την διαφωτιστική παράδοση:

«Η Ελλάς τρέφει εντός των κόλπων της ηγεμόνας και άθλιους τινάς προύχοντας, οίτινες και αυτοί δεν απολαύουσιν εις τον τόπον ουδέ αγάπην ουδέ υπόληψιν. Διά ταύτα πρέπει ο μέλλων αρχηγός της Ελλάδος να ονομασθεί όχι ηγεμών κυρίαρχης, αλλά βασιλεύς, ώστε να διακρίνεται από των ρηθέντων πριγκιπιδίων και προκριτιδίων, των μισουμένων και καταφρονουμένων εις την Ελλάδα»²²².(1843)

Ο Σούτσος, αν και κατά βάση αποξενωμένος από την «ανωτέρα κοινωνία»²²³ των Φαναριωτών, βιώνει την πολιτική κατάσταση υιοθετώντας την οπτική του λόγιου Φαναριώτη, ο οποίος βρίσκεται σε μόνιμη και ουσιαστική διάσταση με την ηγεμονική ομάδα των προκρίτων. Ένας επιπρόσθετος λόγος είναι ότι ο αυτόχθων προεστός, σύμφωνα με τους Σούτσους, αδυνατεί να συλλάβει αλλά και να πραγματοποιήσει τον προορισμό του έθνους, τη Μεγάλη Ιδέα. Στο έργο *Συνταγματικόν σχολείον* (1845), ο Αλέξανδρος Σούτσος αναφέρεται στους αυτόχθονες προεστούς ως την καταστροφή του έθνους. Στο τέλος του έργου, ο Ευθύφρονας διηγείται ένα «ενύπνιο», εμπνευσμένο από την αλυτρωτική ιδεολογία της εποχής, όπου επισημαίνεται ότι ο μεγαλύτερος ίσως κίνδυνος από την ατελή εφαρμογή του Συντάγματος και την υπερίσχυση των αυτοχθόνων ηγετικών ομάδων είναι η παραίτηση του έθνους από τη Μεγάλη Ιδέα, η

²²¹ Αλέξανδρος Σούτσος, *Ποιητικόν Χαρτοφυλάκιον*, 83.

²²² Αλέξανδρος Σούτσος, *Η μεταβολή της τρίτης*, 60.

²²³ Ελίζα-Άννα Δελβερούδη, *Ο Αλέξανδρος*, 43.

οποία «μπορούσε να περικλείσει όλα τα ζητούμενα του ελληνικού κόσμου –την εθνική ενότητα, την απελευθέρωση, την παιδεία, την πρόοδο»²²⁴.

Με άλλα λόγια η επικράτηση των αυτοχθόνων του ελληνικού κράτους σημαίνει στην πραγματικότητα διαιώνιση της εξουσίας των παραδοσιακών τοπικών ελίτ του παραδοσιακού κόσμου, γεγονός που θα έχει ολέθρια αποτελέσματα για την πραγματοποίηση του εθνικού οράματος.

Περί Εκκλησίας

«Βλέπεις αυτόν που ακουμβά εις μαύρο δεκανίκι
και στον λαόν ως δωρεάς μοιράζει ευλογίας;
Είναι χονδρός αρχιερεύς πάσης ξηροκαμπίας
και περικεφαλαίαν του το καλιμαύχι έχει.
Μίαν στιγμήν ιδές αυτόν τον Άγιον Πιλάτον
από τον Κωλέτην έρχεται εις τον Μαυροκορδάτον,
υβρίζει και κατηγορεί τον ένα και τον άλλον
και τον καθένα εις τ' αυτί πολιτικών μεγάλων,
πολεμικών ανίκητον, σωτήρα ονομάζει,
ενώ κρυφίως και των δυο τον λάκκον ετοιμάζει»²²⁵(1827)

Κοινό τόπο στον δημόσιο λόγο της εποχής συνιστά η θέση ότι η Εκκλησία αποτελούσε αναπόσπαστο κομμάτι της εξουσίας μαζί με τους προκρίτους σε ολόκληρο τον οθωμανικό προεπαναστατικό κόσμο. Πρόκειται για μια διαπίστωση κοινή και αυτονόητη, που δεν συνοδεύεται απαραίτητα από κάποια ξεκάθαρη, αρνητική αξιολογική κρίση.

«Η υψηλή αύτη κλάσις επί Τουρκοκρατίας συνετίθετο από τους Προκρίτους και Αρχιερείς εκάστης Επαρχίας·»²²⁶(1836)

²²⁴ Μαρία Μαυρογένη, «Σκηνικές αναπαραστάσεις της κοινοβουλευτικής ζωής στην κωμωδία του 19ου αιώνα», Αλεξία Αλτουβά – Καίτη Διαμαντάκου(επιμ), *Θέατρο και Δημοκρατία*, β'τ. , Αθήνα, 2018, 93-101.

²²⁵ Αλέξανδρος Σούτσος, «Αι πρώται σάτυραι», *Άπαντα*, 20.

²²⁶ Αλέξανδρος Σούτσος, *Ελληνική Πλάστιγξ*, 29.

Εν αντιθέσει με τους προκρίτους, φαίνεται να αξιολογείται θετικά η διαμεσολάβηση του Πατριαρχείου σε σχέση με τους υπόδουλους πληθυσμούς, να αναγνωρίζεται δηλαδή η εξουσία που τους δόθηκε από τους Οθωμανούς. Αναγνωρίζεται μάλιστα ότι ο Μωάμεθ έδωσε εξουσίες στο Πατριαρχείο και ότι οι Έλληνες είχαν την δική τους αρχή η οποία απέδιδε δικαιοσύνη.

«Κατακτήσας τον Βυζαντινόν θρόνον ο Μωάμεθ ο δεύτερος, συνέστησε Σύνοδον ιερατικήν και κατέστησεν επί της κεφαλής της Πατριάρχην τον Γεννάδιον Σχολάριον χορηγήσας δε εις τούτον δικαιώματα κριτού και παραστάτου των Ελλήνων, έδωκεν εις το Ελληνικόν Έθνος κεφαλήν»²²⁷.(1833)

Παρά την εν γένει θετική αντιμετώπιση της εκκλησίας, είναι σαφές ότι η πρόσληψη της λειτουργίας της στο οθωμανικό παρελθόν αλλά και στην Επανάσταση δεν είναι μονοσήμαντη, αλλά της αναγνωρίζονται πολυσήμαντες όσο και αντιφατικές λειτουργίες. Μέσα σε λίγες γραμμές, στο ίδιο άρθρο του 1833, το Πατριαρχείο παρουσιάζεται ως ένας θεσμός που εξασφαλίζει την αιώνια υποταγή στους Οθωμανούς αλλά παράλληλα και ως άσυλο.

«την οποίαν όμως [κεφαλήν] έθεσεν υπό τον ακιννάκην του, δια να κηρύττει αυτήν την ελευθερίαν εις τον ουρανόν, και την δουλείαν επί της γης · το σύστημα του δορυκλήτορος απέβλεπε μεν προς εξασφάλισιν της αιωνίου υποταγής των Ελλήνων, απέβη δε προς σωτηρίαν αυτών, και η Πατριαρχική δύναμις έγινε άσυλον του Ελληνικού Έθνους, πηγή δι' ης έρρεεν εις τον λαόν το κατά των αλλοπίστων μίσος, και το μυστηριώδες αίτιον του αιωνίου διαχωρισμού των αρχόντων και αρχομένων. Ούτως ενώ εις την Ευρώπην η ιερατική δύναμις ,μετά της Τυραννίας συνωμότησε κατά των λαών, εις την Ελλάδα συνωμότησε μετά της ελευθερίας κατά των Τυράννων»²²⁸.(1833)

Στην πραγματικότητα, αυτό που διαφαίνεται στο παραπάνω κείμενο του 1833 είναι ο συγκερασμός του ιδεολογικού λόγου του έθνους με τις πολιτισμικές σταθερές του παραδοσιακού κόσμου. Και ασφαλώς η πιο θεμελιώδης σταθερά του παραδοσιακού κόσμου είναι η Εκκλησία. Έτσι, οι έννοιες της «κεφαλής» του ποιμνίου, καθώς και η λειτουργία της εξασφάλισης της αιώνιας υποταγής των Ελλήνων που οι Οθωμανοί έχουν

²²⁷ *Ηλιος*, 119.

²²⁸ *Στο ίδιο*.

αποδώσει στο Πατριαρχείο αναφέρονται στο παραπάνω άρθρο. Παράλληλα, το Πατριαρχείο ως άσυλο των ορθοδόξων αναφέρεται και αυτό. Η αντίληψη ότι το Πατριαρχείο είναι ένα κομμάτι της οθωμανικής εξουσίας αλλά ταυτόχρονα είναι καταφύγιο για τους Έλληνες είναι κοινός τόπος για την περίοδο. Σε αυτό το πλαίσιο βλέπουμε στον *Διθύραμβο* του 1845 να αναφέρεται ο αφορισμός του πατριάρχη στην Επανάσταση και η αντίδραση του ως λειτουργού της οθωμανικής εξουσίας.

«Και με μίτραν στο κεφάλι
Πατριάρχου φωτεινήν
Ο Γρηγόριος εβγάλει
Απ' τον Βόσπορον φωνή

Και η αγία σηκωμένη
Ράβδος του από θυμόν
εναντίον σου θερμαίνει
τον φρικτόν Αφορεσμόν²²⁹»

Παράλληλα, η Εκκλησία εμφανίζεται ως πηγή μίσους για τους αλλοθρήσκους, ως συνωμοτούσα και εν τέλει ως ενεργούσα στην Επανάσταση. Εν τούτοις, ξαναγυρνώντας στα 1833, τα διακυβεύματα και τα ζητήματα που ανακύπτουν είναι πολλά. Στο νεοσύστατο πλαίσιο του εθνικού κράτους, υπάρχουν αγκυλώσεις που συνιστούν εμπόδιο στη νέα κατάσταση. Η πρόσδεση του Πατριαρχείου στην οθωμανική αυτοκρατορία γίνεται αντικείμενο συζήτησης αλλά και εσωτερικής διένεξης στα πρώτα χρόνια του εθνικού κράτους. Ο Π. Σούτσος δεν διστάζει να γράψει στον *Ήλιο* στις 30 Ιουνίου 1833:

«Ο αρχηγός της θρησκείας, «ο πατριάρχης», είναι δούλος της Οθωμανικής εξουσίας»²³⁰
(1833)

Η δεκαετία του 1830 συνιστά μια περίοδο κατά την οποία ο θεμελιώδης και ακλόνητος θεσμός της Εκκλησίας αναπροσαρμόζεται στα εθνικά δεδομένα. Άλλωστε, ο εθνικισμός προσφέρει μια ανθρωποκεντρική νοηματοδότηση του κόσμου, και αυτό

²²⁹ Αλέξανδρος Σούτσος, *Ποιητικόν Χαρτοφυλάκιον*, 15.

²³⁰ *Ήλιος*, 11.

συνιστά μια τεράστια αλλαγή στον τρόπο αντίληψης των ανθρώπων ο οποίος οριζόταν με θρησκευτικούς όρους. Όπως είναι εύλογο, αυτή η προσαρμογή είναι μια διαδικασία αρκετά πολύπλοκη και βίαιη, η οποία οδήγησε σε κάθετη ρήξη με τις παραδοσιακές μορφές κοινωνικής συγκρότησης. Στην ουσία έχουμε την προσπάθεια καθιέρωσης ενός ευρωπαϊκού εκκοσμικευμένου κράτους, πάνω σε προϋφιστάμενες παραδοσιακές δομές, στις οποίες η θρησκεία διαδραμάτιζε πρωταγωνιστικό ρόλο, αφού λειτουργούσε ως κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο αναφοράς καθ' όλη την προηγούμενη περίοδο²³¹. Σε αυτήν την προσπάθεια εκκοσμίκευσης, η εκκλησιαστική πολιτική της Αντιβασιλείας πυροδότησε μεγάλες αντιδράσεις, αφού το κλείσιμο των μοναστηριών αλλά και κυρίως η ανακήρυξη του αυτοκέφαλου της ελλαδικής Εκκλησίας διατάραξαν την κανονικότητα του παραδοσιακού κόσμου.

²³¹ Πολύκαρπος Καραμούζης, *Κράτος, εκκλησία και εθνική ιδεολογία στη νεώτερη Ελλάδα: κλήρος, θεολόγοι και θρησκευτικές οργανώσεις στο μεσοπόλεμο*, Διδακτορική διατριβή Πάντειο Πανεπιστήμιο, τμ., Κοινωνιολογίας Αθήνα, 2004, 386.

2. Παρόν

«Η προς την μνήμην των πατέρων ευλάβεια είναι αίσθημα ιερόν • αλλ' ουαί εις τας γενεάς όσαι, αντί να γίνωσι τέκνα των ιδίων έργων, προτείνουνσιν αδιακόπως τα πατρικά δικαιώματα [...] Το παρελθόν, όσον ένδοξον και αν υπήρξε, ζωή δεν είναι • ζωή είναι το ενεστώς και το μέλλον, τα δε έθνη όσα συνείθισαν να αποβλέπωσι προς τα οπίσω μάλλον ή προς τα εμπρός, δεν προκόπτουσιν, αλλά ναρκούνται»¹.

Στην ενότητα αυτή εξετάζουμε τη συνάντηση των Σούτσων με το παρόν. Ανεξάρτητα από το έντονο ενδιαφέρον τους για το παρελθόν, οι Σούτσοι, ως άνθρωποι του καιρού τους, ζουν, βιώνουν, αντιδρούν έντονα στις προκλήσεις του παρόντος. Ευρισκόμενοι μάλιστα σε μια μεταβατική στιγμή της ιστορίας, αισθάνονται την ανάγκη να διαδραματίσουν ενεργό ρόλο στις προκλήσεις της οθωνικής κοινωνίας. Μελετάμε την οπτική τους πάνω στη δομή της νεοσυσταθείσας, εθνικής κοινωνίας και στις ομάδες που ερίζουν για την εξουσία. Επίσης, καταγράφουμε την πρόσληψη του παρόντος στο έργο τους και κυρίως την επίδραση στην έννοια εθνική ταυτότητα. Αυτή η ενότητα εστιάζει σε δύο γεγονότα τα οποία απασχόλησαν τον δημόσιο λόγο στην υπό εξέταση περίοδο, αποτέλεσαν αντικείμενο εσωτερικής διαμάχης και διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην κατάδειξη της ετερογένειας της υπό συγκρότησης εθνικής ταυτότητας. Το πρώτο γεγονός είναι η ανακήρυξη του Αυτοκέφαλου της ελλαδικής εκκλησίας και το δεύτερο η διαμάχη αυτοχθόνων-ετεροχθόνων που διεξήχθη στο πλαίσιο της Συντακτικής Εθνοσυνέλευσης.

Η αποκρυστάλλωση του ελληνικού εθνικισμού στο αλυτρωτικό σχήμα που γνωρίζουμε επηρεάζεται από αυτά τα συγκεκριμένα, ιστορικά συμβάντα τα οποία επενεργούν στη διαμόρφωσή των ιδεών. Τα δυο αυτά γεγονότα που απασχόλησαν την κοινή γνώμη υπήρξαν καταλυτικά διότι αφενός έγιναν το έναυσμα για την εμφάνιση του αντιδυτικισμού στον δημόσιο λόγο και αφετέρου συνέβαλαν στη διαμόρφωση ενός

¹ Κ. Παπαρρηγόπουλος, «Λόγος εκφωνηθείς κατά το μνημόσυνον το τελεσθέν την 2 Φεβρουαρίου, 1870 εν τη Εκκλησία της Αγίας Ειρήνης, υπέρ αναπαύσεως της ψυχής του εν μακαρία τη λήξει Αλεξάνδρου Γ. Σούτζου», στο, *Ο εν Αθήναις προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων Σύλλογος. Έκθεσις των πεπραγμένων από της συστάσεως αυτού μέχρι τούδε. 17 Απριλίου 1869 - 31 Δεκεμβρίου 1871*, Αθήνα, 1872, 110

διευρυμένου σχεδίου για το ελληνικό έθνος, αυτό μιας εθνικής αυτοκρατορίας με οικουμενικό πνεύμα, προσανατολισμένης προς την Ανατολή, και όχι προς την Δύση.

Η ανακήρυξη του Αυτοκέφαλου της ελλαδικής εκκλησίας είναι μια ενέργεια η οποία λειτούργησε ως ταυτοτική του προσανατολισμού που θα λάμβανε το ελληνικό κράτος. Στην πραγματικότητα, πρόκειται για μια κίνηση η οποία παραπέμπει στην «δεοντολογική ή παραγγελματική λειτουργία της ιδεολογίας. Πρόκειται για μια ενέργεια που εικονογραφεί το πώς πρέπει να είναι ο κόσμος» από τη στιγμή που θεσπίζεται το εθνικό κράτος². Παράλληλα, μέσα από το πρίσμα των Σούτσων, και κυρίως μέσα από τις διακυμάνσεις των αντιδράσεών τους, διαβλέπουμε τον αντίκτυπο της επίσημης κρατικής και πολιτικής ιδεολογίας αλλά και του θρησκευτικού της περιεχομένου.

Από την άλλη πλευρά, η διαμάχη αυτοχθόνων-ετεροχθόνων είναι αποκαλυπτική ως προς τις αντινομίες της εθνικής ταυτότητας, διότι καταδεικνύει τις ρίζες της ετερογένειας της εθνικής ταυτότητας, που θα καλυφθούν κάτω από το πέπλο της παπαρρηγοπούλειας ιστορικής εκδοχής αλλά και από την ενοποιητική δύναμη της Μεγάλης Ιδέας. Εντούτοις, η υπόρρητη διαμάχη θα συνεχίσει να υφίσταται και να προβάλλεται με κάθε δυνατή ευκαιρία.

Η ανακήρυξη του Αυτοκέφαλου της ελληνικής εκκλησίας

Στις 23 Ιουλίου 1833, η βαυαρική Αντιβασιλεία, στο όνομα του Όθωνα, ο οποίος αναφέρεται ως «ελέω Θεού Βασιλεύς της Ελλάδος», καταθέτει με νομοθετική πράξη την Διακήρυξη «περί της ανεξαρτησίας της Ελληνικής Εκκλησίας». Στο άρθρο 1 διαβάζουμε: «Η ορθόδοξος Ανατολική Αποστολική Εκκλησία του Βασιλείου της Ελλάδος, εν Πνεύματι μη αναγνωρίζουσα άλλην κεφαλήν, παρά τον Θεμελιωτήν της Χριστιανικής πίστεως τον Κύριον και Σωτήρα ημών Ιησούν Χριστόν, κατά δε το διοικητικόν μέρος έχουσα αρχηγόν τον Βασιλέα της Ελλάδος, είναι Αυτοκέφαλος και ανεξάρτητος από πάσης άλλης

² Παντελής Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία*, 44: «Θέσπιση συγκεκριμένων κανόνων, αιτημάτων και τρόπων συλλογικής συμπεριφοράς, που είναι σε θέση να οδηγήσουν τα κοινωνικά υποκείμενα σε στρατηγικές προσαρμογής της πραγματικότητας στα δεδομένα της ιδεολογίας».

εξουσίας φυλαττομένης απαραχάρακτου της δογματικής ενότητας, κατά τα παρά πάντων των ορθοδόξων Ανατολικών Εκκλησιών ανέκαθεν πρεσβευόμενα»³.

Η ανακήρυξη του Αυτοκέφαλου της ελλαδικής εκκλησίας ως μία από τις πρώτες πράξεις της Αντιβασιλείας είναι δηλωτική της δομικής σημασίας της για τους Βαυαρούς⁴. Στην πραγματικότητα, πρόκειται για μια άμεση ενέργεια, σχεδόν πραξικοπηματικού χαρακτήρα, η οποία αιφνιδίασε και κατέστησε σαφές ότι το κράτος είναι πλέον ο φορέας που δύναται να επιβάλλει ακαριαία και άμεσα την θέλησή του.

Παράλληλα, πρόκειται για μια κίνηση δηλωτική του προσδιορισμού που επιλέγεται από την Αντιβασιλεία για το ελληνικό έθνος. Με τη δημιουργία, λοιπόν, της ελλαδικής Εκκλησίας από το ελληνικό κράτος, η ίδια γίνεται κρατικός θεσμός, απόλυτα ελεγχόμενος από την κρατική εξουσία. Αποκτά καταστατικό λειτουργίας και αναγνωρίζει ως κεφαλή της το Βασιλιά, ο οποίος, ως εντεταλμένος του θεού, επιλέγει τους Επισκόπους της αρεσκείας του⁵. Πρόκειται για μια ενέργεια η οποία έχει ως στόχο την εκκοσμίκευση και την υπαγωγή της θρησκευτικής εξουσίας στην πολιτική⁶.

Παράλληλα, λειτουργεί και ως μια ενέργεια πειθάρχησης στην έννοια του κράτους και μολονότι η ίδια η εκκλησία ως θεσμός φαίνεται να προσαρμόζεται γρήγορα στο νέο πλαίσιο μια μεγάλη μερίδα της κοινωνίας βιώνει αυτήν την ενέργεια ως απειλή. Αυτό συμβαίνει διότι το Αυτοκέφαλο βιώνεται ως μια κίνηση παραβίασης της παραδοσιακής τάξης η οποία διαταράσσει την κανονικότητα. Με άλλα λόγια η ανακήρυξη του Αυτοκέφαλου γίνεται αντιληπτή ως μία απειλή προς την ορθοδοξία

³ Φ.Ε.Κ. 23 Ιουλίου/4 Αυγούστου 1833, αρ. 23, τευχ.Α'σ 169-174.

⁴ Το βασιλικό διάταγμα του 1833 με το οποίο ανακηρύχθηκε αυτοκέφαλη η Εκκλησία της Ελλάδος με την ανακήρυξη του βασιλιά: ως αρχηγού της Εκκλησίας, υπήρξε έργο του Mauger που επιτελέστηκε και με τη βοήθεια του Φαρμακίδη. Για την ανακήρυξη του Αυτοκέφαλου βλ., John Petropoulos, *Πολιτική και Συγκρότηση Κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο* ·Παρασκευάς Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία: οι περιπέτειες μιας σχέσης. Από το "ελλαδικό" στο βουλγαρικό σχίσμα*, Ηράκλειο, 2002· , Πολύκαρπος Καραμούζης, *Κράτος, εκκλησία και εθνική ιδεολογία*, 386· Τάσος Αναστασιάδης, «(Αν)ίερη γη: Ηθική και πολιτική οικονομία των ορθόδοξων μοναστηριών στο σύγχρονο ελληνικό κράτος», στο *Μοναστήρια, οικονομία και πολιτική από τους μεσαιωνικούς στους νεώτερους χρόνους*, επιμ. Ηλίας Κολοβός, Ηράκλειο, 2011·

⁵ Πολύκαρπος Καραμούζης, , *Κράτος, εκκλησία και εθνική* , 386.

⁶ «Η εκκοσμίκευση σε παραδοσιακές κοινωνίες που μετασχηματίζονται μέσα από διαδικασίες αστικού εκσυγχρονισμού γίνεται κατανοητή ως διάκριση του πολιτικού από το θρησκευτικό πεδίο» στο, Δημήτριος Σταματόπουλος, «Η Εκκλησία ως Πολιτεία: Αναπαραστάσεις του Ορθόδοξου Μιλλέτ και το Μοντέλο της Συνταγματικής Μοναρχίας Δεύτερο Μισό 19ου αι.», *Μνήμων*, τ.23, Αθήνα, 2001: 183-220, 183.

«Ο Κλήρος της ελευθερωμένης Ελλάδας δεν χρεωστεί πλέον να γνωρίζη εκκλησιαστικόν αρχηγόν του τον πατριάρχη της Κωνσταντινουπόλεως ενόσω η Κωνσταντινούπολις μένει μολυσμένη από την καθέδρα του άνομου τυράννου» . ⁷(1833)

Εκτός από την ανακήρυξη του Αυτοκέφαλου, η εκκλησιαστική πολιτική των Βαυαρών περιλαμβάνει το διάταγμα για το κλείσιμο των μοναστηριών⁸ και την καθιέρωση της ανεξιθρησκίας. Το αλλόδοξο του βασιλιά αλλά και η έλευση δυτικών ιεραπόστολων δυναμιτίζουν περισσότερο την ατμόσφαιρα. Ειδικότερα, το κλείσιμο των μοναστηριών⁹ υπήρξε μια κίνηση η οποία θεωρήθηκε ευθεία βολή προς τις τοπικές ελίτ, και αυτό διότι οι προεστοί των τοπικών κοινοτήτων είχαν πάντοτε σημαντικό μερίδιο στη διαχείριση των μοναστηριακών γαιών¹⁰. Με αφορμή το κλείσιμο των μοναστηριών

⁷ Αθηνά, 19 Ιουλίου 1833.

⁸ Μετά από μια σειρά βασιλικών διαταγμάτων που δημοσιεύτηκαν μεταξύ 1833-1836, από τα 600 μοναστήρια που είχαν βρεθεί στην ελληνική επικράτεια παρέμειναν μόνο 151. Σύμφωνα με τον Μάουρερ, το ¼ των εδαφών του ελληνικού βασιλείου ήταν κτήματα των μονών και των ναών, οι μοναχοί αριθμούνταν σε 8000 και τα εισοδήματά τους σε 2.149.980 δραχμές. Στο, Γεώργιος Λουδοβίκος φον Μάουρερ, *Ο Ελληνικός Λαός*, τ. Β΄ 23, 53-54. Για το μοναστηριακό ζήτημα, βλ., Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, *Η Μεσσηνιακή Εξέγερση του 1834. Αντιπολίτευση του ρωσικού κόμματος στην αντιβασιλεία του Όθωνος*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1984· John Petropoulos, *Πολιτική και Συγκρότηση Κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο · Χρήστος Γιανναράς, Ορθοδοξία και Δύση στη νεώτερη Ελλάδα*, Αθήνα, 1999· Γεώργιος Εμμανουήλ Προύζος, *Το μοναστηριακό ζήτημα στο ελεύθερο ελληνικό κράτος κατά την περίοδο της Αντιβασιλείας του Όθωνα (1833-1835)*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεολογική Σχολή, Τμήμα Θεολογίας, 2010.

⁹ Charles Frazee, *The Orthodox Church and Independent Greece*, 89-125.

¹⁰ Η δήμευση της μοναστηριακής περιουσίας υπήρξε μια κοινή ευρωπαϊκή πρακτική από τη Γαλλική Επανάσταση και μετά: «Στη διάρκεια του α΄ τρίτου του 19ου αι., η δεύτερη εποχή “ομολογιοποίησης” είχε ξεκινήσει στον απόηχο της Γαλλικής Επανάστασης, και η δήμευση των μοναστηριακών γαιών δεν ήταν καθόλου ασυνήθιστη στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Η Αυστρία του Ιωσήφ Β΄ είχε ήδη θεσμοθετήσει ένα Εκκλησιαστικό Ταμείο, χρηματοδοτούμενο από τη δήμευση των μοναστηριακών περιουσιών το 1782. Η Γαλλία και η ιταλική χερσόνησος έκαναν επίσης παρόμοια βήματα μετά τη Γαλλική Επανάσταση. Το 1834, η Πορτογαλία και το Βέλγιο είχαν επίσης δημεύσει τις μοναστηριακές περιουσίες και είχαν καταργήσει το αναπαλλοτρίωτο καθεστώς των περιουσιών τους. Η Ισπανία ακολούθησε το 1836. Ως εκ τούτου, δεν αποτελεί καθόλου έκπληξη το γεγονός ότι μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους (1830), οι μεταρρυθμιστές της ελλαδικής εκκλησίας, οι ανερχόμενες κρατικές ελίτ και οι Βαυαροί ειδικοί που είχαν αναλάβει την οργάνωση του νέου κράτους —η πατρίδα των οποίων είχε, άμεσα ή έμμεσα, ζήσει τις μεταρρυθμίσεις του Ιωσήφ και του Ναπολέοντα— όλοι συμφωνούσαν στην ανάγκη να δημεύσουν τις μοναστηριακές γαίες προς όφελος εκπαιδευτικών και θρησκευτικών μεταρρυθμίσεων, αλλά και με στόχο την ανάπτυξη της οικονομίας. Εντούτοις, η εκκοσμίκευση των μοναστηριακών περιουσιών δεν ολοκληρώθηκε ποτέ στο σύγχρονο ελληνικό κράτος. Τα μοναστήρια συνέχισαν να υπάρχουν και να κατέχουν σημαντικές περιουσίες. Ο λόγος είναι ότι από την πρώτη δήμευση μοναστηριακών γαιών το 1833 μέχρι και σήμερα (το πιο πρόσφατο εγχείρημα νομοθετικής ρύθμισης έλαβε χώρα το 1987), για τον έλεγχο των μοναστηριακών περιουσιών στην Ελλάδα συγκρούστηκαν τρεις ομάδες, χωρίς καμία από αυτές να κατορθώσει να αποκτήσει αποκλειστικό μονοπώλιο στις μοναστηριακές γαίες: οι νέες κρατικές ελίτ που προέκυψαν από την εκκοσμίκευση (σε κεντρικό ή τοπικό επίπεδο), τα μοναστήρια, και η εκκλησιαστική ιεραρχία (επίσκοποι). Η ιστορία της μοναστηριακής γαιοκτησίας στην Ελλάδα μπορεί να κατανοηθεί με τους όρους της παραπάνω τριπλής ανταγωνιστικής σχέσης, όχι με τους όρους μιας απόλυτης γενίκευσης που αφορά την αντίθεση μεταξύ Εκκλησίας και Κράτους όπως γίνεται συνήθως.» στο, Τάσος Αναστασιάδης, «(Αν)ίερη γη», 262.

χύθηκε πολύ μελάνι στον Τύπο¹¹ αλλά και η αντιπολίτευση οργάνωσε πολλές εκδηλώσεις διαμαρτυρίας.

Η εκκλησιαστική πολιτική των Βαυαρών έβγαλε στην επιφάνεια τις αντιφάσεις που υπήρχαν στην αντίληψη των ανθρώπων για την έννοια του κράτους. Παράλληλα, έγινε η αφορμή για να αναδειχθεί άμεσα ο αντιπολιτευτικός λόγος ο οποίος συσπειρώνεται γύρω από το σύνθημα της απειλής της ορθοδοξίας.

Επιστρέφοντας στο Αυτοκέφαλο, το οποίο είναι και η σημαντικότερη θεσμική ενέργεια της εκκλησιαστικής πολιτικής των Βαυαρών, γίνεται αντιληπτό ότι δεν πρόκειται μόνο για μια θρησκευτική διαμάχη αλλά για μια πολιτική διαμάχη που καταδεικνύει τις ιδεολογικές ζυμώσεις στο πλαίσιο του ελληνικού εθνικισμού. Η βίωση αυτού του γεγονότος αλλά και των υπολοίπων εκκλησιαστικών μέτρων δίνει αφορμή να αναδυθεί ένας διχαστικός δημόσιος λόγος. Έτσι, έχουμε από τη μια ένα στρατόπεδο που αντιλαμβάνεται αυτήν τη διαδικασία ως ιδιότυπο, αν και άτυπο, σχίσμα με το Πατριαρχείο αλλά και ένα άλλο στρατόπεδο το οποίο την ερμηνεύει ως υποταγή της Εκκλησίας στο νέο κράτος, στην επίσημη βούληση του ανεξάρτητου «έθνους».

Για τους ανθρώπους που τάχθηκαν υπέρ της ανεξαρτητοποίησης από το Πατριαρχείο, το Αυτοκέφαλο ήταν μια συνειδητή προσπάθεια ιδεολογικής και πολιτικής αποκοπής από τον παλαιό οθωμανικό κόσμο αλλά παράλληλα και μία απαξίωση του ίδιου του Πατριαρχείου¹². Η ανακήρυξη του Αυτοκέφαλου από την πλευρά του κράτους συνιστά ταυτόχρονα και μια απόπειρα πολιτικού και ιδεολογικού ελέγχου πάνω στην εκκλησιαστική εξουσία. Είναι μια ενέργεια που οριοθετεί τη σχέση μεταξύ έθνους-κράτους και Εκκλησίας χωρίς να φτάνει ποτέ στην ρήξη· δεν παύει όμως να είναι μια σαφής δήλωση ότι το έθνος πλέον ορίζεται πολιτικά, και όχι θρησκευτικά.

¹¹ Ενδεικτικά αναφέρουμε: «Η εφημερίδα "Αθηνά", αναφερόμενη στα μέτρα της Αντιβασιλείας, σχετικά με τα μοναστήρια, υπενθύμιζε ότι κατά τη βυζαντινή περίοδο τα μοναστήρια είχαν συντελέσει στην πτώση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Τα τελευταία τα θεωρούσε "καταγώνια της οκνηρίας και της παραλυσίας"» στο, Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, *Η Μεσσηνιακή Εξέγερση του 1834*, 210.

¹² Σύμφωνα με τον Π. Ματάλα ο κόσμος αυτός ήταν: «κληρονόμος των ιδεών του δυτικόφιλου κοραϊκού διαφωτισμού ερμήνευε την Επανάσταση ως μια εξέγερση που στρεφόταν όχι μόνο εναντίον της "ξένης" οθωμανικής εξουσίας, αλλά και εναντίον της δεμένης με αυτήν πατριαρχικής εξουσίας, δηλαδή ως μια ρήξη της φαντασιακής κοινότητας στο, Παρασκευάς Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία*.

Οι Σούτσοι, ως δρώντα πολιτικά πρόσωπα, θα ασχοληθούν με την εκκλησιαστική πολιτική των Βαυαρών εκτενώς. Για άλλη μια φορά οι Σούτσοι θα πάρουν άμεσα θέση στο ζήτημα του Αυτοκέφαλου και για άλλη μια φορά θα την μεταβάλουν στο πέρασμα του χρόνου. Αυτό το μοτίβο «ασυνέπειας» τόσο των αδελφών Σούτσου αλλά και πολλών άλλων λογίων της εποχής είναι απότοκο όχι κάποιου είδους αριβισμού ή καιροσκοπισμού αλλά της ευμετάβλητης και πυκνής εποχής τους¹³. Έτσι, τα πρώτα χρόνια της ζωής του ελληνικού βασιλείου θα υπερασπιστούν μέσα από τα κείμενα τους το Αυτοκέφαλο της ελληνικής εκκλησίας αλλά και τον εκσυγχρονισμό του Κλήρου, ακολουθώντας τις επιβιώσεις του δυτικόφιλου κοραϊκού Διαφωτισμού, αλλά με την πάροδο του χρόνου θα μετατοπιστούν προς διαφορετικές θέσεις:

«Η Θρησκεία, το μεγαλύτερο μέσον του φωτισμού, ο μεγαλύτερος χαλινός των εγκλημάτων! Η θρησκεία η παραμυθητική ράβδος εις τον απηυδισμένον οδοιπόρον της ζωής! Ο άνθρωπος εμβαίνει εις την γην χωρίς να γνωρίζει πόθεν εξερχόμενος από την γην χωρίς να γνωρίζει πότε, αναχωρών από την γην χωρίς να γνωρίζει πού, ο άνθρωπος αφ' εαυτού κλίνει τον τράχηλον του εις τον μυστηριώδη ζυγόν της θρησκείας· αλλ' όσον η θρησκεία είναι δύναμις μεγάλη κοινωνική, κατά τόσον πρέπει τα όργανά της να είναι περιορισμένα και να μην επεκτείνονται εις κοσμικάς υποθέσεις· δεν γνωρίζω τυραννίαν μεγαλυτέραν παρ' εκείνην, καθ' ην τα όργανα της θρησκείας είναι συγχρόνως όργανα της εξουσίας· δεν γνωρίζω τυράννους μεγαλυτέρους παρ' εκείνους, οίτινες συνενώνουν εις την κεφαλήν των την τιάραν με το διάδημα· εις μάτην οι πολίται διαμαρτύρονται κατά τυράννων ενδυομένων την πανοπλίαν του θεού.

Η υπέρτατη λοιπόν Αρχή, σύμφωνος με τας ιδέας όλης της φωτισμένης Ευρώπης, σύμφωνος με την γνώμη όλων των πεπαιδευμένων Ελλήνων, διατάττει: “Να διατηρηθώσι τα όρια μεταξύ της πολιτικής αρχής και της ιερατικής, και αυτή να μη παρεμβεί εις πολιτικά, και αστικές υποθέσεις [...] ο διορισμός εις τα εκκλησιαστικά υπουργήματα, και η άδεια της χειροτονίας των ιερέων και των διακονών να είναι δικαίωμα της εξουσίας. Η Ελλάς σήμερον έγεινεν ανεξάρτητος· αλλ' ο αρχηγός της θρησκείας μας, ο πατριάρχης, είναι δούλος της Οθωμανικής εξουσίας αι αποφάσεις της

¹³ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει και ο Γ. Βελουδής: «Αυτοί [Οι Σούτσοι] ήταν η εποχή τους» στο, Παναγιώτης Σούτσος, *Ο Λέανδρος* [1834], εισαγωγή και φιλολογική επιμέλεια, Γιώργος Βελουδής, Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, 1996, 41.

θηρσκειάς της κοινωνικής αυτής μεγάλης δυνάμεως πρέπει να εκτελώνται εις ημάς τους ανεξάρτητους Έλληνας γραφόμενα απο χείρας αλυσοδέτους; Η Ελλάς δεν πρέπει να συστήσει Σύνοδον ανεξάρτητον, ήτις να αποφασίζει περί όλων των εκκλησιαστικών υποθέσεων, ή ανεξάρτητοι κατά το φαινόμενον πρέπει να υπακούωμεν εις όσα ο Σουλτάνος ή άλλος πλησίον του Σουλτάνου υπαγορεύει εις τον Πατριάρχην μας;»¹⁴ (1833}

Πάντοτε στο πλαίσιο της διαφωτιστικής παράδοσης, αρχικά βλέπουμε να ασκούν κριτική στην έλλειψη παιδείας του Κλήρου. Η κριτική περί αμάθειας του Κλήρου φαίνεται να είναι ένας κοινός τόπος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Έτσι, στην *Ελληνική Νομαρχία* αναφέρεται το εξής: «Ας με συμπαθήσει ο αναγνώστης δια την υπερβολήν του λόγου, ωσάν όπου όλοι οι ιερείς, εξαιρώντας, ως προείπον, τινάς, μόλις σπουδάζουν ολίγον τα γραμματικά και κανείς δεν γνωρίζει ούτε την λέξιν "επιστήμη"¹⁵». Η ανάγκη για ιερείς μορφωμένους συνιστά ένα αίτημα του νεωτερικού κράτους, και εύλογα διατυπώνεται από τον Σούτσο, στον αξιακό κώδικα του οποίου άλλωστε η μόρφωση καταλαμβάνει πρωτεύουσα θέση:

«Ο Κλήρος μας έχει χρειάν εκπαιδεύσεως, ο Κλήρος εν γένει εκπροσωπεί εις την γην τον πανάγαθον και πάνσοφον δημιουργόν πρέπει λοιπόν εις τα χείλη του να είναι λόγοι σοφίας, εις την καρδίαν του να εμφωλέψη εντός αρετή, και εις το σώμα του να κοιμώνται τα πάθη· ιερώτερον δε εις τα όμματα μας δεν είναι παρά ιερεύς ενάρετος· η αρετή εκπροσωπούμενη τότε δι' ιερατικού τύπου γίνεται ιερωτέρα έτι· βδελυκτότερον ον εις τα όμματά μας δεν είναι παρά ιερεύς έμπλεος παθών ταραχής και διαφθοράς· ταπεινώνει την μεγαλειότητα του θεού ο αισχρός αντιπρόσωπος του, και καταστρέφει όλον το μαγευτικόν της αοράτου Υπέρτατης δυνάμεως»¹⁶.(1833)

Αυτή η αντίδραση των Σούτσων στα 1833 τόσο αναφορικά με το Αυτοκέφαλο όσο και για την ανάγκη εκσυγχρονισμού του Κλήρου είναι μια αντίδραση στο πλαίσιο της δυτικής, διαφωτιστικής ιδεολογίας στην οποία οι δύο αδελφοί έχουν εντρυφήσει στη νεότητά τους. Άλλωστε, ο Διαφωτισμός υπήρξε μια κοσμική κοσμοαντίληψη η οποία διαχώριζε και οριοθετούσε τη σχέση Εκκλησίας-κράτους. Στο εθνικό πλαίσιο η

¹⁴Ήλιος, 11.

¹⁵ Για την κριτική της εκκλησιαστικής παιδείας, βλ. Ανωνύμου του Έλληνο, *Ελληνική Νομαρχία, ήτοι Λόγος περί ελευθερίας*, εισαγωγή Γ Βαλέτα, Αθήνα, 1982, 164 .

¹⁶ Ήλιος, 11

εκκλησιαστική πολιτική έχει ως στόχο η Εκκλησία να σταματήσει να ελέγχει δικαστικά και εκπαιδευτικά θέματα όπως συνέβαινε μέχρι τότε¹⁷. Μέρος της εκσυγχρονιστικής προσπάθειας ήταν να υπαχθεί ο Κλήρος και οικονομικά στην κρατική εξουσία¹⁸, αίτημα που διατυπώνει ρητά και ο Π. Σούτσος στην εφημερίδα *Ήλιος* το 1833:

«Ο Ήλιος παρέστησε την ανάγκην του να παύσει ο Κλήρος με τον δίσκον εις χείρας να ψωμοζητεί, και ότι πρέπει να πληρώνεται παρά της Αρχής. Οι ιεράρχαι μας έπαθαν και αυτοί υπέρ της πατρίδος, και υπήρξαν οι πρωτομάρτυρες του αγώνος, ο αγών εστεφανώθη με λαμπράν επιτυχίαν, είναι δίκαιον η Υπερτάτη Αρχή να επαναγάγη, ως υπεσχέθη δια της Επιτροπής, τον Ελληνικόν Κλήρον εις την επί των αυτοκρατόρων αξιοπρέπειαν του όσαι τιμαί, όσαι περιθάψεις προς αυτόν αποδοθώσι, θέλουν ευχαριστήσκει όση, εθνικήν μας φιλοτιμία¹⁹». (1833)

Η ιδέα της ανεξαρτησίας της Εκκλησίας δεν ήταν καινούρια. Το αίτημα για ανεξαρτητοποίηση της ελλαδικής Εκκλησίας είχε διαμορφωθεί ήδη με την έκρηξη της Επανάστασης αφού η εκκλησιαστική εξάρτηση της Ελλάδας από ένα Πατριαρχείο που βρισκόταν κάτω από την οθωμανική εξουσία μπορούσε να βλάψει τον αγώνα. Άλλωστε, στην πράξη η Επανάσταση είχε κόψει κάθε δεσμό με το Πατριαρχείο από την στιγμή που αγνόησε τον αφορισμό. Εντούτοις, η ριζοσπαστικότητα της Επανάστασης ήταν μια εντελώς διαφορετική συνθήκη από αυτήν της συγκρότησης κράτους· στην συγκυρία της θέσπισης του κράτους τα αιτούμενα ήταν διαφορετικά, και η απόσχιση από το Πατριαρχείο έφερε και πολλά άλλα σημανόμενα.

¹⁷ Σπάρτη Μαραγκού-Δρυγιαννάκη, *Η Φιλορθόδοξος Εταιρεία και η μεταστροφή της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής προς τη Ρωσία*, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 1995.

¹⁸ «Στο θέμα τού αυτοκέφαλου της Εκκλησίας, [ο Ήλιος] παρουσιάζει τα γεγονότα καθαρά από την σκοπιά της κυβέρνησης όχι μόνο δεν αμφισβητεί αλλά και υποστηρίζει ρητά την δημοκρατικότητα της διαδικασίας που ακολουθήθηκε (σύγκληση της συνέλευσης των αρχιερέων, 15 / 27 Ιουλίου 1833, η οποία επικύρωσε απλώς τις σχετικές αποφάσεις της κυβέρνησης), αγνοεί σχεδόν τις αντιδράσεις που προκάλεσαν τα μέτρα αυτά και παρουσιάζει τον Κλήρο και το έθνος ομόφωνους υποστηρικτές τούς. Μπορεί να υποστηριχτεί ότι η αντίθεση αυτή τού Ήλιου δεν εντάσσεται απλώς στην γενικότερη ιδεολογική συγκατάθεση στην πολιτική της Αντιβασιλείας ή στην επιχειρηματολογία με βάση την οποία οι φιλελεύθεροι δυτικοσπουδαγμένοι πολιτικοί και λόγιοι υποστήριξαν το αυτοκέφαλο και την οποία επαναλαμβάνει και ο Ήλιος· οφείλεται επιπλέον στο ότι η μεταρρύθμιση αυτή αποσκοπούσε, εκτός των άλλων, στην αποδυνάμωση τού «ρωσικού» κόμματος, του οποίου ο Ήλιος είναι διακηρυγμένος εχθρός. Απ' αυτή την άποψη, η εφημερίδα έχει ίσως έναν ακόμη λόγο να ταυτιστεί με την εξουσία στον τρόπο που η τελευταία χειρίστηκε το εκκλησιαστικό ζήτημα. Στο, Φουρναράκη Ελένη, *Η εφημερίδα Ήλιος του Παναγιώτη Σούτσου, 1833: Περιλήψεις, ευρετήρια, Ελένη Φουρναράκη*, ιδ'.

¹⁹ Ήλιος, 37.

«ωραία στάσις της Ελλάδος, αν από Κωνσταντινούπολιν έχει δικαίωμα ο Πατριάρχης να χαρίζει εις όσους προαιρείται τα μοναστήρια μας και εκ του Βυζαντίου να φορολογεί την ελευθέραν Ελλάδα! Επιθυμούμεν, καθώς το είπαμεν, Ελλάδα ελευθέραν από πάσαν τυραννίαν είτε θρησκευτικήν είτε λαϊκήν, θέλομεν Ελλάδα ανεξάρτητον καθ'όλα»²⁰.(1833)

Σε αντίθεση με αυτήν την πολιτικά φιλελεύθερη πρόσληψη του Αυτοκέφαλου από μια μεγάλη μερίδα των λογίων, ένα άλλο μεγάλο μέρος της ελλαδικής κοινωνίας αντιδρά διαφορετικά. Είναι γεγονός ότι αρκετοί από τους αυτόχθονες, από τους αγωνιστές της Επανάστασης αλλά και λόγιοι αισθάνονται αποξενωμένοι και χωρίς διακριτό κοινωνικό ρόλο στη νέα τάξη πραγμάτων. Η βαυαρική διοίκηση, οι επείσακτοι, δυτικοί θεσμοί και τα νέα ήθη δημιουργούν αμηχανία στον κόσμο της Επανάστασης ο οποίος βλέπει να παραγκωνίζεται και να διαψεύδονται οι ελπίδες του. Το Αυτοκέφαλο εκλαμβάνεται λοιπόν από αυτά τα στρώματα ως απειλή και ως συνωμοσία κατά της ορθοδοξίας, και η συνωμοσία είναι ένα ερμηνευτικό σχήμα απολύτως εύληπτο από το συγκεκριμένο ακροατήριο²¹.

Έτσι, στον αντίποδα της θετικής υποδοχής που είχε από τους δυτικο-αναθρεμμένους λόγιους, η ανακήρυξη του Αυτοκέφαλου από μία άλλη μερίδα της κοινωνίας εκλήφθηκε ως σχίσμα από την Ορθοδοξία. Έφερε στην επιφάνεια εγγεγραμμένες από το παρελθόν απειλές και στένεψε ξαφνικά τη φαντασιακή ευρύτητα του νέου έθνους. Ο αποκλεισμός του Πατριαρχείου από την πραγματικότητα του νέου κράτους σήμαινε και αποκλεισμό από την εν δυνάμει οικουμενική διάσταση που θα μπορούσε να λάβει το νέο έθνος. Το Αυτοκέφαλο «φρέναρε» την προσδοκία για μια ευρύτερη ορθόδοξη οικουμένη. Η απειλή κατά της ορθοδοξίας συνιστά για πολλούς απειλή κατά της επέκτασης. Η φιλορθόδοξη εκστρατεία βρίσκει την πολεμική της ιαχή στο σύνθημα της ενότητας της εκκλησίας η οποία θα είναι το όχημα για την επέκταση.

²⁰ Στο ίδιο, 28.

²¹ «η ίδια η προσπάθεια για θεσμική συγκρότηση της νεοελληνικής κοινωνίας σε πρότυπα αστικά, συναντούσε την αντίδραση των προεπαναστατικών κοινωνικών δομών, οι οποίες σαν κυματοθραύστης, απενεργοποιούσαν το ενδεχόμενο ενός πολιτικού φιλελευθερισμού κοινωνικής συγκρότησης, αναιρώντας κάθε προσπάθεια για ορθολογικό επαναπροσδιορισμό του δημοσίου χώρου» στο, Πολύκαρπος Καραμούζης, *Κράτος, εκκλησία και εθνική ιδεολογία*, 56.

Οι ίδιοι οι Σούτσοι το 1836, συναισθανόμενοι την αντίδραση της κοινωνίας στην ανακήρυξη του Αυτοκέφαλου, αναρωτιούνται:

«Αλλά ποια κεφαλή άνους διέταξεν ούτω τα της ημετέρας εκκλησίας· Εις την μικράν Ασίαν οι αδελφοί μας Έλληνες δεν θάπτουν ημάς αποθανόντας, επειδή μας θεωρούν ως αιρετικούς. Δεν ήτον άραγε τρόπος η Εκκλησία μας να διαμένει ως ήτον καθ' όλον τον αγώνα μας, πραγματικώς ανεξάρτητος, χωρίς να παύση εν ταυτώ του να συνδέει την ελευθέραν Ελλάδα με την δούλην, χωρίς να διάσχιση τας δύο ταύτας αδελφάς, προωρισμένας από την θείαν Πρόνοιαν εις μίαν και την αυτήν τύχην και συμβίωσιν , αν και η μία πρότερον της άλλης ήρχισε να βαδίζει, προς την ευδαιμονίαν της; Κατηργήθησαν αι Μοναί, και η κατάργησίς των, ενεργηθείσα με τόσην βιαιότητα και σκάνδαλον, επέφερε τουλάχιστον καμίαν ωφέλειαν εις την εκπαίδευσιν του έθνους;»²²(1836)

Το παραπάνω απόσπασμα, το οποίο γράφεται τρία χρόνια μετά την πανηγυρική διακήρυξη «η Ελλάς σήμερον έγεινεν ανεξάρτητος, αλλ' ο αρχηγός της θρησκείας μας, ο πατριάρχης, είναι δούλος της Οθωμανικής εξουσίας»²³, αποτυπώνει τη ρευστότητα των αντιλήψεων της κοινωνίας απέναντι στην αλλαγή του ρόλου της εκκλησίας στον νεωτερικό κόσμο του έθνους. Αυτή η τόσο διαφορετική σε σχέση με την προηγούμενη τοποθέτηση προέρχεται περισσότερο από έναν φόβο που υφέρπει ότι το εκκλησιαστικό ζήτημα ενδέχεται να αποβεί επιβλαβές για το εθνικό ζήτημα. Στην πραγματικότητα, για μια μεγάλη μερίδα του κοινωνικού σώματος η οποία επηρεάζεται από το ρωσικό κόμμα, το άρρητο όραμα για το ελληνικό έθνος αφορά σε μια μεγάλη ανατολική ορθόδοξη επικράτεια και το Αυτοκέφαλο συνιστά μια πράξη εχθρική σε αυτήν την προοπτική. Άλλωστε, το Οικουμενικό Πατριαρχείο οριζόταν πάντα από τρεις συντεταγμένες, την Οθωμανική Αυτοκρατορία, τη Ρωσία και την Ελλάδα, και συμβόλιζε μια προοπτική οικουμενικότητας.

Αυτό λοιπόν το ενδεχόμενο μιας οικουμενικής αυτοκρατορίας με κέντρο την Κωνσταντινούπολη φαίνεται να υπάρχει στη σκέψη μιας μερίδας της κοινωνίας, και για αυτόν τον λόγο η αποσκίρτηση από το Πατριαρχείο εκλαμβάνεται ως «αντεθνική»

²² Αλέξανδρος Σούτσος, *Ελληνική Πλάστιγξ*, 17

²³ *Ηλιος*, 11.

ενέργεια. Οι Σούτσοι, παρόλο που δεν βλέπουν ευνοϊκά τη ρωσική προστασία, παρόλο που έχουν υποστηρίξει το Αυτοκέφαλο, παρόλο που σατιρίζουν την αμάθεια του Κλήρου και αγωνίζονται για την ανάγκη υπαγωγής του στο κράτος, προβληματίζονται για το ενδεχόμενο αυτή η μονομερής ενέργεια να απομακρύνει το έθνος από την προοπτική μιας μεγάλης ορθόδοξης επικράτειας-αυτοκρατορίας υπό την πρωτοκαθεδρία του ιστορικά προεξάρχοντος ελληνικού εθνικισμού.

Το ζήτημα του Αυτοκέφαλου εγείρει ένα ακόμη θεμελιώδες ζήτημα για τον ελληνικό εθνικισμό. Οι άνθρωποι της εποχής τίθενται μπροστά σε ένα δίλημμα το οποίο πρόκειται να τους απασχολήσει για πολύ καιρό: το νέο ελληνικό έθνος ανήκει στην Ανατολή ή στη Δύση²⁴; Με άλλα λόγια το θέμα συνοψίζεται στο εξής: σε ποια σφαίρα επιρροής εγγράφεται το ελληνικό, ορθόδοξο έθνος στην δυτική ή στην ομόδοξη Ρωσία;. Η απάντηση στο δίλημμα επιφέρει συνέπειες όχι δογματικού χαρακτήρα αλλά στο ζήτημα του αλυτρωτισμού. Με άλλα λόγια η πραγματική ερώτηση που κρύβεται είναι ποια κατεύθυνση θα έχει η επέκταση του ελληνικού κράτους. Σταδιακά, αρχίζει να σχηματοποιείται η ιδέα ότι το συμφέρον του ελληνικού εθνικισμού είναι η επέκταση προς την Ανατολή, μια επέκταση όμως η οποία θα έχει θρησκευτικό-πολιτιστικό χαρακτήρα. Ο εξελληνισμός της Ανατολής θα βασιστεί στην ορθοδοξία και στην «πολιτισμική ανωτερότητα» που του έχει εξασφαλίσει η προνομιακή σχέση με την αρχαία Ελλάδα. Η έννοια ελληνική αυτοκρατορία σταδιακά συγκροτείται στη δεκαετία του 1830 και θα καθιερωθεί στο έργο των Σούτσων την επόμενη δεκαετία.

Σε αυτό το πλαίσιο μια μερίδα της κοινωνίας συσπειρώνεται γύρω από το σύνθημα «της απειλής της ορθοδοξίας» και επιδίδεται σε ένα κυνήγι μαγισσών ή αλλιώς «εχθρών της ορθοδοξίας». Βρισκόμαστε σε μια περίοδο θρησκευτικής έξαρσης στην οποία διαμορφώνεται μια εξωθεσμική θρησκευτικότητα, η οποία αμφισβήτησε τόσο την εξουσία του Όθωνα όσο και την επίσημη Εκκλησία (περίπτωση Παπουλάκου - Φιλορθοδόξου Εταιρίας)²⁵.

²⁴ Σύμφωνα με τον Π. Ματάλα: «Η ουσία της αντιπαράθεσης ήταν η ίδια η φαντασιακή συγκρότηση του ελληνικού έθνους που είχε μια πολύ άμεση πολιτική σημασία: το έθνος αυτό θα ανήκει στην Δύση ή στην Ανατολή, δηλαδή στην σφαίρα της Αγγλίας και της Γαλλίας ή σε αυτήν της Ρωσίας;» στο, Παρασκευάς Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία*, 50.

²⁵ Πολύκαρπος Καραμούζης, *Κράτος, εκκλησία και εθνική*, 387.

Για αυτήν την μερίδα ανθρώπων, το Αυτοκέφαλο, ο Καϊρής, οι ιεραπόστολοι καθολικοί ή προτεστάντες, το κλείσιμο των μοναστηριών²⁶ συνιστούν τους ορατούς κινδύνους. Ο περιορισμός του έθνους στο μικροσκοπικό βασίλειο συνιστά έναν άρρητο κίνδυνο. Βασικό σύνθημα της περιόδου είναι η έννοια: σχίσμα. Η διαρκής επίκληση του κινδύνου του σχίσματος, μιας εκκλησιαστικής έννοιας βαθιά συνδεδεμένης με την συλλογική συνείδηση, μετατοπίζει τους εχθρούς στη Δύση. Πρόκειται για μια εγγεγραμμένη μνήμη που ξαναξυπνά μέσα από τις διαδικασίες της εκκοσμίκευσης και φέρνει στο προσκήνιο αντιλήψεις που υπήρχαν πριν την Άλωση²⁷. Έτσι σε αυτό το πλαίσιο ο Σούτσος το 1839 διατυπώνει τον φόβο του για τον κίνδυνο που κυοφορούν όλες οι εν λόγω μεταρρυθμίσεις, εκείνον ενός σχίσματος μεταξύ «ελεύθερης» και «δούλης Ελλάδας»:

«Αλλέως φόβος πολὺς μήπως δια μεταρρυθμίσεων ουσιωδῶν και βιαίων δώσωμεν χώραν εις δογματικά σχίσματα και χωρίσαντες την Ελευθέραν Ελλάδαν εκ της δούλης , συστέλλωμεν εις στενότατα όρια το αρτιούστατον ημών Βασίλειον»²⁸.(1839)

Παράλληλα με τον φόβο για ακρωτηριασμό του οράματος της μεγάλης ανατολικής αυτοκρατορίας, το Αυτοκέφαλο ανασύρει στην ελληνική κοινωνία και φοβικά σύνδρομα απέναντι στις ξενικές επιδράσεις που εισβάλλουν βίαια στο νεοπαγές βασίλειο, φόβους και ανασφάλειες που οδηγούν σε θρησκόληπτες υπερβολές. Η δεκαετία του 1830 είναι η δεκαετία της θρησκευτικής έξαρσης. Οι Σούτσοι δεν χάνουν την ευκαιρία να στηλιτεύσουν τη θρησκοληπτική μανία που καταλαμβάνει τους συμπολίτες τους, και μάλιστα από την πένα τους δεν ξεφεύγει ούτε ο Φαναριώτης Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος.

²⁶«Ο τρόπος που η αντιβασιλεία έθεσε σε πράξη το σχίσμα θεωρήθηκε βάρβαρος· Σύμφωνα με τις απόψεις των ρωσόφρονων όταν έγινε η διάλυση των μοναστηριών, ακόμα και τα άλογα και τα κανδήλια κατασχέθηκαν και πωλήθηκε κάθε κινητό ακόμη και οι πόρτες, τα παράθυρα, τα μάνταλα και κατόπιν υποχρέωσαν στους μοναχούς να πάνε να δουλέψουν» δηλαδή, με το να λεηλατήσει η χριστιανική κυβέρνηση ότι σεβάστηκαν οι μουσουλμάνοι κλονίστηκε η θρησκευτική τήξη που αυτή καθαγίασε την Επανάσταση κι έφερε στην Ελλάδα την αντιβασιλεία . Για τους οπαδούς του ρωσικού κόμματος ο μοναχός δεν ήταν ο " πλούσιος κηφήνας όπως τον παρουσίαζαν, ούτε άχρηστο μέλος της κοινωνίας» θεωρούσαν ανεκτίμητη την αξία του ιδιαίτερο σε αραιοκατοικημένους και επισφαλείς συνθήκες έβρισκες στήριγμα και συμβουλή» στο, Σπάρτη Μαραγκού-Δρυγιαννάκη, *Η Φιλορθόδοξος Εταιρεία*.

²⁷ Παρασκευάς Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία*, 45-72.

²⁸ Αλέξανδρος Σούτσος, *Ο περιπλανώμενος ποιήματα εις άσματα τρία, Μενίπεια τις ποιήσεις και η Αγγελία*, Αθήνα, 1839, 161

«Ο θεοσεβέστατος όμως Πελοποννήσιος ζητεί και να την βαπτίση Φιλορθόδοξον , ζητεί και να τον μυρώση Αυτοχθονικόν ο ανεξίθρησκος λοιπόν Φαναριώτης αποδύεται μίαν πρωίαν τον παλαιόν Μαυροκορδάτο και κάμνων καλβινιστί τον σταυρόν του πηδά εκ της κλίνης πουφ εις την κολυμβήθραν της Φιλορθοδοξίας και δέχεται με κατάνυξιν το χρίσμα της Αυτοχθονίας. Και τότε είδετε εις την Βουλήν και εις την Δημοσιογραφίαν όλους τους φίλους του απαρνουμένους δώδεκα ετών δόγματα θρησκευτικά και υποτασσομένους εις Σχινάν τον θεολόγον και εις Οικονόμον τον εξ Οικονόμων και τότε είδετε τους ανθρώπους του τόπου καταστολίζοντας τας εσπερινάς συναναστροφάς του Μαυροκορδάτου»²⁹.(1845)

Η απόσχιση από το Πατριαρχείο ανασύρει από το συλλογικό υποσυνείδητο την αντίληψη ότι οι Προτεστάντες και οι Καθολικοί³⁰ (Όθωνας, Βαυαροί και ιεραπόστολοι) επιβουλεύονται την ορθοδοξία και συνιστούν πιο επικίνδυνους εχθρούς από τους μουσουλμάνους Οθωμανούς. Είναι βέβαιο ότι επιτείνεται η ανασφάλεια προς αυτήν την κατεύθυνση από το αλλόδοξο δόγμα του νέου βασιλιά.

«Πόση έσεται η χαρά του Ελληνικού λαού, ελέγετο εν αυτώ, εάν η θρησκεία, εις ην χρεωστεί την πολιτικήν του ύπαρξιν, την γλώσσαν των προγονών του και τα ολίγα του φώτα, ένωση αυτών και διά θείων δεσμών μετά της Αυτού Βασιλικής Υψηλότητος! Πόσον επαυξηθήσεται η αφοσίωσίς του, εάν δη μεθ' εαυτού εις τους ναούς του πουράνιου Πατρός τον επίγειον πατέρα προσφέροντα την αυτήν λατρείαν!»³¹(1839)

Στο παρακάτω απόσπασμα, ο Σούτσος περιγράφει το κλίμα τρομοκρατίας που επικρατεί σε σχέση με την εμφάνιση ξένων θρησκευτικών αποστολών στο ελληνικό κράτος. Είναι βέβαιο ότι ένα μεγάλο μέρος της κοινωνίας θεωρούσε ότι οι Βαυαροί εξυφαίνουν σχέδια προσηλυτισμού. Ο Α. Σούτσος, από την άλλη, επιδοκιμάζει τα αμερικανικά σχολεία που ιδρύονται στο ελληνικό κράτος και με ειρωνικό τρόπο σχολιάζει το μισαλλόδοξο κλίμα που επικρατεί στην αθηναϊκή πρωτεύουσα.

²⁹ Αλέξανδρος Σούτσος, *Ποιητικόν Χαρτοφυλάκιον*, 61.

³⁰ Επειδή ο Πάπας Ρώμης, ως διώκτης των Ελλήνων
Και θρησκομανής μονάρχης των θρησκομανών Λατίνων,
Εις αυτούς απαγορεύει Νύμφην Ελληνίδα,
ήτις μόνον τον Χριστόν λατρεύει

Αλέξανδρος Σούτσος, *Ο περιπλανώμενος · ποίημα λυρικών εις άσματα τέσσερα και Η Αγγελία* ,40

³¹ Στο ίδιο, ια'.

«Μ' όλον ότι κάμνω την αυγήν και την έσπεραν τακτικά την προσευχήν μου και ως κάλος ποιμένας Χριστιανός δεν έχω να φοβηθώ τον αφορισμόν της ιεράς μας Συνόδου, [...]

επίσης, σας εξομολογούμαι την αμαρτίαν μου ότι δεν βλέπω τον δάκτυλον του Σατανά εις τα Σχολεία των Αμερικανών. Αν λοιπόν, το πιστεύετε, κατ' αυτά, ευρεθείς μεταξύ λογίων τινών υπηρετησάντων απ' αρχής εις τον ελληνικόν αγώνα, ετόλμησα να προφέρω όχι μίαν περίοδον, όχι μίαν φράσιν, άλλα μίαν μόνην λέξιν υπέρ των αμερικανικών καταστημάτων ως εκ συνθέματος ηγέρθησαν όλοι κατ' εμού φωνάζοντες άρον! άρον σταύρωσον αυτόν!» (1836)³²

Θα ήταν βεβαίως παράλειψη να μη σημειώσουμε ότι όλα αυτά λέγονται μέσα σε ένα πλαίσιο πολιτικής διένεξης ανάμεσα στα κόμματα. Η μεγαλύτερη αντίδραση στο Αυτοκέφαλο προέρχεται από το ρωσικό κόμμα και τη μεγάλη μερίδα των οπαδών του καθώς και τη ρωσόφιλη εφημερίδα *Αιών*³³.

³² Αλέξανδρος Σούτσος, *Ελληνική Πλάστιγξ*, 87.

³³ Ο σημαντικότερος φορέας που οργανώνεται ως αντίδραση στην εκκλησιαστική πολιτική των Βαυαρών είναι η «Φιλορθόδοξος Εταιρεία» η οποία δημιουργήθηκε τον Ιούνιο του 1839 από κορυφαία στελέχη του ρωσικού «κόμματος» και με την ενεργή συμμετοχή, καθοδήγηση και χρηματοδότηση της ρωσικής πρεσβείας. Παράλληλα, στους στόχους της «Φιλορθόδοξος Εταιρείας» περιλαμβάνονταν η απαγόρευση μη αυτοχθόνων να κατέχουν κρατικές θέσεις, η εκδίωξη των αμερικανικών ιεραποστολών από την Ελλάδα, η ανάληψη πρωτοβουλιών για την απελευθέρωση των τουρκοκρατούμενων περιοχών της Θεσσαλίας, της Ηπείρου και της Μακεδονίας και ενδεχομένως και η φυσική εξόντωση του Όθωνα. Σύμφωνα με τον Μ. Πλούσσο: «Τον Δεκέμβριο του 1839 ήρθε στο φως η σημαντικότερη αντικυβερνητική συνωμοσία της περιόδου. Ο Εμμ. Παππάς, απλή συνωνυμία με τον αγωνιστή του 1821, και ο Τσάμης Καρατάσος αποκάλυψαν την συνωμοσία της "Φιλορθόδοξος Εταιρείας". Εμπλεκόμενοι συνωμότες ήταν ο Γεώργιος ή Τζορτζέτος Καποδίστριας, αδελφός του δολοφονηθέντος κυβερνήτη, ο Κρητικός, πρώην Φιλικός, Νικόλαος Ρενιέρης, ο Νικήτας Σταματελόπουλος ή Νικηταράς ο Τουρκοφάγος καθώς και ο τότε υπουργός εσωτερικών και εκκλησιαστικών Γεώργιος Γλαράκης. Η "Φιλορθόδοξος Εταιρεία" φαίνεται ότι δημιουργήθηκε τον Ιούνιο του 1839 από κορυφαία στελέχη του ρωσικού "κόμματος" και βέβαια με την ενεργή συμμετοχή, καθοδήγηση και χρηματοδότηση της ρωσικής πρεσβείας και προσωπικά του Γαβριήλ Κατακάζη. Παράλληλα, στους στόχους της "Φιλορθόδοξος Εταιρείας" περιλαμβάνονταν η απαγόρευση μη αυτοχθόνων να κατέχουν κρατικές θέσεις, η εκδίωξη των αμερικανικών ιεραποστολών από την Ελλάδα και η ανάληψη πρωτοβουλιών για την απελευθέρωση των τουρκοκρατούμενων περιοχών της Θεσσαλίας, της Ηπείρου και της Μακεδονίας. Για την επίτευξη του τελευταίου στόχου χρειαζόταν και η συμμετοχή οπλαρχηγών με κύρος, κενό που εύκολα καλύφθηκε από τον αδαή, πλην όμως φλογερό πατριώτη, Νικηταρά. Ο ραδιούργος πρεσβευτής της Ρωσίας Γαβριήλ Κατακάζης είχε φροντίσει να συνδεθεί μαζί του με κουμπαριά και του ανέθεσε την αρχηγία του απελευθερωτικού κινήματος που θα δραστηριοποιούνταν στην Μακεδονία. Για να τονώσει, μάλιστα, ακόμη περισσότερο τον αγνό πατριωτισμό του Νικηταρά τον αποκαλούσε "Νικήτας ο Μακεδονικός". Για τους σκοπούς της "εταιρείας" αυτής αναφέρει και ο *Χρυσόστομος Παπαδόπουλος* στην "Ιστορία της εκκλησίας της Ελλάδας" τα εξής χαρακτηριστικά: "Σκοπός δε της εταιρείας ήτο μιν η απελευθέρωσις της Ηπείρου Θεσσαλίας και Μακεδονίας, αλλά και η υποστήριξις της Ορθοδόξου θρησκείας και η ανάρρησις εις τον θρόνον ορθοδόξου βασιλέως, φονευομένου ή εκθρονιζομένου του ετεροδόξου Όθωνος, ως διέδωκαν οι κατήγοροι αυτής". Φαίνεται, λοιπόν, ότι οι συνωμότες δεν απέκλειαν και την φυσική εξόντωση του Όθωνα! Λίγες μέρες όμως πριν την πραγματοποίηση των σχεδίων τους, οι κινηματίες προδόθηκαν. Ο Νικηταράς, ο Γεώργιος Καποδίστριας και ο Νικόλαος Ρενιέρης παραπέμφθηκαν σε δίκη, που έγινε τον Ιούλιο του 1840. Από το δικαστήριο επιβλήθηκαν, μάλλον, ήπιες ποινές, σε σχέση με το βάρος των κατηγοριών. Ο Καποδίστριας και ο Ρενιέρης εξορίστηκαν και ο Νικηταράς περιορίστηκε για ενάμιση χρόνο στην Αίγινα και ετέθη σε διαθεσιμότητα» στο, Μανόλης Πλούσος, «Οι 'φιλορθόδοξοι' Ναπαίοι», *Ερανιστής*, 1 Ιουνίου 2017, <http://eranistis.net/wordpress/2017/06/01>.

Δεν πρέπει να ξεχνάμε επίσης ότι ο Αλέξανδρος Σούτσος λειτουργεί πάντοτε ως πολιτικό ον: επικρίνοντας τη συγκεκριμένη πρακτική, στην πραγματικότητα επικρίνει το ταυτισμένο με τη θρησκεία αυξανόμενο ρεύμα του φιλορωσισμού³⁴. Σε άρθρο του με τίτλο «Οι Θεοσεβείς του καιρού μας» στηλιτεύεται λοιπόν από τον Α. Σούτσο αυτό το κλίμα υπερβολικής επίδειξης πίστης.

«Είναι σχεδόν εν έτος, άφ' ού η επίδειξις της θεοσεβείας έγινεν ο γενικός συρμός της Ελλάδος, άφ' ου αι γονυκλισίαι και νηστίαι μας επανήλθον σώαι, και όχι μόνον οι Σταυροί του Σωτήρος, άλλα και οι προς τον Σωτήρα σταυροί και μετάνοιαι είναι εις μεγίστην τιμήν. Γνωρίζω ένα του Βολταίρου και του Ελβετίου οπαδόν, μετά του οποίου άλλοτε εις Παρισίους εφιλονείκουν εγώ θερμώς υπέρ υπάρξεως θεού και αθανασίας ψυχής, και όστις σήμερον εις την Ελλάδα φιλονίκει μετ' εμού θερμότεραν υπέρ των θαυματουργημάτων της εν Τήνω Παναγίας και των οπτασιών του εν Νάξω αγύρτου βοσκού. Η μετάφρασις της παλαιάς και νέας Διαθήκης παρά Νεοφύτου Βάμβα φαίνεται κρίμα εφέτος εις εκείνον»³⁵.(1836)

Ο Σούτσος, τη συγκεκριμένη περίοδο, δεν ανήκει στο ρωσικό κόμμα. Σύμφωνα με τον Π. Μουλλά, η κατακραυγή του Σούτσου για την επιδεικτική θρησκευτική πίστη έχει ακραιφνώς μικροπολιτικά κίνητρα.

«ο Αλέξανδρος δεν αγνοεί, φαντάζομαι, ότι ένας τέτοιος “συρμός” , που φαίνεται σαν επιστροφή σε παλιές συνήθειες, συνδέεται με ολότελα νέες πολιτικές πραγματικότητες: πιθανότατα με την άφιξη του Κ. Οικονόμου (Οκτώβριος 1834) και (με την προσπάθεια να αυξηθεί στην Ελλάδα η ρωσική επιρροή. Έτσι, χρειάζεται να ερμηνεύσουμε και τις κατοπινές επιθέσεις του *Περιπλανώμενου* (1839) κατά του χριστιανισμού όχι τόσο σαν αόριστες φιλοσοφικές εξαγγελίες, όσο σαν άμεσες αντιδράσεις στο αυξανόμενο ρεύμα του φιλορωσισμού. Πολιτικός ως το κόκαλο, ο Σούτσος δεν έχει ως ερέθισμα παρά το συγκεκριμένο, το επίκαιρο και το πραγματικό, ανεξάρτητα αν η σύγκρουσή του με αυτό αποτελεί αναπόφευκτη ανάγκη του θυμικού του»³⁶.

Το ζήτημα του ρόλου της εκκλησίας στο εθνικό κράτος είναι κομβικό στην ιδεολογική συγκρότηση του εθνικού συλλογικού υποκειμένου. Τα γεγονότα που

³⁴ Παναγιώτης Μουλλάς, *Ρήξεις και συνέχειες*, 255

³⁵ Αλέξανδρος Σούτσος, *Ελληνική Πλάστιγξ*, , 95

³⁶ Παν. Μουλλάς, *Ρήξεις και συνέχειες*, 248.

συμβαίνουν σε αυτήν τη δεκαετία είναι καθοριστικά για την έκβαση των ιδεών και οδηγούν στη σύγκρουση του παλιού με το καινούριο. Για τον παλιό κόσμο, η εκκλησιαστική πολιτική που ακολουθείται βιώνεται ως διατάραξη της κανονικότητας. Η συγκυρία του Κριμαϊκού πολέμου και η στάση της Αγγλίας-Γαλλίας έρχεται να επιβεβαιώσει την επιλογή των οπαδών του ρωσικού κόμματος οι οποίοι αισθάνονται προσωρινά δικαιωμένοι.

Ο Κριμαϊκός πόλεμος θα οδηγήσει την κοινωνία μετά το 1850 στο συλλογικό όραμα της ανασύστασης της θρησκευτικής αυτοκρατορίας, ως αναπλήρωση τόσο του εξωτερικού όσο και του εσωτερικού ελλείμματος. Στην πραγματικότητα, ο Κριμαϊκός πόλεμος πυροδότησε το όραμα μιας οικουμενικής, αυτοκρατορίας, ορθόδοξης με αποστολή τον εκπολιτισμό - εξελληνισμό της ανατολής. Στη διάρκεια αυτής της κρίσης η μερίδα της κοινωνίας που θεώρησε το Αυτοκέφαλο και την εν γένει εκκλησιαστική πολιτική των Βαυαρών συνωμοσία κατά της ορθοδοξίας νιώθει δικαιωμένη. Πρόκειται για μια στιγμή μετατόπισης του ιδεολογικού στίγματος, μια στιγμή αναπροσαρμογής και όχι εξ ολοκλήρου απόρριψης του πολιτικού φιλελευθερισμού που εμπνεόταν από τον Διαφωτισμό. Στην πραγματικότητα, το επεκτατικό όραμα τείνει πλέον να μορφοποιηθεί σε ένα υβρίδιο ανατολικής αυτοκρατορίας με στοιχεία δυτικού, δηλαδή νεωτερικού, εθνικού κράτους. Ο Σούτσος στα 1852 πλέον, χωρίς τις αμφιταλαντεύσεις του παρελθόντος, καταδικάζει τις ενέργειες των Βαυαρών σε σχέση με την εκκλησία με το παρακάτω σκεπτικό:

«Ούτε τον Ελληνικόν Κλήρον εσεβάσθη, ούτε της περί ομόδοξου Ηγεμόνος υποσχέσεως του Βασιλέως Λουδοβίκου εμνήσθη αλλά και την Ιεράν Σύνοδον της Ελλάδος ηκρωτηρίασε, και την σύστασιν Νεογραικικής Εκκλησίας εθέσπισε, και τις Ελληνικάς Μονάς διέλυσε, και τα πολύτιμα σκεύη αυτών εδημοπράτησε, και την του Βασιλέως Όθωνος, πλησιάζοντος εις ενηλικότητα, διομολόγησιν περί της εμμονής αυτού εν τω Δυτικώ δόγματι προς τον Άκρον Αρχιερέα Ρώμης απηύθυνεν»³⁷.(1839)

Στην πραγματικότητα, το Αυτοκέφαλο είναι η πρώτη πράξη στην πορεία προς την πραγματοποίηση της εκκοσμίκευσης. Το κράτος, η Αντιβασιλεία στη συγκεκριμένη

³⁷ Αλέξανδρος Σούτσος, *Ο περιπλανώμενος · ποίημα λυρικών εις άσματα τέσσερα και Η Αγγελία*, κ'

περίπτωση, σχεδόν πραξικοπηματικά, καθιστά σαφές ότι η εκκλησία οφείλει να περιοριστεί στο θρησκευτικό πεδίο. Εντούτοις, φαίνεται να μην έχει υπολογίσει την σκληρή αντίσταση που θα έχει αυτή η κίνηση και, επιπλέον, δίνει τελικά στον αντίπαλο τον χρόνο να ανασυγκροτηθεί, να αναδιατυπώσει και να προσαρμόσει τα αιτήματά του. Η κατά μέτωπο επίθεση με αφορμή την ανακήρυξη του Αυτοκέφαλου πιστοποιεί τελικά τον κίνδυνο και δίνει το σήμα σε ένα μέρος της κοινωνίας ότι οφείλει να αντιδράσει για να μην απωλέσει την παραδοσιακή εξουσία της. Η συγκεκριμένη συγκυρία πυροδότησε την αντίδραση της εκκλησίας και κυρίως των εξωθεσμικών κύκλων της. Ως απάντηση η εκκλησία επανεφήρε τον εαυτό της συγκροτώντας ένα σχήμα πολύ ισχυρό και με ερείσματα στη συλλογική συνείδηση, αυτό της ελληνοχριστιανικής ταυτότητας.

Το Αυτοκέφαλο είναι μια από τις πρώτες μάχες που δίνονται στο ελληνικό κράτος περί ταυτότητας³⁸. Παρόλες τις αντιστάσεις, το θρησκευτικό συναίσθημα μεταπλάθεται στα χέρια του εθνικισμού, προσφέροντας τελικά επιχειρήματα που αποτελούν επιλεκτικές αναπροσαρμογές του ρόλου της εκκλησίας ώστε να εναρμονιστεί με την εθνική ιδεολογία³⁹. Η απόπειρα αυτή μετατρέπει εντέλει τη θρησκεία σε φορέα του

³⁸Σύμφωνα με τον Φίλιππο Ηλιού: «Η Έννοια της “ταυτότητας” δεν παραπέμπει σε μια υπαρκτή πραγματικότητα: παραπέμπει σε μια επιθυμία, είναι δηλαδή, τελικώς, μία ιδεολογική και ιδεολογικοποιημένη προβολή στο παρόν και στο μέλλον στοιχείων που θα επιθυμούσαν οι διάφορες κοινωνικές ομάδες να συγκροτούν τον ιδανικό κόσμο τον οποίον επιθυμούν και επαγγέλλονται (...) Η ταυτότητα λοιπόν (...) είναι μια κατασκευή η οποία διαμορφώνεται και εξελίσσεται «εν τόπω και εν χρόνο», προκειμένου να αναδειχθούν και, ει δυνατόν, να επιβληθούν, στην κοινή συνείδηση, αξίες και κατασκευασμένα πρότυπα, ικανά να διαμορφώσουν έναν ιδανικό τύπο κοινωνίας - της κοινωνίας που η κάθε κοινωνική ομάδα θα επιθυμούσε να διαμορφώσει(...) Κάθε ταυτότητα για να υπάρξει, έχει ανάγκη απο ένα ιστορικό βάθος και, από την αναγωγή σε μια ιστορική παράδοση, μη επιδεκτική αμφισβητήσεων, η οποία δίνει στα σύγχρονα μια διάσταση ισχυρής διαχρονικότητας και την αγιολογία που έχει στις κοινές συνειδήσεις η πατρίδα του χρόνου» στο, Φίλιππος Ηλιού, «Περί ταυτοτήτων, παραδόσεων και άλλων τινών», *Ψηφίδες ιστορίας και πολιτικής του εικοστού αιώνα*, Αθήνα, 2007, 102-107.

³⁹ «Οι εθνικές ιδέες προσαρμόστηκαν σε πολιτισμικές «σταθερές» του παραδοσιακού κόσμου. Κατά την επανάσταση του Εικοσιένα το εθνικό πρόταγμα οδήγησε στην άρθρωση ενός ιδεολογικού λόγου, ο οποίος, δίχως να προσβάλλει τις θεμελιώδεις παραστάσεις της παραδοσιακής κοινωνίας, υπέβαλε καινούργιες προτεραιότητες στις αρχές πού διέθετε ο λαϊκός πολιτισμός για την κατανόηση και την αξιοδότηση του κόσμου. Οι ελαστικότητες που χαρακτηρίζουν τις παραδοσιακές νοητικές δομές απορρόφησαν όσες τριβές και εντάσεις γέννησε ο κλονισμός της μετάβασης, υποδεικνύοντας ταυτόχρονα το μέτρο και τον βαθμό προσαρμογής και νομιμοποίησης των νέων συνθέσεων πού παρήγαγε το πρόταγμα δημιουργίας ανεξάρτητου Εθνικού Κράτους. Οι εθνικές ιδέες, χωρίς να ανατρέψουν την προσήλωση των ανθρώπων στους παραδοσιακούς όρους της τάξης του κόσμου, προσέβαλαν τις αρχές της μέγιστης ισορροπίας του συστήματος της κατάκτησης. Η ανάδειξη των εθνικών διαφοροποιήσεων και η προβολή του εθνικού προσορισμού των Ελλήνων υπονομούσαν τους όρους νομιμοποίησης της κυριαρχίας στο σύστημα της κατάκτησης -- μιας κυριαρχίας εκφρασμένης σε πολιτισμικούς θρησκευτικούς διαχωρισμούς,» Ν. Θεοτοκάς, «Παράδοση και Νεοτερικότητα: Σχόλια για το Εικοσιένα», 357-35

εθνικισμού, κατά παράβαση ίσως της οικουμενικότητας που διαπνέει τον ιδρυτικό της λόγο⁴⁰.

Με την πάροδο των χρόνων, ο ρόλος της θρησκείας στην πρόσφατη ιστορία εμπλουτίζεται. Το Πατριαρχείο εμφανίζεται πλέον ως θεματοφύλακας της εθνικής ταυτότητας όπως αυτή συγκροτείται στα πρώτα χρόνια της οθωνικής απολυταρχίας. Η συμβολή της εκκλησίας στην ιστορία αποκαθίσταται μετά το 1850, όπως φαίνεται και από το κείμενο του Σούτσου όπου ο ρόλος που διαδραμάτισε εμφανίζεται θετικά σημασιοδοτημένος. Στην πραγματικότητα, μέσα στο εθνικό πλαίσιο ανασυστήνεται ένας ρόλος για την εκκλησία που να προσαρμόζεται στα νέα εθνικά δεδομένα και συγκροτείται μια έννοια συνέχειας και προς αυτή την κατεύθυνση:

«...αλλά γνωρίζετε τίνες διέσωσαν και τίνες-παρέδωσαν εις ημάς την Ελλάδα ταύτην; πολλοί, πάμπολλοι νεκροί, κείμενοι σήμερον ατύμβευτοι και αμνημόνευτοι πολλάί, πάμπολλαι γενεαί, διαβάσαι σιωπηλαί και θλιβεραί ·και κατά πρώτον Πατριάρχαι της Νέας Ρώμης μετά Συνόδων Οικουμενικών, Ηγεμόνες Βλαχίας και Μολδαβίας μετά Διερμηνέων της Υψηλής Πύλης και του Οθωμανικού Στόλου, υπέρ τους τρεις αιώνας εξοριζόμενοι, φυλακιζόμενοι και φονευόμενοι, αλλά διατηρούντες την θρησκείαν και την γλώσσαν του Ελληνικού γένους και προπαρασκευάζοντες το ναυτικόν αυτού»⁴¹(1852).

⁴⁰ Elie Kedourie, *Ο Εθνικισμός*, Γ' Έκδοση Αναθεωρημένη, 2005, 19.

⁴¹ Αλέξανδρος Σούτσος, *Ο περιπλανώμενος · ποίημα λυρικών εις άσματα τέσσερα και Η Αγγελία*, 240

Διαμάχη αυτοχθόνων-ετεροχθόνων

«Το φως είδες των Αγράφων; Σε διώκουν αι Αθήναι;
Εγγενήτης εις το Σούλι; Ο υιός σου ξένος είναι.
Και τας μάχας σας ευρίσκουν και τας νίκας σας ολίγας.
Ο Πλαπούτας, ο Περούκας και ο πατριώτης Ρήγας»⁴².(1844)

Ένα από τα ζητήματα που κυριάρχησαν στον δημόσιο λόγο κατά την βαυαρική περίοδο ήταν η περίφημη διαμάχη αυτοχθόνων-ετεροχθόνων⁴³. Είναι γνωστό ότι στη διάρκεια της Συντακτικής Εθνοσυνέλευσης εκφράστηκε με ένταση η αντίθεση μεταξύ αυτοχθόνων Ελλήνων, γεννημένων σε περιοχές που εντάχθηκαν στο ελληνικό κράτος, και ετεροχθόνων Ελλήνων, γεννημένων σε περιοχές που βρίσκονταν έξω από τα σύνορα του ελληνικού κράτους. Οι αυτόχθονες διαμαρτύρονταν επειδή οι ετερόχθονες είχαν καταλάβει, χάρη στη μόρφωση που συνήθως διέθεταν, πολλές από τις θέσεις της δημόσιας διοίκησης, πράγμα που κατά τη γνώμη των πρώτων δεν ήταν δίκαιο. Μετά από έντονες πιέσεις των αυτοχθόνων, που αποτελούσαν και την πλειοψηφία της Εθνοσυνέλευσης, αποφασίστηκε οι ετερόχθονες, δίχως να χάσουν το δικαίωμα του Έλληνα πολίτη, να μην επιτρέπεται να διοριστούν σε θέσεις της διοίκησης (δεν αποκλείονταν ωστόσο από την εκπαίδευση, το διπλωματικό σώμα και τον στρατό)⁴⁴. Επίσης, ετερόχθονες μπορούσαν να εκλεγούν βουλευτές μόνο σε οικισμούς ετεροχθόνων, εφόσον αυτοί διέθεταν ορισμένο αριθμό κατοίκων.

Η αφορμή για να ξεσπάσει ανοιχτά η διαμάχη δόθηκε στη διάρκεια των εργασιών της Εθνοσυνέλευσης του 1844, και συγκεκριμένα στο πλαίσιο της συζήτησης για το τρίτο άρθρο του υπό διαμόρφωση Συντάγματος. Το άρθρο αυτό αφορούσε τυπικά τον

⁴² Αλέξανδρος Σούτσος, *Η μεταβολή της τρίτης Σεπτεμβρίου*, 133

⁴³ Για την διαμάχη βλ., ενδεικτικά, Ιωάννης Δημάκης, *Η Πολιτειακή Μεταβολή του 1843 και το Ζήτημα των Αυτόχθονων και Ετερόχθονων*, Νίκος Αλιβιζάτος, Εισαγωγή στην ελληνική συνταγματική ιστορία, τεύχος Α' 1821– 1941, Αθήνα, 1981. Ελπίδα Βόγλη, *Έλληνες το γένος': Η ταυτότητα και η ιθαγένεια στο εθνικό κράτος των Ελλήνων, 1821-1844*, Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2003

⁴⁴ Σύμφωνα με τον Θάνο Βερέμη: «Το ελληνικό κράτος υπήρξε δημιούργημα δυτικών κανόνων και οι λειτουργοί του τεχνοκράτες και λόγιοι ετερόχθονες, προκάλεσαν τον φθόνο και τη μίση των προκρίτων, των αρματολών και των πάσης φύσεως αυτοχθόνων. Οι άκαπνοι φραγκοφορεμένοι πρωθυπουργοί και υπουργοί θεώρησαν τους αυτόχθονες περιττούς ή και παρακωλυτικούς της προόδου του νέου κράτους. Η εκδίκευση των αυτοχθόνων εκδηλώθηκε με το πρώτο οθωμανικό Σύνταγμα του 1844 διά του αποκλεισμού των ετεροχθόνων από τις δημόσιες θέσεις. Ο χρόνος ωστόσο δεν ευνόησε τους κατακερματισμένους αυτόχθονες, αλλά τους δυτικοτρόπους ετερόχθονες» στο, Θάνος Βερέμης, «Κατακερματισμένη ή ενιαία κοινωνία», *Η Καθημερινή*, 02.08.2009

καθορισμό των ιδιοτήτων του Έλληνα πολίτη· η συζήτηση ωστόσο επικεντρώθηκε στα προσόντα του δημοσίου υπαλλήλου και περιστράφηκε γύρω από τον προσδιορισμό των γεωγραφικών ορίων του Αγώνα:

«Επειδή ουδέ την εθνικήν γην η Κυβέρνησις διένειμεν, ουδ' αμάξι τους ήνοιξεν, ουδέ την λείαν περί πολλού εποιήσατο, παρ' ώραν δε τον ιματισμόν της πολυτελούς Ευρώπης εισήγαγε, πάντες οι πολίται πένητες εμείναμεν και πάντες ως έκφρονες εις τα δημόσια επαγγέλματα επέσαμεν»⁴⁵(1852)

Σημαντικός μάρτυρας της περιόδου και φανατικός ετεροχθονιστής ήταν βέβαια ο Αλέξανδρος Σούτσος. Τόσο ο ίδιος όσο και ο αδελφός του λαμβάνουν μέρος ενεργά στη διαμάχη. Η διαμάχη αυτή έρχεται ύστερα από μία περίοδο έντονου συνταγματικού αγώνα στον οποίο ο Σούτσος είχε επίσης συμμετάσχει ενεργά⁴⁶.

«Εκ πρώτης νεότητος μου ύμνησα την πατρίδα του Θεμιστοκλέους και του Λεωνίδου. Μετά είκοσιν ενιαυτών αγώνας είδα κατά την Τρίτην Σεπτεμβρίου την Ελευθερίαν ανωρθωμένην εν μέσω του Παρθενώνος και ως η Αθηνά του Φειδίου έχουσαν εις μεν την χείρα χρυσοπτέρυγον Νίκην, παρά δε τους πόδας την ασπίδα. Εις τον θυρεόν αυτής ετόλμησα να χαράξω τ' όνομά μου ως ο Φειδίας εις τον της Παλλάδος την εικόνα του και συνέγραψα την παρούσαν βίβλον»⁴⁷.(1844)

Ο Αλέξανδρος κυρίως αλλά και ο Παναγιώτης Σούτσος θα αισθανθούν προσωπικά δικαιωμένοι από τη συνταγματική μεταβολή. Ωστόσο, η μετατόπιση της συζήτησης στη διαμάχη αυτοχθόνων – ετεροχθόνων θα τους οδηγήσει σε μια από τις πιο μαχητικές περιόδους στη διάρκεια της οποίας ο Αλέξανδρος Σούτσος θα γίνει ακόμα και θύμα προπηλακισμών και βίας για την οξύτητα των θέσεών του. Χαρακτηριστικό το παρακάτω επεισόδιο:

⁴⁵ Αλέξανδρος Σούτσος, *Τα Δικαστικά των ετών 1839-40 και 1852*, 237.

⁴⁶ Ο Π. Μουλλάς αναρωτιέται για την μαχητικότητα του Α. Σούτσου: «Ελπίζω πως δεν σας διέφυγε και κάτι άλλο: η σιγουριά με την οποία ο ποιητής διατυπώνει τις απόψεις του, με άλλα λόγια η συνείδηση του ρόλου που παίζει στην ελληνική δημόσια ζωή. Από πού αντλείται μια τέτοια αυτοπεποίθηση; Ο Σούτσος δεν έχει κανένα αξίωμα, δεν αντιπροσωπεύει κανένα κόμμα και, όσο ξέρουμε, δεν αντηχεί σε κανένα επίσημο ή ανεπίσημο οργανισμό. Απεναντίας μάλιστα, ελεύθερος σκοπευτής, φαίνεται να δέχεται βέλη από όλες τις οργανωμένες ομάδες της ελληνικής κοινωνίας. Πού λοιπόν στηρίζει τη δύναμή του; Και πού απευθύνεται; Αν, όπως είδαμε, έχει ένα λίγο ή πολύ συγκεκριμένο πολιτικό πρόγραμμα για το οποίο αγωνίζεται επίμονα, από ποιους τελικά περιμένει να το πραγματοποιήσουν;» Παν. Μουλλάς, *Ρήξεις και συνέχειες*, 255.

⁴⁷ Αλέξανδρος Σούτσος, *Η μεταβολή της τρίτης*, ζ.

«Το πρωί της 20ης Σεπτεμβρίου του 1844 η οδός Ερμού ο “μεγάλος δρόμος”, όπως ελέγετο, τότε - ήτο δε πράγματι ο μεγαλύτερος δρόμος των Αθηνών, κα ίσως ο μόνος δρόμος των Αθηνών της εποχής εκείνης λοιπόν, παρουσίασε περιεργότατον και ταυτοχρόνως αγριότατον θέαμα. Άνθρωποι τον λαού, ή μάλλον άνθρωποι του όχλου κατά χιλιάδας, σπλισμένοι με ρόπαλα και με λίθους, σφυρίζοντες, υβρίζοντες και γιουχαίζοντες έτρεχαν προς το τέρμα της οδού Ερμού, προς την οδόν Αιόλου καταδιώκοντες.[...] Αλλά τί κατεδίωκαν κατ' αυτόν αγριότατον τρόπον οι Αθηναίοι την ημέραν εκείνην; Κατεδίωκαν άραγε κανένα άγριον θηρίον, το οποίον είχε ξεφύγει από το κλουβί θηριοτροφείου; Καταδίωκαν κανένα ληστήν διάσημον, ο οποίος απετέλει κίνδυνον διά την πόλιν; Ή μήπως κανένα τρομερόν κακούργον, τον οποίον είχαν συλλάβει επ' αυτοφώρῳ διαπράττοντα κανένα άγριον έγκλημα; Τίποτε από όλα αυτά. Ο καταδιωκόμενος ήτο ένας πολίτης εις το παρελθόν του οποίου δεν υπήρχε τίποτε το επιλήψιμον, τίποτε το εγκληματικόν. Ήτο ένας ευπατρίδης, Φαναριώτης, γεννηθείς εις μέγαρα σχεδόν ηγεμονικά, και του οποίου και μόνον το όνομα ήτο ήδη ένα σύμβολον υπηρεσιών και θυσιών προς την Πατρίδα. Επί τέλους ο καταδιωκόμενος ήτο ένας πνευματικός άνθρωπος, ένας ποιητής ο Αλέξανδρος Σούτσος. Εάν λάβωμεν υπ' όψει ότι αι Αθήναι του 1844 δεν είχαν περισσότερους των τριανταπέντε χιλιάδων κάτοικων, και ότι η πόλις δεν εξετείνετο πέραν της οδού Αιόλου αφ' ενός και της Πλάκας αφ' ετέρου, καταλήγομεν εις το συμπέρασμα, ότι το γεγονός αυτό, της οδού Έρμού δεν ήτο δυνατόν παρά να εκράτει ανάστατο την πόλιν. Εάν δε λάβωμεν ακόμη υπ' όψει ότι κανείς από τους χρονογράφους τους αναφέροντας το γεγονός αυτό δεν προσθέτει ότι ευρέθη έστω και κάτοικος της πόλεως να υπερασπίσει τον καταδιωκόμενον ποιητήν, καταλήγομεν εις το θλιβερόν συμπέρασμα ότι μια ολόκληρος πόλις αμέσως ή εμμέσως μετείχε της καταδιώξεως ενός πνευματικού της τέκνου»⁴⁸.

Βασικό στοιχείο της διαμάχης είναι τόσο η ένταση και όσο και η εμπάθεια του λόγου των συμμετεχόντων σε όλη αυτήν τη συζήτηση. Η οξύτητα εκδηλώνεται με προσβλητικούς χαρακτηρισμούς οι οποίοι εξαπολύονται εκατέρωθεν⁴⁹. Η διαμάχη αυτή φαίνεται να εισάγει επίσημα μια πρώτη εκδοχή ενός θεμελιώδους ιδεολογικού άξονα της νεοελληνικής συνείδησης αυτού που ο Π. Κιτρομηλίδης θα ονομάσει «πολιτική και

⁴⁸ Γεώργιος Τσοκόπουλος, *Οι αδελφοί Σούτσοι και η πολιτική ποίησις επί Όθωνος*, Αθήνα, 1970, 3-4.

⁴⁹ Ιωάννης Δημάκης, *Η Πολιτειακή Μεταβολή*, 148.

ιδεολογική μισαλλοδοξία» η οποία εκφράζεται απο τον σταδιακό αποκλεισμό του δικαιώματος της διαφωνίας στη νεοελληνική πολιτική ζωή⁵⁰:

«Ποια προγραφή και λύσσα κατά των ετεροχθόνων!

Εις τον πρώτον επανήλθαν της αποστασίας χρόνον,

Όταν ούτοι στερηθέντες της πατρώας των ουσίας

τρέχανε εις την Ευρώπη κ' εις τα βάθη της Ασίας.

Αλλά δίωκε συ, Ρήγα, και συ, Λόντε, ως προδότας

Κρήτας, Θράκας, Μακεδόνας, Θεσσαλούς και Ηπειρώτας!

Των πολλών αυτών ηρώων ένα μόνον πτύσμα φθάνει

Να σας πνίξει, σας, ω δύο της Πελοποννήσου νάνοι»⁵¹.(1843)

Το ζήτημα της αυτοχθονίας-ετεροχθονίας όπως τέθηκε στη Συνέλευση του 1843 δεν ήταν απλώς μία συζήτηση για τις προϋποθέσεις που πρέπει να πληρούν οι Έλληνες πολίτες προκειμένου να απολαμβάνουν όλων των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων, αλλά στην πραγματικότητα συνιστά μία πτυχή της ίδιας της συζήτησης για την εθνική ταυτότητα. Το ζήτημα θα δώσει αφορμή για να συζητηθεί αναλυτικά το ποιος είναι όντως "Έλληνας" και ποιος "ξένος"⁵². Γράφει ο Αλέξανδρος Σούτσος στις αρχές της δεκαετίας του 1830 στο μοναδικό υπογεγραμμένο άρθρο της εφημερίδας *Ήλιος*:

«Μας ονομάζεις ξένους, ομολογούμεν ότι δεν εγεννήθημεν εις την στενήν ταύτην Επικράτειαν μας· αλλά δεν προσφέρθη πρώτον θύμα εις τον βωμόν της πατρίδος ο εκατόνταρχος του Ιερού Λόχου, και αδελφός ημών Δημήτριος: Αλλ'ο αδελφός ημών Μιχαήλ, ημείς, δεν ετρέξαμεν εις τον εθνικόν αγώνα, και πρέπει να εξοριζόμεθα ως ξένοι

⁵⁰ Πασχάλης Κιτρομηλίδης, «Ιδεολογικά ρεύματα και πολιτικά αιτήματα κατά τον ελληνικό 19ο αιώνα», στο, 36.

⁵¹ Αλέξανδρος Σούτσος, *Η μεταβολή της τρίτης*, 88.

⁵² «Ενώ στις προηγούμενες συντακτικές συνελεύσεις το ζήτημα είχε επιλυθεί εύκολα υπέρ της εξομοίωσης αυτοχθόνων και ετεροχθόνων, στην παρούσα διασπάται ήδη από την έναρξή της σε δύο παρατάξεις αναφορικά με το ερώτημα αν πρέπει να αναγνωρισθεί ίση μεταχείριση στους γεννημένους εκτός ελληνικής επικρατείας. Η διαμάχη έκρυβε μνησικακίες εναντίον των "ξένων" που ιδίως στην περίοδο της "Βαυαροκρατίας" είχαν αποκτήσει επίζηλα αξιώματα, καίτοι πολλοί από αυτούς δεν είχαν συμμετάσχει στην επανάσταση και εκτόπιζαν τον λεγόμενο "Έλληνα του Αγώνος". Η εθνοτική συνιστώσα του ελληνικού έθνους, το ζήτημα της εδαφικής επέκτασης και η ισότητα των πολιτών βρίσκονται στο κέντρο της συζήτησης. Το αποτέλεσμα των ψηφοφοριών που διεξήχθησαν επί περίπου πενήντα διαφορετικών προτάσεων για τους ετερόχθονες ήταν: α) ο αποκλεισμός από την Εθνοσυνέλευση ορισμένων "ετεροχθόνων" μελών της, β) η έκδοση ψηφίσματος με συνταγματική ισχύ που προέβλεπε ότι οι ετερόχθονες που είχαν εγκατασταθεί στην Ελλάδα μετά το 1827 δεν δικαιούνταν να καταλαμβάνουν δημόσιες θέσεις για διάστημα δύο έως τεσσάρων ετών (ανάλογα με το χρόνο έλευσής τους) και απολύονταν από όσες τυχόν κατείχαν) η υπό περιορισμούς άσκηση πολιτικών δικαιωμάτων εκ μέρους των ετεροχθόνων στο, Δημήτρη Δημούλη, «Λαός, έθνος και πολίτες στην ελληνική συνταγματική ιστορία του 19ου», *Θέσις*, τ.χ., 72, Ιούλιος- Σεπτέμβριος, 2000, http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&task=view&id=713&Itemid=29

από σε τον επίσης ξένον, τον Κρήτα ; Και τις είσαι συ , Κρήτα άοικε , ο ανακρίνων τα δικαιώματα; Ποιος σ' έθεσε νομοθέτην της ελληνικής κοινωνίας, Κρήτα ανέστιε; Ποιος σ' έβαλε δικαστήν εκδουλεύσεων Κρήτα άπατρι, Κρήτα φερέοικε;»⁵³

Η έννοια του «αυτοχθονισμού» δεν είναι καινούρια στην ελληνική κοινωνία. Σύμφωνα με τον Κ.Θ. Δημαρά: «πρόκειται για αρχαίο όρο ο οποίος φαίνεται να περνά στην αφάνεια, να αποχωρεί από την κοινή λαλιά⁵⁴», αλλά να επανακάμπει στην Επανάσταση ως ένας όρος που φαίνεται να φέρει πολλά σημαινόμενα. Η έννοια του αυτοχθονισμού διαδραματίζει σημαντικό ρόλο από την εποχή της Επανάστασης, με πολλές συνδηλώσεις. Χαρακτηριστική αναφορά του όρου βρίσκουμε στον Παναγιώτη Σούτσο που κάνει λόγο για την προσπάθεια των αυτοχθόνων αγωνιστών της Δυτικής Ελλάδας να περιορίσουν τη δυναμική των ετεροχθόνων Σουλιωτών στην Επανάσταση:

«Εις το Ναύπλιον υπήρχε τότε μυστική τις Εταιρεία πολλών στρατιωτικών αυτοχθόνων της δυτικής Ελλάδος καλουμένων Καρελίων (διότι Καρέλι ωνομάζετο η Δυτική Ελλάς παρά των Οθωμανών) αυτή δε ετεχνάζετο προς περιορισμόν της ισχύος των Σουλιωτών, οίτινες λαμβάνοντες στρατιώτας από της Δυτικής Ελλάδος εστρατήγουν, επιτυχάνοντες δόξης, επιρροής και πλούτου»⁵⁵.(1842)

Πρέπει επίσης να προσθέσουμε ότι, και στο πλαίσιο των πρώτων Εθνικών Συνελεύσεων στη διάρκεια της Επανάστασης, οι έννοιες του αυτοχθονισμού σε αντίστιξη με τον ετεροχθονισμό απαντάται συχνά. Ενδεικτικά, επισημαίνουμε τη χρήση του όρου στο «Προσωρινό Πολίτευμα της Ελλάδος» του (1823).

«Όσοι αυτόχθονες κάτοικοι της Επικρατείας της Ελλάδος πιστεύουσιν εις Χριστόν, εισίν Έλληνες, και απολαμβάνουσιν άνευ τινός διαφοράς όλων των πολιτικών δικαιωμάτων⁵⁶».

Η διχαστική διαίρεση ανάμεσα στους αυτόχθονες και στους ετερόχθονες είχε ξεκινήσει από την Επανάσταση όταν οι τοπικές ελίτ άρχισαν σταδιακά να αποδιαρθρώνονται και να δίνουν τη θέση τους σε μια κεντρική πολιτική διοίκηση, συχνά

⁵³Η αναφορά είναι στον Εμμανουήλ Αντωνιάδη εκδότης της Αθηνάς στο, *Ήλιος*, 46

⁵⁴ Σύμφωνα με τον Κ.Θ. Δημαρά, πηγάζουν από την αίσθηση της συλλογικότητας που προέκυπτε με τοπικούς όρους σε ολόκληρη την παραδοσιακή, οθωμανική κοινωνία. Στο, Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, 578

⁵⁵ Παναγιώτης Σούτσο, *Τρια Λυρικά Δράματα*, 104

⁵⁶ Γιώργος Κόκκινος, «Τα ελληνικά συντάγματα και η ιδιότητα του πολίτη (1844-1927)», *Μνημών*, Τόμ. 19 (1997), 73-108.

επανδρωμένη από ετερόχθονες. Η σύγκρουση αυτή πέρασε από διάφορα στάδια, μέρος των οποίων ήταν και η εμφύλια διαμάχη στα χρόνια της Επανάστασης, και κορυφώθηκε με την κοινοβουλευτική διαμάχη του 1844.

Η νομιμοποίηση που πηγάζει από τον τόπο συνιστά μια ισχυρή μνήμη για τους κατοίκους του βασιλείου και, ενώ τα πράγματα φαίνεται να έχουν πλέον αλλάξει, οι ίδιοι αναζητούν τρόπους να διατηρήσουν τη θέση τους στο νέο εθνικό πλαίσιο. Ένα ακόμη στοιχείο που οφείλουμε να συμπεριλάβουμε σε αυτήν την απόπειρα πρόσληψης της θέσης των παραδοσιακών ελίτ στον καινούριο εθνικό κόσμο είναι το γεγονός ότι, καθ' όλη τη δεκαετία της βαυαρικής απολυταρχίας, αμφισβητείται η ίδια η πηγή της νομιμοποίησης της εξουσίας των προεστών, η τοπικότητα. Στη νέα συλλογικότητα του έθνους δεν φαίνεται να έχει θέση μία εξουσία που πηγάζει από ένα τοπικό, περιορισμένο, πλαίσιο. Η αποδιάρθρωση των τοπικών κοινοτήτων και η μετάβαση στο εθνικό πλαίσιο αποδυναμώνουν πλήρως τα ερείσματα των παραδοσιακών ελίτ στη νέα πραγματικότητα. Η νέα συλλογικότητα του έθνους θεμελιώνεται σε διατοπικούς όρους και αποδιαρθώνει την ισχύ των παραδοσιακών, των τοπικών σημείων αναφοράς⁵⁷. Ο Α. Σούτσος σχολιάζει ως εξής τους αυτόχθονες προεστούς και την ιδιοκτησιακή τάση που επιδεικνύουν τόσο για τις επαρχίες όσο και για τον λαό.

«Οι αυτοί, ουχί μόνον προς τους αλλοδαπούς Έλληνες μισάδελφοι, αλλά και προς τους συνεπαρχιώτας αυτών τυραννόφρονες, θεωρούσι τούτους ως ιδιοκτήται των ανδράποδων λέγοντες ασυστόλως “ο λαός μου, οι άνθρωποί μου, η Επαρχία μου”⁵⁸».(1851)

Η επίκληση αυτής της τοπικότητας⁵⁹ κορυφώνεται την περίοδο της

⁵⁷ «Η ένταξη των ατόμων στην “φανταστική” κοινότητα του έθνους προϋποθέτει ότι η αίσθηση του συνανήκειν θεμελιώνεται σε πιο αφηρημένα, σε διατοπικά κριτήρια. Στο πλαίσιο της νέας εθνικής πραγματικότητας, η τάξη του όλου υπακούει σε άλλες αξίες και αρχές από την τάξη των μερών του. Έτσι, ο Ρουμελιώτης, ο Πελοποννήσιος είναι Έλληνες, αλλά ο Έλληνας δεν είναι ο Πελοποννήσιος. Η νέα αυτή μορφή συλλογικότητας, που διαμορφώνεται από την εθνικιστική ιδεολογία, τείνει να αποσπάσει τα άτομα από τους δεσμούς τους με την παραδοσιακή κοινότητα και υποβαθμίζει την κυριαρχική παρουσία της «φυσικής» κοινότητας η οποία δεν νοείται ως ιστορικό προϊόν αλλά τίθεται ως «δεδομένη», ως μια ξένη δύναμη που επιβάλλεται και κυριαρχεί πάνω στους ανθρώπους. Στα παραδοσιακά ιδεολογικά συστήματα η βαρύτητα της κοινότητας πάνω στην συλλογική ζωή των μελών της κάνει αδύνατη τη σύλληψη της νεοτερικής αρχής, σύμφωνα με την οποία οι άνθρωποι δημιουργούν την ιστορία τους, και εν προκειμένω, την ιστορία τους, ως έθνους.», στο, Ανδριάκαινα Ελένη, *Το «νόημα του '21»*, 216

⁵⁸ Αλέξανδρος Σούτσος, «*Το Συνταγματικόν Σχολείον*», 98.

⁵⁹ Σημειώνουμε τον ορισμό του S. Woolf, ο οποίος χαρακτηριστικά αναφέρει ότι: «Η εθνική ταυτότητα είναι μια αφηρημένη έννοια η οποία συνοψίζει την συλλογική έκφραση ενός υποκειμενικού, ατομικού αισθήματος συμμετοχής σε μια κοινωνικοπολιτική ενότητα: το έθνος κράτος. Η εθνικιστική ρητορική δεν υποστηρίζει μόνο ότι τα άτομα

κοινοβουλευτικής κρίσης αυτοχθόνων-ετεροχθόνων. Η νίκη του αυτοχθονισμού δεν είναι μια νίκη στο κοινοβουλευτικό επίπεδο· είναι μια νίκη στο επίπεδο των ιδεών, μια υποχώρηση στην εκκοσμίκευση. Οι αυτόχθονες της κοινοβουλευτικής διαμάχης ταυτίζονται απόλυτα με τους προεστούς του προεθνικού κόσμου. Η προσωρινή επικράτηση της έννοιας της τοπικότητας συνιστά μια ξεκάθαρη προσπάθεια της παραδοσιακής εξουσίας του προεθνικού κόσμου να κατοχυρώσει μια θέση στη νέα πραγματικότητα:

«Οι γεννάδαι ούτοι σεμνυνόμενοι αυτοκαλούνται άνθρωποι του τόπου προς διαστολήν των μη εν τη ελευθέρα Ελλάδι γεννηθέντων Ελλήνων, αλλ' επί του αγώνος η μετέπειτα ελθόντων»⁶⁰.(1851)

Η οργή του Α. Σούτσου εκδηλώνεται με δυναμικό τρόπο για τους αυτόχθονες, τους οποίους ταυτίζει απόλυτα με τους προεστούς. Τους κατηγορεί λοιπόν ότι έθεταν εμπόδια στην εθνική κυβέρνηση.

«Ότε η άλυσις της δουλοσύνης εις την Ελλάδα κατεθραύσθη, πολλοί των προκρίτων διαδεχθέντες τους Οθωμανούς σατραπίσκους παρεμπόδιζον την καθίδρυσιν εθνικής Κυβερνήσεως, μονής δυναμένης να σώσει την πατρίδα»⁶¹.(1844)

Αξίζει να σημειώσουμε ότι αυτή η πύρρεια νίκη του παραδοσιακού κόσμου του αυτοχθονισμού, της τοπικότητας, θα συντελεστεί στην πρώτη συνταγματική διαδικασία του ελληνικού κράτους, στην πρώτη επίσημη συνεδρίαση του ελληνικού κοινοβουλίου, σε μια από τις πιο συμβολικές στιγμές της νεωτερικότητας, σε μια φωτεινή στιγμή, όπου ο εξισωτικός λόγος των διαφωτιστών παίρνει σάρκα και οστά και όπου η Ελλάδα, πρώτη σχεδόν από τις χώρες της Ευρώπης, εισάγει την καθολική σχεδόν ανδρική ψήφο. Στο

συνιστούν μέρος του έθνους (μέσω γλώσσας, αίματος, επιλογής, κατοικίας, η κάποιου άλλου κριτηρίου), αλλά ότι ταυτίζονται με τα εδαφικά όρια του έθνους-κράτους επίσης» στο, Stuart Woolf, *Ο εθνικισμός στην Ευρώπη*, εκδ. Θεμέλιο, 1995, σ, 25-26. Ο Α. Λιάκος σημειώνει ότι η εθνική ταυτότητα έχει κυρίως χρονική δομή και επιβάλλει αναδιάρθρωση του χρόνου: «Μέσω της αφήγησης του έθνους, ταυτίζει το άτομο με την συλλογικότητα και προσωποποιεί το έθνος, εμποτίζει, αποκαθαίρει και συνενώνει τις διάφορες παραδόσεις, σχηματίζοντας την εθνική κουλτούρα» στο, Αντώνης Λιάκος, *Προς επισκευήν...*, 174. Αντίστροφα, η συγκρότηση της (εθνικής) αφήγησης επαναπροσδιορίζει την εμπειρία του χρόνου, την επενδύει με νόημα και αναδεικνύει το έθνος σε ενεργό παράγοντα του ιστορικού γίνεσθαι, προσδίδοντάς του αφηγηματική ταυτότητα Paul Ricoeur, *Time and Narrative*, The University of Chicago Press, London, 1983.

⁶⁰ Αλέξανδρος Σούτσος, , «Το Συνταγματικόν Σχολείον», 97 .

⁶¹ Αλέξανδρος Σούτσος, *Η μεταβολή της τρίτης*, 160.

παρακάτω κείμενο ο Α. Σούτσος υμνεί την ισότητα και τη δημοκρατία και σχολιάζει καυστικά τη συνήθεια των αυτοχθόνων να δίνουν τίτλους ευγενείας:

«Η απόλυτος Μοναρχία έχει θεράποντας και υπηκόους, αλλά η συνταγματική πατριώτας και πολίτας. Παρακαλούμεν λοιπόν τους υπουργούς να σημειώσωσιν εις το Λεξικόν των τας λέξεις πατριώτης και πολίτης, αν οποίαι λείπουσι, και να μην φαίνωνται ανάξιοι της πολιτικής μεταβολής του έθνους υπογραφόμενοι θεράποντες και υπήκοοι. Παρακαλούμεν δε ιδίως τους δύο στύλους του συνταγματικού Υπουργείου Μεταξάν και Λόντον να μη καταπατώσι το Πολίτευμα της Τροιζήνος ονομάζοντες τους πολίτας αυθέντας, τας γυναίκας, τας θυγατέρας και τους υιούς αυτών δόμνας, δομνίσσας και μπειζαδέδδας. [...] Εκτός δε τούτου ημείς εχαράξαμεν εις τας πύλας του ελληνικού Κράτους την ακόλουθόν επιγράφην: “Ουδείς ηγεμών, κόμης ή βαρώνος, πολίτης της Ελλάδος”, διότι φρονίμως ποιούντες αποστρεφόμεθα τας κοινωνικάς ανισότητας, ουδέ θέλομεν ευγενείς και μάλιστα ευγενείς της Τουρκίας. Επομένως οι υπουργοί, τους οποίους το Σύνταγμα πλαστούργησε, ας μη δαψιλεύωνται πλέον τας τοιαύτας αντισυνταγματικές προσηγορίας προς τους πολίτας αυτούς Σούτσους, οίτινες μακράν της Ελλάδος έπαθον υπέρ αυτής. Τόσον βάνανσοι και χυδαίοι δεν είμεθα ημείς οι άλλοι Σούτσοι, όσοι εν καιρώ πολέμου ελθόντες εις την Ελλάδα ενομιζόμεν δόξαν να ζώμεν τον απλούν της τότε δημοκρατίας βίον. Και ο ποιητής εγώ Σούτσος είμαι υιός ανδρός, όστις ίσχυεν, αν όχι διπλασίως, τουλάχιστον όσον κύριος Μιχαήλ Σούτσος. Αλλ’ εκωμώδησα τας γενεαλογικάς αυτάς ματαιότητα διότι τας εθεωρεί σα σκανδαλώδεις εις ελεύθεραν Πολιτείαν, δικαίως ζηλοτυπούσαν της ισότητός της»⁶².(1843)

Η οξεία κοινοβουλευτική διαμάχη πηγάζει και από τον ενδόμυχο φόβο ότι η εξουσία για άλλη μια φορά βρίσκεται σε «λάθος» χέρια. Η ελίτ των αυτοχθόνων προεστών, που κατείχε θέσεις στο «παλαιό καθεστώς», έδωσε τη σκυτάλη στην ελίτ των ετεροχθόνων στο νέο εθνικό κράτος, με αποτέλεσμα όχι μόνο να μην εκπληρωθούν οι προσδοκίες της Επανάστασης αλλά και οι αυτόχθονες να χάσουν τα προνόμια που κατείχαν στον προεθνικό κόσμο. Έτσι, με την «κατάληψη» του κράτους από δυτικοτραφείς κυρίως Φαναριώτες, την υιοθέτηση επείσασκτων θεσμών, τα νέα δυτικά

⁶² Αλέξανδρος Σούτσος, *Η μεταβολή της τρίτης*, 95

ήθη και κυρίως την κατάληψη από άλλους των θέσεων στον κρατικό μηχανισμό, οι αυτόχθονες αγωνιστές και προεστοί αισθάνονται παραγκωνισμένοι⁶³.

Επιπλέον, ο κόσμος της Επανάστασης διακατέχεται και από ένα είδος ρεβανσισμού, αφού αποζητά να προβληθούν στο πολιτικό προσκήνιο τα αιτήματά του με καθυστέρηση είκοσι χρονών διά της δεύτερης επιτυχίας του, της συνταγματικής επανάστασης⁶⁴. Οι προύχοντες, συνηθισμένοι από τα αξιώματα που κατείχαν στο οθωμανικό πλαίσιο, ομοίως βέβαια και οι στρατιωτικοί, αλλά και γενικότερα οι αυτόχθονες, με όχημα την συμμετοχή τους (πραγματική ή όχι) στην Επανάσταση, αξιώνουν να διαδραματίσουν ρόλο στο νέο πλαίσιο⁶⁵. Ο Μακρυγιάννης, ο οποίος δίνει τον τόνο σε όλη την διαμάχη, μας παραδίδει μερικά από τα πιο χαρακτηριστικά αποσπάσματα⁶⁶.

«Από τον πατριωτισμό μας εσαπίσαμεν το σπίτι μας. Μας φτάνει πλέον ο πατριωτισμός. Ας αγκαλιάσωμεν τον βασιλέα μας να φκιάσωμεν το σπίτι μας. Αυτοί [οι ετερόχθονες] εκάθησαν τόσα χρόνια και έτρωγαν ψωμί και έφεραν την πατρίδα μας άνω-κάτω. Ας καθίσωμεν τώρα και ημείς να φάγωμεν ψωμί.⁶⁷»

«Σέβουμαι τους αγωνιστές και όσους πάθανε. Κανένας δεν αντιβγαίνει σ' αυτούς. Αυτό που μου κατοφαίνεται είναι που όμοια προσκαλάμε και τους νηστεύσαντες και τους μη

⁶³ Ενδεικτικό του κλίματος είναι το παρακάτω απόσπασμα από το απομνημόνευμα του Φωτάκου: «Τοιουτοτρόπως ολίγον κατ' ολίγον [οι κλεφτοκαπεταναίοι] έχασαν την επιρροή των, ο λαός εδιαιρέθη εις πολλά κόμματα, απελπίσθη, έχασε το αίσθημα του πατριωτισμού, εισήχθη η διαφθορά, και ιδίως ξένα ήθη και έθιμα, ενισχύθη η συκοφαντία, άρχισαν να εμπορεύωνται την τιμήν του Έθνους. [...] Ούτω λοιπόν ο εθνισμός και η πίστις μεταξύ των Ελλήνων αφανίσθη, και δεν ήτο πλέον δυνατόν να ευδοκιμήσουν μαχόμενοι προς τους εχθρούς των, διότι, εκτός του ότι ενικνώντο, αλλά και οι αδελφοί των προς πείσμα αντέπραττον ποτισμένοι από το φαρμάκι του Φαναριώτου» στο, Μιχάλης Χρυσανθόπουλος, κ.α., *Γράφοντας απομνημονεύματα τον 19ο αιώνα: ο περί δικαίωσης λόγος ενώπιον της Ιστορίας*, Αθήνα, 2015, 55.

⁶⁴ «Η σύγκρουση των πολιτικών συμφερόντων των ομάδων που θεωρούσαν πως ήταν οι νικητές της πρώτης Επανάστασης και επιχειρούσαν να προβληθούν στο πολιτικό προσκήνιο με καθυστέρηση είκοσι χρονών δια της δεύτερης επιτυχίας τους, με τα συμφέροντα των νεήλυδων ήταν εμφανής καθ' όλη τη διάρκεια της Συνέλευσης. Το ίδιο εμφανής, όμως, ήταν και η σύγκρουση των εθνικών μύθων που συνδέθηκαν με την πρώτη Επανάσταση και αυτών που είχαν αρχίσει να διαμορφώνονται μετά από την επίσης νικηφόρο μεταβολή της 3ης Σεπτεμβρίου» στο, Ελπίδα Βόγλη, *Έλληνες το γένος: Η ταυτότητα και η ιθαγένεια στο εθνικό κράτος των Ελλήνων, 1821-1844*, Διδακτορική Διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2003, 388-389

⁶⁵ John Petropoulos, *Πολιτική και Συγκρότηση Κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο*, 612.

⁶⁶ Το παράδοξο είναι ότι ο Μακρυγιάννης στα *Απομνημονεύματά* του φαίνεται να εναντιώνεται στην διαίρεση μεταξύ αυτοχθόνων και ετεροχθόνων την οποία υποστήριζαν άλλοι πληρεξούσιοι στην Συνέλευση: «Θέλουν εις την Συνέλευση να κομματιάσουνε το Έθνος. Το κάμαν αυτόχθονας κ' ετερόχθονας. Και μια διχόνοια, οπού τηράγει ο ένας χριστιανός τον άλλον, οι μέσα με τους έξω, ως Τούρκους όταν τους πολεμούσαμεν. Αυτά ήταν έργα του κυρίου Κωλέτη και των αλλουμένων – συνοημένοι και με τον Παλαμήδη και μ' άλλους» στο, Ι. Δημάκης, *Η Πολιτειακή*, 83.

⁶⁷ Στο ίδιο, 43.

νηστεύσαντες. Λέω λοιπόν τα υπουργήματα να μείνουν κάμποσο καιρό και για μας, όπου φορέσαμε το σαμάρι»⁶⁸.

«Αν είναι να μείνουμε ημείς νηστικοί, ας πάει στο διάβολο η ελευθερία. Έφαγαν αυτοί, ας φάμε και εμείς τώρα»⁶⁹.

Την παραπάνω επιθυμία για ανταλλάγματα διακωμωδεί βεβαίως ο Α. Σούτσος. Για τον Α. Σούτσο, οι αυτόχθονες συνιστούν μια ελίτ η οποία αντλεί την εξουσία της από τον τόπο. Ο ίδιος θεωρώντας ότι ο τόπος πάνω από όλα χρειάζεται μορφωμένους λόγιους και όχι τη διαιώνιση της παραδοσιακής, τοπικής εξουσίας εξανίσταται στην διανομή των υπουργείων με κριτήρια τοπικά:

«Εις δύο χώρας κόπτοντες την όλην ως μεγάλη
Την μία Πελοπόννησον την Στερεάν η άλλη
Αλλά η Πελοπόννησος, ως γη και όχι πέτρα,
Υπερτερεί την Στερεάν καθ' όσα θέλεις μέτρα.
Η Πελοπόννησος λοιπόν τα πρώτα Υπουργεία,
Η Στερεά τα δεύτερα, έκαστην ανά τρία»⁷⁰(1845)

Αλλά και στην αντίπαλη παράταξη οι ετερόχθονες και δη οι Φαναριώτες συγκεντρώνουν τα πυρά των αυτοχθόνων. Στην πραγματικότητα τους θεωρούν ξένους οι οποίοι ήρθαν σε μια πατρίδα που ακόμα δεν είχε διαμορφωθεί και λειτούργησαν με τυχοδιωκτικό τρόπο καταλαμβάνοντας τις διοικητικές θέσεις. Δεν τους αναγνωρίζεται το δικαίωμα να είναι Έλληνες επειδή ακριβώς τους λείπει η σύνδεση με τον τόπο και με την Επανάσταση. Το μέρος φαίνεται να υπερκερνά το όλον. Ο ιδιαίτερος τόπος είναι για αυτούς περισσότερο πατρίδα από το έθνος. Η δεκαετία του 1830 που προηγήθηκε και η εισροή τόσων ετεροχθόνων στη ζωή του νεοπαγούς κράτους συσσωρεύει θυμό και διάψευση για τους αυτόχθονες.

«Οι ακαθαρσίες της Κωνσταντινούπολης και της Ευρώπης καρότσες, μπάλους, πολυτέλειες, λούσια πλήθος. Αυτείνοι αφεντάδες μας κι εμείς είλωτές τους. Πήραν τα καλύτερα υποστατικά, της καλύτερες θέσεις τους σπιτότοπους, στα υπουργεία βαρειούς μιστούς. Δανείζουν τα χρήματα τους δύο και τρία τα εκατό τον μήνα, παίρνουν υποθήκες

⁶⁸ Στο ίδιο, 57.

⁶⁹ Στο ίδιο 82.

⁷⁰ Αλέξανδρος Σούτσος, «Το Συνταγματικόν Σχολείον», 63.

– σ’ ένα χρόνο και λιγότερο κάνει δέκα το παίρνει ένα. Γινήκαν όλοι ’διοχτήτες. Κριταί αυτείοι, αφεντάδες αυτείοι. Όπου να πάνε οι Έλληνες όλο ξυλιές τρώνε. Εις τον καιρόν της Τουρκιάς μίαν πέτρα δεν πείραζαν από τα παλιοκλήσσια κι αυτείοι οι απατεώνες σύνδεσαν τα συνφέροντα τους με τους μολεμένους, Φαναργιώτες κι άλλους τοιούτους, όπου ήταν εις την Ευρώπη μόλεμα, και μας χάλασαν τα μοναστήρια και της εκκλησιές μας – μαγαρίζουν μέσα κι άλλες έγιναν αχούρια. Από τους τοιούτους γερωμένους πολλούς πάθαμεν αυτά. Κι από τους τοιούτους λαϊκούς, στρατιωτικούς και πολιτικούς, αφού χύσαμεν ποταμούς αίματα, κιντυνεύομεν να χάσωμεν και την πατρίδα μας και την θρησκεία μας»⁷¹

Αυτή η διαμάχη φέρνει στην επιφάνεια του δημόσιου λόγου έναν αποκαλυπτικό αντιδυτικισμό ο οποίος φαίνεται να καλλιεργείται «υπόκωφα» σε όλη την περίοδο του ελληνικού βασιλείου. Παρόλο που το ελληνικό κράτος συγκροτείται με πρότυπο την Δύση, μέσα στους κόλπους της ελληνικής κοινωνίας εκκολάπτεται ένας ανταγωνιστικός αντιδυτικός λόγος. Η πολιτική των Βαυαρών σε όλα τα επίπεδα πυροδοτεί αυτά τα αντιδυτικά αντανάκλαστικά, αφού στη συνείδηση των αυτοχθόνων Φαναριώτες και Βαυαροί ταυτίζονται με τη Δύση. Ως απάντηση στον επείσακτο δυτικό τρόπο, οι αυτόχθονες προτείνουν έναν αποκλειστικό, ηγεμονικό, εθνικό λόγο, ο οποίος προσδιορίζεται σε αντίστιξη προς τη Δύση και θεμελιώνεται στην «ανωτερότητα» του ελληνικού πολιτισμού. Άλλωστε, και δομικά, κάθε εθνικισμός συγκροτείται ως εκλεκτός, μοναδικός και κυρίαρχος. Όσο και αν η Δύση δεν παύει να είναι ο μοναδικός συνομιλητής του ελληνικού εθνικού οικοδομήματος, ο ηγεμονικός λόγος οφείλει να είναι ο εθνικός. Η ενηλικίωση και η χειραφέτηση του έθνους από τη δυτική κηδεμονία θα είναι μια επίσης πολύπλοκη διαδικασία. Ενώ λοιπόν σε επίπεδο δομών και θεσμών η Δύση διαδραματίζει τον ρόλο του προτύπου, σε επίπεδο πολιτισμού και παράδοσης το εθνικό μοντέλο λειτουργεί ανταγωνιστικά. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η βασική αποστολή δεν παύει να είναι η πολιτισμική εξάπλωση και ο εκπολιτισμός της Ανατολής. Αυτή η αποστολή δεν μπορεί να εκχωρηθεί για κανέναν λόγο σε κανέναν άλλο εκτός από τους ίδιους τους Έλληνες. Επομένως, η εξ ορισμού υπεροχή του δυτικού πολιτισμού έρχεται

⁷¹ Μακρυγιάννη Στρατηγού *Απομνημονεύματα*, εισαγωγή Γιάννης Βλαχογιάννης, Αθήνα, 2003, 381-383, 146-147, 380-381, 388 και Χρυσανθόπουλος, Μιχάλης κ.α., *Γράφοντας*, 55.

αντιμέτωπη με την επίσης εξ ορισμού πολιτισμική ανωτερότητα των αυτοχθόνων, η οποία και συνιστά βασικό συστατικό κάθε εθνικιστικού, ηγεμονικού λόγου.

Ο αντιδυτικισμός δεν είναι μια ρευστή και ασαφής έννοια, αλλά ενέχει πολύ σαφή σημαινόμενα στην ελληνική κοινωνία του 1840. Αυτό που κυρίως ενοχλεί τους αυτόχθονες, και γίνεται αντικείμενο ενός συμπλεγματικού φθόνου, είναι ο δυτικός τρόπος, και, λέγοντας δυτικός τρόπος, εννοούμε κυρίως την εγγραμματοσύνη, η οποία εξασφάλιζε και τις θέσεις στην κυβερνητική γραφειοκρατία. Οι αυτόχθονες καταλαβαίνουν ότι η εγγραμματοσύνη είναι ένα εισιτήριο για την εξουσία και, αντιλαμβανόμενοι την ανεπάρκειά τους, αποπειρώνται να την αποδομήσουν. Φτάνουν λοιπόν στο σημείο του αντιδιανοουμενισμού, της εχθρικής αντιμετώπισης των φορέων της δυτικής κουλτούρας. Στη δυτική εγγραμματοσύνη αντιτάσσουν τη συμμετοχή τους στην Επανάσταση, ή αλλιώς την ιεροποίηση του αγωνιστή. Σε αυτό το αφήγημα συμβάλλει και το γεγονός ότι πλειάδα αναγνωρισμένων ηρώων της Επανάστασης, οι οποίοι αγνοήθηκαν από την οθωνική απολυταρχία, πέθαναν πάμπτωχοι καθ' όλη την προηγούμενη δεκαετία και έγιναν σύμβολο δυστυχίας των αυτοχθόνων.

«Αν, της Αντιβασιλείας αναλαβούσης τας ηνίας της Κυβερνήσεως, οι τότε συστηθέντες Υπουργοί, αντί να διχονοώσιν ηριθμούν αφιλαπροσώπως τους άνδρας του αγώνος και κατέταττον αυτούς αμερολήπτως εις τας τόσας υπηρεσίας, τας οποίας έχει του Όθωνος η Βασιλεία, δεν ήθελε και η υψηλή κλάσις της Ελλάδος ευτυχήσει, και ο λαός ευχαριστηθεί, και ο θρόνος παγιωθεί;»⁷²(1836)

Από την άλλη πλευρά, οι ετερόχθονες φορείς μιας νοοτροπίας που κρατά από την ευρωπαϊκή παράδοση, αλλά και εκπρόσωποι του αναδυόμενου αστικού κόσμου, θεωρούν αυτονόητο ότι η εγγραμματοσύνη είναι απαραίτητο στοιχείο για τη λειτουργία των κρατικών μηχανισμών. Παραθέτουμε παρακάτω δύο από τα πιο χαρακτηριστικά χωρία στα οποία ο Α. Σούτσος λοιδορεί τον Μακρυγιάννη για αγραμματοσύνη και έλλειψη κοινοβουλευτικού πολιτισμού.

«Ο γενναίος Μακρυγιάννης πώποτε μην αναγνώσας
Εις την οροφήν του, λένουν, πολλές είδε πυρός γλώσσας,
Κ' έκτοτε ως άλλος Πέτρος πλησθείς Πνεύματος Αγίου

⁷² Ελληνική πλαστική, 20.

Ἐγινε ο θεολόγος ρήτωρ του Βουλευτηρίου»⁷³.

«Οὐδ' ἐγὼ γνωρίζω να στρέφω την σπάθην, οὐδ' αὐτός την γλώσσαν. Καλὸν λοιπὸν ἕκαστος ἡμῶν να δίδεται εἰς ὅ,τι επιτυχάνει. Λέγω δε ταῦτα διότι φροντίζω περὶ της δόξης των υπηρετησάντων εὐλικρινῶς την πατρίδα στρατηγῶν, ἐκ των οποίων εἰς και ο Κύριος Ἰωάννης Μακρυγιάννης. Καὶ δύο τρεῖς ἐφθασαν εἰς τόσῃν μωρὰν οἰησίν, ὥστε μα τον Θεον ἐφαντασθησαν ὅτι, ἔχοντες ὡς ψυχὴν καὶ σῶμα των δημηγοριῶν των την φωνήν του Στέντορος, ὡς προοίμιο το “Κύριε Πληρεξούσιοι!” καὶ ὡς ἐπίλογον “Εμεῖς εἴμασθην ἀγράμματοι”, ἀφησαν ὀπίσω καὶ τον Δημοσθένην προφέροντα τον περὶ στεφάνου Λόγον του καὶ δια τούτο δεν συγχωροῦσι να λείψῃ ἐκ των Πρακτικῶν οὐδὲ ἰώτα των ἀλογων Λόγων των»⁷⁴.

Ἡ παιδεία, ἡ ἐγγραμματοσύνη, ἡ ρητορικὴ δεινότητα συνιστοῦν γιὰ τον Ἀλέξανδρο Σούτσο καὶ τον κόσμον που εκπροσωπεῖ σημαντικὲς ἀξίες. Ὁ τρόπος που οἱ αὐτόχθονες ἐκφράζονται ἐντὸς του κοινοβουλίου προσβάλλει, σύμφωνα με τον Α. Σούτσο, το κοινοβούλιο. Παράλληλα, σε ὅλα τα κείμενά του, με πίκρα μέμφεται τους ἀντιπάλους του γιὰ τὴ μὴ ἀξιοποίηση των λογίων οἱ οποίοι ἔχουν τὴν κατάλληλη μόρφωση:

«καὶ ἄλλοι μεν ἐκ του Βήματος της Συνελεύσεως ἀπηγγέλλοντας ἀγροίκους δημηγορίας των ὠρυόμενοι ὡς λύκοι, συρίζοντες ὡς ὄφεις· ἄλλοι δε, ἀνίκανοι να συρράψωσι λόγον, ἠρκοῦντο να παραστατῶσι τὰς Επαρχίας των διὰ μόνων των μακρῶν καὶ βραχέων αἰᾶ!— οὐφ/— οφ —ἢ προέβαινον ἀσθμαίνοντες μέχρι του ναι καὶ ὄχι, ἢ καὶ διατρέχοντες τὴν διαπασών των ἐφθانون μέχρι του Κύριε Πληρεξούσιοι»⁷⁵.

Σε ἄλλη περίπτωση ὁ Α. Σούτσος λοιδορεῖ τὴν ἀπουσία γλωσσομάθειας καὶ ἐγγραμματοσύνης στις τάξεις των βουλευτῶν. Ἡ ἐπαφὴ με τὴν Εὐρώπῃ θεωρεῖται σημαντικό προσόν, ἡ γαλλικὴ γλῶσσα ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ να εἶναι κανεὶς βουλευτὴς καὶ προφανῶς θεωρεῖ ἐξευτελιστικὸ το να μὴν δύναται κάποιος να

⁷³ Ἀλέξανδρος Σούτσος, *Ἡ μεταβολὴ της τρίτης*, 119. Σύμφωνα, με τον Π. Μουλλά ο οποίος σχολιάζει το παραπάνω παράθεμα: «ο Μακρυγιάννης αποδεικνύεται στον χρόνο δεινότερος χειριστὴς του λόγου ἀπὸ τον κριτὴ του. Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπὸ το γεγονός ὅτι στα 1844 μὴ τέτοια αὐστηρὴ σημείωση του Σούτσου συνδέεται ἀμεσα με τις ἐντάσεις που εἶχε προκαλέσει ἡ συζήτηση γιὰ το θέμα των ἐτεροχθόνων, εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ο ποιητὴς ἐξακολουθεῖ να ἐκφράζει, ὅπως καὶ στα 1826, τὴ δυσφορία του γιὰ τὴν παρουσία των “ἀσπούδαχτων” στους μηχανισμοὺς της ἐξουσίας», βλ., Παν. Μουλλάς, *Ρήξεις καὶ συνέχειε*, 241.

⁷⁴ Ἀλέξανδρος Σούτσος, *Ἡ μεταβολὴ της τρίτης*, 119.

⁷⁵ Στο ἴδιο, 150.

υπογράψει. Ο Α. Σούτσος είναι πάνω από όλα λόγιος, η μόρφωση συνιστά αυταξία και στη δική του αντίληψη οι λόγιοι αρμόζει να διοικούν ή να έχουν ρόλο στην εξουσία:

«Ουδέ ωμίλησε ποτέ προς ξένον Ευρωπαίον,
Και ουδέ λέξιν γαλλικήν γνωρίζει περιπλέον
Την άκρα του δακτύλου του εις την μελάνην βάφει,
Εις το χαρτίον την πατεί και ούτως υπογράφει»⁷⁶.(1851)

Η συμμετοχή στη συγκρότηση της εθνικής μνήμης με την Ιστορία της Επανάστασης που γράφει το 1829 στοχοποιεί τον Α. Σούτσο. Ο Μακρυγιάννης του προσάπτει έλλειψη αντικειμενικότητας στην Ιστορία του. Κοντολογίς, τον κατηγορεί ότι λειτουργεί ως ο επίσημος συγγραφέας των Φαναριωτών. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι πάνω στη συγκρότηση της ιστορίας της Επανάστασης έχει στηθεί ένα σκληρό παιχνίδι ανταγωνισμού και δικαίωσης των συμμετεχόντων. Αυτός ο ανταγωνισμός για την εθνική μνήμη διοχετεύεται στη διένεξη αυτοχθόνων-ετεροχθόνων.

«Αυτείοι οπού καταφάνισαν την πατρίδα βάνουν τους δούλους τους και τους κολακές τους, εκείνους οπούχουν ίσια την αρετή κι αγώνες, και τους εγκωμιάζουν εις της 'φημερίδες κάθε ολίγον και φκειάνουν και 'στορίες. Φκειάνει μίαν ιστορίαν ο Αλέξαντρος ο Σούτζος εις το Γαλλικόν και λέγει σωτήρες της Ελλάδος τους φίλους του. Βάνει κι ο Κωλέτης τον Σουμερλή, στενόν φίλον του Γκούρα και της φατριάς τους, και φκειάνει 'στορίαν και κατηγοράγει ασυστόλως τον Δυσσέα, τον οχτρό του Κωλέττη, κι εγκωμιάζει πολύ τον Γκούρα και τους φίλους του. Με τέτοια αρετή γίνεται 'στορία; Να μην του ειπής και τα καλά του και τα κακά του κάθε ενού, αλλά παθητικώς; [...] Οι φίλοι του 'στοριογράφου έχουν όνομα, εκείνοι όπου δεν είναι της φατριάς του δεν έχουν όνομα. [...] Βλέποντας αυτούς τους δυο μεγάλους πολιτικούς, Μαυροκορδάτο και Κωλέττη, ότι ο ένας ηύρε τον πατριώτη του Σούτζο κι εγκωμιάζει αυτόν και την συντροφιάν του, ο άλλος τον Σουμερλή, τότε ο τρίτος πολιτικός της Ελλάδος ο Μετάξάς ηύρε κι αυτός τον δικόν του, ηύρε τον Κάρπον όπου ρθε απο την Ρουσσίαν [...] Έβαλε κι ο Κολοκοτρώνης τον Πρωτοσύγκελλο Αρκαδίας και τον εγκωμιάζει πόσον ηρωγισμόν έδειξε εις την επανάστασή μας»⁷⁷.

⁷⁶ Αλέξανδρος Σούτσος, «Το Συνταγματικόν Σχολείον», 66.

⁷⁷ Μακρυγιάννη Στρατηγού, *Απομνημονεύματα*, 381-383 (σε όλα τα παραθέματα έχει διατηρηθεί η ορθογραφία του πρωτοτύπου). Πέραν του ιστορικού πονήματος του Φραντζή, που ήδη αναφέρθηκε, τα κείμενα που μνημονεύει ο Μακρυγιάννης είναι: Αλέξανδρος Σούτσος, *Histoire de la révolution grecque* (1829), Διονύσιος Σουρμελής, *Ιστορία των*

Παρόλο που ολόκληρο το κρατικό-εθνικό οικοδόμημα χτίζεται πάνω σε μια σχέση ετεροκαθορισμού με την Δύση, αυτό δεν γίνεται δεκτό από τις παραδοσιακές ελίτ. Οι αυτόχθονες είναι φανερά απογοητευμένοι από τον παραγκωνισμό τους καθ' όλη την πρώτη δεκαετία της ζωής του ελληνικού κράτους. Είναι πραγματικά αξιοσημείωτο ότι, την ίδια στιγμή που έχουμε την κυριαρχία ενός ηγεμονικού κανονιστικού λόγου, θεμελιωμένου στην αξιωματική υπεροχή της «Δύσης» και στην αναγωγή της σε μια εξορθολογισμένη κοινωνία-πρότυπο⁷⁸, υφίσταται παράλληλα και αμφισβήτηση της υπεροχής της⁷⁹. Η παρουσία της Δύσης ως απειλής γίνεται ιδιαίτερα φανερή στο παρακάτω απόσπασμα.

«Τοιουτοτρόπως ολίγον κατ' ολίγον [οι κλεφτοκαπεταναίοι] έχασαν την επιρροή των, ο λαός εδιαιρέθη εις πολλά κόμματα, απελπισθεί, έχασε το αίσθημα του πατριωτισμού, εισήχθη η διαφθορά, και ιδίως ξένα ήθη και έθιμα, ενισχυθεί η συκοφαντία, άρχισαν να εμπορεύονται την τιμήν του Έθνους. [...] Ούτω λοιπόν ο εθνισμός και η πίστις μεταξύ των Ελλήνων αφανισθεί, και δεν ήτο πλέον δυνατόν να ευδοκιμήσουν μαχόμενοι προς τους εχθρούς των, διότι, εκτός του ότι ενικύντο, αλλά και οι αδελφοί των προς πείσμα αντέπραπτον ποτισμένοι από το φαρμάκι του Φαναριώτου»⁸⁰.

Η διαμάχη αυτή συνιστά ένα από τα τελευταία σημεία αντίστασης στη νεωτερικότητα. Είναι η στιγμή όπου οι άνθρωποι συνειδητοποιούν ότι στο νέο εθνικό πλαίσιο η νομιμοποίηση αντλείται αποκλειστικά από το κράτος. Το ίδιο το Σύνταγμα, η δυνατότητα τους να μιλούν θεσμικά κάνει τους ανθρώπους της περιόδου να συνδέονται με την έννοια του κράτους. Στην πραγματικότητα, παρατηρούμε μια μετατόπιση σε μια νομιμοποίηση που αντλείται τώρα από το κράτος και ειδικότερα από τη σχέση με αυτό.

Αθηνών κατά τον υπέρ ελευθερίας αγώνα. Αρχομέν η από της Επαναστάσεως μέχρι της αποκαταστάσεως των πραγμάτων (1834), Ανασκευή των εις την ιστορίαν των Αθηνών αναφερομένων περί του στρατηγού Οδυσσέως Ανδρούτζου, του Ελληνικού τακτικού και του Συνταγματάρχου Καρόλου Φαβιέρου, παρά του λοχαγού Κάρπου Παπαδοπούλου (1837).

⁷⁸ Μάρκος Καρασαρίνης, «Το πρότυπο της Δύσης και οι κοινωνίες της Ανατολής», *Το Βήμα*, 17/05/2015.

⁷⁹ Για το θέμα της πρόσληψης του δυτικού τρόπου αλλά και τη σχέση εξελληνισμού και οριενταλισμού στο β' μισό του 19ου αιώνα βλ., στο Χάρης Εξερτζόγλου, *Εκ Δυσμών το Φως*, Αθήνα, 2015. Σύμφωνα με τον Χ. Εξερτζόγλου «η Δύση ως απειλή και η Δύση ως μοντέλο συνυπάρχουν στο πλαίσιο του ελληνικού εθνικού λόγου με διαχωρισμό των πεδίων στα οποία το μοντέλο της Δύσης ακολουθείται πιστά (εκπαίδευση, τεχνολογία, οικονομία) από εκείνα (όπως οι έμφυλες σχέσεις, η "παράδοση", η θρησκεία) στα οποία η δυτική επιρροή εμφανίζεται απειλητική για τις "ελληνικές κοινότητες».

⁸⁰ Χρυσανθόπουλος Φώτιος ή Φωτάκος, (1858, 1974), *Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επαναστάσεως 1821-1828*, 2 τόμοι, εισαγωγή Τάσος Γριτσόπουλος, Αθήνα: Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών., τόμος Α', σ 486-488.

Το κράτος αναλαμβάνει κυρίαρχο ρόλο στις συνειδήσεις των ανθρώπων και διαμορφώνει και τις κυρίαρχες κοινωνικές ομάδες οι οποίες διαγκωνίζονται μεταξύ τους για την αποκλειστικότητα της σχέσης τους με αυτό. Το ενδιαφέρον είναι ότι ενώ έχουμε μια σημαντική μετακίνηση προς τη νεωτερικότητα διεξάγεται από τους ίδιους ανθρώπους μια μάχη για την αποκατάσταση της παραδοσιακής δομής της εξουσίας⁸¹.

Η επιδιωκόμενη σχέση με το κράτος οφείλει να αποκατασταθεί για τους παραγκωνισμένους αυτόχθονες, και αυτό όχι μόνο για ιδιοτελείς λόγους αλλά και γιατί οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται με σαφήνεια ότι το κράτος, με τη δυνατότητά του να εγκαθιδρύει θεσμούς, έχει πλέον τον καθοριστικό ρόλο στη νέα τάξη πραγμάτων. Και παρόλο που αυτό που αναζητούν οι αυτόχθονες είναι μια επωφελή σχέση με τη δημόσια διοίκηση, είναι σαφές ότι έχουν αδιαμφισβήτητα αποδεχτεί την παντοδυναμία του κράτους.

«Το ελληνικόν Κράτος, ατάκτως φερόμενον προ πολλού εις το χάος του ανατολικού κόσμου, εξαίφνης εστάθη την τρίτην Σεπτεμβρίου και κατέστη κέντρον απλανές των άλλων πλανητικών σωμάτων, ήλιος μέλλων να διαχύση φως εις τας πέριξ χώρας»⁸².

Οι αυτόχθονες επικαλούνται την αποκλειστικότητα του εθνικού φρονήματος. Το φρόνημα συνιστά μια ευέλικτη έννοια, που χωράει όλους τους αυτόχθονες Έλληνες οι οποίοι είχαν μεγάλη ή μικρή σχέση με την Επανάσταση και οι οποίοι περίμεναν το «μερίδιό» τους από το ελληνικό κράτος⁸³. Το φρόνημα των αυτοχθόνων, το οποίο

⁸¹ Σύμφωνα με τον G. Herring: «Διάφορα κίνητρα και φόβοι, απαιτήσεις και προκαταλήψεις βρήκαν ιδεολογικό στηρίγμα σε ένα κρατικό φρόνημα που είχε αναπτυχθεί στο βασίλειο: η κοινότητα του ελληνισμού, της φυλής, δεν αρκούσε, χρειαζόταν να έχει κανείς ρίζες στο κράτος και να αποδείξει εκεί την αφοσίωση του στο έθνος». Μάλιστα συνεχίζει ο G. Herring: « υπήρχε εκεί και η αίσθηση της υπεροχής που σύνδεε το πνεύμα της εποχής με την ίδρυση του εθνικού κράτους στο έδαφος της κλασσικής αρχαιότητας» στο, Gunar Herring, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, τόμος Α', Αθήνα, 2006, 257-258.

⁸² Αλέξανδρος Σούτσος, *Η μεταβολή της τρίτης*, 109

⁸³ Σύμφωνα με την Ε. Βόγλη: «Οι αυτόχθονες αγωνιστές δηλαδή, συνιστούσαν την ομάδα των αδιαμφισβήτητων "γνησίων" Ελλήνων, οι οποίοι είχαν μερίδιο δικαιωματικά στην ελεύθερη πατρίδα, που με τον πόλεμο είχε θεωρηθεί "κληρονομιά" τους. Είχαν μερίδιο δηλαδή τόσο στην εθνική γη και τις δημόσιες θέσεις, που, όπως συνοδευόταν απαραίτητα από τη συμμετοχή στον πόλεμο, αρκούσε ως κριτήριο για την κατάταξη όλων των γηγενών στην κοινωνία των Ελλήνων πολιτών..... Για τον ίδιο ακριβώς λόγο δεν ήταν απαραίτητα αποτελεσματική και η σύνδεση της εντοπιότητας με την ελληνική γλώσσα ή γενικότερα την ελληνική παιδεία· αφού "ελληνόφωνοι" και μέτοχοι της ελληνικής παιδείας ήταν περισσότερο μάλλον οι "πεπαιδευμένοι" ετερόχθονες Έλληνες της Ευρώπης παρά οι αυτόχθονες. Τις νέες ανάγκες όμως φαίνεται πως εξυπηρετούσε κυρίως ο συνδυασμός του κριτηρίου της εντοπιότητας με αυτό του "φρονήματος". Είναι γνωστό, βέβαια, ότι πολλοί αυτόχθονες δεν συμμετείχαν στον Αγώνα ή τουλάχιστον όχι καθ' όλη τη διάρκειά του. Η λιποταξία από τα ελληνικά στρατόπεδα ήταν συχνό φαινόμενο όχι μόνο στα πρώτα στάδια της Επανάστασης αλλά και αργότερα, όταν η μακρά διάρκειά της άρχισε να κουράζει τους πολεμιστές και η αβέβαιη έκβασή της, ιδίως κατά τις κρίσιμες φάσεις της εξέλιξής της, να δημιουργεί αμφιβολίες και προβληματισμούς. Αρκετοί αυτόχθονες μάλιστα τότε, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, είχαν επιλέξει να

συνδεόταν με την εντοπιότητα και τη συμμετοχή στην Επανάσταση, είχε μια αξιολογική χροιά, διότι απεδείκνυε τη γνησιότητα των Ελλήνων. Σε έναν διαγωνισμό ελληνικότητας, οι αυτόχθονες επέλεγαν τα κριτήρια που πληρούσαν οι ίδιοι, όπως ο τόπος και η συμμετοχή στην Επανάσταση, και άφηναν απέξω άλλα, όπως η γλώσσα ή η ελληνική παιδεία. Με άλλα λόγια, ο αυτόχθων, υποστήριζαν, πλειοδοτούσε έναντι των υπολοίπων Ελλήνων σε αυθεντικότητα αλλά και σε ελληνικό φρόνημα αλλά και σε παλαιότητα σε μια ιδιότυπη επετηρίδα ελληνικότητας⁸⁴. Αυτήν την πλειοδοσία ελληνικότητας υπογραμμίζει ο Α. Σούτσος στο παρακάτω κείμενο, αναρωτώμενος ποιοι δικαιούνται να ονομάζονται Έλληνες.

«Δεν εσήκωσαν τα όπλα κατά του κοινού τυράννου
Οι πολεμισταί του 'Αθω, του Ολύμπου και Λιβάνου,
Και η Κρήτη και η Σάμος και η Χίος και η Κάσσος;
Εις την Νάουσαν ο γέρων Αετός ο Καρατάσσοις,
Όταν έβλεπε την όλην φωλεάν του αρπαγμένην
Και την γραίαν σύντροφόν του εις τον τοίχον σταυρωμένην,
Επρονόει ότι δύο ξενηλάται ρητορίσκοι
Σήμερον τον έθνισμόν του νόθον ήθελον ευρίσκει;
Επειδή λοιπόν συμφώνως εδώ έδραμε το Γένος
Και συνέστησε πατρίδα κάνεις Έλλην εδώ ξένος,
Και καθέδρα των Ελλήνων των δεδουλωμένων είναι,
Ως ημών των εν Ελλάδι ελευθέρων, αι Αθήναι»⁸⁵.(1844)

Ωστόσο, οφείλουμε να αναγνωρίσουμε στον Α. Σούτσο ότι, παρά την μεγάλη απογοήτευση που βίωσε με τη διαμάχη αυτή, ουδέποτε έπαψε να υποστηρίζει τους συνταγματικούς θεσμούς⁸⁶. Σε αντίθεση με αυτή τη στάση, ο επίσης Φαναριώτης

μεταναστεύσουν είτε μόνιμα είτε ίσως μόνο για το διάστημα που θα συνεχίζονταν οι πολεμικές επιχειρήσεις, με τις οικογένειές τους σε ασφαλέστερους τόπους» στο, Ελπίδα Βόγλη, *Έλληνες το γένος*, 373.

⁸⁴ Σύμφωνα με τον G. Herring: «Το ερώτημα δεν είναι αν η παράδοση και η νεωτερικότητα συνυπάρχουν σε μία διχοτομική σχέση, αλλά τότε και κάτω από ποιες συνθήκες η σχέση αυτή γίνεται ανταγωνιστική και τα δύο στοιχεία ασύμβατα» στο, G. Herring, *Τα πολιτικά κόμματα στην*, 273.

⁸⁵ Αλέξανδρος Σούτσος, *Η μεταβολή της τρίτης Σεπτεμβρίου*, 129.

⁸⁶ Ένα ακόμη στοιχείο εκσυγχρονισμού και νεωτερικότητας του καινούριου κόσμου συνιστά το γεγονός ότι όλη αυτή η εξέγερση έχει συντελεστεί εντελώς αναίμακτα και αυτό εκλαμβάνεται ως στοιχείο προοδευτικό ή σύμφωνα με τον Σούτσο ως στοιχείο κοινωνικής κομψότητας. Γράφει χαρακτηριστικά: «Η σταθερότης εν ταυτώ και η προς τους Βαυαρούς αμνησικακία ημών ανήγειραν το ελληνικόν Κράτος εις υψηλήν περιωπήν μεταξύ των Επικρατειών της

Ραγκαβής καταδικάζει την κοινωνική αναστάτωση, την οποία μπορεί να προκαλέσουν η άμεση καθολική ψηφοφορία και η πρόσβαση στην εξουσία όσων προσπαθούν να αναρριχηθούν κοινωνικά, χρησιμοποιώντας την επιρροή του «αχθοφορικού λαού»⁸⁷.

Μερικά χρόνια μετά τη διαμάχη, στο *Συνταγματικόν σχολείον*, έργο του 1852, ο Α. Σούτσος επανέρχεται στο θέμα της διένεξης, επικεντρώνοντας την κριτική του στην αλλοίωση του συνταγματικού πολιτεύματος την οποία επέφεραν οι απαίδευτες ομάδες αυτοχθόνων που εντάχθηκαν στη διοίκηση. Επιπρόσθετα, η αλλοίωση οφειλόταν στις συνεχείς επεμβάσεις της εκτελεστικής εξουσίας και στη διαρκή παραβίαση της εκλογικής νομοθεσίας από τον Όθωνα με στόχο τον χειρισμό του πολιτικού συστήματος και την άμβλυνση, όχι την επίλυση, των προβλημάτων. Στο *Συνταγματικό Σχολείο* τονίζεται για ακόμη μία φορά ο ρόλος των λογίων. Ο λόγιος Ευθύφρωνας, που είναι το φερέφωνο του ποιητή στο έργο, υποστηρίζει ότι το συνταγματικό πολίτευμα είναι άριστο μόνο εφόσον είναι «ακέραιο» και «γνήσιο». Στη δε περίπτωση που η προσωπική αρχή του ηγεμόνα «παρεμβάλλεται ατάκτως και επιμόνως», τότε καθίσταται το χειρίστο: «Καμία των τυραννικών χειρίστη Μοναρχία / Καθώς η συνταγματική τοιαύτη Πολιτεία»⁸⁸. Ο Αλέξανδρος Σούτσος εναποθέτει τις τελευταίες του ελπίδες στον ρόλο που μπορεί να διαδραματίσουν οι λόγιοι, ως θιασώτες των νόμων και των φώτων, όπως τους χαρακτηρίζει. Όμως, εάν η σωτηρία αναμένεται από τους λόγιους, η καταστροφή συντελείται, σύμφωνα με τον συγγραφέα, από τις αυτόχθονες, απαίδευτες ηγεμονικές τάξεις που βρέθηκαν στην εξουσία μετά το 1844.

Η σημασία της διαμάχης έγκειται κυρίως στη λήξη της. Είναι ξεκάθαρο, παρόλο που συχνά υποτιμάται, ότι το ρήγμα στην ελληνική κοινωνία του 1844 είναι υπαρκτό: πρόκειται για ένα ρήγμα που απαντάται ως πολιτισμική αντίσταση των αυτοχθόνων στον δυτικό λόγο της εκκοσμίκευσης και της ορθολογικοποίησης, που εξέφραζαν οι

Ευρώπης. Ανακήσαντες αναίμακτα τα εθνικά ημών δίκαια, εδώκαμεν εις όλον τον κόσμον παράδειγμα γαληνίου αξιοπρεπείας και κοινωνικής κομψότητος», στο *ίδιο*, 56.

⁸⁷ «Ο Σούτσος, ο Ραγκαβής και ο Βλάχος παίρνουν σαφώς ιδεολογική θέση. Εκπρόσωποι και οι τρεις τους ηγετικών κοινωνικών ομάδων, υιοθετούν διαφορετική στάση. Οι δύο τελευταίοι συντάσσονται, ουσιαστικά, κατά του αντιπροσωπευτικού πολιτεύματος και υπέρ ενός τιμοκρατικού συστήματος που θα απέκλειε τα λαϊκά στρώματα από την εκλογική διαδικασία», στο, Μαρία Μαυρογένη, «Σκηνικές αναπαραστάσεις 93-101.

⁸⁸ Αλέξανδρος Σούτσος, *Ο περιπλανώμενος · Άσμα τέταρτον και τελευταίον*, 71.

ετερόχθονες⁸⁹. Επιπλέον, το κριτήριο της εντοπιότητας που ανασύρεται για να πιστοποιήσει την ελληνικότητα οδηγεί το ελληνικό κράτος σε ιδιαιτέρως ανελαστικές, κλειστές και αυτοαναφορικές δομές. Για όλους αυτούς τους λόγους, η στιγμή που σπεύδει, εν μέσω της «τρικυμίας», ο Ιωάννης Κωλέττης να εξαγγείλει την Μεγάλη Ιδέα είναι μια στιγμή οριακή για το ελληνικό εθνικό υποκείμενο, και είναι οριακή διότι είναι το σημείο της ιστορίας εκείνο όπου όλα τα ενδεχόμενα για την ιδεολογική πορεία του έθνους είναι ανοιχτά και πιθανά. Η διαμάχη αυτοχθόνων – ετεροχθόνων επισπεύδει συνεπώς τη διατύπωση της Μεγάλης Ιδέας. Η ρητή μάλιστα έκφραση του αιτήματος της ενότητας θα γεννηθεί ακριβώς τη στιγμή που η επίσης ρητή διάρρηξή της θα είναι στο απόγειό της.

Η ευφυής διατύπωση του Κωλέττη που διακόπτει αιφνιδίως την διένεξη και δημιουργεί το όραμα ενός ενιαίου, κυρίαρχου έθνους με προορισμό να κατακτήσει τον κόσμο είναι πιο ισχυρή από οποιοδήποτε άλλη διαφωνία. Η έννοια της διχαστικής διαίρεσης υποχωρεί μπροστά στη φαντασιακή ενότητα. Η ενότητα η εδαφική, η ενότητα η ιδεολογική αλλά και η ενότητα στην ιστορία υπερισχύουν ως σύνθημα και καταφέρνουν να υπερκεράσουν κάθε διαφωνία. Ασφαλώς, η ενότητα δεν παύει να είναι παρά ένα εύσχημο πρόσχημα που από κάτω κρύβει την έννοια της επέκτασης αλλά στο διηνεκές νικητής ασφαλώς θα είναι το σύνθημα της ενότητας .

«Εύγε, γηραιέ Κωλέττη! Εύγε, Ηπειρώτη Πύρρε!

Εις την γην αυτήν ιδέας ελευθέρας και συ σπείρει!

Ανεδείχθης την δεκάτην πέμπτην Ιανουαρίου

Υψηλός ως μία στήλη του Διός του Ολυμπίου»⁹⁰.(1843)

Τυπικά, σε αυτή τη διαμάχη προσωρινά θεσμικός νικητής θα στεφθεί η διάσπαση, εφόσον θα ισχύσουν κάποιες περιοριστικές διατάξεις για τους ετερόχθονες.

⁸⁹ «το κριτήριο της εντοπιότητας παραπέμπει στον συγκεκριισμό *jus soli* (= δικαίου του εδάφους, που σημαίνει συνάρτηση της ιθαγένειας με τον τόπο γέννησης) και *jus sanguinis* (= δικαίου του αίματος ή της καταγωγής) και διαμορφώνει ένα εξαιρετικά ανελαστικό νομικό πλαίσιο για την πιστοποίηση της εθνικότητας. Ωστόσο, τόσο το δίκαιο του εδάφους όσο και το δίκαιο της καταγωγής δεν αποτελούν ουδέτερες νομικές κατηγορίες, αλλά αποτελούν θεσμοποιήσεις της εθνικιστικής ιδεολογίας, οι οποίες μεταγράφονται σε κανόνες δικαίου. Το βέβαιο πάντως είναι ότι η ανάφλεξη του ζητήματος της ιθαγένειας και η ανάδυση της ιδεολογίας του αυτοχθονισμού, που εξοβέλιζε από το 'πάτριο αφήγημα' τον λόγο και τον ρόλο του ετερόχθονα, αναδεικνύοντας μία ουσιοκρατική, αυτοαναφορική και συμπαγή ταυτότητα, με επίκεντρο την ενίσχυση και την καταξίωση της διαφοράς του» στο, Γιώργος Κόκκινος, «Τα ελληνικά συντάγματα και η ιδιότητα του πολίτη», 86.

⁹⁰ Αλέξανδρος Σούτσος, *Η μεταβολή της τρίτης Σεπτεμβρίου*, 130.

Η νίκη ωστόσο του αυτοχθονισμού περιορίστηκε στη σχετική ψηφοφορία. Στην πραγματικότητα, η εκδοχή της «μικρής Ελλάδας», «το μικροσκοπικόν βασίλειον των αυτοχθονιζόντων» ηττήθηκε, μπροστά στην προοπτική της πολιτικής και γεωγραφικής ενοποίησης του Ελληνισμού, στο πρόταγμα της Μεγάλης Ιδέας. Στις 14 Ιανουαρίου 1844 ο Ιωάννης Κωλέττης, στο πλαίσιο μιας κατεξοχήν διχαστικής συζήτησης, πέτυχε να ανακαλέσει όλα εκείνα τα ενοποιητικά, οραματικά και συσπειρωτικά στοιχεία που συνέδεαν τους ελληνικούς πληθυσμούς εντός και εκτός του ελληνικού κράτους και να δημιουργήσει μέσα σε μια στιγμή και μέσω μιας μικρής φράσης ένα συλλογικό όραμα⁹¹.

Μια κοινή διαπίστωση η οποία μπορεί να γίνει τόσο για το Αυτοκέφαλο όσο και για τη διαμάχη αυτοχθόνων-ετεροχθόνων είναι η συνειδητοποίηση των διαφορών και της ανομοιογένειας του συλλογικού αυτού υποκειμένου που επιθυμούσε να ονομαστεί ελληνικό έθνος. Ο μετασχηματισμός του συγκεκριμένου κοινωνικού συνόλου σε μια ενιαία συλλογικότητα δεν είναι μια απλή υπόθεση. Η πρόσληψη της πραγματικότητας οδηγεί συχνά την κοινωνία σε διχαστικά διλήμματα. Το μόνο γεγονός είναι ότι οι άνθρωποι της εποχής αναζητούν το περιεχόμενο της εθνικής τους ταυτότητας. Επιλέγουν το ποιοι ήταν επινοώντας το παρελθόν τους, διαπραγματεύονται το ποιοι είναι διαχειριζόμενοι το παρόν τους, αναλογίζονται το ποιοι θα γίνουν οραματιζόμενοι το μέλλον τους· και ενώ το παρελθόν και το παρόν επιδέχονται ποικίλες αναγνώσεις, το μέλλον προσφέρεται για μεγαλύτερες συγκλίσεις.

⁹¹ Σύμφωνα με την Ε. Βόγλη: «Ο Ηπειρώτης πολιτικός και ένας από τους δεινότερους ρήτορες στη Συνέλευση, κατήγγειλε τους πληρεξούσιους της ελεύθερης Ελλάδας την εμμονή τους εις ματαίαις διακρίσεις Ελλήνων και Ελλήνων, χριστιανών και χριστιανών. Η απήχηση της ομιλίας του Κωλέττη παρά την εφαρμογή του Ψηφίσματος Β' και τα άλλα αποτελέσματα της Συνέλευσης, θα πρέπει ασφαλώς να θεωρηθεί ενδεικτική της καταλυτικής επίδρασης που ασκούσαν οι εθνικές προσδοκίες και οι μυθώδεις θεωρίες για την ιστορία, το παρόν και το μέλλον της Ελλάδας ακόμη και στη διαμόρφωση της επίσημης πολιτικής του αρτισύστατου κράτους. Το ίδιο εμφανής, όμως, ήταν και η σύγκρουση των εθνικών μύθων που συνδέθηκαν με την πρώτη Επανάσταση και αυτών που είχαν αρχίσει να διαμορφώνονται μετά από την επίσης νικηφόρο μεταβολή της 3ης Σεπτεμβρίου. Στο πλαίσιο αυτό οι προτάσεις των μετριοπαθών πληρεξουσίων για τη συνένωση αυτών των εθνικών μύθων και, συνεπώς, την αποκατάσταση της συνέχειας της ελληνικής πολιτικής ιστορίας βρήκαν την καλύτερη ίσως διατύπωσή τους στην αγόρευση του Κωλέττη περί της "μεγάλης εκείνης της πατρίδος ιδέας"» στο, Ελπίδα Βόγλη, *Ελληνες το γένος*, 384.

3. Μέλλον

Αντιλήψεις για το μέλλον του έθνους

«Όταν αναλογισθώμεν ότι καθ' ον χρόνον [1840] ούτος [Ζωγράφος] διεπραγματεύετο την συνθήκην αι περί του μέλλοντος μεγαλείου της Ελλάδος ιδέαι δεν εθέρμαινον έτι τας κεφαλάς ημών»¹.

Η αυτοσυνειδησία των νέων χρόνων, ως συνειδητή νέα εμπειρία, συνιστά την ίδια την ουσία της νωτερικότητας. Με άλλα λόγια, μια στατική αίσθηση του χρόνου παραχωρεί εν προκειμένω τη θέση της στη δυναμική ροή του. Η συνειδητοποίηση της αλλαγής, που συμβαίνει τη στιγμή που συμβαίνει η αλλαγή, προδίδει και τη σημασία της τελευταίας. Το αίσθημα της ρήξης με το παρελθόν γεννάει την έννοια της νεωτερικότητας – μια νεωτερικότητα η οποία όμως συναντάται με μία ισχυρότατη τοπικότητα, που φέρει τις δικές της πειθαρχίες και συνδιαμορφώνει τις εξελίξεις τόσο στον ιδεολογικό όσο και στον πολιτικό τομέα. Πάνω σε αυτό το δίπολο θα χτιστεί και η αντίληψη των ανθρώπων για το μέλλον της Ελλάδας.

Για τους αδελφούς Σούτσους, αλλά και για τους συγχρόνους τους, τα πρώτα χρόνια της ζωής του ελληνικού κράτους βιώνονται ως ρήξη με το παρελθόν. Οι άνθρωποι του 1830 γνωρίζουν πολύ καλά ότι η περίοδος που ξεκινά αποτελεί μια καινούρια αρχή· γνωρίζουν επίσης ότι ζουν σε μια σημαντική στιγμή της ιστορίας και έχουν μάλιστα την πεποίθηση ότι μπορούν και να τη διαμορφώσουν. Το παρελθόν συνδράμει στη συγκρότηση της εθνικής ιδεολογίας το ίδιο και το μέλλον. Μια έννοια ακόμα πιο ευρύχωρη από το παρελθόν ακόμα πιο ανοιχτή σε ενδεχόμενα.

Η ιδέα για το μέλλον του ελληνικού έθνους στην περίοδο της οθωνικής μοναρχίας είναι μια ιδέα που δεν ορίζεται μονοδιάστατα. Αντιθέτως, είναι μια ιδέα ζωντανή και εύπλαστη η οποία διαπλάθεται μέσα στο παρόν και φέρει ποικίλα φορτία. Το μέλλον του ελληνικού βασιλείου δεν είναι απόρροια ενός μονοσύστατου/μονοδιάστατου ιδεολογικού ρεύματος. Με άλλα λόγια, η πορεία προς το μέλλον περνάει από τον Διαφωτισμό, τον κλασικισμό, τον Ρομαντισμό, τον φιλελεύθερο προοδευτισμό για να

¹ Αλέξανδρος Σούτσος, *Η μεταβολή της τρίτης*, 189.

καταλήξει στην κατίσχυση του εθνικισμού, της Μεγάλης Ιδέας, και αυτή η πορεία δεν είναι γραμμική, αλλά με εκθετικές, παλίνδρομες μετατοπίσεις:

«Τί νέα έχετε , ιδού ερωτήσεις παντός του εις τον Πλάτανον πλανωμένου τι νέα, το παν έσεται νέον εις το εξής, μία νέα γενεά διαδέχεται την παλαιάν ένας νέος κόσμος πράγματων ιδεών, ηθών, συνηθειών, ενδυμάτων έρχεται σιωπηλώς και σιωπηλώς επικάθεται εις τα ερείπια του παλαιού»².(1833)

Ο τρόπος που οι λόγιοι της εποχής στοχάζονται το μέλλον τους σημασιοδοτεί το παρελθόν όσο και το παρόν τους. Οι αδελφοί Σούτσοι σκέφτονται τους Έλληνες ως μία κοινότητα ιστορική, με κοινό παρελθόν, με συγκεκριμένο ήθος, με συλλογικές μνήμες, με άλλα λόγια ως ένα έθνος μοναδικό το οποίο «πέπρωται» να χαράξει και την ανάλογη ιστορική πορεία στο μέλλον. Αυτό είναι ασφαλώς το γενικό περίγραμμα, μια δεξαμενή μέσα από την οποία επιλέγονται οι ορίζουσες του μέλλοντος, και μέσα στην οποία αισθάνονται ελεύθεροι να μετατοπίζονται και να κινούνται ανάλογα με τις συνθήκες. Κοινός παρονομαστής είναι ένας· το μέλλον προμηνύεται λαμπρό και αυτό δηλώνεται ξεκάθαρα: «ζούμε σε έναν αιώνα έγγυον μεγάλων μελλόντων»³.(1833)

Μέλλον προοδευτικό

Η αντίληψη για το μέλλον στο έργο των Σούτσων περνάει από πολλά στάδια και συνδέεται τόσο με τις πνευματικές τους καταβολές όσο και με την πραγματικότητα της εποχής τους όπως τείνει να διαμορφωθεί σε κάθε συγκεκριμένη συγκυρία. Η αρχική αντίληψη των Σούτσων για το μέλλον έχει ως κεντρικό άξονα την έννοια της προόδου. Το αίτημα για πρόοδο προέρχεται από τον Διαφωτισμό και είναι μια έννοια με μεγάλο εύρος. Η πρόοδος είναι μια ηθική αξία, ένα όνειρο αυτονομίας και ελευθερίας απέναντι στην ακινησία της παραδοσιακής τάξης. Η εκκοσμίκευση, ο εξισωτισμός, η πίστη στην επιστήμη και στην τεχνολογία είναι μερικές πτυχές μόνο της λατρείας της προόδου. Κατά μια έννοια, η πρόοδος δεν είναι ένα μονοσήμαντο αίτημα, αλλά ένα σύνθημα αυτάρκες και ισχυρό που φέρει ποικίλα σημασιολογικά φορτία. Μέσα σε αυτήν την έννοια περικλείεται ένα αίτημα για πολιτική, κοινωνική αλλά και τεχνοκρατική πρόοδο. Το

² *Ηλιος*, 152.

³ Παναγιώτης Σούτσος, *Ο Λέανδρος*, 73.

μέλλον, με λίγα λόγια, για το νεοσύστατο ελληνικό βασίλειο περιέχει τον εκσυγχρονισμό, τον πολιτικό φιλελευθερισμό αλλά και τον κοινωνικό μετασχηματισμό:

«Η Ελλάς έχει χρειαν οργανισμού, έχει χρειαν στερεότητος θέλομεν όλοι μεταρρύθμισιν υπουργείου, θέλομεν νόμων θεμελιωδών και δικαιωμάτων εθνικών καθιέρωσιν, θέλομεν φώτων διάχυσιν, θέλομεν εμψύχωσιν βιομηχανίας και εμπορίου, πλην δεν θέλομεν επέκεινα τούτου»⁴. (1833)

Η επαφή των Σούτσων με την ευρωπαϊκή διανόηση πιστοποιείται από τα ίδια τα κείμενά τους⁵ τα οποία στην πρώτη δεκαετία του ελληνικού κράτους ειδικότερα αναπαράγουν αυτό το κλίμα. Έχει επομένως ιδιαίτερο ενδιαφέρον να επισημάνουμε ότι η αντίληψη για το μέλλον του ελληνικού έθνους-κράτους σε αυτήν την αρχική φάση αναπαράγει ριζοσπαστικές αντιλήψεις οι οποίες συνδέονται ευθέως με την κοραϊκή αντίληψη, τον πολιτικό φιλελευθερισμό αλλά και τον σαινσιμονισμό⁶. Στο πλαίσιο του πολιτικού φιλελευθερισμού αλλά και του αιτήματος του εκσυγχρονισμού για το νεότευκτο ελληνικό βασίλειο οι Σούτσοι αποφασίζουν στα 1833 να δημοσιεύσουν στον *Ήλιο* μια σειρά άρθρων του Φραγκίσκου Πυλαρινού με τίτλο «Μαθήματα Πολιτικά»⁷. Ο Φραγκίσκος Πυλαρινός ήταν μαθητής και φίλος του Α. Κοραή, Κεφαλλονίτης στην καταγωγή, αρχικά σπουδαστής φιλοσοφίας στη Γαλλία και μετέπειτα καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Επιπλέον, ο Φ. Πυλαρινός είχε εντυφλήσει στις θεωρίες του Σαιν Σιμόν και συμμετείχε στην Ελληνική Εταιρία του Παρισιού, που είχε ιδρυθεί από φίλους και μαθητές του Κοραή⁸.

Η επιλογή της δημοσίευσης των άρθρων του Πυλαρινού συνηγορεί στην άποψη ότι οι Σούτσοι γνωρίζουν τον σαινσιμονικό κύκλο και σίγουρα έχουν δεχτεί επιρροές από αυτόν. Οι βασικές έννοιες που αναφέρονται στα άρθρα αυτά είναι ο «κοινωνισμός», η λατρεία της εργασίας και της βιομηχανίας. Αυτό που φαίνεται να είναι το βασικό

⁴ *Ήλιος*, 30.

⁵ «Διέλυσε το σκότος μου η βίβλος του Γκιζότου» βλ. στο, Αλέξανδρος Σούτσος, *Ο πρωθυπουργός και οατίθασος ποιητής*, 38.

⁶ Για τον σαινσιμονισμό γενικότερα αλλά και ειδικότερα στην περίπτωση των Σούτσων, βλ. εισαγωγή υποσημείωση 61.

⁷ Πρόκειται για τα φύλλα 18 Αυγούστου 1833, 29 Αυγούστου 1833, 1 Σεπτεμβρίου 1833, 5 Σεπτεμβρίου 1833, 12 Σεπτεμβρίου 1833 και 24 Οκτωβρίου 1833. Συνοδεύεται δε από μια « Προειδοποίηση», που ανακεφαλαιώνει και προαναγγέλλει την έκδοση ενός νέου εντύπου, εφ. *Ήλιος*, 17 Οκτωβρίου 1833. Στην καταμέτρηση συμπεριλαμβάνεται και η « Προειδοποίησης».

⁸ Καραφουλίδου, «...της μεγάλης ταύτης ιδέας», 41.

επιχείρημα του Πυλαρινού που ασπάζονται και οι Σούτσοι είναι η βαθιά πίστη στην ανθρώπινη πρόοδο, και είναι ένα επιχείρημα το οποίο βλέπουμε να επαναλαμβάνεται συχνά σε πολλά άρθρα του *Ήλιου*. Πέρα από άρθρα του Πυλαρινού και τον σαινσιμονισμό στον *Ήλιο* είναι σαφή τα ίχνη από την παράδοση του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού αλλά και την κοραϊκή καθώς τεκμαίρεται από τις συνεχείς αναφορές. Σε κάθε περίπτωση ο *Ήλιος* είναι μία από τις πιο «ενδιαφέρουσες» στιγμές των Σούτσων, και πιο συγκεκριμένα του Π. Σούτσου, ο οποίος είναι ο εκδότης του, καθώς μέσα από τις γραμμές της εφημερίδας περνούν ιδέες φιλελεύθερες και συχνά ακραία ριζοσπαστικές για την εποχή τους. Έτσι, στα άρθρα της εφημερίδας, αλλά και σε κάποια έργα τους έως το 1843, θα συναντήσουμε θέματα όπως η λατρεία της προόδου, η εμμονή στην εκβιομηχάνιση, η θέση ή η «αποστολή» των γυναικών, οι έμφυλες και οι ταξικές διαιρέσεις, ο ρόλος των εργατών στην κοινωνία, η ένωση της Ευρώπης και, φυσικά, η ίδια η έννοια του «κοινωνισμού»⁹.

Έτσι, κατά την πρώτη δεκαετία του εθνικού κράτους, οι Σούτσοι προσβλέπουν σε ένα μέλλον προοδευτικό και φιλελεύθερο, με επίκεντρο τις επιστήμες, με μια θρησκεία απαλλαγμένη από προλήψεις και δεισιδαιμονίες και μια Εκκλησία «εκσυγχρονισμένη», για μια πολιτεία ισόνομων πολιτών. Πάνω από όλα, το βασικό αίτημα που διατρέχει ολόκληρη την περίοδο της οθωνικής απολυταρχίας το οποίο συνιστά και κληρονομιά του πολιτικού φιλελευθερισμού των Φώτων είναι η παραχώρηση Συντάγματος. Το αίτημα για Σύνταγμα είναι ένα διαρκές, νεωτερικό αίτημα που παρά τις συντηρητικές

⁹ Πρώτη φορά η έννοια κοινωνισμός ακούγεται στην κηδεία του Α. Κοραή το 1833. Ο Φ. Πυλαρινός είναι ο άνθρωπος ο οποίος θα εκφωνήσει τη νεκρολογία του Κοραή και θα πει: «Επροσπάθισες μ' όλα τα δυνατά φιλολογικά μέσα να διασπείρεις εις τους κόλπους της πατρίδος την φιλοσοφικήν αποστολήν του ιθ' αιώνος, την ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΝ λέγω ΙΣΟΤΗΤΑ και ΚΟΙΝΩΝΙΣΜΟΝ [...] Συ ωμιλούσες και έγγραφες την γλώσσαν [...] των αληθινών παραστατών της κοινωνικής τελειοποιήσεως. [...] Τοιούτος λοιπόν εστάλη, ω παρευρισκόμενοι! ο σεβάσμιος γέρων. Απόστολος των δημοκρατικών φρονημάτων του αιώνος του, και αναμορφωτής της θρησκείας, φιλοσοφίας και πολιτικής ως προς ημάς» στο, Φιλίππος Ηλιού, *Ιδεολογικές χρήσεις του Κοραϊσμού στον 20ο αιώνα*, Αθήνα (1984) 2003, 85-87. Σ. Πέτρου, *Γράμματα από το Άμστερνταμ*, σε επιμ. Φ. Ηλιού, Αθήνα 1976, οβ'. Για τον όρο κοινωνισμός αλλά και τις ερμηνείες του βλ. ενδεικτικά, στο, Βαγενάς, «Ο ουτοπικός σοσιαλισμός», 43-58 · Βελουδής, «Το στέμμα και η λύρα», 335-362 · Βασιλική Καραφουλίδου, *Από τον κοινωνισμό στον σοσιαλισμό: η διαμόρφωση του σοσιαλιστικού λόγου τον 19ο αιώνα*, διδακτορική διατριβή, 2009, 28-39 · Μάρω Καλαντζοπούλου, «Πολιτική φιλοσοφία και σύγχρονη πολιτική ιστορία. Τα μυθιστορήματα των αδελφών Σούτσων μεταξύ διαφωτισμού και ρομαντισμού», *Ζητήματα νεοελληνικής φιλολογίας : μετρικά, υφολογικά, κριτικά, μεταφραστικά : πρακτικά ΙΔ' Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης*, 27-30 Μαρτίου 2014 : μνήμη Ξ. Α. Κοκόλη / [οργανωτική επιτροπή Λίζυ Τσιριμώκου, Γεωργία Φαρίνου-Μαλαματάρη, Λάμπρος Βαρελάς, Κατερίνα Τικτοπούλου, Μιχ. Γ. Μπακογιάννης], επιμέλεια Ίλια Παπαστάθη, 171-190.

μετατοπίσεις θα παραμείνει αναλλοίωτο. Το μέλλον του αρτισύστατου έθνους, αν και μοναρχικό, θα πρέπει να είναι συνταγματικό:

«με στέλλουσι να φυλακισθώ διότι προφέρω ιστορικήν αλήθειαν, ότι καθ' όλον τον αγώνα ημών οι Έλληνες, απολαύοντες αντιπροσωπικήν Πολιτείαν, υπήρχομεν πολίται, αλλά κατά τα 1833 δεχθέντες ασύντακτον Πολιτείαν, κατέστημεν υπήκοοι [...] όπου η Μοναρχία συνταγματική, εκεί ο νόμος βασιλεύει· όπου ασύντακτος η Μοναρχία, εκεί ο άνθρωπος εξουσιάζει. Εις το πρώτον είδος της Κυβερνήσεως, το Κράτος ονομάζεται πατρίς, ο λαός έθνος και οι άνθρωποι πολίται· εις το δεύτερον, το Κράτος ονομάζεται τόπος, ο λαός πλήθος και οι άνθρωποι υπήκοοι. Υπήκοος δε εις την παλαιάν Ελληνικήν γλώσσαν εκφράζεται διά της λέξεως δούλος»¹⁰. (1839)

Η μάχη που δίνεται από τους Σούτσους στο πολιτικό πεδίο με επιμονή είναι μια μάχη κομβικής σημασίας. Η κατοχύρωση του Συντάγματος και η σχεδόν καθολική ψηφοφορία είναι σημαντικά βήματα προς τον εκσυγχρονισμό. Το 1843 έχει ήδη επιτευχθεί μια μεγάλη νίκη στο πεδίο της πολιτικής. Ο «πρώμος εκδημοκρατισμός» στον οποίο συνέβαλαν και οι αδελφοί Σούτσοι με την αγωνιστικότητά τους έβαλε την Ελλάδα στην τροχιά των φιλελεύθερων ευρωπαϊκών χωρών και, παρά τα πιασμένα τα οποία θα ακολουθήσουν, η Ελλάδα είχε κατοχυρώσει αυτό το πολιτικό στίγμα¹¹. Στον *Εξόριστο* του Α. Σούτσου (1831) βλέπουμε τον κεντρικό ήρωα, ο οποίος έχει εντυπώσει στον Ρουσσώ και τον Βολταίρο, να αγωνίζεται για την κατοχύρωση Συντάγματος αλλά και για την κοινωνική ελευθερία σε μια αφιλόξενη εποχή όπως αυτή του Καποδίστρια:

«είδωλον της σταθεράς λατρείας του την Ελευθερίαν, η αδιάκοπη καταπάτηση της οποίας τον αναγκάζει να ζητή ανακούφισιν εις τας συνεχείς περιπλανήσεις»¹². «Εκγορητευθείς από τα συγγράμματα του Ρουσσώ και του Βολταίρου αποδημεί εις την σοφήν Ευρώπην»¹³ όπου παρακολουθεί επιστημών και φιλοσοφίας μαθήματα και όπου -τελευταίο— «ακούει την γλυκείαν φωνήν της Ελευθερίας, όταν ενέπνεε τον Λαφαγέττην και τον Βενιαμίν Κωνσταντίον»¹⁴. «Μη δυνάμενος να συμμορφωθεί με την κοινωνίαν

¹⁰ Α. Σούτσος, *Απολογία*, 23.

¹¹ Για τον όρο πρώμος εκδημοκρατισμός βλ., στο Γιάννης Βούλγαρης, *Ελλάδα: Μια Χώρα Παραδόξως Νεωτερική*, Αθήνα, 2019, 238-242.

¹² Αλέξανδρος Σούτσος, *Ο Εξόριστος*, 3.

¹³ Στο ίδιο, 88.

¹⁴ Στο ίδιο 109.

μας, της οποίας κατεφρονεί τας προλήψεις και δεισιδαιμονίας, φαίνεται πολλάκις παράξενος εις τα όμματα του κόσμου»¹⁵.

Το μέλλον για τον Π. Σούτσο είναι η ισοπολιτεία, είναι η μάχη ανάμεσα στον δεσποτισμό και στην ανεξαρτησία. Πρόκειται για έναν λόγο που εμπεριέχει τον εξισωτικό λόγο του Ρουσσώ, αλλά αναπροσαρμόζεται στο αφήγημα του ελληνικού εθνικισμού, το οποίο, αν και στην τελική εκδοχή του θα απέχει πολύ από την αρχική φιλελεύθερη εκδοχή του, θα συνεχίσει να διατηρεί ψήγματα φιλελευθερισμού:

«και άνευ νόμων και αρχών η τάξις συντηρείται αντί λαών ως σήμερον σκληρώς τυραννουμένων, αντί εθνών, ως σήμερον αλληλομαχουμένων ο κόσμος τότε μία γενήσεται ειρηνική και ίση πολιτεία»¹⁶.(1839)

Χαρακτηριστικό παράδειγμα του φιλελευθερισμού είναι ο ελεύθερος και βαθιά προοδευτικός τρόπος με τον οποίο ο Αλέξανδρος Σούτσος σημασιοδοτεί στα 1839, στο έργο του «Απολογία. Συντεθείσα διά την δικάσιμον ημέραν», την έννοια του έθνους, μακριά από τους καταναγκασμούς που θα επιβάλει τελικά η κατίσχυση του αλυτρωτικού εθνικισμού:

«παν έθνος είναι κοινωνία τις ατόμων αυτοπροαιρέτως ενωθέντων και κατά κοινήν συμφωνίαν υποβληθέντων εις νόμους· νόμοι δε είναι η έκφραση της θέλησης των όλων»¹⁷.(1839)

Ο συγκεκριμένος ορισμός του έθνους συνιστά ένα μανιφέστο στο πνεύμα του φιλελεύθερου κοινωνικού συμβολαίου. Το έθνος το οποίο οραματίζεται ο Α. Σούτσος είναι ένα έθνος το οποίο βγαίνει από τη βαρβαρότητα και επινοεί έναν νέο άνθρωπο ο οποίος αυτοβούλως συνέρχεται και αποφασίζει με ελεύθερο τρόπο. Πρόκειται για έναν νέο άνθρωπο με καταβολές από την αρχαιοελληνική παράδοση πολιτικής ελευθερίας, ο οποίος χρήζει μεν εκπαιδεύσεως, αλλά δύναται να διεκδικήσει το μέλλον του. Οι απόψεις αυτές αντηχούν την κοραϊκή διδασκαλία στην οποία έχουν γαλουχηθεί τόσο ο

¹⁵ Στο ίδιο 122.

¹⁶ Παναγιώτης Σούτσος, *Ο Μεσσίας*, σέ'12.

¹⁷ Αλεξάνδρος Σούτσος, *Απολογία*, 13.

Αλέξανδρος όσο και ο Παναγιώτης Σούτσος¹⁸. Ο Κοραής χρησιμοποιεί τον όρο του νόμου ως έκφρασης της κοινής θέλησης και τον βλέπουμε να αναπαράγεται και στον Α. Σούτσο.

Στο πνεύμα των Φώτων καταδικάζεται η άκριτη υποταγή τόσο στη θρησκευτική όσο και στην πολιτική εξουσία. Η απόλυτη θρησκευτική αλλά και πολιτική εξουσία του Παλαιού Καθεστώτος καταδικάζονται ως παρωχημένες. Παράλληλα, επισημαίνεται ότι το παράδειγμα της απόλυτης μοναρχίας και της δογματικής πίστης έχει αποτύχει. Στη νέα τάξη πραγμάτων, η νομιμότητα πηγάζει από την κατοχύρωση της ανεξαρτησίας:

«η πρόοδος γέννημα τοσούτων θρησκευτικών, φιλοσοφικών, βιομηχανικών και κοινωνικών επαναστάσεων, εκατέστησεν ήδη τους φωτισμένους λαούς της Ευρώπης και τους πολιτισμένους της Αμερικής, να μη πιστεύωσι πλέον ούτε εις την αρχήν του Πάπα ούτε εις εκείνην του Τιμαριωτισμού, ούτε εις εκείνην της απολύτου Μοναρχίας, η πείρα και ο αναστεναγμοί τόσον αιώνων τους έκαμαν να μισήσωσι τοιούτους εγωιστικούς και απάνθρωπους διευθυντάς, να ανακτήσωσι την ανεξαρτησίαν των, και να ακυρώσωσι την λεγομένη νομιμότητα τοιούτων παρανόμων αρχών»¹⁹.(1833)

Η κοινωνία της προόδου που ονειρεύονται οι Σούτσοι στην αρχή της περιόδου της οθωνικής μοναρχίας έχει μια συγκεκριμένη δομή. Είναι μια κοινωνία που θεμελιώνεται στη συνεργασία την οποία έχουν οι «κλάσεις», δηλαδή οι τάξεις, των εργατών, γεωργών και βιοτεχνών:

«Πάσα κοινωνία δεν είναι άλλο παρά συντροφιά εργατικών ανθρώπων, βοηθουμένων συναλλήλλως αυτοί οι εργατικοί άνθρωποι δύνανται να διαιρεθώσιν εις τρεις κλάσεις, εις γεωργικούς, εις βιομηχανικούς και εις εμπόρους»²⁰.(1833)

Αυτή η ανάλυση της κοινωνίας είναι σαφές ότι έχει ριζοσπαστικό πρόσημο. Παραπέμπει ξεκάθαρα στη σαινισμονική σχολή, η οποία χρησιμοποιεί τους όρους

¹⁸ Σύμγωνα με τον Μ. Πεχλίβανο: «Η έξοδος του έθνους από το σκότος της βαρβαρότητας προϋποθέτει την επινόηση του ανθρώπου από τον διαφωτισμό και τη διαδραστική προβολή της στην αρχαιότητα. Ο λόγος της κοραϊκής παιδαγωγίας βρίσκεται στο μεταίχμιο δύο κατασκευών: της διαφωτιστικής οικουμενικότητας και της υπέρβασης της στο πλαίσιο της παιδαγωγίας του έθνους· η ευόδωση της "révolution morale" τίθεται και αίρεται κατά την επιτυχή ισορροπία του σχοινοβάτη πάνω σε τούτη τη "μέση οδό"» στο, Μίλτος Πεχλιβάνος, *Εκδοχές νεοτερικότητας στην κοινωνία του γένους: Νικόλαος Μαυροκορδάτος - Ιώσηπος Μοισιόδαξ - Αδαμάντιος Κοραής*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1999, 179 «Η έξοδος του έθνους από το σκότος της βαρβαρότητας προϋποθέτει την επινόηση του ανθρώπου από τον διαφωτισμό και τη διαδραστική προβολή της στην αρχαιότητα. Ο λόγος της κοραϊκής παιδαγωγίας βρίσκεται στο μεταίχμιο δύο κατασκευών: της διαφωτιστικής οικουμενικότητας και της υπέρβασης της στο πλαίσιο της παιδαγωγίας του έθνους· η ευόδωση της "révolution morale" τίθεται και αίρεται κατά την επιτυχή ισορροπία του σχοινοβάτη πάνω σε τούτη τη "μέση οδό"».

¹⁹ *Ηλιος*, 86.

²⁰ Στο ίδιο, 47

«εκμεταλλευτές και εκμεταλλευόμενοι και εργαζόμενοι και αργόσχολοι», αλλά παραπέμπει παράλληλα και στον Κοραή, αφού η ευθεία αναγνώριση της εργασίας ως θεμελιώδους αξίας του κοινωνικού κόσμου είναι και μέρος της δικής του προβληματικής²¹. Οι σαινσιμονιστές αναγνώριζαν την ταξική διάρθρωση της κοινωνίας, πίστευαν όμως στη συνεργασία των τάξεων επί τη βάσει ενός άτυπου κοινωνικού συμβολαίου, και όχι στην πάλη των τάξεων. Χαρακτηριστικά, ο Σαιν Σιμόν και οι οπαδοί του απεύθυναν σε κάθε δράση τους πρόσκληση για τη συγκέντρωση των οργάνων της εργασίας, της γης και του κεφαλαίου σε ένα κοινωνικό ταμείο, με παράλληλη κατάργηση του κληρονομημένου πλούτου. Στόχος του Σαιν-Σιμόν ήταν η δημιουργία μιας τεράστιας ένωσης εργατών, οι οποίοι θα οργανώνονταν άνωθεν. Οι εργάτες θα αναλάμβαναν εργασίες σύμφωνα με την κλίση τους και θα αμείβονταν ανάλογα με την παραγωγή της εργασίας τους. Σύμφωνα με τον Picon η οργάνωση των σαινσιμονιστών βασίζεται σε κοινωνικά δίκτυα αλλά και τα σχέδιά τους περιλαμβάνουν την ανάπτυξη των τεχνολογικών υποδομών (π.χ. σιδηρόδρομοι και θαλάσσιες γραμμές)²².

Ο ρόλος της εκάστοτε κυβέρνησης θα ήταν η διατήρηση της ισορροπίας ανάμεσα σε αυτές τις τάξεις-κλάσεις. Η υπαλληλική τάξη, στην οποία συμπεριλαμβάνονται πολιτικοί και στρατιωτικοί αλλά και οι ιερείς, θα είχε ως στόχο να υπηρετεί τις προηγούμενες αλλά και να ρυθμίζει δικαστικά και νομοθετικά την κοινωνία. Οι σαινσιμονιστές, όπως δείχνουν και οι σχετικές αναφορές των Σούτσων, είχαν καλλιεργήσει συστηματικά μια ιεραρχική αντίληψη της πολιτικής ως διευθυντικού και συντονιστικού μηχανισμού της παραγωγικής εργασίας:

«μη δυνάμεναι μόναι να διατηρήσωσι δικαίας και ειρηνοποιάς μεταξύ των σχέσεις, διορίζουσα κριτάς των διαφιλονεικήσεων των ως προς τα έσω, και φύλακας των ως προς τα έξω και έσω και ιδού η γέννησις πάσης Κυβερνήσεως και ιδού η γέννησις μιας άλλης τετάρτης κλάσεως, της κλάσεως των υπαλλήλων, εις την οποίαν εμπεριέχονται οι πολιτικοί, οι στρατιωτικοί και οι ναυτικοί, και συμπεριλαμβάνονται και οι ιερείς, ως εν είδος Νομοθετών και Δικαστών. Η κλάσις αύτη η τετάρτη είναι υπομίσθιος των τριών

²¹ Ο Κοραής χρησιμοποιεί την διάκριση σε *εργαζομένους/αργούς στο, Αδαμάντιος Κοραής. Τι συμφέρει εις την ελευθερωμένην από Τούρκους Ελλάδα να πράξη εις τας παρούσας περιστάσεις δια να μη δουλωθή εις χριστιανούς τουρκίζοντας. Διάλογος δύο Γραικών*, Παρίσι 1830, 6-7.

²² Antoine Picon, *Οι σαινσιμονιστές*.

επλάσθη προς υπηρεσίαν των τριών αλλά παρεκτρεπομένη, λησμονεί συχνάκις τον προορισμόν της, και καταφρονεί τας άλλας τρεις κλάσεις, και τας τυραννεί»²³.(1833)

Επίσης, σημαντική τάξη στην κοινωνική πυραμίδα του Π. Σούτσου ήταν βεβαίως αυτή των λογίων η οποία είχε ως προορισμό τον φωτισμό της εργατικής κλάσης αλλά και το να οδηγήσει συνολικά το έθνος στην τελειοποίηση. Καθοριστικό ρόλο στην κοινωνία είχαν οι διανοούμενοι που πρωταγωνιστούν στη δημόσια σφαίρα, οργανώνουν διανοητικά, φωτίζουν, ασκούν κριτική και διαμεσολαβούν ανάμεσα στις άλλες κοινωνικές τάξεις:

«Προς βοήθειαν των τριών γεννάται εξ αυτών κλάσις τις άλλη, η λεγομένη των λογίων, ήτις διαφιλονεικούσα με την κλάσιν των υπαλλήλων, φωτίζουσα τας εργατικές κλάσεις, γεννά την πάλην αυτήν, εις την οποίαν ευρίσκεται παν έθνος, προβαίνον εις την τελειοποίησιν»²⁴

Η άποψη αυτή αντανακλά την αντίληψη για τον ρόλο που οφείλουν να διαδραματίζουν οι διανοούμενοι στην κοινωνία. Μια αντίληψη η οποία υπάρχει στον διανοητικό κόσμο των Σούτσων και τη βλέπουμε να επαναλαμβάνεται ως κεντρικό μοτίβο σε όλες τις διαδρομές της σκέψης τους. Οι διανοούμενοι, σύμφωνα με την οπτική των Σούτσων, είναι ένα κοινωνικό στρώμα που έχει ως αποστολή να εφοδιάσει την κοινωνία με διανοητική αυτοσυνειδησία, να διαμορφώσει την εθνική ιδέα και λόγω της «πνευματικής ανωτερότητας» του δικαιούται αυτοδίκαια να συμμετέχει στη διοίκηση:²⁵

«Εκτός τούτων εις την Ελλάδα βλέπων ότι η επανάστασις μας ήτον εποχή προόδου εθνικής, νομίζει δίκαιον και πολιτικώτατον ν' ανταμειφθώσιν οι θυσιασθέντες εις αυτήν διατάττει λοιπόν δύο είδη ανθρώπων να λαμβάνωσι τας κίονας υπηρεσίας, οι έχοντες παιδείαν και ικανότητα, και οι έχοντες δικαιώματα. Τρία λοιπόν, καθώς είπομεν, είναι τα μέσα της προόδου παντός έθνους, πληθυσμός, πλούτος και φώτα»²⁶.

²³ Ήλιος, 47 -48.

²⁴ Στο ίδιο .

²⁵ «Ο Βασιλεύς μας είναι Βασιλεύς προόδου, Βασιλεύς ελευθέρων ιδεών δεν εννοεί όμως ικανούς και πεπαιδευμένους τους γνωρίζοντας μόνον γλώσσας, επειδή αι γλώσσαι τί άλλο είναι πάρα όργανα μαθήσεως και όχι μάθησις, αλλ' εννοεί πεπαιδευμένους και ικανούς τους δυναμένους να οργανίσωσι, να σχεδιάσωσι σύστημα διοικητικών ιδεών, και να το βάλωσιν εις ενέργειαν.» βλ., Ήλιος, 6.

²⁶ Στο ίδιο.

«μέλλουσιν κοινωνίαν, κοινωνίαν ζώσαν και ηχηράν φιλοσόφων, ποιητών, ρητόρων, αρχιτεκτόνων, ζωγράφων και λιθοξόων»²⁷.

Το κείμενο του Π. Σούτσου αντανακλά το ύφος των «Πολιτικών Μαθημάτων» του Πυλαρινού που δημοσιεύεται στις 31 Ιουλίου το οποίο αναφέρεται στην νομιμοποιητική σχέση εργασίας και ανθρώπινης αξίας. Σύμφωνα με τον Πυλαρινό, ο εργάτης είναι αυτός που παράγει τον κοινωνικό πλούτο, αυτός που υπερασπίζεται την πατρίδα, αυτός που στηρίζει υλικά το κράτος και την κοινωνία, αυτός που δίνει νόημα στον νόμο. Ο εργάτης, σύμφωνα με τον Πυλαρινό, είναι το πραγματικό, αληθινό, ουσιαστικό θεμέλιο της κοινωνίας:

«ο μέλλον νομός άλλην πολιτικήν αυθεντίαν δεν θέλει δέχεσθαι παρά την έκφρασιν της θελήσεως των εργατών της κοινωνίας. Διότι μόνοι ούτοι γνωρίζουν να εκτιμήσωσι την αξίαν της εργασίας και τα αποτελέσματά της. Μόνοι αυτοί προάγουν δια του καθημερινού ιδρώτος τον της κοινωνίας πλούτον, αυτοί μόνοι υπερασπίζονται εις τας εφορμάς των εξωτερικών εχθρών το έδαφος της πατρίδος και χύνουν το αίμα των υπέρ της ελευθερίας, και αυτοί μόνοι βαστούν και πληρώνουν τα έξοδα της Κυβερνήσεως. Αυτοί τρέφουν τους πάντας, αυτοί είναι το παν, και αυτοί τα πάντα κάμνουν, και δια τούτο αυτοί είναι οι αληθείς και δίκαιοι ποιηταί του κοινωνικού νόμου. Αυτοί είναι ο Κυρίαρχος της κοινωνίας»²⁸. (1833)

Είναι σαφές ότι έχουμε εδώ μία θετική σημασιοδότηση του όρου «εργασία», η οποία προβάλλεται ως πηγή προόδου και ως προϋπόθεση των πολιτικών δικαιωμάτων. Παράλληλα, σύμφωνα με το κείμενο των «Πολιτικών Μαθημάτων» που δημοσιεύουν οι Σούτσοι, η εργασία παράγει κοινωνικό πλούτο, και οι εργάτες δικαιούνται το προϊόν της παραγωγής τους. Η εργασία νοείται ως δικαίωμα, αυτοεκπλήρωση και ως απαλλαγή από τη βιοτική ανάγκη. Ο σκοπός της εργασίας εκπληρώνεται μόνο όταν κάθε εργαζόμενος απολαμβάνει ολόκληρο το προϊόν της εργασίας του, δίχως κανείς να του το υποκλέπτει.²⁹

²⁷ Παναγιώτης Σούτσος, *Ο Λέανδρος*, 97.

²⁸ Φραγκίσκος Πυλαρινός, «Πολιτικά Μαθήματα», *Ήλιος*, 82.

²⁹ Καραφουλίδου, *Από τον κοινωνισμό*, 232.

«όλοι οι πολίται θέλουν εργάζεσθαι, αυτοί μόνοι θέλουν είσθαι οι κύριοι του εξαγομένου της εργασίας των. Όλοι ιδιοκτῆται κατά την ικανότητα και αξίαν των έργων των»³⁰.

Επιπλέον, η έννοια της «εργασίας» συμπληρώνεται διαρκώς από την έννοια της «βιομηχανίας». Πέρα από την αρχική σημασία της «βιομηχανίας ως μηχανικής/παραγωγής των αναγκαίων του βίου»³¹, η έννοια αναφέρεται επίσης και στην ανάγκη μιας μαζικής παραγωγής ανάλογης με τη δυτική γραμμή παραγωγής η οποία θα συμβάλλει στην οικονομική ανάπτυξη του ελληνικού βασιλείου. Είναι εύλογο η ανάπτυξη του αγροτικού τομέα, της βιοτεχνίας, της κρατικής οικονομίας, των υποδομών να είναι ένα φλέγον ζήτημα για το μέλλον του νεοσύστατου κράτους.

Οι αδελφοί Σούτσοι φτάνουν στο σημείο να ονειρευτούν στα 1833 μια Ευρώπη χωρίς σύνορα, χωρίς δασμούς, χωρίς εμπορικούς περιορισμούς, μια κοινωνία ενιαία, φωτισμένη και αλληλέγγυα. Θυμίζει έντονα και αυτή η θέση τους τα σχέδια των σαινσιμονιστών για την κατάκτηση ολόκληρης της γης από τον βιομηχανικό άνθρωπο, με σκοπό την οικονομική και πολιτισμική ενοποίηση. Η πρόβλεψη δεν σταματά εκεί, αλλά γίνεται πιο συγκεκριμένη και ακριβής. Η ένωση της Ευρώπης προαναγγέλλεται ότι θα συμβεί σε δύο αιώνες από την στιγμή συγγραφής του εν λόγω άρθρου στα 1833.

«Ας ελπίσωμεν ότι μια ημέραν εις την Ευρώπην δεν θέλουν υπάρξει έθνη, σύνορα, δασμοτελώνια, περιορισμοί εμπορικοί. Η Ευρώπη της οποίας τα διάφορα μέρη συνενούνται ήδη διά των ηθών, δια συμπαθειών και δια του φωτισμού, η Ευρώπη θέλει υπάρξει μια κοινωνία. Οι αιώνες είναι οι χρόνοι της ηλικίας των εθνών. Εις δύο χρόνους εθνών θέλουν συμβεί όσα προλέγομεν.»³²(1833)

Η έννοια της προόδου περικλείει και μια σειρά από τεχνοκρατικά αιτήματα όπως η διάνοιξη δρόμων, οι συγκοινωνίες, η εκβιομηχάνιση, και άλλα πολλά τα οποία σηματοδοτούν τη συγκρότηση ενός σύγχρονου, ευρωπαϊκού, κράτους. Η κινητοποίηση των λογίων σαν τους Σούτσους με αίτημα τον εκσυγχρονισμό διαδραμάτισε σημαίνοντα ρόλο στην τροπή που τελικά πήρε το κράτος. Στο παρακάτω απόσπασμα βλέπουμε να

³⁰ Φραγκίσκος Πυλαρινός, *Ήλιος*, 82

³¹ Καραφουλίδου, *Από τον κοινωνισμό*, 37.

³² *Ήλιος*, 133.

ονειρεύονται την έλευση του σιδηροδρόμου στην Ελλάδα στα 1833, η οποία θα διευκολύνει τους περιηγητές στη διέλευση ολόκληρης της χώρας μέσα σε τρεις ώρες (η διάρκεια αυτή είναι βεβαίως ενδεικτική και του μεγέθους της χώρας)³³:

«Εις την Αγγλίαν κατεσκευάσθησαν δρόμοι σιδήρινοι, εις τους οποίους άμαξαι από μηχανήν ατμού αγόμεναι κυλίνονται ομαλώς και διατρέχουσιν εις μίαν ώραν είκοσι λεύγας, (ή μίλλια Γαλλικά) "Αν είχομεν εις την Ελλάδα τοιαύτας θαυματουργικάς οδούς και άμαξας, ήθελεν ο περιηγητής διατρέχει όλον το κράτος εις τρεις ώρας»³⁴. (1833)

Η πρόοδος είναι βασική προϋπόθεση για τη θεμελίωση της εθνικής αυτοπεποίθησης, και η συνειδητοποίηση της ολιγωρίας και της καθυστέρησης υπενθυμίζει την ανεπάρκεια του ελληνικού βασιλείου και ενισχύει το κυρίαρχο αίσθημα της εθνικής υστέρησης σε σύγκριση με τους Δυτικούς. Η διαρκής κριτική περί καθυστέρησης εντάσσεται στη συζήτηση περί συντήρησης και προόδου:

«Δυο Αρχαί πολιτικά, η μία πρόοδος, η άλλη επιστροφή, αλληλομάχονται εις την Ευρώπην, η πρώτη βάσιν έχει να διοικεί ο νους την ύλην, η δευτέρα, να κρατεί δέσμιον τον νουν η ύλη. Οπαδοί της μιας είναι οι νουνεχείς, οι ελεύθεροι, και φρονούσιν ότι οι πεπαιδευμένοι και ικανοί πρέπει να προτιμώνται εις την διαχείρησιν των δημοσίων πραγμάτων»³⁵. (1833)

Ο ριζοσπαστισμός αυτών των θέσεων εν έτει 1833 δύσκολα θα μπορούσε να αμφισβητηθεί. Οι ίδιοι οι αδελφοί Σούτσοι αισθάνονται ότι έχουν τη δύναμη να συμβάλουν στη διαμόρφωση του μέλλοντος. Ένα σημείο άξιο λόγου είναι και οι αντιλήψεις του Πυλαρινού περί ισότητας που αναδημοσιεύονται στην εφημερίδα του Π. Σούτσου, οι οποίες φτάνουν στο σημείο να αμφισβητούν και να επικρίνουν την πολιτική ηθική του –έως τότε πλήρως καθαγιασμένου– αρχαίου κόσμου ως εγωιστική και

³³ Σύμφωνα με τον Χομπσμπάουμ, πολλοί σαινισμονιστές κατέληξαν σε εργολάβους συγκοινωνιών: «Ίσως η εντυπωσιακότερη έκφραση αυτού του κράματος από ρομαντισμό, επιχειρηματικό δαιμόνιο και χρηματικούς πόρους ήταν η αλλόκοτη γαλλική αίρεση των Σαινισμονιστών. Αυτοί οι απόστολοι της εκβιομηχάνισης εγκατέλειψαν, ιδιαίτερα μετά την αποτυχία της επανάστασης του 1848, μια σειρά ιδέες που τους έκαναν να περάσουν στην ιστορία ως «ουτοπικοί σοσιαλιστές», για να γίνουν δυναμικοί και τολμηροί βιομήχανοι, αλλά πάνω από όλα εργολάβοι στον τομέα των συγκοινωνιών. Δεν ήταν οι μόνοι που ονειρεύτηκαν έναν κόσμο ενωμένο χάρη στο εμπόριο και την τεχνολογία. Ωστόσο, ο Φ. Μ.ντε Λεσσέψ (1805-1894), αυτός που κατασκεύασε τελικά τη διώρυγα του Σουέζ και σχεδίασε τη διώρυγα του Παναμά, για να βρει αργότερα τον μπελά του, ήταν Σαινισμονιστής. Ένας άλλος Σαινισμονιστής, ο Π. Φ. Ταλαμπό (1789-1885), κατασκεύασε μεταξύ άλλων τις σιδηροδρομικές γραμμές της νοτιοανατολικής Γαλλίας, τις αποβάθρες της Μασσαλίας, το σιδηροδρομικό δίκτυο της Ουγγαρίας» στο, Eric John Hobsbawm, *Η Εποχή του Κεφαλαίου 1848-1875*, Αθήνα, 2003, 49.

³⁴ *Ήλιος*, 20.

³⁵ *Ήλιος*, 6.

απάνθρωπη. Υπάρχει μία κεντρική ιδέα στη σκέψη των εκσυγχρονιστών: τα αποτελέσματα της προόδου στο εμπόριο και στη βιομηχανία οφείλουν να συμβάλουν στην εγκαθίδρυση της ελευθερίας και της ισότητας στην κοινωνία. Σε αυτό το πλαίσιο, ο αρχαίος ελληνικός κόσμος φαίνεται να λειτουργεί τελείως διαφορετικά: αν και πνευματικά προηγμένος, είναι ένας κόσμος για λίγους· στο επίπεδο των δικαιωμάτων είναι βαθιά άνισος και οπισθοδρομικός. Πρόκειται για μια άποψη που κατάγεται από τη «Διαμάχη των Αρχαίων και των Νεωτέρων» (*Querelle des Anciens et des Modernes*), μια διαμάχη η οποία είχε ως αποτέλεσμα την οριστικοποίηση του παρελθόντος ως διακριτού αντικειμένου³⁶. Εν αντιθέσει με τον αρχαίο κόσμο, στον νέο κόσμο η πρόοδος συνιστά ένα σκαλοπάτι που θα οδηγήσει και στην κατοχύρωση των δικαιωμάτων των πολλών. Ο Πυλαρινός καταλήγει να προτείνει ένα κόσμο που στο επίκεντρό του θα βρίσκεται ο άνθρωπος:

«Το πνεύμα της δημοσίου ηθικής του αρχαίου κόσμου ήτον εγωιστικόν, απάνθρωπον· πας μη Έλλην βάρβαρος του δε τωρινού, συμπαθητικόν φιλόανθρωπον· “πας άνθρωπος πρέπει να χαίρεται τα δικαιώματα της ανθρωπότητας, και έχει δικαιώματα της ανθρωπότητας, και έχει δίκαιον να τα απαιτεί παντού και πάντοτε” το πνεύμα του αρχαίου κόσμου ήτον πολεμικόν και κατακτητικόν, το δε του τωρινού ειρηνικόν, και βιομηχανικόν· η πολιτική και η φιλοσοφία των αρχαίων κοινωνιών υπερασπίζοντο και εδίδασκαν την δουλείαν και ανισότητα, αι δε των νεωτέρων την ελευθερίαν και ισότητα.»³⁷ (1833)

Με αφορμή τα πολιτικά μαθήματα του Πυλαρινού, οι Σούτσοι εισηγούνται στο κοινό του *Ήλιου* τον όρο του «κοινωνισμού». Είναι γεγονός ότι στα κείμενά τους αυτής της περιόδου ανιχνεύεται μια πρώιμη σοσιαλιστική οπτική. Με άλλα λόγια, οι Σούτσοι παρουσιάζουν στο ελληνικό κοινό τις ιδέες του «ουτοπικού σοσιαλισμού», που είναι

³⁶ «Στο πέρασμα από τον 17ο στον 18ο αιώνα ξεσπά σε όλη την ανεπτυγμένη Ευρώπη μια διαμάχη, που κινητοποιεί σημαντικούς διανοούμενους και θεωρείται καθοριστική για την αυτοσυνείδηση της Ευρώπης – η διαμάχη έμεινε γνωστή ως η «Διαμάχη των Αρχαίων και των Νεωτέρων» (*Querelle des Anciens et des Modernes*) ή ως η “Μάχη των Βιβλίων”. Το διακύβευμα συνοπτικά ήταν αν οι επιτεύξεις της Αρχαιότητας ή της νεώτερης Ευρώπης είναι ανώτερες. Και έληξε, κατά γενική ομολογία, με την νίκη των Νεωτέρων, που στηρίχθηκε κατά κύριο λόγο στην υπεροχή της σύγχρονης επιστήμης έναντι της ουμανιστικής κλασικής παιδείας, της αποτελεσματικής εμπειρικής γνώσης έναντι της αυθεντίας του αρχαίου κειμένου, του παρόντος έναντι του παρελθόντος.» στο, Βασίλης Κάλφας, «Παρόν και παρελθόν: οι αρχαίοι Έλληνες και εμείς», *Κυριακάτικη Αυγή*, 10 Απριλίου 2016, *Ενθέματα*.

³⁷ Φραγκίσκος Πυλαρινός, *Ήλιος*, 85.

επηρεασμένες από την ιδεολογία του Σαιν Σιμόν³⁸. Στο ίδιο πλαίσιο γράφουν στην εφημερίδα *Ήλιος* το 1833: «Το όνομα του Σαινισίμωνος έφθασεν από τα 1825 και εις την Ελλάδα· τα συγγράμματα του περιέτρεξαν τας χείρας πολλών Ελλήνων· αι νέαι ιδέαι των μας εξέπλητταν³⁹» .

Το 1835 ο Π. Σούτσος χρησιμοποιεί τον όρο «κοινωνισμός» με την πολιτική του διάσταση. Αναφερόμενος στις αρχαίες ελληνικές αποικίες επισημαίνει ότι μαζί με τους θεσμούς της μεταφέρθηκαν στις αποικίες και τα πολιτικά ήθη της μητρόπολης. Είναι προφανές ότι ο όρος κοινωνισμός σε αυτήν την περίπτωση σημαίνει την κοινωνική οργάνωση ή τη «συντεταγμένη» πολιτεία⁴⁰ ή όραμα για μίαν ευνομούμενη και καλά οργανωμένη κοινωνία:⁴¹

«Ω αρχαίαι της Ελλάδος εποχαί δυο μεγάλοι!
Στέλλουσα τριακοσίας αποικίας της το πάλοι,
του κοινωνισμού τον σπόρον εις την γην εναποθέτει,
κι ένα τίκτει σοφόν κόσμον εις τρεις χιλιάδας έτη»⁴².(1835)

Στην πραγματικότητα, η εκδοχή του κοινωνισμού των Σούτσων⁴³ είναι περισσότερο μια τεχνοκρατική εκδοχή του εν λόγω ιδεολογικού ρεύματος που αναφέρεται στην ανάπτυξη της οικονομίας, της βιομηχανίας, των συγκοινωνιών. «Η παρομοίωση του Όθωνα με τον Δαναό υπηρετεί αυτήν ακριβώς την εκδοχή, καθώς ο Δαναός δίδασκε στους ανθρώπους την καλλιέργεια της γης, τη διοχέτευση των υδάτων και την άρδευση των αγρών»⁴⁴. Άλλωστε, το κείμενο του *Λεάνδρου* προέρχεται από το πεζογράφημα με τίτλο «Αι περιπλανήσεις μου» που σύμφωνα με τον συγγραφέα του

³⁸ Πιο συγκεκριμένα, όπως αναφέρει ο Ν. Βαγενάς: «Αυτό που δεν έχει προσεχτεί είναι ότι η εφημερίδα των Σούτσων δεν αποτελεί απλώς έναν χώρο φιλοξενίας των ιδεών ενός φίλου, αλλά είναι η ίδια όργανο διάδοσης ιδεών» στο, Βαγενάς, «Ο ουτοπικός σοσιαλισμός των αδελφών Σούτσων», 52

³⁹ *Ήλιος*, 101.

⁴⁰ Βελουδής, «Οι Σούτσοι και το γλείψιμο», *Το γράμμα*, 88.

⁴¹ Βελουδής, «Τα Βεγγαλικά και οι πύραυλοι», στο *ίδιο*, 91.

⁴² Παναγιώτης Σούτσος, *Η κιθάρα*, 114-115.

⁴³ «The idea of freedom emphasized in the prologue to the novel, where the ideas and feelings of Leandros are listed, and described later as the Goddess of Leandros's heart (p. 72), does not seem to be compatible with the authoritarianism implicit in Saint-Simon's thought, which has led to his being 'seen as an ancestor of both communism and fascism' (Carlisle 1987, 25). The main thrust of the novel seems to emphasize the freedom of the individual rather than social organization, and, therefore, reading the novel as even a distant echo of Saint-Simonian ideas is problematic.» στο, D. Tziouvas, «The novel and the crown: O Leandros and the politics of romanticism», Roderick Beaton & David Ricks, *The Making of Modern Greece Nationalism, Romanticism, and the Uses of the Past (1797-1896)*, Surrey, 2009, p.216.

⁴⁴ Βαγενάς, «Ο ουτοπικός σοσιαλισμός», 47.

είχε στόχο «να διαχύση υπό μυθιστορικών σχήμα, ιδέας εμβριθείς και ωφελίμους περί γεωργίας, βιομηχανίας και φωτισμού»⁴⁵. Και στον *Εξόριστο* του 1831 πάλι βρίσκουμε τον όρο «κοινωνισμός» με την ίδια έννοια:

«Επέρασεν ύστερον απο την δενδρόφυτον Τίρυνθα, και ύστερον από τους Αποβάθμους, όπου το πάλαι απέβη ο Δαναός, φέρων εις την Ελλάδα τα πρώτα σπέρματα του κοινωνισμού, και όπου, κατά το 1833, έμελλε να αποβή νέος Δαναός, ο Βασιλεύς της Ελλάδος»⁴⁶.

Ο κοινωνισμός, σύμφωνα με τον Πυλαρινού αλλά και τον Π. Σούτσο που τον συστήνει στην ελληνική κοινωνία, είναι μια ιδεολογία η οποία αποτελεί μια ευρύτερη στάση ζωής και έχει κυρίως μια ηθική διάσταση. Η συγκρότηση της έννοιας του *κοινωνισμού* κατασκευάζεται στον αντίποδα του ατομικισμού, σημασιοδοτείται στην πραγματικότητα ως η πρόταξη του συλλογικού έναντι του ατομικού, ως η κοινωνική αλληλεγγύη η οποία θα οδηγήσει στην κοινωνική συνοχή. Σύμφωνα με τον Γ. Βελουδή, ο όρος «κοινωνισμός» είναι απόδοση του όρου «socialisme» από τα γαλλικά που σήμαινε αδελφική, συλλογική οργάνωση της κοινωνίας σε αντιδιαστολή προς την πρόταξη του ατομικού συμφέροντος:

«ως προς την δευτέραν [ηθικήν διάστασιν] η έλλειψις της Περιφιλαυτίας, η διάλυσις της Αντιζηλίας, το ομοιόμορφον των αισθημάτων, η γενική Αγάπη, ήγουν η έλξις, η συμπάθεια, ο έρως, ο Παγκόσμιος Κοινωνισμός[...] Δια να ωφελήσει τις το έθνος του και την ανθρωπότητα ο δεν αρκεί μόνον να εννοεί τα καλά, και να ζυγίζει τα αποτελέσματα των , αλλά να έχει γλώσσαν φιλελεύθερον, ήτις να τα κηρύττει, και καρδίαν αισθαντικήν και φιλάνθρωπον [...] να φανεί ανώτερος των προλήψεων και δεισιδαιμονιών του τόπου του και του καιρού του, χρεωστεί να φλογίζεται από τον έρωτα της Προόδου»⁴⁷.

⁴⁵«Ειδικότερα για τον *κοινωνισμό*, θα πρέπει να σημειωθεί πως στον *Ήλιο* υπήρχε προγραμματικά η βούληση για άνοιγμα στον δυτικό κόσμο. Πέρα όμως από αυτό, φαίνεται πως είχαν γίνει και κάποιες ενημερωτικά υποστηρικτικές των *Πολιτικών Μαθημάτων* δημοσιεύσεις. Δίπλα σε αναφορές στο έργο του Ρουσσώ, του Βολταίρου, του Γκαίτε, συναντάμε ένα από τα πρώτα άρθρα για τις ιδέες του Saint-Simon, όπου επισημαίνεται πως οι Έλληνες γνώρισαν τις ιδέες του γάλλου φιλοσόφου ήδη από το 1825, ενώ παρατηρείται πως σήμερα οι μαθητές του διατρέχουν τη χώρα, κινώντας την περιέργεια του κόσμου. Το πλαίσιο συμπληρώνεται με ένα ακόμη –αρκετά παράδοξο– διήγημα του Παναγιώτη Σούτσο για τους σαινσιμονιστές που πιστεύουν ότι αναστήθηκε ο δάσκαλός τους. Στην περίπτωση αυτή και για τη δική μας οπτική, το εκκεντρικό και σκοτεινό περιεχόμενο του “Τρισχιλιόπηχου” δεν μοιάζει να έχει τόσο σημασία. Εκείνο που μετράει είναι η μνεία των ονομάτων και η διακρίβωση των ενδιαφερόντων» βλ. στο, Καραφουλίδου, *Από τον κοινωνισμό*, 58.

⁴⁶ Αλέξανδρος Σούτσος, *Ο Εξόριστος*, 26.

⁴⁷ Φραγκίσκος Πυλαρινός, *Ήλιος*, 125.

Ο «παγκόσμιος κοινωνισμός»⁴⁸ σύμφωνα με το άρθρο του Πυλαρινού που φιλοξενείται στις σελίδες του *Ήλιου* απαρτίζεται από την έλλειψη εγωισμού, από πνεύμα συλλογικότητας, από φιλελεύθερες απόψεις οι οποίες εκφράζονται με παρρησία αλλά και είναι αποδεσμευμένος από τους περιορισμούς του τόπου ή της εποχής. Πρόκειται για μια ιδέα κοσμοπολίτικη η οποία στην εγχώρια πρόσληψή της έχει περισσότερο πολιτικό και κοινωνικό χαρακτήρα.

Μια άλλη ενδιαφέρουσα για τη δική μας προβληματική διάσταση της ιδεολογίας του Σαιν Σιμόν⁴⁹ που υιοθετεί ο Παναγιώτης Σούτσος είναι μια νέο-χριστιανική ηθική διάσταση του κοινωνισμού, η οποία θυμίζει τη στροφή του Σαιν Σιμόν⁵⁰. Αυτή την οδό θα ακολουθήσει και ο Π. Σούτσος και θα την εκφράσει κυρίως στο έργο του *Ο Μεσσίας* (1839). Πράγματι, ο πρόλογος του εν λόγω δράματος συνιστά ένα κοινωνικοπολιτικό μανιφέστο το οποίο μπορεί εύκολα να συνοψιστεί στην εξής θέση: «η κοινωνική ελευθερία υπάρχει απόρροια της χριστιανικής θρησκείας⁵¹». Βλέπουμε λοιπόν ότι δεν εγκαταλείπεται το κοινωνικό αίτημα, αλλά έρχεται να συγκεραστεί με το θρησκευτικό στοιχείο. Αυτή φαίνεται να είναι μια επιλογή που, πέρα από την ίδια την σαινσιμονική θεωρητική-ιδεολογική μεταστροφή/μετακίνηση, υπηρετεί ένα αιτούμενο της εποχής το οποίο επιτάσσει να βρεθεί ένας ρόλος για τη θρησκεία στο νεωτερικό πλαίσιο. Κατ' ουσία, αυτός ο ιδιότυπος χριστιανικός σοσιαλισμός του Π. Σούτσου

⁴⁸ Για τον όρο παγκόσμιος κοινωνισμός βλ.,: «Από την άλλη πλευρά, η πίστη στη συμπαντική αρμονία και στη μεστή ερωτική ενότητα απαντά κυρίως στο έργο του Σ. Φουριέ, πολύ περισσότερο από ό,τι στη σκέψη του Saint-Simon. Στον Φουριέ γίνεται λόγος για την παγκόσμια έλξη (L'Attraction Universelle), ως συνεκτική δύναμη όλων των φυσικών φαινομένων. Η επαφή του Πυλαρινού με τη σχολή του γάλλου ουτοπιστή θα μπορούσε να θεωρείται βέβαιη, δεν φαίνεται όμως ναπηγαίνει σε βάθος» στο, Καραφουλίδου, *Από τον κοινωνισμό*, 39.

⁴⁹Τους τελευταίους μήνες της ζωής του, ο Σαιν-Σιμόν γράφει το τελευταίο του έργο, το Νέο Χριστιανισμό νόμισε ότι βρήκε την οργανική αρχή, που θα επέτρεπε στη μετεπαναστατική κοινωνία να ξεπεράσει τις κοινωνικές διαίρεσεις, σε μια νέα θρησκεία που προοριζόταν να αντικαταστήσει τον Χριστιανισμό. Σε αυτή τη νέα θρησκεία, το δόγμα και η λατρεία δεν θα είχαν μεγάλη σημασία. Το μόνο που μετρούσε ήταν η ηθική, μια κοινωνική ηθική που βασιζόταν στα αισθήματα αδελφοσύνης και αλληλοβοήθειας. Οι περισσότεροι από τους φίλους και οπαδούς του είδαν σε αυτό αλλαγή προσανατολισμού, σχεδόν προδοσία σε σχέση με το επιστημονικό και ερευνητικό πνεύμα που ενέπνεε τα προηγούμενα κείμενά του. Μόνο αργότερα, το έργο του Nouveau christianisme θα μελετηθεί από τους σαινσιμονιστές» στο, βλ., σχετικά, Antoine Picon, *Οι σαινσιμονιστές*.

⁵¹Βαγενάς, «Ο ουτοπικός σοσιαλισμός», 55.

λειτουργεί ως προάγγελος του ελληνοχριστιανικού ιδεώδους που θα συγκροτηθεί λίγα χρόνια αργότερα από τον Σπ. Ζαμπέλιο⁵².

Ο Π. Σούτσος πιστεύει σε ένα μέλλον ισότητας, δικαιοσύνης και ελευθερίας, σε μια κοινωνία δομημένη στα όρια της αυτοοργάνωσης η οποία θα επιτευχθεί μέσω της πίστης τον Χριστό. Πρόκειται για μια κοινωνία η οποία δεν χρειάζεται κυβέρνηση, δικαστήρια ή στρατό για να διαμεσολαβεί, αλλά λύνει τις διαφορές της εμπνεόμενη από την κοινωνική αλληλεγγύη που πηγάζει από τη χριστιανική θρησκεία. Ένα μέλλον σαφέστατα ουτοπικό σκιαγραφείται στο παρακάτω απόσπασμα:

«Ο άνθρωπος παραδεχόμενος τας τρεις τοιαύτας αρχάς μερικώς, τελειοποιείται καθ' εκάστην και βαθμηδόν εξαγιούται· η δε κοινωνία θεμελιούται εις στύλους ισότητας, δικαιοσύνης και φιλότητος· ουδέ Κυβέρνησις, ουδέ δικαστήρια, ουδέ στρατοί νομίζονται αναγκαίοι· οι πόλεμοι των εθνών, αι έριδες και αι σφαγαί των ιδιωτών, η άνισος διανομή της γης εις τας χείρας ολίγων, η πενία των πολλών, αι κοινωνικά δυστυχία παύουσι, και η ανθρωπότης καθίσταται μία μόνη οικογένεια εκ μελών διαγόντων εν αρμονία, ειρήνῃ και ευδαιμονία»⁵³.(1839)

Στο ίδιο πλαίσιο, σύμφωνα και με τις βασικές αρχές του σαιισμονισμού που έχει ως βασική μέριμνα την κοινωνική θέση της γυναίκας, γίνεται λόγος για τη χειραφέτηση, τα πολιτικά δικαιώματα και τη βελτίωση της κοινωνικής θέσης της γυναίκας σε μια στιγμή που οι έμφυλες ταυτότητες συνιστούν ένα αχαρτογράφητο πεδίο για την ελληνική κοινωνία⁵⁴:

«Η υπανδρεία υπάρχει συνθήκη πολιτική, την οποίαν οσάκις θελήση πρέπει να λύη ή το εν, ή το άλλο συμφωνήσαν μέρος... Η γυνή δεν αποβάλλει την ελευθερίαν της συζώσα μεθ' ενός μόνου ανδρός, ο ανήρ, μονός πρέπει να ζει ελεύθερος ..; Οι άνδρες δεν απέκλεισαν τας γυναίκας των πολιτικών υπηρεσιών;»⁵⁵ (1839)

Ο *Μεσσίας* συνιστά μια πρώτη μετατόπιση του Π. Σούτσου, την οποία θα

⁵² Ο όρος διατυπώθηκε από τον Σ. Ζαμπέλιο (1852)ο όρος εμφανίζεται για πρώτη φορά στη μελέτη *Άσματα Δημοτικά της Ελλάδος* ενώ το 1952 λαμβάνει νομική υπόσταση και αποτυπώνεται στο ελληνικό Σύνταγμα: Άρθρο 16, Σύνταγμα της Ελλάδας- ΦΕΚ 1/Α/1.1.1952- Δ' Αναθεωρητική Βουλή των Ελλήνων.

⁵³ Ενδεχομένως σε αυτό το σημείο διακρίνεται η απήχηση των σαιισμονικών ιδεών βλ. στο, Παναγιώτης Σούτσος, *Ο Μεσσίας ή τα πάθη του Χριστού κατά μίμησιν του Γρηγορίου του Ναζιανζίνου ποιήσαντος τον Χριστόν πάσχοντα*, Αθήνα, 1839. κγ .

⁵⁴ Για το το ζήτημα της θέσης της γυναίκας στον ουτοπικό σοσιαλισμό βλ., Αλεξάνδρα Σαμουήλ,(επιμ), *Ο Λέανδρος*, Αθήνα, 1996, 21.

⁵⁵ Π. Σούτσος, *Ο Μεσσίας*, οε'.

ακολουθήσει αργότερα και ο αδελφός του, προς μια διαφορετική ιδεολογική κατεύθυνση. Για τους Σούτσους, σταδιακά μετά το 1839, το έθνος παύει να αντιμετωπίζεται ως μια πολιτική κατά βάση οντότητα, δηλαδή ως μία ομάδα ατόμων που συνδέονται με την ιδιότητα του πολίτη, και σταδιακά δίνεται προβάδισμα στην πολιτισμική διάστασή του. Ως πολιτισμικό κοινό στοιχείο επιλέγεται πρωταρχικά η ορθόδοξη ταυτότητα επί της οποίας, συγκροτείται η συνέχεια του ελληνικού έθνους.

Οι Σούτσοι δέχθηκαν πρόθυμα να δημοσιεύσουν στο φύλλο τους τη φιλοσοφική πραγματεία περί κοινωνισμού, αλλά, παρά την καλή τους διάθεση, πολύ γρήγορα αποδείχθηκε πως το γενικότερο κλίμα δεν ήταν αρκετά ευνοϊκό για τέτοιες ιδέες. Ο Πυλαρινός αναγκάστηκε να εγκαταλείψει το Ναύπλιο και να καταλήξει πίσω στη γενέτειρά του Κεφαλονιά, όπου και πάλι τα πράγματα δεν πήγαν καλύτερα. Τα καινά δαιμόνια θορύβησαν όχι μόνο τους αρκούμενους εις το τότε κοινωνικοπολιτικό καθεστώς, αλλά τάραξαν και τους φιλορθοδόξους που αναθεμάτιζαν τον θιασώτη τους ως «υποσπείροντα ιδέας αντιθρησκευτικής»⁵⁶. Είναι λοιπόν σημαντικό να επισημάνουμε ότι το 1833 στο Ναύπλιο υφίστατο ένας πυρήνας ανθρώπων, μεταξύ των οποίων και οι Σούτσοι, οι οποίοι ήταν σε επαφή με αυτό το παραγνωρισμένο ρεύμα ιδεών ενός μετακοραϊκού ριζοσπαστικού Διαφωτισμού που τολμούσε να διεξάγει μια αντισυμβατική και προωθημένη συζήτηση⁵⁷. Η επίμονη συζήτηση για την ανάγκη εκσυγχρονισμού του κράτους δεν αφορούσε βεβαίως τους πάντες, αλλά προερχόταν κυρίως από αυτήν την πτέρυγα των δυτικοθεμεμένων επήλυδων που, λόγω της περιδιάβασής τους στην Ευρώπη, ήταν σε θέση να αναγνωρίζουν την δυσπραγία του κράτους. Σε αυτό το πλαίσιο επισημαίνεται από την Β. Καραφουλίδου ότι τα «Πολιτικά μαθήματα» του Πυλαρινού έχουν χαρακτηριστεί και ως το κύκνειο άσμα του νεοελληνικού Διαφωτισμού⁵⁸.

⁵⁶ Α. Λιάκος, «Η διάθλαση», 137.

⁵⁷ Σύμφωνα με τον Ν. Σινιόσoglou: «Ο λαθραίος, υφέρπων ή χαμερπής Διαφωτισμός [...] αποκλίνει από το κυρίαρχο ρεύμα (mainstream), την εμβέλεια και το κύρος του υψηλού Διαφωτισμού» στο, Σινιόσoglou, *Αλλόκοτος Ελληνισμός*, 240.

⁵⁸ «Η επιμονή του Πυλαρινού σε όσα χάνονται μέσα στη δίνη της “άκαιρης” επανάστασης και η περαιτέρω εμφατική ενίσχυσή τους με τη διείσδυση νέων κοινωνικών προοπτικών έρχεται να αναγορεύσει τα Πολιτικά Μαθήματα ταυτόχρονα σε κύκνειο άσμα των “φώτων”» στο, Καραφουλίδου, *Από τον κοινωνισμό*, 38.

Πίσω από αυτήν τη ρητορική περί προόδου κρύβεται η αληθινή αγωνία η οποία προκύπτει από τη συνειδητοποίηση της ανεπάρκειας τον ελληνικού βασιλείου. Η καθυστέρηση της ανάπτυξης συνιστά ένα πραγματικό γεγονός με το οποίο όλοι έρχονται αντιμέτωποι καθημερινά. Το κράτος δεν αρκεί να ιδρυθεί· πρέπει και να λειτουργήσει. Γίνεται ίσως για πρώτη φορά αντιληπτό ότι το πολυπόθητο κράτος είναι στην πραγματικότητα ένα κράτος χωρίς καμία πραγματική ισχύ. Οι δομές του είναι ανεπαρκείς και απαρχαιωμένες⁵⁹. Το κυρίαρχο αίσθημα των πρώτων ετών του ελεύθερου ελληνικού βίου είναι η διάψευση των προσδοκιών που είχαν γεννηθεί με την ίδρυση του ελληνικού βασιλείου. Η πραγματικότητα του ελληνικού κράτους φαίνεται να απέχει πολύ από αυτό που οραματίστηκε ο κόσμος της Επανάστασης. Η δυσaréσκεια και η απογοήτευση προκύπτει τόσο από τις δυσκολίες συγκρότησης στοιχειωδών θεσμών όσο και από τα πρόσωπα που αναλαμβάνουν σημαίνοντες ρόλους στο νέο πλαίσιο. Παρατηρεί κανείς βέβαια ότι, μαζί με την επίγνωση της αδυναμίας του κράτους, συνυπάρχει και μία πικρία για την δυσπροσαρμοστικότητα που δείχνει το κράτος να συμβαδίζει με τα σύγχρονα δυτικά κράτη. Φαίνεται ότι υπάρχει η αξίωση αλλά και ότι έχει καλλιεργηθεί η προσδοκία ότι το «σπιθαμιαίο» ελληνικό βασίλειο θα μετατραπεί ακαριαία σε ισότιμο, εκσυγχρονισμένο, δυτικό κράτος, ή αλλιώς σε ένα πρότυπο βασίλειο. Αυτό το αίσθημα απογοήτευσης που φέρει η πραγματικότητα συγκρούεται με τον ενθουσιασμό που γέννησε η έλευση του Όθωνα. Αυτό το κλίμα της απογοήτευσης γίνεται ακόμα πιο έντονο διότι είναι ήδη εμπεδωμένη στις συνειδήσεις και στο θυμικό των ανθρώπων η αίσθηση ανωτερότητας. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, το αίτημα για πρόοδο εκφράζει ταυτόχρονα την ανώμαλη προσγγείωση στην πραγματικότητα και μια συνειδητοποίηση της δυσχερούς θέσης του ελληνικού βασιλείου στον δυτικό κόσμο.

⁵⁹«Το εθνικό κράτος, π.χ., ως αίτημα, δεν μπορεί σε καμιά περίπτωση να σημαίνει εθνικό κράτος “ανατολικού τύπου” - και έννοια και πράγμα, είναι δυτικά, με γνωστές τις ιστορικές καταβολές τους. Και το εθνικό κράτος, να “γίνει», δεν «ξεγίνεται”. Το αίτημα καμιά φορά επιμένει να ακούγεται - λογικό κι αυτό: δεν φτάνει να ιδρυθεί το κράτος, πρέπει και να λειτουργήσει» στο, Έλλη Σκοπετέα, «Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος του Κ. Θ. Δημαρά και μερικές σκέψεις περί εθνικής Ιστοριογραφίας», *Σύγχρονα Θέματα*, Τεύχη, 35-36-37, Δεκέμβριος, 1988.

Παράλληλα με το αίτημα της προόδου⁶⁰ φαίνεται να ενδημεί και ένα διαφορετικό αφήγημα το οποίο θεωρεί ότι το ζήτημα της προόδου είναι ήσσονος σημασίας και επιλέγει να επενδύσει στο μέλλον ως επέκταση. Με λίγα λόγια, αυτό το οποίο προέχει της προόδου σε αυτή τη λογική είναι η πραγματοποίηση της αποστολής του νέου ελληνισμού, η κατοχύρωση με άλλα λόγια ενός ηγεμονικού ρόλου του στον κλυδωνιζόμενο οθωμανικό χώρο. Ασφαλώς, το όραμα για τον ηγεμονικό ρόλο του ελληνικού βασιλείου στον καινούριο κόσμο που ανατέλλει είναι ένα όραμα κοινό σχεδόν σε ολόκληρο το φάσμα της κοινωνίας –ένα όραμα που συνενώνει όλες τις πλευρές της κοινωνίας. Σε αυτήν την εκδοχή η έννοια της προόδου διαφοροποιείται μέσα στο νεότευκτο, ελληνικό κράτος. Οι Σούτσοι θα υπηρετήσουν με την ίδια θέρμη και αυτήν την εκδοχή του μέλλοντος, κυρίως μετά το 1840, αφήνοντας στο περιθώριο τη ρητορική περί εκσυγχρονισμού, χωρίς να εξοβελίζουν όμως ποτέ από τον λόγο τους τον πολιτικό φιλελευθερισμό.

Το μόνο το οποίο φαίνεται να είναι δεδομένο είναι ότι στα πρώτα χρόνια της ζωής του ελληνικού βασιλείου η έννοια «μέλλον» προκαλεί μία σαγήνη στη νεοσύστατη κρατική οντότητα. «Ω γενέαι ηδύνομαι/Στου μέλλοντος ν' αφίνωμαι/Τας αοράτους χώρας»⁶¹ γράφει ο Π. Σούτσος. Πρόκειται για ένα μέλλον που κυοφορεί εξελίξεις, και αυτό οι άνθρωποι το γνωρίζουν. Η επένδυση στο μέλλον, η συζήτηση για το μέλλον, η προσδοκία για το μέλλον, είναι αναπόσπαστο κομμάτι της πραγματικότητας που βιώνεται. Ωστόσο, η συνειδητοποίηση του παρόντος αλλά και η συνακόλουθη απογοήτευση φορτώνουν με αγωνιώδεις προσδοκίες το μέλλον, οι οποίες προσκρούουν σε- και συχνά αναχαιτίζονται από την πραγματικότητα.

«δεν φοβούμεθα να το είπωμεν ο Ήλιος ζητεί να εγχαράζη εις, το έθνος τάσιν προς την αύξησιν των ορίων του, του πλούτου, των φώτων του ο Ήλιος επιθυμεί να συναισθανθεί το έθνος τι ήτο πάλαι τι είναι, σήμερον και τι δύναται να γένη... το σύστημα του Ηλίου είναι η στερέωσις της τάξεως, όχι τάξεως σιωπηλής, και δουλικής, αλλά τάξεως

⁶⁰ Σύμφωνα με τον Γ.Βούλγαρη: «Η απολυτοποίηση της θετικής πλευράς του δυτικού πολιτισμού εκθέτει την ανάλυση του στην ίδια κριτική που δέχεται το εκσυγχρονιστικό σχήμα. Παραβλέπουμε ότι η διαλεκτική οικουμενικότητας-μερικότητας είναι εγγενής (στη δυτική μόνο;) νεωτερικότητα και αναπαράγεται με νέες μορφές χωρίς να είναι σύμπτωμα μιας καθυστερημένης χώρας » στο, Γιάννης Βούλγαρης, *Ελλάδα: Μια Χώρα Παραδόξως Νεωτερική*, 109.

⁶¹ Παναγιώτης Σούτσος, *Ποιήσεις*, Εν Ναυπλίου 1831, 120-121.

παριστώσης ζωντανόν έθνος...»⁶²(1833)

Μέλλον φιλελεύθερο-μέλλον συντηρητικό

Μολονότι η έννοια της προόδου και του φιλελευθερισμού είναι παρούσες στον δημόσιο λόγο κατά την πρώτη δεκαετία του ελληνικού κράτους στον χώρο των δυτικοφερμένων λογίων είναι γεγονός ότι η συζήτηση περί του μέλλοντος του ελληνικού κρατιδίου μονοπωλείται από το αίτημα της επέκτασης.⁶³ Η φιλελεύθερη παράδοση του Διαφωτισμού φαίνεται να προσκρούει πάνω σε ένα τείχος ανάσχεσης το οποίο έχει αρχίσει να χτίζεται πολύ νωρίτερα, μέσα στην Επανάσταση, και να υψώνεται διαρκώς όλο και ψηλότερο. Σε αυτή τη σταδιακή κατάρρευση των ιδεών που προέρχονται από τον Διαφωτισμό, άλλες καταρρέουν και αποδομούνται, και άλλες μεταλλάσσονται και αντέχουν.

Ένα σημείο το οποίο αξίζει αναφοράς είναι η αποδοχή της μοναρχίας από τους λόγιους του ελληνικού κράτους ως της μοναδικής πολιτειακής επιλογής. Παρόλο που συχνά καυτηριάζεται στα κείμενα των Σούτσων η αυθαιρεσία της απεριόριστης εξουσίας και γίνεται λόγος για φιλελευθερισμό, ως μόνο ρεαλιστικό πολιτειακό μέλλον για το ελληνικό έθνος φαίνεται να θεωρείται το μοναρχικό. Στο παρακάτω απόσπασμα συνδέεται η καταγωγή του δεσποτισμού με την Ασία:

«Η πορφύρα δεν είναι πάτριος παρ' ημίν, άλλ' εκ της Ασίας ήλθαν η αλουργίς και το κογχύλιον [...] Η απεριόριστος Βασιλεία διαστρέφει τα ήθη των βασιλέων. Αυτή διέφθειρε τους αρχαίους Θεούς και Ημιθέους. Δί' αυτήν ο Κρόνος κατέτρωγε τα τέκνα»⁶⁴

Στην πραγματικότητα, ο Α. Σούτσος μαζί με τον αδελφό του αλλά και τους λοιπούς Φαναριώτες σπεύδουν να καλωσορίσουν τον Όθωνα με θερμό τρόπο, γεγονός που οδηγεί τον Γ. Βελουδή να χαρακτηρίσει τον Αλέξανδρο Σούτσο αυλοκόλακα αλλά και να διατυπώσει το συμπέρασμα ότι προσέβλεπε σε μια θέση ευνοούμενου ποιητή στην

⁶² Ήλιος, 37.

⁶³ «Ο νέος ελληνικός εθνικισμός ήταν αρκετός για να εξασφαλίσει την ανεξαρτησία της χώρας, μολονότι ο συνδυασμός αστικής ηγεσίας, κλέφτικης αποδιοργάνωσης και επέμβασης των Μεγάλων Δυνάμεων γέννησε μια από εκείνες τις μικροκαρικατούρες τού δυτικού φιλελεύθερου ιδεώδους που επρόκειτο να γίνει τόσο γνώριμο σε περιοχές όπως η λατινική Αμερική» στο, Hobsbawm, *Η εποχή των επαναστάσεων*, Αθήνα, 2002, 205 .

⁶⁴ Αλέξανδρος Σούτσος, *Η μεταβολή της τρίτης*, 23.

αυλή του Όθωνα στα πρότυπα της Δύσης⁶⁵. Εν μέρει, ο χαρακτηρισμός του Βελουδή είναι δικαιολογημένος, αν σκεφτεί κανείς ότι ο Α. Σούτσος έχει καλωσορίσει τον Όθωνα και τον έχει κρίσει διάδοχο του Μ. Κωνσταντίνου, σε μια εποχή όπου το Βυζάντιο συνιστά ακόμη αχαρτογράφητο πεδίο για τη νεοσύστατη εθνική ιστορία. Στο ίδιο ποίημα, εκτός από τον Μ. Κωνσταντίνο, μέσα σε λίγους στίχους καθιστά τον Όθωνα ισότιμο με τον Κίμωννα, τον Επαμεινώνδα, τον Λυκούργο, τον Σόλωνα, τον Μιαούλη και τον Καραϊσκάκη. Με άλλα λόγια, στα 1833 χτίζει μια θαυμαστή γραμμική συνέχεια, συγκροτώντας μια γενεαλογία εθνικών ηρώων που απαρτίζεται από πρόσωπα της Αρχαιότητας, του Βυζαντίου αλλά και της Επανάστασης και εισηγούμενος στην πραγματικότητα το τριαδικό σχήμα της εθνικής ιστορίας· και όλα αυτά περίπου είκοσι χρόνια πριν τον Παπαρρηγόπουλο⁶⁶:

«Ω! τι στάδιο ωραίων, ω! τι μέγα έχεις μέλλον!
Μεταξύ των βασιλέων άστρον είσαι ανατέλλον,
Νέος, άρχεις Κράτος νέον και ανήλικον ακόμα
με το σώμα σου θ' αυξήσει και του Κράτους σου το σώμα.
Της μεγάλης μοναρχίας του μεγάλου Κωνσταντίνου
εις' ο μόνος κληρονόμος και διάδοχος εκείνου,

Δύνασαι να γένης μέγας, τ' όνομά σου συνενώνων
με τ' αθάνατα εκείνα των Λυκούργων και Σολώνων

Ο Μιαούλης , μ' ένα σκάφος πολεμών μεγάλους στόλους,
ενθυμίζει τας Αθήνας και τους Κίμωνας της όλους
ο Επαμινώνδας έχει μιμητή τον Καραϊσκον,
και ο Μπότσαρης, εις νέας Θερμοπύλας αποθνήσκων»⁶⁷

⁶⁵ «Ο Αλ. Σούτσος ήταν, πράγματι, συνταγματικός. Και αν, επιπλέον, ήταν καθαρά, υποθετικά, και “ουτοπικός σοσιαλιστής” (ο ουτοπικός σοσιαλισμός του Σούτσου δεν είναι παρά μια φιλογολική φαντασίωση του Βαγενά) τι θα τον εμπόδιζε να είναι και αυλοκόλακας; Εδώ ήταν, ανάμεσα σε πολλούς άλλους, ο Γκέτε και ο Βολταίρος» στο, Βελουδής, «Ποιητές αυλοκόλακες και “ουτοπικοί σοσιαλιστές”» *Το γράμμα*, 97.

⁶⁶ Στο ίδιο .

⁶⁷ Α. Σούτσος, *Πανόραμα*, 79.

Ο δρόμος προς την απόλυτη μοναρχία είναι ασφαλώς ένας δρόμος που προετοιμάστηκε σταδιακά. Είναι επίσης γεγονός ότι η απόσταση που χωρίζει τα ριζοσπαστικά και φιλελεύθερα Συντάγματα της Επανάστασης από την απόλυτη μοναρχία της βαυαρικής περιόδου είναι μεγάλη. Εντούτοις, το όραμα για δημοκρατία υπάρχει ακόμα στην ποίηση ως ένα ενδεχόμενο το οποίο υπήρξε αλλά δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ:

«Ζυγόν τώρα υποφέρεις ασύντακτου Μοναρχίας

Αφ' ου πρώτη επειράθης αμιγούς Δημοκρατίας»⁶⁸.(1843)

Άλλωστε, η Ελλάδα, στην πραγματικότητα, ακολούθησε τη διεθνή συγκυρία της παλινόρθωσης των μοναρχικών καθεστώτων. Ήδη από το 1827, από τη Συνέλευση στην Τροιζήνα η οποία καθιέρωνε το προσωποπαγές καθεστώς του Καποδίστρια, αλλά και στην Τέταρτη Εθνική Συνέλευση στο Άργος 1829, αποδόθηκε απεριόριστη εξουσία στον αρχηγό του κράτους και άνοιξε ο δρόμος για μοναρχική διακυβέρνηση, κάτι το οποίο επικυρώθηκε στην Πέμπτη Εθνική Συνέλευση – Ναύπλιο –Άργος το 1831-32 εγκαταλείποντας οριστικά την αρχική επιδίωξη για φιλελεύθερη πολιτεία⁶⁹. Σε αυτό το κλίμα συνέβαλε και η αναρχία που προηγήθηκε στα χρόνια μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια:

«Οι στίχοι ούτοι περιστρέφονται εις της νέας ελληνικής μοναρχίας την καθίδρυσιν, ήτις αποτελεί τρόπον τινά το τέρμα μεταξύ της προσδοκωμένης ευνομίας της Ελλάδος και της παρελθούσης Καποδιστριακής τυραννίδος, της οποίας η κατάλυσις είχε ρίψει το έθνος εις αναρχίαν»⁷⁰.(1833)

Για τους Σούτσους, και ιδιαίτερα τον Αλέξανδρο, αυτή η περίοδος βιώνεται με ένταση αλλά και με σφοδρότητα. Σύμφωνα με το Ι. Λέφα: «Η ανώμαλη περίοδος που διαδέχτηκε τη δολοφονία του Ι. Καποδίστρια και την επικράτηση των Συνταγματικών ανάγκασε τον Σούτσο να πιστέψει στην παρουσία ενός ισχυρού άνδρα—γι' αυτό χαιρέτισε την εκλογή και την άφιξη του Όθωνα στο Ναύπλιο —άλλωστε αυτό δεν

⁶⁸ Αναφορά στην εθνοσυνέλευση της πρόνοιας γίνεται στον *Ατίθασο ποιητή* βλ. στο Αλέξανδρος Σούτσος, *Ο πρωθυπουργός και Ο ατίθασος ποιητής*, 145.

⁶⁹ Για τα γεγονότα της περιόδου 1833-1833 βλ., John Petropoulos, *Πολιτική και Συγκρότηση*, 151-158, Στέφανος Παπαγεωργίου, *Από το Γένος στο Έθνος*, 257· Στέφανος Παπαδόπουλος, «Τα πολιτικά Γεγονότα του 1829», *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τομ. ΙΒ, Αθήνα, 529· Γεώργιος Φίνλεϊ, *Ιστορία της ελληνικής επαναστάσεως*, Αθήνα, 2008, 84-121.

⁷⁰ Α. Σούτσος, *Πανόραμα*, 79.

αντιστρατεύεται προς τη βυζαντινή του καταγωγή και ψυχολογία— επειδή κατά την περίοδο εκείνη είδε το Βασιλιά ως εγγυητή της ειρήνης, της ευημερίας, της ευνομίας, της πνευματικής και καλλιτεχνικής αναγεννήσεως της 'Ελλάδας»⁷¹:

«Ο Λέανδρος είναι και Έλλην. Ποιαι είναι αι πολιτικάί του ιδέαι; Εις τον Βασιλέα της Ελλάδος βλέπει την ανεξαρτησίαν της Ελλάδος εξεικονιζομένην εις αυτόν βλέπει την συγκέντρωσιν των εθνικών δυνάμεων ενεργουμένην, την ευνομίαν, διαδεχομένην την αναρχίαν, και την πρόοδον του έθνους καθ' ημέραν πραγματοποιουμένην»⁷².(1833)

Πρέπει να επισημάνουμε το γεγονός ότι οι Σούτσοι αλλά και οι λοιποί Φαναριώτες λόγιοι είναι εξοικειωμένοι με τη διαφωτιστική παράδοση της πεφωτισμένης δεσποτείας⁷³. Σύμφωνα με τα γραπτά του Βολταίρου, της Εγκυκλοπαίδειας – Diderot ο δεσπότης, προσεγγίζει κατά πολύ, τον τύπο του πλατωνικού «άρχοντα-φιλοσόφου»⁷⁴. Η διαφορά της απλής μοναρχίας από τη πεφωτισμένη είναι ότι οι κυβερνήτες – μονάρχες που ανήκουν στους “φωτισμένους” υιοθετούν, αν όχι όλες, ορισμένες έστω ιδέες του Διαφωτισμού και τις εφαρμόζουν στις πρακτικές τους. Αυτό σημαίνει ότι προσπάθησαν (όχι πάντα με επιτυχία) να βελτιώσουν τη ζωή των υπηκόων τους σύμφωνα με τις νέες ιδέες αλλά και σύμφωνα με ποιες απο αυτές υποστήριζαν. Βέβαια αντιλαμβανόμαστε ότι η υιοθέτηση αυτής της πολιτικής αντίληψης κρύβει μέσα της μια μεγάλη δόση ιδιοτέλειας από την πλευρά των «φωτισμένων» Φαναριωτών, οι οποίοι οραματίζονται τους εαυτούς τους ως φορείς αυτής της πεφωτισμένης εξουσίας ή ως διαμεσολαβητές-συμβούλους του μονάρχη. Πολλοί από τους επικριτές του θα προσάψουν στους

⁷¹ Λέφας, *Ο Αλέξανδρος Σούτσος και οι επιδράσεις του*, 41

⁷² Π. Σούτσου, *Ο Λέανδρος*, β

⁷³ «Ο διαφωτισμένος δεσποτισμός βρίσκει τη μέγιστη απήχρησή του στον ελλαδικό χώρο, επισημαίνει ο Κ.Θ. Δημαράς, κατά τη διάρκεια των χρόνων, όπου την πρωτοκαθεδρία στην ελληνική πνευματική ζωή, αλλά και στην κοινωνία, κατέχουν τα διαρκώς αναρριχώμενα στην οθωμανική ιεραρχία στρώματα των Φαναριωτών. Έτσι άλλωστε, μπορεί να εξηγηθεί η μέριμνα για τη μετάφραση έργων, τα οποία συμπυκνώνουν τις θεωρητικές αρχές μιας τέτοιου τύπου πολιτικής σύνθεσης, όπως συμβαίνει με τον Καταρτζή, ο οποίος μεταφράζει το έργο του Réal de Curban. Σ' αυτό, διατυπώνονται χαρακτηριστικές απόψεις για τη φωτισμένη δεσποτεία, όπως ότι η καλλιέργεια του ηθικού χαρακτήρα του λαού είναι συνάρτηση του ήθους του εξουσιαστή του, ότι το ήθος του λαού αντικατοπτρίζει αυτό του ηγεμόνα του, ότι δύναμη και αδυναμία κάθε βασιλείας, ευτυχία ή δυστυχία της είναι εξαρτώμενη από την ικανότητα ή όχι του βασιλιά. Ο Καταρτζής, θεωρητικός εκπρόσωπος του διαφωτισμένου δεσποτισμού του αντιλαμβάνεται, κατά τον Κ.Θ. Δημαρά, ως πολιτική λύση που αποβλέπει στην προαγωγή της γενικής παιδείας και στη βελτίωση των όρων ζωής του λαού. Ο όρος εισάγεται επίσημα από το Γερμανό ιστορικό Wilhelm Roscher το 1847, όμως πάει πιο πίσω στο Βολταίρο που θεωρεί ότι η φωτισμένη δεσποτεία – μοναρχία είναι ο μόνος τρόπος κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης.» στο Βασίλης Α. Μπογιατζής, *Προσεγγίσεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού: Μια συγκριτική πραγμάτευση των θεωρήσεων των Κωνσταντίνου Θ. Δημαρά, Παναγιώτη Κονδύλη και Πασχάλη Μ. Κιτρομηλίδη* https://eap.academia.edu/Departments/European_Cultural_Studies/Documents?page=10 , 4-3-2018, 126

⁷⁴ Μπογιατζής, *Προσεγγίσεις*, 128

Σούτσους ότι το θερμό καλωσόρισμα των Βαυαρών ήταν η υποβολή των διαπιστευτηρίων τους προσδοκώντας ανταλλάγματα.

Στην πραγματικότητα, οι Σούτσοι δεν βρέθηκαν ποτέ στον σκληρό πυρήνα της εξουσίας. Επίσης, κανείς δεν μπορεί να αρνηθεί τον συνταγματικό αγώνα που έδωσαν, ούτε τον ενθουσιασμό τους όταν θεσπίστηκε το πρώτο Σύνταγμα. Το σκεπτικό τους σχετικά με τη λειτουργία του πολιτεύματος αποτυπώνεται στο έργο *Ο Πρωθυπουργός* του Αλέξανδρου Σούτσου που δημοσιεύτηκε το 1843. Αντικείμενο του «πολιτικού δράματος», όπως χαρακτηρίζει το έργο του ο ίδιος ο Σούτσος, είναι ο αγώνας ενός υπουργού προκειμένου να διεκδικήσει τη βασιλική εύνοια για να γίνει πρωθυπουργός. Πρόκειται για ένα έργο το οποίο επικρίνει τους πολιτικούς που υποστήριζαν ότι η Ελλάδα ήταν ανώριμη να κυβερνηθεί συνταγματικά. Ένας από αυτούς, ο τελευταίος πρωθυπουργός πριν από την Επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου, ο Δημήτριος Χρηστίδης, υπήρξε το ζωντανό πρότυπο για τον Πονηρίδη, τον πρωθυπουργό του δράματος⁷⁵. Όπως επισημαίνει και η Δελβερούδη, «ο Σούτσος συνθέτει την εικόνα του πρωθυπουργού μέσα στο πλαίσιο της απόλυτης μοναρχίας. Ο Πονηρίδης είναι το απόσταγμα όσων διορίστηκαν στο πρωθυπουργικό αξίωμα κατά τη διάρκεια της πρώτης οθωνικής δεκαετίας»⁷⁶. Παράλληλα, ο Σούτσος προσδιορίζει επακριβώς τον ιδεολογικό χώρο της έμπνευσής του, αποκηρύσσοντας τις ιακωβινικές επαναστατικές πρακτικές από φόβο μην τυχόν και εμφανιστεί και στην Ελλάδα το «τέρας του 1793». Πράγματι, το έργο τελειώνει με τη σωτήρια επέμβαση του λόγιου, φιλελεύθερου Αγαθόβουλου, ο οποίος επιβάλλει την τάξη στο εξεγερμένο πλήθος, επισημαίνοντας ότι η παραχώρηση Συντάγματος και η σύγκληση Βουλής δεν μπορεί να γίνει με βίαια μέσα. Το κλειδί στην παραπάνω ανάλυση είναι η επέμβαση του λόγιου στον δημόσιο χώρο και στον δημόσιο λόγο. Οι Σούτσοι πιστεύουν στον ρόλο του λόγιου-σύμβουλου της μοναρχίας, του φωτισμένου διανοούμενου που συμβουλεύει τον Μονάρχη, και αυτό είναι κάτι που δεν το έκρυψαν ποτέ:

«Η αμάθεια έλαβεν ως κληρονομικό αξίωμά πανταχού και προπάντων σήμερον εις την Ελλάδα, ότι δεν είναι οι λόγιοι άξιοι να διαχειρίσωσι τα κοινά πράγματα; και ότι

⁷⁵ Μαυρογένη, *Σκηνικές*, 95.

⁷⁶ Δελβερούδη, *Ο Αλέξανδρος Σούτσος*, 45-55.

άνθρωποι γνωστοί διά πονημάτων, τα οποία προϋποθέτουν πολυχρόνιον σπουδήν και βαθείαν γνώσιν των όντων της ανθρωπίνως καρδίας, δεν έχουν την θεόπνευστον χάριν μηχανορράφων τινών εν κακοίς γηρασάντων. Εκτός τούτου ο διαπληκτισμός εις την Ελλάδα είναι σήμερον περί τόσων ουτιδανών πραγμάτων, τα πάντα είναι τόσον άθλια, ώστε εφ' όλης της Ελλάδος μίαν λέξη βλέπω με μεγάλα στοιχεία γεγραμμένη “ΑΗΔΙΑ”»;⁷⁷(1836)

Η μοναρχία, απόλυτη ή συνταγματική, είναι το πολίτευμα το οποίο αρμόζει στην συνθήκη της εποχής σύμφωνα με τους περισσότερους λόγιους. Πρόκειται για μια κοινωνία η οποία, στη συγκεκριμένη συγκυρία, δεν διαθέτει επαρκείς υποδοχές για ριζοσπαστικότερες λύσεις⁷⁸. Παράλληλα, ο κρατικός πατερναλισμός και η αφοσίωση στο στέμμα συνιστούν ένα καθησυχαστικό και ασφαλές πλέγμα για την εκκολαπτόμενη κρατική οντότητα⁷⁹. Στον *Ατίθασο ποιητή*, ο Σούτσος σχολιάζει την επιλογή της απόλυτης Μοναρχίας και τις μετατοπίσεις που χρειάστηκε να κάνουν όσοι πίστευαν στη Δημοκρατία:

«Της δημοκρατικής δρυός της ξηρανθείσης κλάδος,
Από την επανάστασιν εξήλθες της Ελλάδος
Και την ανησυχίαν της εις την ψυχήν σου φέρεις
Εις όλα δυσανασχετείς και εις κανένα δεν χαίρεις
Αλλά εμοναρχήθημεν, και με τας Κυβερνήσεις
Οι άνθρωποι τους τρόπους των αλλάττουσιν επίσης
Της Μοναρχίας πανταχού της πατρικής στοιχεία
Υπάρχουν αφοσίωσις, σιγή και πειθαρχία.

Καμμία περί των κοινών πραγμάτων εκεί πάλη
Ολίγοι τινές φαίνονται, και αφανείς οι άλλοι,
Εις τούτο το Πολίτευμα ευδοκιμούν συνήθως

⁷⁷ *Ελληνική πλαστική*, 149.

⁷⁸ «είναι τότε ζωντανές ακόμη, παρά την προοδευτική συρρίκνωση πού υφίστανται σέ μια κοινωνία που δεν διαθέτει επαρκείς υποδοχές για τόσο ριζοσπαστικές λύσεις, οι ιδέες του Κοραή και οι προτάσεις του, υπάρχουν οι ανθρώπινοι φορείς των ιδεών αυτών, που αγωνίζονται για την επιβολή αντιλήψεων πού πηγάζουν και από την κοραϊκή θεωρία και η νέα επίσημη ελληνική, ελληνοχριστιανική, ιδεολογία, που διαμορφώνεται σε πολύ συντηρητικότερες βάσεις, τις ιδέες αυτές θέλει, και κατορθώνει, να τις περιορίσει και να τις εξουδετερώσει» στο, Φίλιππος Ηλίου, «Ιδεολογικές χρήσεις του κοραϊσμού», 143-207.

⁷⁹ Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, 474.

Οι έχοντες μειλίχιον και ήμερον το ήθος
ολοσχερή αλήθειαν αυτό δεν υποφέρει,
Και φυγαδεύονται Ρουσσώ, Βαίλοι και Βολταίροι.

Αφ' ου λοιπόν ολόκληρόν το έθνος μετεβλήθη,
Αν δεν αλλάξης κρύψε καν τ' αρχαϊκά σου ήθη»⁸⁰.(1843)

Αυτό που τελικά αποφαίνεται ο ποιητής είναι ότι, παρά τη σχετική δυσαρέσκεια, η απόλυτη μοναρχία αντλεί νομιμοποίηση από το μεγαλύτερο μέρος της κοινωνίας. Η ανάγκη για μια ισχυρή κρατική εξουσία καταφέρνει να φέρει σε δεύτερη μοίρα τα αιτήματα που πηγάζουν από τον πολιτικό φιλελευθερισμό. Η ισότητα, η ελευθερία, η πρόοδος φαίνεται να υποχωρούν μπροστά στην ανάγκη για μια ισχυρή και ακλόνητη κεντρική εξουσία. Προς επίρρωσιν των παραπάνω, σε άρθρο στον *Ήλιο*, επισημαίνονται οι μοναρχικές καταβολές του Πλάτωνα και του Περικλή:

«Ο Χρόνος φωνάζει κατά της αμαθείας του Ηλίου, διότι παρέστησε τον Περικλή Μοναρχικόν, και τον Πλάτωνα ερωτώντα περί στρατιωτικών αντικειμένων. Παρακινούμεν τον εκδότη του Χρόνου ν' ανοίξει εν βιβλίον διά να ιδεί, ότι περί τα τέλη της ζωής του ο Περικλής όχι μόνον ήτο μοναρχικός, αλλά και εις τον Αλκιβιάδην ενέπνευσε μοναρχικά αισθήματα ότι δε ο Πλάτων δεν ομοίαζε τους σημερινούς γραμματικοδιδασκάλους μας και ήτο πολιτικώτατος».⁸¹

Στην πραγματικότητα, είναι φυσικό οι νεωτερικές ιδέες που προέρχονται από τον Διαφωτισμό να φαντάζουν ακραίες σε σχέση προς τις πραγματικές συνθήκες του ελληνικού βασιλείου. Η επαφή με την πραγματικότητα οδηγεί σε μία ατμόσφαιρα τεταμένη, και η υποβόσκουσα κοινωνική ένταση είναι μεγάλη σε αυτά τα πρώτα χρόνια του ελληνικού βασιλείου. Σε αυτή τη σταδιακή μετατόπιση, και τελικά υποχώρηση, των προοδευτικών ιδεών συμβάλλουν πολλοί παράγοντες: ένας από τους κυριότερους είναι και η ετερογένεια του πληθυσμού. Έτσι, στον ίδιο γεωγραφικό χώρο που καλείται ελληνικό εθνικό κράτος, μαζί με τους δυτικοφερμένους λόγιους συνυπάρχει και ένας κόσμος που, λόγω των συνθηκών της εποχής, δεν έχει αφήσει το δικό του γραπτό

⁸⁰ Α. Σούτσος, *Ο πρωθυπουργός*, 128.

⁸¹ *Ήλιος*, 33.

αποτύπωμα. Εννοούμε το μεγάλο εκείνο κομμάτι της κοινωνίας, για το οποίο οι Σούτσοι επιθυμούν να αποφασίσουν αντ' αυτού ως καταλληλότεροι, και το οποίο προβάλλει σθεναρές αντιστάσεις σε οτιδήποτε φαντάζει νέο και διαφορετικό από την παραδοσιακή δομή του κόσμου του. Η πρόσκρουση της παράδοσης του Διαφωτισμού σε αυτήν την τοπικότητα με τις ιδιοσυστασίες που φέρει συνιστά έναν σημαντικό λόγο ανάσχεσης της προόδου.

Ένα μεγάλο τμήμα της κοινωνίας (ίσως το μεγαλύτερο) αισθάνεται μάλλον άβολα μέσα στο ιδεολογικό χάος που επικρατεί, με τις νεωτερικές ιδέες του Διαφωτισμού, του πολιτικού φιλελευθερισμού ή ακόμα και του ακραίου κοινωνισμού, εφόσον το μοναδικό ιδεολογικό σχήμα με το οποίο αντιλαμβάνεται τον κόσμο είναι η Ορθοδοξία. Υπάρχει ένα συνονθύλευμα ανθρώπων, όπως παλιοί αγωνιστές, αυτόχθονες προεστοί, αγρότες αλλά και κάποιοι νεοφερμένοι, οι οποίοι στην καινούρια τάξη πραγμάτων όπου το κράτος είναι ο κύριος άξονας αισθάνονται αποξενωμένοι και χωρίς διακριτό κοινωνικό ρόλο. Αυτή η νέα συνθήκη με τις πραγματικότητες του εμπορίου, της πειθαρχίας στον κεντρικό άξονα εξουσίας, την γραφειοκρατία, τη συζήτηση για πρόοδο και τα ιδεολογικά της συμφραζόμενα ανατρέπουν τις παλιές ισορροπίες, εξαρθρώνουν την παραδοσιακή κοινωνία και διαλύουν τις αξίες της.

Η πραγματικότητα είναι ότι ο αντίκτυπος της παράδοσης του Ευρωπαϊκού και του νεοελληνικού Διαφωτισμού έχει μικρή απήχηση στο ελληνικό βασίλειο. Η αναίμικη κοινωνική βάση της διαφωτιστικής θεωρίας είναι η βασική αιτία απομάκρυνσης από αυτήν τη διαφωτιστική εκδοχή για το μέλλον του ελληνικού έθνους. Αυτός λοιπόν ο παραδοσιακός κόσμος, ο οποίος έχει μάθει να κινείται μέσα στον αργό χρόνο της μεγάλης διάρκειας, αισθάνεται ότι οι νεωτερικές ιδέες διαταράσσουν την κανονικότητά του. Παράλληλα, σε αυτό το αίσθημα αποξένωσης από τις εξελίξεις συμβάλλει και η κατάληψη των σημαντικότερων θέσεων ευθύνης του νέου κράτους είτε από Βαυαρούς είτε από νεοφερμένους και δυτικοτραφείς επήλυδες. Κάθε ελπίδα κοινωνικής κινητικότητας την οποία οραματίστηκαν οι άνθρωποι στην διάρκεια της Επανάστασης αρχίζει να διαψεύδεται.

Η προοπτική του Διαφωτισμού που εισηγείται ο Κοραΐς και ενστερνίζονται αλλά και αναπαράγουν αρχικά οι δυτικοφερμένοι διανοούμενοι όπως οι Σούτσοι είναι μια προοπτική που βασίζεται στο κλασσικό παρελθόν –αλλά και το θαυμάζει– που εμπνέεται από τα πολιτικά ιδεώδη της Γαλλικής Επανάστασης, που κατακεραυνώνει τον δογματισμό της Ορθόδοξης Εκκλησίας, που οραματίζεται την πρόοδο και την ανάπτυξη της παιδείας και φτάνει στο σημείο να ψελλίσει την έννοια του «κοινωνισμού», ενός είδους πρώιμου ουτοπικού σοσιαλισμού. Με άλλα λόγια, πρόκειται για μια εκδοχή ενός μέλλοντος για το νεοσύστατο κράτος προοδευτική, πολιτικά φιλελεύθερη, η οποία όμως προσκρούει σε πολλαπλά εμπόδια.

Η δυσπιστία στο αίτημα της κοινωνικής προόδου που οι Σούτσοι προωθούν ειδικά μέσα από τις εφημερίδες τους, έχει τις ρίζες της στην «ενοχή» που φέρει ο ριζοσπαστισμός από την περίοδο της Επανάστασης, όταν η ίδια η Ελληνική Επανάσταση είχε κατηγορηθεί ως καρμπονάριο ή ιακωβίνικο κίνημα από τις Μεγάλες Δυνάμεις. Η υπεράσπιση της Επανάστασης ως εθνικής και όχι κοινωνικής έχει εγγραφεί στις συνειδήσεις των αυτοχθόνων στο προεθνικό στάδιο. Ωστόσο, η απομόνωση των πλέον προοδευτικών στοιχείων, εξαιτίας του φόβου μπροστά στο ενδεχόμενο μιας ριζοσπαστικής τροπής της Επανάστασης, είχε ξεκινήσει ήδη από τα επαναστατικά χρόνια και, ως εκ τούτου, είχε συγκροτηθεί ήδη από τότε μία ισχυρή αντιδιαφωτιστική τάση. Οποιαδήποτε σύνδεση με τη Γαλλική Επανάσταση η οποία θα οδηγούσε σε ανατρεπτικές και επαναστατικές πολιτικές θεωρίες είχε ήδη αποσιωπηθεί και απαλειφθεί. Διαμορφώνεται λοιπόν ένα ρεύμα στην κοινωνία με διαφορετικές ιεραρχήσεις από αυτές της διαφωτιστικής παράδοσης. Για αυτό το «αντιδιαφωτιστικό» μέτωπο η πρόοδος και ο εκσυγχρονισμός μπορεί να περιμένει προηγείται η επέκταση. Είναι λοιπόν πολύ δύσκολο να υπερασπιστούν αιτήματα κοινωνικά τα οποία συν τοις άλλοις σε όλη την διάρκεια της Επανάστασης προσπαθούσαν να απεμπολήσουν ως επικίνδυνα για την έκβαση του αγώνα τους.

Σε αυτό το πλαίσιο ανάσχεσης του Διαφωτισμού συχνά συναντάμε την δαιμονοποίηση της έννοιας «νέο». Ο μεγάλος κίνδυνος ακούει στο όνομα «μεταρρύθμιση των ηθών». Υπάρχει μια διάχυτη αίσθηση ότι τα πατροπαράδοτα ήθη

αλώνονται κάθε μέρα περισσότερο από τη Δύση. Τα ήθη, η μόδα ακόμη και οι διασκεδάσεις αλλάζουν, και φορέας της αλλαγής κατά τον Α. Σούτσο είναι οι γυναίκες:

«Οι μεν άνδρες κάμνουν τους νόμους, αι δε γυναίκες τα ήθη»⁸².

Υπάρχει διάχυτη η ανησυχία μήπως διαταραχτεί η πατριαρχική δομή της κοινωνίας και ο Α. Σούτσος επισημαίνει το ζήτημα αφού γνωρίζει τα δυτικά ήθη τα οποία μπορούν να διαφθείρουν την παραδοσιακή τάξη. Έτσι, οι Σούτσοι είναι από την μία υπέρ του εκσυγχρονισμού και της προόδου αλλά παράλληλα καυτηριάζουν την «μεταρρύθμιση των ηθών». Στην κωμωδία «Ο Άσωτος» αναλύεται η σύγκρουση της παραδοσιακής με τη φιλελεύθερη-προοδευτική νοοτροπία η οποία εκφράζεται με τις νέες αναγνώσεις («Η εγγονή μου εφράγκεψε και τον Βολταίρ διαβάζει»), με τη διαφορετική ενδυμασία (σχολιάζονται τα στενά φουστάνια, ο κορσές, τα ψεύτικα γεμίσματα στο στήθος και στα οπίσθια, το υπερβολικό βάψιμο των γυναικών, το καπέλο), τη μουσική (τους φράγκικους σκοπούς), τους ζευγαρωτούς χορούς⁸³. Κάθε νεωτερισμός αντιμετωπίζεται ως απόπειρα νόθευσης της εθνικής ταυτότητας. Στο ίδιο κλίμα γράφει ο Κωνσταντίνος Οικονόμος απαντώντας το 1839 στον Νεόφυτο Βάμβα για το ζήτημα της μετάφρασης των Γραφών:

«Αλλ' όστις λέγει και φρονεί σπουδαίος γλώσσαν νεοελληνική, ο τοιούτος υβρίζει εις το έθνος των Έλλήνων, τους οποίους, καθώς φαίνεται, και τούτους θεωρεί και κατά συνέπεια ονομάζει Νεοέλληνας! [...] Αλλ' οι Έλληνες είσαι γνήσιοι των πάλαι πατέρων αυτών απόγονοι κατ' αδιάκοπον του γένους σειράν, και η των Ελλήνων λαλουμένη γλώσσα εστί τε και λέγεται και αυτή ελληνική· καν ποτέ κατά μέρος εκβαρβαρωθεί, υπάρχει όμως γλώσσα λαλουμένη προ πολλών εκατονταετηρίδων Οι Έλληνες υπάρχουσιν αείποτε Έλληνες, λαλούσιν ελληνικά, και πρεσβεύουν ορθόδοξα [...]»⁸⁴

Το Αντιδιαφωτιστικό μέτωπο, το οποίο δεν είναι ούτε στεγανό ούτε οριοθετημένο, οργανώνεται έναντι ενός νέου αντίπαλου. Έτσι, ενώ σε όλη την μακραίωνη οθωμανική παράδοση εχθρός ήταν ο μουσουλμάνος, ο αλλόθρησκος σε αυτήν την ιστορική στιγμή του έθνους ο αντίπαλος για το συγκεκριμένο μέτωπο είναι ο

⁸² Αλέξανδρος Σούτσος, *Ο Άσωτος*, Ναύπλιο, 1830, 30.

⁸³ Δελβερούδη, *Ο Αλέξανδρος Σούτσος*, 34.

⁸⁴ Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο»*, 131.

δυτικός. Αυτή η κατασκευή του άλλου, του αντιπάλου, του ξένου, του δυτικού, δεν είναι μια εύκολη υπόθεση, διότι τα εμπόδια είναι πολλά. Είναι ακόμη πολύ νωπή η ανάμνηση του κινήματος του φιλελληνισμού αλλά και η συμβολή των ευρωπαϊκών δυνάμεων στη συγκρότηση του ελληνικού κράτους. Είναι ακόμα ξεκάθαρο ότι το σπιθαμιαίο ελληνικό κράτος έχει ανάγκη την εύνοια των δυτικών ευρωπαϊκών δυνάμεων τόσο για την αναγκαία επέκταση όσο και για την ανάπτυξή του. Εντούτοις, υπάρχει μια μεγάλη μερίδα του παραδοσιακού κόσμου η οποία δυσανασχετεί με τον Καθολικό βασιλιά, με την έλευση των ιεραποστολών, με το κλείσιμο των μοναστηριών, με την έλευση των φραγκοφορεμένων και την κατάληψη των δημοσίων θέσεων, με τα εξεζητημένα ήθη των Φαναριωτών, με την εισβολή ενός δυτικού τρόπου ζωής αλλά και με την ριζοσπαστικότητα των νεωτερικών αντιλήψεων που ανακινούν την οργανωμένη εικόνα του κόσμου όπως τον αναγνώριζε και τον κατανοούσε.

Προς αυτήν την κατεύθυνση φαίνεται να συμβάλλει και η Δύση η οποία έχει μεταστρέψει τη στάση της απέναντι στο ελληνικό κράτος. Η αναγέννηση των επίγονων των αρχαίων Ελλήνων έχει πάψει να συνεπαίρνει τη Δύση παράλληλα οι γεωπολιτικοί συχτισμοί διαρκώς αλλάζουν. Κάτω από την έννοια ελληνικό κράτος κρύβεται ένα κρατικό μόρφωμα, ανατολικού τύπου που δεν προσομοιάζει με τίποτα τα δυτικά κράτη. Συχνά βλέπουμε να ενσωματώνεται και να εσωτερικεύεται το αίσθημα του υποδεέστερου που αποδίδεται από τη Δύση στο ελληνικό κρατίδιο. Στην πραγματικότητα, αυτό που συμβαίνει είναι μια σιωπηρή αποδοχή μιας ετεροκαθορισμένης απόδοσης χαρακτηριστικών τα οποία συγκροτεί η δυτική οπτική και τα οποία συνιστούν ένα αδιαπέραστο σύνορο δυτικότητας⁸⁵ που φαίνεται ότι η νεοελληνική πραγματικότητα δεν μπορεί να διαπεράσει.

Απόρροια αυτού του αισθήματος είναι το σύμπλεγμα κατωτερότητας και εθνικής υστέρησης απέναντι στους δυτικούς το οποίο συνυπάρχει με το σύμπλεγμα ανωτερότητας του ελληνικού έθνους που έχει καλλιεργηθεί αλλά και συνεχίζει να

⁸⁵Για την πραγμάτευση των εθνών ως ετεροκαθορισμένες κοινότητες Συγκεκριμένα αναφέρει ο Λιάκος: «Τα έθνη συγκροτήθηκαν ως αποτυπώσεις της διαφοράς των κυρίαρχων εθνών· Μιας ασύμμετρης διαφοράς του υποδεέστερου απέναντι στον κυρίαρχο» βλ., στο, Αντώνης Λιάκος, *Πώς στοχάστηκαν το έθνος αυτοί που ήθελαν να αλλάξουν τον κόσμο*; Αθήνα, 2005, 99-100. Συγκεκριμένα αναφέρει ο Λιάκος: «Τα έθνη συγκροτήθηκαν ως αποτυπώσεις της διαφοράς των κυρίαρχων εθνών· Μιας ασύμμετρης διαφοράς του υποδεέστερου απέναντι στον κυρίαρχο».

καλλιεργεί η βαυαρική απολυταρχία. Αυτή η αντίφαση στις συνειδήσεις των ανθρώπων της εποχής θα σημαδέψει αυτήν την πρώτη περίοδο του ελληνικού κράτους και θα αποτυπωθεί στον δημόσιο λόγο της εποχής.

«Αθλιότης της Ελλάδος! Ούτε ιδέαν έχει των τελειοποιήσεων της σοφής Ευρώπης! οι πολιτικοί της Έλληνες είναι ακόμη νήπια, τα πάθη των, νηπίων πάθη»⁸⁶.(1833)

Με άλλα λόγια, υπάρχει μια μεγάλη ετερόκλητη μάζα ανθρώπων η οποία δεν βρίσκει την θέση της στη νέα πραγματικότητα. Είναι σαφές ότι για άλλους λόγους αντιδρά η Εκκλησία, για άλλους οι παραδοσιακές τοπικές ελίτ και οι συντηρητικοί λόγιοι, και για άλλους οι αγροτικοί πληθυσμοί. Αυτό που στην πραγματικότητα συμβαίνει είναι ότι μία μερίδα της κοινωνίας δεν αναγνωρίζει ρόλο για τον εαυτό της στο νέο πλαίσιο και αυτό την κάνει να συγκροτεί ένα διαφορετικό δικό της αφήγημα. Παρόλο που αυτή η κοινωνική ένταση δεν λαμβάνει ποτέ τη διάσταση μιας ανοιχτής διαμάχης, αν και εντέλει αυτό δεν την καθιστά λιγότερο σφοδρή, τα πεδία σύγκρουσης της είναι μικρότερα και κατακερματισμένα σε επιμέρους θέματα, αλλά κυρίαρχα στον δημόσιο λόγο. Αυτός ο υποβόσκων ανταγωνισμός δεν είναι μια ανοιχτή και ξεκάθαρη σύγκρουση, αλλά μια διαμάχη με ρευστή οριοθέτηση και συχνές μετατοπίσεις. Με άλλα λόγια, δεν υπάρχουν παγιωμένες θέσεις οι οποίες συνιστούν αδιαπέραστα όρια, αλλά πολύ συχνά οι γραμμές ξεπερνιούνται και διεisdύουν στα αντίστοιχα πεδία των δύο τάσεων.

Ένα ακόμα στοιχείο που διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της τάσης της «ανάσχεσης του διαφωτισμού»⁸⁷ είναι η σύσταση αλλά και το εύρος της νοερής κοινότητας του ελληνικού έθνους. Το αντιδιαφωτιστικό μέτωπο στο οποίο πρωτοστατεί η φιλορθοδοξία αρχίζει σταδιακά να δημιουργεί ένα δικό του ιδεολογικό αφήγημα. Τα διακυβεύματα είναι πολλά και χρήζουν άμεσης λύσης: η γεωγραφία, το είδος της πολιτείας που συγκροτείται, το μέλλον, η αποστολή, η κοινωνική οργάνωση,

⁸⁶ Ήλιος, 20.

⁸⁷ «Ο παραδοσιακός κόσμος, ύστερα, ο οποίος, σε διάσταση, συχνά, με τις επίσημες εκκλησιαστικές ιεραρχίες, βιώνει τις κανονικότητες των ρυθμών μιας αέναα επαναλαμβανόμενης ζωής, περιχαρακωμένος στους φόβους του για ό,τι είναι ξένο και διάφορο προς τα αγαθά και τις αξίες στις όποιες είναι εθισμένος: είναι ένας κόσμος κατά κανόνα αδιάφορος και απρόσιτος στα νεωτερικά κινήματα, αλλά και πρόθυμος, πάντα, να αντιδράσει σ' αυτά όταν, σε εποχές κοινωνικών εντάσεων, η λαϊκή ευαισθησία, κατάλληλα διεγερμένη, βρίσκεται έτοιμη να εκφράσει τις κοινές δυσφορίες, αποδίδοντας στα όργανα του σατανά τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει η παραδοσιακή κοινωνία» βλ. στο, Πασχάλης Κιτρομηλίδης, «Οι φάσεις της πολιτικής σκέψης του Α. Κοραή: πρόταση ερμηνείας», Διήμερο Κοραή, 29 και 30 Απριλίου 1983 : προσεγγίσεις στη γλωσσική θεωρία, τη σκέψη και το έργο του Κοραή, 1983, 105.

το κράτος, όλα αυτά και πολλά ακόμη συνιστούν θέματα προς συζήτηση για το νεοσύστατο ελληνικό έθνος-κράτος.

Σε αυτό το σημείο, ως απάντηση σε όλη αυτήν την τάση εμφανίζεται μια νέα εκδοχή για το μέλλον, η οποία έρχεται να συσπειρώσει τις προσδοκίες των αποκλεισμένων-απογοητευμένων του εθνικού κράτους και είναι η οικουμενική κοσμοαντίληψη που ευαγγελίζεται η Ορθόδοξη προοπτική. Η οικουμενική προοπτική είναι ένα σαφώς πιο ευρύχωρο σχήμα από αυτό του στενού εθνικού κράτους, το οποίο πασχίζει να βρει μια θέση προστατευόμενου στον δυτικό κόσμο⁸⁸. Αυτό λοιπόν το οικουμενικό σχέδιο της ισχυρής Ορθόδοξης ελληνικής αυτοκρατορίας, που ακόμα δεν έχει διατυπωθεί ρητά, κερδίζει σταδιακά όλο και περισσότερους θιασώτες⁸⁹. Φαίνεται λοιπόν ότι τα όρια του εθνικού κράτους είναι στενά για να χωρέσουν τη νοερή σύλληψη ενός μεγάλου τμήματος της κοινωνίας που οραματίζεται μια ηγεμονική Ορθόδοξη αυτοκρατορία⁹⁰.

Η διαφωτιστική απίσχναση έχει και αυτή τις χρονικές τομές της. Η ίδια η Επανάσταση και οι πειθαρχίες της τοποθετούν την ορμή του Διαφωτισμού στο περιθώριο. Στη συνέχεια, η ίδρυση του νέου κρατιδίου, με τα προβλήματα που έφερε, καθώς και οι αρχικές επιλογές των Βαυαρών γύρω από το Αυτοκέφαλο αλλά και την διαμόρφωση των κρατικών δομών πάνω σε πρότυπα δυτικά και η στελέχωσή τους με πρόσωπα «ξένα» οδηγούν το λεγόμενο αντιδιαφωτιστικό ρεύμα σε ανασυγκρότηση. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο ξεκινά δειλά και σταδιακά η αναζήτηση ενός λόγου που έχει στο επίκεντρο του την επανεφεύρεση του χριστιανικού εαυτού. Αυτή η διαδικασία μπορεί να φαίνεται ως οπισθοδρόμηση προς την παραδοσιακή ταυτότητα, αλλά αυτό το πισωγύρισμα γίνεται με όρους καινούριους, αυτούς της νέας εθνικής συνθήκης. Η

⁸⁸ «Η ιδεολογία γίνεται ηγεμονική όταν μπορεί να μεταφράσει τις επιθυμίες των μαζών σε ιδέες, αξίες και συγκεκριμένες κατευθύνσεις δράσης». Για την εκδοχή του Γκράμσι στην θεωρία του εθνικισμού βλ. Αντώνης Λιάκος, *Πώς στοχάστηκαν το έθνος*, 51-53.

⁸⁹ Άλλωστε, σύμφωνα με τον Π. Κιτρομηλίδη: «η ορθοδοξία αποτελεί σύστημα αξιών και ηθική διδασκαλία που αναφέρεται στον κάθε άνθρωπο, δεν έχει το χαρακτηριστικό των εθνικών αποκλειστικότητων» στο, Πασχάλης Κιτρομηλίδης, «Ορθοδοξία και νεωτερικότητα», *ΤΟ ΒΗΜΑ*, 21/08/2016.

⁹⁰ Άλλωστε, στην παγιωμένη νοοτροπία του παραδοσιακού κόσμου, η Εκκλησία ήταν θεσμός ξένος προς το έθνος, πολυεθνικός και μη εθνικός Σημειώνει ο Π. Κονδύλης, «έπρεπε να φοβάται ότι η δημιουργία εθνικού κράτους θα διασπούσε το πλήρωμά της, μειώνοντας έτσι την επιρροή της, διότι όσο δεν υπήρχε χριστιανικό κράτος, μόνο αυτή μπορούσε να απαιτεί από τους Χριστιανούς υποταγή, νομιμοφροσύνη και φόρους» στο, Μπογιατζής, *Προσεγγίσεις του Νεοελληνικού*, 172 κ.ε.

αντιδιαφωτιστική-εκκλησιαστική ρητορική με προσαρμοστικότητα και θαυμαστή ευελιξία οικειοποιείται την έννοια του έθνους και επιχειρεί να ξαναβρεί τον ηγεμονικό της ρόλο στη νέα συνθήκη αλλά και να επανεφεύρει τον εαυτό της στο παρελθόν.

Το βέβαιο είναι ότι, μολονότι το διαφωτιστικό ρεύμα είτε ανασχέθηκε, σύμφωνα με τον Κ.Θ. Δημαρά, είτε ηττήθηκε, σύμφωνα με τον Π. Κονδύλη, είτε δεν πραγμάτωσε τους οραματισμούς του, όπως υποστηρίζει ο Π. Κιτρομηλίδης, επέδρασε όμως εντέλει αποφασιστικά στις ιδεολογικές ζυμώσεις αλλά και στη διαμόρφωση της νεοελληνικής συνείδησης⁹¹. Σε τελική ανάλυση, η όποια ιστορική «αποτυχία» του ελληνικού Διαφωτισμού, εφόσον επιμένουμε να μιλούμε για κάτι τέτοιο, πηγάζει από την απόκλιση ανάμεσα στις αρχές μιας ιδεολογίας και στην περιορισμένη κοινωνική της βάση, που δεν της επέτρεψε να μετασχηματιστεί σε κυρίαρχη πολιτική παράδοση⁹².

Στην προσπάθεια τους ν' αντιμετωπίσουν τον στοχασμό του δυτικού Διαφωτισμού οι Νεοέλληνες βρέθηκαν μπροστά σε δύο κυρίως συστήματα αξιών⁹³, το ένα κλειστό και προσκολλημένο στη βυζαντινή θεολογική παράδοση, όπως είχε διαμορφωθεί μετά την Άλωση με την επικράτηση της ανθενωτικής παράταξης, και το άλλο ανοιχτό στις καινούργιες επιτεύξεις της ρασιοναλιστικής σκέψης που αναπτύχθηκε στην Δύση⁹⁴. Η περίπτωση των Σούτσων φαίνεται να βρίσκεται ανάμεσα στις δύο παραδόσεις και, παρόλο που παρατηρείται μια σταδιακή αλλά σαφής μετατόπισή τους προς συντηρητικότερα σχήματα, διακρίνουμε εξίσου μια εμμονική προσήλωσή τους σε

⁹¹ Στο ίδιο.

⁹² Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, , 1996, 466κε

⁹³ «[...]η πολιτική στάση του Διαφωτισμού διέγραψε έτσι, την εξής ιδεολογική καμπύλη: από την αναγνώριση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ως απόρροια των θεωρήσεων του φυσικού δικαίου, στην κατάφαση των συνεπειών της χειραφέτησης του πνεύματος από τα δεσμά της αυθεντίας και από εκεί, στην υποστήριξη των ιδεωδών της ελευθερίας, της ισότητας, της αδελφосύνης, στην επαναστατική του έξαρση. Για ένα διάστημα ορισμένοι εκπρόσωποι του Διαφωτισμού, όπως ο Diderot και ο Βολταίρος, εμφανίστηκαν διατεθειμένοι να αποδεχθούν και να υποστηρίξουν την πολιτική μοναρχών που ήθελαν να εμφανίζονται φωτισμένοι. Στο αποκορύφωμα όμως, της πολιτειακής σύνθεσης του Διαφωτισμού, στη βάση της ιδέας της κοινωνικής χρησιμότητας επικρίνεται η παραφροσύνη των φεουδαρχικών προνομίων και ο δεσποτισμός, με φυσική απόληξη δημοκρατικού πολιτειακού χαρακτήρα αναζητήσεις, με έμφαση στην κυριαρχία του νόμου, ως εκφραστή της συλλογικής κοινωνικής βούλησης, οι οποίες αποκτούν, με τη ριζοσπαστική τροπή της πολιτικής σκέψης του Διαφωτισμού σχετικά με την αρχή της ισότητας, σοσιαλιστικούς προσανατολισμούς. Η μερική ή ολοκληρωμένη είσδυση αυτών των ιδεών στον ελλαδικό χώρο, η επεξεργασία τους και αφομοίωσή τους, προκάλεσαν αντίστοιχες αναζητήσεις, ανέδειξαν τις επιπτώσεις των φιλοσοφικών ιδεών, έγιναν απειλή, στην κλιμάκωσή τους, για την κατεστημένη τάξη πραγμάτων προκαλώντας τις ανάλογες αντιδράσεις» στο, Βασίλης Α. Μπογιατζής, *Προσεγγίσεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, 127.

⁹⁴ Ρ. Άργυροπούλου-Λουγγή, «Η απήχηση του έργου του Ρουσσώ στον νεοελληνικό διαφωτισμό», *Ο Ερανιστής*, τχ.11, 1974, 202 και 211.

κάποιες διαφωτιστικές αρχές. Μια από τις αρχές αυτές που παραμένει αναλλοίωτη και υποστηρίζεται με πάθος είναι το αίτημα για πρόοδο και εκσυγχρονισμό.

Μέλλον αντιδυτικό

Η Ευρώπη ως ιδέα, ως ιδιαίτερη ταυτότητα και ως κοινός προσανατολισμός συγκροτείται κατά τον 18ο αιώνα. «Η Έυρώπη», είναι μια έννοια αυτοπροσδιορισμού και κοινής πολιτιστικής διαδρομής, και προφανώς υπονοεί την ύπαρξη μιας ιδιαιτερότητας ιστορικής, ενώ αντιστοιχεί στη χρήση του όρου ως έκφραση ταυτότητας μιας συλλογικότητας»⁹⁵. Στην πραγματικότητα αυτό που συμβαίνει τη συγκεκριμένη περίοδο είναι η μεταλλαγή της ταυτότητας που συνέχει την ευρωπαϊκή κοινότητα. Πρόκειται για έναν μετασχηματισμό από τη θρησκευτική ταυτότητα της (Καθολικής) Χριστιανοσύνης σε μια εκκοσμικευμένη ταυτότητα, η οποία παρεμπιπτόντως προηγείται της εθνικής⁹⁶. Η έννοια Ευρώπη χάνει λοιπόν την καθιερωμένη θρησκευτική της σημασία και μεταβάλλεται σε έννοια εξωθρησκευτική, με μια απόχρωση ελευθεροφροσύνης⁹⁷.

Αυτή λοιπόν η Ευρώπη συνιστά ένα στάδιο της ελληνικής εθνικής αυτοσυνειδησίας, μια ισχυρή παράμετρο του ελληνικού εθνικού αυτοπροσδιορισμού. Ωστόσο, η ευρωπαϊκή ταυτότητα στην ελληνική περίπτωση λειτουργεί και βιώνεται αμφίσημα, και ως ζητούμενο για το νέο ελληνικό έθνος αλλά παράλληλα και ως εμπόδιο της εθνικής αυτοπραγμάτωσης.

Το κίνημα του Διαφωτισμού, ο 17ος και ο 18ος αιώνας, συμβάλλει στην ανάδυση της νέας σημασίας που αποκτούν για τους Ευρωπαίους οι αρχαίοι Έλληνες. Σχηματίζεται λοιπόν μία «θεωρία εκλεκτικής συγγένειας» ή μία «θεωρία της καταγωγής» των Ευρωπαίων από τους αρχαίους Έλληνες. Όλο αυτό το κλίμα αναζωπυρώνει το ενδιαφέρον για τους Νεοέλληνες και οδηγεί στο κίνημα του φιλελληνισμού αλλά και στο γενικότερο ευρωπαϊκό ενδιαφέρον για την Ελληνική Επανάσταση.

Η σχέση αρχαίων Ελλήνων και Ευρωπαίων δεν γίνεται αντιληπτή κατά τον ίδιο

⁹⁵ Νάσια Α. Γιακωβάκη, *Προς την Ελλάδα*, 20 κ.ε.

⁹⁶ Στο ίδιο, 60.

⁹⁷ Κ.Θ. Δημαρά, «Η Φωτισμένη Ευρώπη», *Νέα Εστία*, τχ. 51, 15 Φεβρουάριου 1952, 225-230.

τρόπο από το νεοελληνικό συλλογικό υποκείμενο στα πρώτα χρόνια της ζωής της ελληνικής κρατικής οντότητας. Αυτό συμβαίνει γιατί η πλειονότητα των κατοίκων του μικρού βασιλείου γνωρίζει ελάχιστα για τους αρχαίους προγονούς και ως εκ τούτου αδυνατεί να συλλάβει την συλλογιστική των Ευρωπαίων του Διαφωτισμού που αναγνωρίζουν μία κυρίαρχη καταγωγική σύνδεση του ευρωπαϊκού πολιτισμού με τον αρχαιοελληνικό. Ωστόσο, ακόμα και το λιγότερο εγγράμματο κομμάτι του κοινωνικού σώματος, που απέκτησε την αυτοσυνειδησία του τον καιρό της Επανάστασης, φαίνεται να αναγνωρίζει ότι ένα μεγάλο κομμάτι της ευρωπαϊκής υποστήριξης οφείλεται στα απομεινάρια του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού που κείτονται ατάκτως ερριμμένα στον περιβάλλοντα χώρο. Αυτή η υλικότητα των μισογκρεμισμένων μνημείων πάνω στα οποία οι άνθρωποι ζουν δημιουργεί μια απτή «ψευδαίσθηση» σε όλους, εγγράμματους ή μη, της συγγένειας με- αλλά και της συνέχειας του ελληνισμού από την αρχαιότητα. Με άλλα λόγια, η συνάντηση των Νεοελλήνων του 1830 με την Ευρώπη αλλά και της Ευρώπης με το νεοελληνικό έθνος έχει ως αφετηρία το αρχαιοελληνικό παρελθόν. Παρόλα αυτά, οι Ευρωπαίοι και οι νεότεροι Έλληνες έχουν φτάσει στην αρχαιοελληνική καταγωγή από τελείως διαφορετικές αφετηρίες αλλά και με εντελώς διαφορετικά κίνητρα. Έτσι, για το νεοπαγές ελληνικό έθνος, η αρχαιότητα γίνεται αντιληπτή ως το εισιτήριο για τη διείσδυση στην ευρωπαϊκή «οικογένεια», ως ένα χρηστικό χαρτί το οποίο έχει ισχυρή αξία⁹⁸. Οι Ευρωπαίοι από την άλλη έχουν ανακαλύψει στην Ελλάδα την καταγωγή του δυτικού πολιτισμού, η αρχαία Ελλάδα είναι σύμβολο για την ίδια την Ευρώπη.

Εντούτοις, αυτή η ποιοτική πολιτισμική κατηγορία, η ευρωπαϊκή ταυτότητα, η ευρωπαϊκότητα, η οποία είχε συμβάλει στην ίδια την ανάδυση του ελληνικού έθνους, τίθεται σε αμφισβήτηση στο εθνικό πλαίσιο. Όταν στα 1833 ο Σούτσος αναλύει την σκέψη του σχετικά με την Ευρώπη, σε ένα εντυπωσιακό άρθρο με τίτλο «Η Ευρώπη τι ήτον, τι είναι και πού βαδίζει», είναι ξεκάθαρο ότι έχει πρόθεση αφενός την ανάδειξη αυτής της οργανικής και αλληλένδετης σχέσης της Ελλάδας με την Ευρώπη και αφετέρου την αποσκίρτηση από την ευρωπαϊκή ιστορία:

⁹⁸ Σύμφωνα με τη Ν. Γιακωβάκη: «η ανάδυση της Νέας Αρχαίας Ελλάδας, όπως αυτή συντελείται κατά τον πρώτο αιώνα του ταξιδιού στην Ελλάδα, υπήρξε μία κρίσιμη προϋπόθεση ώστε να γίνουν οι κάτοικοι της ορατοί» στο, Γιακωβάκη, *Προς την Ελλάδα*, 385 .

«Η Ελλάς από Περικλέους μέχρι Αλεξάνδρου υπήρξε φανός μαθήσεως εν μέσω του γενικού σκότους το φως της έφθασεν εις την Ρώμην. Η Ρώμη το διέχυσε κατόπιν των θριάμβων της εις τους Γαλάτας, Γερμανούς και Βρεττανούς. Αυτά τα έθνη ήσαν τότε άλλα κυνηγετικά, άλλα ποιμενικά, άλλα εις κοινωνίαν προ ολίγων αιώνων, όλα δε βάρβαρα· κατόπιν της Ρώμης η εμφάνις του Ιησού Χριστού, τα θεία κοινωνικά μαθήματα, τα οποία καθιέρωσε το Ευαγγέλιον, και των οποίων ερμηνείς και κήρυκες έγιναν Έλληνες, ήρχισαν να φέρουν μεταρρύθμισιν τινά τα εις αυτά βάρβαρα έθνη· δώδεκα αιώνας διήρκεσεν η παλίρροια των εθνών τούτων περιπλανώμενων περί την Ευρώπην και καταστρεφόντων χώρας και πόλεις, σφαζόντων και σφαζομένων δώδεκα αιώνας, καθ' ους η Ελλάς και η Ρώμη έγειναν οικτρά θύματά των, και απέβαλαν φώτα, ήθη, συνηθείας, γλώσσαν, ιματισμόν και την πολιτικήν των ύπαρξιν.

Μέχρι του δωδεκάτου αιώνος μετά Χριστόν εις παν έθνος οι δυνατοί εθεώρουν ως ιδιοκτησίαν των τους αδυνάτους, και η Ευρώπη παρουσιάζει τυράννους και τυραννουμένους, τρυφώντας και μοχθούντας, καμμίαν δε μεσαίαν κλάσιν πολιτών. Περί τον δωδέκατον αιώνα η μανία της σταυροφορίας κυριεύει γενικώς τους τυράννους· μανία όμως αποβάσκει ωφέλιμος εις τους τυραννουμένους· διότι κατ' αυτάς τας σταυροφορικές εις την Ασίαν εκστρατείας των, οι τύραννοι δυστυχήσαντες πωλούσι πολλές γαίας των εις τους τυραννουμένους, παραχωρούσιν εις αυτούς δικαιώματα τινά και έκτοτε σχηματίζεται μεσαία κλάσις πολιτών.

Αυτήν την μεσαίαν κλάσιν ωφέλησαν τέσσαρα μεγάλα συμβάντα η άλωσις της Κωνσταντινουπόλεως ήτις την απέστειλε τρόπον τινά βοηθούς της τους σοφούς του Βυζαντίου, η εφεύρεσις του Τύπου⁹⁹, ήτις έδωκεν εις αυτήν μέσον φωτισμού, η ανακάλυψις της Αμερικής, ήτις επηύξησε τον πλούτο της, και το σχίσμα του Λουθήρου το παραλύσαν την ιεράτικην τυραννίαν· συμβοηθέν της κοσμικής ύστερον εφάνησαν ο Κοπέρνικος και ο Γαλιλαίος, οίτινες ανύψωσαν τον ανθρώπινον νουν ανακαλύψαντες την έκτασιν του παντός ύστερον ο Βάκων, όστις διέγραψε τα όρια των επιστημών· ύστερον ο Νεύτων μετά του Δώκιου, ο Καρτέσιος και ο Λειβνήτιος, αρχηγοί των τριών φιλοσοφικών συστημάτων της Αγγλίας, Γαλλίας και Γερμανίας, Έπειτα ήλθεν ο Βολταίρος και ο Ρουσσώς, οίτινες έθραυσαν τον ιερατικόν και κοσμικόν ζυγόν, έπειτα η Γαλλική επανάστασις, έργον αυτών των δύο, έπειτα οι στρατηγοί της Γαλλικής επαναστάσεως και

⁹⁹ Πολλά χρόνια αργότερα ο Anderson θα αναφερθεί στην συμβολή της τυπογραφίας στην εθνική συνείδηση στο , Μπενεντίκτ Άντερσον, *Φαντασιακές κοινότητες*.

ο Ναπολέον, οίτινες έφεραν τας ιδέας της επί του θριαμβευτικού των άρματος εις όλην σχεδόν την Ευρώπην, έπειτα οι Βασιλείς της Ευρώπης, οίτινες δια να ρίψωσι τον Ναπολέοντα, υπεσχέθησαν εις τα έθνη την καθιέρωσιν των ιδεών αυτών, έπειτα η μετά το Ναπολέοντα εικοσαετής ειρήνη της Ευρώπης, η συγκεντρώσασα τον νουν των εθνών εις αυτάς τας ιδίας, έπειτα η αναγέννησις της Ελλάδος, ήτις μέλλει να τας διάχυση εις την Ασίαν και Αφρικήν [...] Και ποια είναι σήμερα η στάσις αυτής της μεσαίας κλάσεως, προέβη και κατέστη κοινωνία ογδοήκοντα σχεδόν εκατομμυρίων ανθρώπων αλλού απέλαυσεν όλας τας κοινωνικάς ελευθερίας αλλού ζητεί επιμόνως την καθιέρωσιν, νόμων δικαίων και την συμμετοχήν εις την Διοικητικήν δύναμιν αλλού υποκρύπτεται προς καιρόν εκέρδισε δε την μεγάλην μάχη, την κατά ευγενών και ιερέων, την κατά τυραννιών και προλήψεων, και θριαμβεύουσα προοδεύει» ¹⁰⁰.(1833)

Στο παραπάνω άρθρο βλέπουμε να στηλιτεύεται η Ευρώπη ως ένας χώρος αυταρχισμού και υποταγής των ασθενέστερων κοινωνικών ομάδων στις ισχυρότερες. Στο αφήγημα περί Ευρώπης που συγκροτεί ο Σούτσος, δίνει έμφαση στην ανάδυση της μεσαίας τάξης στην Ευρώπη μετά από μια μακρά περίοδο καταπίεσης και δυναστικής εξουσίας, κατά το πρότυπο των γάλλων φιλελεύθερων ιστορικών της εποχής του. Σε αυτήν τη διαδικασία χειραφέτησης και αυτοπροσδιορισμού της μεσαίας κλάσης βλέπουμε να συμβάλλουν διάφοροι παράγοντες, όπως το κήρυγμα του Ευαγγελίου από Έλληνες ιεραποστόλους, οι σταυροφορίες οι οποίες διασαλεύουν την παραδοσιακή τάξη πραγμάτων αλλά και ο ευρωπαϊκός Διαφωτισμός καθώς και η Μεταρρύθμιση. Αυτές οι αλλαγές βρίσκονται σε αντιδιαστολή με μία αυταρχική Ευρώπη που στηρίζεται στην καταπίεση της ανίσχυρης μεσαίας τάξης. Το φιλόδοξο αυτό κείμενο καταλήγει με ένα σχέδιο περί μιας μεγάλης αμφικτιονίας¹⁰¹, μίας ένωσης δηλαδή των ευρωπαϊκών κρατών στα πρότυπα αρχαίων ελληνικών πόλεων-κρατών¹⁰² η οποία θα φροντίζει για την

¹⁰⁰ Ήλιος, 13.

¹⁰¹ Ετυμολογικά ο όρος αμφικτιονίες δηλώνει τη συνένωση γειτονικών φυλετικών ομάδων. Ο θεσμός της Αμφικτυονίας είναι πιθανότατα αρχαιότερος της εμφάνισης της πόλης-κράτους, γιατί αντιπρόσωποί της ήταν φυλετικές ομάδες και όχι κράτη. Αρχικά είχε μόνο θρησκευτικό χαρακτήρα, όμως με το πέρασμα του χρόνου εξελίχθηκε σε πολιτική ένωση. Ενδεχομένως, να πρόκειται για επιρροή σαινσιμονική ή από τους Γάλλους φιλελευθέρους.

¹⁰² Αντίστοιχες απόψεις ανιχνεύονται στο Γάλλο ρομαντικό, φιλελεύθερο Βιλλμαίν ο οποίος πιστεύει ότι η Ευρώπη είναι ένα ενιαίο πολιτικό και πολιτισμικό σύνολο. Μάλιστα υπάρχουν χαρακτηριστικές ομοιότητες στο σε κείμενο του με το άρθρο του Π. Σούτσου: «Η πιο σπουδαία νίκη που κατήγαγαν ο χριστιανισμός και η ανθρωπότητα ήταν ότι αφόπλισαν εκ των προτέρων τους αρχαίους καταστροφείς του πολιτισμού, ότι νίκησαν τη βαρβαρότητα, καλύπτοντας με τις τέχνες μας τις έρημους όπου αυτή κατοικούσε. Και ότι, αντί για εκείνα τα άχρηστα τείχη που ύψωναν οι Ρωμαίοι στις εσχατιές της αυτοκρατορίας τους, ένωσαν όλους τους λαούς με τους δεσμούς των ηθών και της διάνοιας[...] Αυτή

ειρηνική επίλυση των μεταξύ τους διαφορών και θα συγκροτήσει έναν κοινό στρατό και στόλο με συμμετοχή όλων των κρατών μελών.

«Και το βραδύ, πλην γιγαντιαίον αποτέλεσμα της προόδου των εθνών, ποιον θέλει είσθαι: Συνταγματικών κυβερνήσεων καθιέρωσις πανταχού και ΣΙΣΤΑΣΙΣ ΑΜΦΙΚΤΥΟΝΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ ΕΘΝΩΝ. Καθ' ο στέλλοντα τα έθνη τους παραστάτας των θέλουν ειρηνικώς αποφασίζει τας μεταξύ των διαφοράς και θέλουν βαρυνθεί τα έθνη να καταναλίσκωσι προς καταστροφήν των δραχ. πέντε ή έξι χιλιάδας εκατομμυρίων, και να έχωσιν εις κίνησιν τρία ή τέσσαρα εκατομμύρια στρατιωτών, και υπέρ τα χίλια πολεμικά μεγάλα πλοία.

Ιδού η Ευρώπη τι ήτον, τι είναι, και πού βαδίζει χωρίς να το αισθανθή»¹⁰³.(1833)

Σε αυτό το πλαίσιο παρατηρούμε ότι ένα μεγάλο κομμάτι της κριτικής προς την Ευρώπη αφορά την κοινωνική-ταξική διαστρωμάτωση της δυτικής-φεουδαρχικής κοινωνίας η οποία οδηγεί στην καταπάτηση των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Αυτό λοιπόν το ζήτημα παραμένει ζωντανό και στον εθνικό κόσμο και γίνεται συχνά αντικείμενο κριτικής προς την Ευρώπη.

Μια ακόμα πιο οξεία κριτική αποδόμηση της Ευρώπης βρίσκουμε στο παρακάτω απόσπασμα από τον *Μεσσία* του 1839. Έτσι, στον *Μεσσία* ο Π. Σούτσο εισηγείται μια νέο-χριστιανική ηθική η οποία θα λειτουργήσει ενοποιητικά για την κοινωνία. Σε όλη αυτήν την ιδεολογική κατασκευή υφίσταται μια θέση και για την Ασία η οποία αναβαπτίζεται ως ένας τόπος συμβολικός από το οποίο οι Έλληνες άντλησαν τις πρώτες ύλες του πολιτισμού τους¹⁰⁴. Σε αυτό το πλαίσιο προτείνεται από τον Π. Σούτσο ο απογαλακτισμός από την Ευρώπη, η αποφυγή κάθε δουλικής μίμησής της, η συγκρότηση μιας διακριτής ελληνικής ιδεολογικής γραμμής, η οποία να αφορά σε μια κοινωνία χωρίς κοινωνικές-ταξικές διαιρέσεις, μια κοινωνία ισότητας, βασισμένη στα αρχαία συγγράμματα αλλά και στο Ευαγγέλιο, μια ιδεολογία η οποία θα συμπεριλάβει την

η Ευρώπη , η σοφή , η φιλόπονη, η Ευρώπη του πολέμου και του εμπορίου, έλκοντας τη δύναμη της από την επιτηδειότητα της τέχνης του να νικά, η περισσότερο γενναία από τους βάρβαρους λαούς αυτή η Ευρώπη που εξάντλησε όλες τις διαφορές που δοκίμασε όλες τις εμπειρίες μοιάζει ακλόνητη στην πολιτική της διάρκεια» στο, Κουμπουρλής Γιάννης, *Οι ιστοριογραφικές οφειλές*, 191.

¹⁰³ *Ηλιος*, 13.

¹⁰⁴ Η ιδέα είναι του Χέρντερ, γενικά του γερμανικού ιδεαλισμού βλ., στο, Nicholas Germana, *The Orient of Europe: The Mythical Image of India and Competing Images of German National Identity*, Newcastle, 2009, 18-61.

φιλοσοφία της Ασίας με σκοπό και αποστολή πάντα να *διάχυσει τας ιδέας εις την Ασίαν και Αφρικήν*:

«Εις την παλαιάν Ελλάδα η μωρία της ευγενείας ήτον άγνωστος η μωρία των τίτλων επίσης. Εναπέκειτο εις την θαυμαζομένην Ευρώπην να διαιρέσει τα τέκνα του απλοϊκού Αδάμ εις αγενή και ευγενή, εις ανωτέρους και κατωτέρους, και να οργανίσει εις πάσαν πολιτείαν σύστημα διηνεκές ανισότητος, σύστημα προφανούς αδικίας και διαιρέσεων. Μη λοιπόν κατά πάντα μιμηθώμεν την Ευρώπην, αλλά διαμείνωμεν πρωτότυπο ως μας έπλασεν η φύσις. Ζώντες εις κλίμα περιέχον εν μικρώ διαστήματι όλα τα κλίματα της υδρογείου σφαίρας, κείμενοι κατά την ωραιότεραν θέσιν της γης, εν μέσω της παλίρροιας των Ασιατικών και Ευρωπαϊκών ιδεών, θερμαίνοντες το μέτωπον εις ακτίνας ήλιου θαυματοουργού και ωριμάζοντος την διάνοιαν, μελετώντες τα ιερά συγγράμματα των προγονών, και ως κώδικα κοινωνισμού, ηθικής και φιλοσοφίας λαμβάνοντες το γεγραμμένο προς δόξαν της Ελλάδος εις την Ελληνικήν γλώσσαν Ευαγγέλιον, αναπλάσωμεν εις την Ελλάδα κοινωνίαν άλλην ή την της εσπερίας Ευρώπης, ελευθερωτέραν εις τους θεσμούς, αγνοτέραν εις τα ήθη, πνευματικήν κατά την φιλοσοφίαν. Στρέφωμεν ενίστε τα βλέμματα και προς την αρχαίαν Ασίαν, την φωταυγή κα θερμή κοίτη του ήλιου, την πρώτην πατρίδα του ανθρώπου, την περικλείουσαν τα λαμπρότερα άνθη, τα ευωδέστερα αρώματα, τους γλυκυτέρους καρπούς, τα πολυτιμότερα με τ' άλλα και τους τιμαλφετέρους λίθους την γη[...] Εις ταύτης της Ασίας τας παλαιάς βίβλους ενυπάρχουσιν, ιδέαι μεγάλαι και απλαί, τας οποίας οι Πυθαγόραι και Πλάτωνες μετεφύτευσαν εις την παλαιάν Ελλάδα και εις μάτην η νέα Ευρώπη ζητεί να καταλύσει[...]. Η θεία πρόνοια μη έθεσε την Ελλάδα παρά την Ασίαν ως εργοστάσιο, όθεν να λαμβάνωσι τους τύπους του ωραίου αι πρώται και ακατέργαστοι ύλαι της Ανατολής»¹⁰⁵.(1839)

Παρατηρούμε ότι η ανάγκη για συμμετοχή στην ευρωπαϊκή οικογένεια έχει αρχίσει να χάνει σταδιακά την δυναμική της. Η αντίληψη της αρχαίας Ελλάδας ως μήτρα της Ευρώπης, Ελλάδα για το εγχώριο ακροατήριο ακολουθεί φθίνουσα πορεία στην διάρκεια της Επανάστασης αλλά και τα πρώτα χρονια του νεοελληνικού κράτους. Αυτό που προεθνικά φάνταζε αυτονόητο, ότι δηλαδή η αρχαιοελληνική παράδοση συνιστά τη μήτρα της Ευρώπης, στον νέο εθνικό κόσμο μοιάζει να τίθεται υπό αμφισβήτηση. Η

¹⁰⁵ Π. Σούτσος, *Ο Μεσσίας*, 84.

συγγένεια με τους αρχαίους Έλληνες αρχίζει να χρησιμοποιείται ως αποκλειστικό δικαίωμα του ελληνικού έθνους. Το νέο εθνικό πλαίσιο οριοθετεί τους νέους θεμελιώδεις άξονες της εθνικής υπόστασης. Ένας από τους σημαντικότερους πυλώνες που επιλέγεται είναι η έμφαση σε αυτήν ακριβώς την αποκλειστικότητα της συγγένειας με το αρχαιοελληνικό παρελθόν αλλά και στην ιστορικότητα-παλαιότητα του ελληνικού έθνους.

«οι λαοί της Ευρώπης παρουσιάζονται εις ημάς πλήρεις ευρωστίας και νεότητος, και βαδίζοντες ταχέως προς την κοινωνικήν ευδαιμονίαν. Αλλ' εάν αφαιρέσωμεν το έξω περίχρυσον ένδυμα, το οποίον ή φαντασία ημών τους περιβάλλει, πόσοι τούτων έμβρυα, πόσοι νήπια, πόσοι μόλις έφηβοι, και πόσοι σώματα γηραλέα και σεσήποτα! Τα έθνη της Άρκτου ζώσιν εις τα σπάργανα έτι η Γερμανία είναι παιδίον έτι η Γαλλία και η Αγγλία πλησιάζουσι μόλις εις την νεότητας η δε Ιταλία, η άθλια Ιταλία, κρατεί γεροντικήν βακτηρίαν»¹⁰⁶.

Το ερώτημα που ανακύπτει είναι πώς φτάσαμε από αυτό το μεγαλόπνοο ευρωπαϊκό όραμα συμπόρευσης και σύμπνοιας στην αμφισβήτηση της Ευρώπης, ποιο είναι το κομβικό εκείνο σημείο όπου το έθνος κλείνεται στον εαυτό του, σε μια ενδοσκόπηση που δεν χωρά συνομιλητές; Πότε, με άλλα λόγια, αυτή η σταδιακή μετατόπιση της προόδου γίνεται υποχώρηση και, κυρίως, ποια είναι η στιγμή που οι εισηγητές της νεωτερικότητας γίνονται ένθερμοι θιασώτες του αντίπαλου στρατοπέδου; Πότε αρχίζει η δυσπιστία προς την Ευρώπη; Τι έχει μεσολαβήσει από την στιγμή που ο Π. Σούτσος επευφημούσε την ευρωπαϊκή οικογένεια στη στιγμή που την επικρίνει; Γράφει στα 1833:

«Έχομεν Βασιλέα! Εγγίναμεν μέλη της μεγάλης Ευρωπαϊκής κοινωνίας, και συμμαχίας η Ελλάς ηξιώθη Ευρωπαϊκάς να σχηματίσει»¹⁰⁷. (1833)

Ενώ στα 1839:

«αι μυθίστοριαι της, τα πολλά παραδοξόλογα πονήματά της δεν μαρτυρούσι κατά της κεχαλαρωμένης ηθικής των Ευρωπαίων»¹⁰⁸ «τα έθνη της Ευρώπης [έχουν

¹⁰⁶ Στο ίδιο, οβ'.

¹⁰⁷ Ηλιος, 12.

¹⁰⁸ Π. Σούτσος, *Ο Μεσσίας*, οβ'.

εγκαταλειφθεί] εις τον βόρβορον της υλικότητος, ο άνθρωπος εκεί απέβαλε το ήμισυ μέρος εαυτού, και το μέρος το ευγενέστερον»¹⁰⁹. (1839)

Πολλά είναι τα ζητήματα που επηρεάζουν τη σχέση με την Ευρώπη. Ένα ζήτημα που ανακύπτει είναι τα νέα ήθη που φέρνει μαζί της η νέα κατάσταση η οποία διαταράσσει την κατεστημένη τάξη. Υπάρχει ένα κλίμα σαρωτικών αλλαγών που γίνεται αντιληπτό ως μία γενικευμένη απειλή. Αρχικά, πρόκειται για μια απειλή απέναντι στην θρησκεία, η οποία βιώνεται ως μια επιχείρηση διάβρωσης των θρησκευτικών βεβαιοτήτων. Αυτή η απειλή συγκροτείται κυρίως γύρω από το αγγλικό κόμμα και έχει πολλές και ποικίλες διαστάσεις που εξαπλώνονται σε ολόκληρη την ελληνική κοινωνία. Κυρίαρχος φόβος είναι η διείσδυση τόσο του καθολικισμού όσο και του λουθηρανισμού στο Ορθόδοξο εθνικό κράτος αλλά παράλληλα οτιδήποτε νέο εκλαμβάνεται ως απειλή. Από την ίδρυση του Πανεπιστημίου, την υποχρεωτική στρατιωτική θητεία, έως την τήρηση ληξιαρχικών βιβλίων, όλα φαίνονται ως ένα τεράστιο σχέδιο συνωμοσίας σε βάρος της παραδοσιακής τάξης πραγμάτων.¹¹⁰

Παράλληλα, είναι φανερό ότι το ξενόφερτο βαυαρικό καθεστώς αλλά και όλο το συνονθύλευμα των δυτικοφερμένων που έρχονται στο νέο ελληνικό κράτος απαξιώνουν το προεθνικό παρελθόν. Όλα όσα θεωρούνταν από τους αυτόχθονες ιερά, η θρησκεία, η

¹⁰⁹ Στο ίδιο, οζ'

¹¹⁰ Σύμφωνα με τον Α. Λιάκο που παραθέτει την μαρτυρία του Κ. Φλαμιάτου, της ηγετικής φυσιογνωμίας της Φιλορθόδοξης Εταιρείας το κλίμα της εποχής είναι διχαστικό: «Στον ένα πόλο η ορθοδοξία, ο ορθόδοξος λαός. Στον άλλο η “λουθηροκαλβινική” Αγγλία εγκέφαλος μιας συνωμοσίας της οποίας οι πλόκαμοι έφταναν ως τον τελευταίο χωροφύλακα. Αφού είχαν τυλίξει επικίνδυνα όχι μόνο το ελληνικό κράτος αλλά και το ομόδοξο ρωσικό. Στόχος της η καταστροφή της ορθοδοξίας και η μετατροπή της Ανατολής σε μια αγγλική αποικία σε “νέες Ινδίες”. Όργανα της η πολιτική και η οικονομία, οι ιδέες και τα πρόσωπα. Οι εμπορικές σχέσεις με τους ξένους, η εισαγωγή της μονοκαλλιέργειας της σταφίδας. Η δημιουργία νέων καταναλωτικών αναγκών, οι σπουδές στο εξωτερικό και η γλωσσομάθεια, η δημοσιότητα εκπαίδευση, οι εικαστικές τέχνες, η υποχρεωτική στρατιωτική θητεία, το σύνταγμα και η νομοθεσία, ακόμα και η τήρηση ληξιαρχικών βιβλίων στις ενορίες. αποτελούσαν μεθοδεύσεις διαφθοράς του ορθοδόξου πληρώματος και πρόσδεσης στην Αγγλία’. Ο “λουθηροκαλβινισμός” Η “φαρμασονία”, ο “φωτισμός”, δηλ., ο διαφωτισμός, η ελευθερία, ο “εξευγενισμός”. Όργανα αυτής της συνωμοσίας ήταν ο Νεύτωνας, ο Βάκων, ο Ρουσσώ[...] οι μιμητές των ψευδοφιλοσοφών της Γαλλίας καταδικάζονταν ως “βδελύγματα της διαφθοράς και της πλάνης”. Ο Κοραής, ο Καΐρης, ο Σοφianoπουλος, ο Φαρμακίδης, ο Τρικούπης, ο Τυπάλδος, ο Πυλαρινός, ο Ασωπίος και άλλοι ομοϊδέατες τους “αποβαίνουν μίasma ολέθριον και αποτρόπαιος δυσωδία εις όλον τον υγιή λαόν”. 'Ακόμη και το στασιαστικό πνεύμα της γαλλικής επανάστασης ήταν δημιουργήμα της αγγλικής ραδιουργίας για να αναταράξει και να προσαρμόσει την Ευρώπη στα συμφέροντά της: η Αγγλία “εισάγει αδιαλείπτως εμμέσως διά τού Γαλλικού λαού και αυτή αμέσως εις τούς ορθοδόξους λαούς της Ανατολής το πνεύμα της Γαλλίας. Το εν καιρώ της εκεί γενομένης αποστασίας τουτέστι του θεϊσμού, της διαφθοράς, της ιδιοτελείας, της αποστασίας και αναρχίας”. Η Αγγλία “διά των Γάλλων” δημιούργησε την Φιλική Εταιρεία και υποκίνησε την ελληνική επανάσταση, ενώ η ίδια ακολουθούσε φιλότουρκη πολιτική, για να εξοντώσει το ελληνικό έθνος. και “διά να περιορίσει την νομιζόμενην Ελληνικήν ανεξαρτησίαν εις μόνην την Πελοπόννησον, όπως ενώσει μετά της 'Επτανήσου” “υπό την προστασίαν αυτής» στο, Αντώνης Λιάκος, « Η διάθλαση », 121-144.

γλώσσα, η Επανάσταση, υποτιμώνται από τους δυτικοφερμένους. Μέχρι και ο τρόπος ένδυσης των ετεροχθόνων βιώνεται ως μία υποτιμητική προσβολή για τους γηγενείς αλλά και ως μία απόπειρα επιβολής ενός δυτικού μοντέλου με το οποίο δεν βρίσκουν κανένα κοινό στοιχείο:

«Εν τοσούτω η Θρησκεία μας, η γλώσσα μας, ο υπέρ ανεξαρτησίας πρόσφατος μας άγων, αι λαμπραί αυτού αναμνήσεις, ο εθνικός μας ιματισμός καταφρονούνται και θεωρούνται ως ουδέν, εν ω συγχρόνως η εσπερία Ευρώπη μετοχεύει αδιακόπως εις την προς όλους αναπεπταμένην Ελλάδα πολλά ήθη διεφθαρμένα και πολλά μωράς προλήψεις ευγενειών»¹¹¹. (1836)

Υπάρχει μια αίσθηση ότι η Δύση μετά την εγκαθίδρυση της βαυαρικής μοναρχίας έπαψε να συνδράμει το ελληνικό κράτος. Υφίσταται μια βαθμιαία συνειδητοποίηση του γεγονότος ότι το φιλελληνικό ενδιαφέρον, το οποίο έφερε στο επίκεντρο της ευρωπαϊκής προσοχής την Ελλάδα, υποχωρεί. Σε αυτήν την κατεύθυνση συμβάλλει και η διεθνής συγκυρία, η οποία θα αναταράξει τις ισορροπίες σε σχέση με το Ανατολικό ζήτημα και θα φέρει στο προσκήνιο την ευρωπαϊκή πολιτική της υπεράσπισης της εδαφικής ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας:

«Πλην τώρα μας απέστειλε Μονάρχην η Ευρώπη,
Κ' η συνδρομή της έπαυσε, το μέλλον μας εκόπη.
Αλλοίμονο του Όθωνος αν ραγισθή το στέμμα!
Με ποίον τόσοι Βασιλείς θα μας ιδώσι βλέμμα;
Εχάθη δια πάντοτε η δυστυχής πατρίς μας
Ο Όθων ειν' η μόνη μας και υπάρξις κ' έλπίς μας.»¹¹²(1836)

Αυτή η υποχώρηση του ευρωπαϊκού ενδιαφέροντος αποδίδεται συχνά με ενοχικό τρόπο στους ίδιους τους Έλληνες οι οποίοι δεν αποδείχθηκαν άξιοι της εύνοιας των Ευρωπαίων. Σύμφωνα με την Ε. Σκοπετέα: «υπάρχει μία Ευρώπη – παρατηρητής η οποία αναμένει συγκεκριμένες συμπεριφορές από το νεοελληνικό κράτος και η οποία συχνά απογοητεύεται από τις ανεπαρκείς επιδόσεις της»¹¹³. Αρχίζει σε αυτό το στάδιο η μεγάλη και διαχρονική συζήτηση περί του λάθους απέναντι στους Ευρωπαίους. Οι

¹¹¹ Αλέξανδρος Σούτσο, *Ελληνική πλάστιγξ*, β'.

¹¹² Στο ίδιο, 6.

¹¹³ Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα*, Αθήνα, 1988, 168 .

Ευρωπαίοι με τη σειρά τους έχουν θέσει την Ελλάδα υπό στενή παρακολούθηση, και εκείνη δεν καταφέρνει να σταθεί αντάξια της τιμής αυτής:

«η πεφωτισμένη όμως Ευρώπη περιμένει από ημάς ταχεία πρόοδον και αποζημίωσιν των τόσων υπέρ ημών προκαταβολών της, και η λοιπή ελληνική οικογένεια, η από των συνόρων μας μέχρι του Δουνάβεως εκτεινόμενη, ενατενίζει τα όμματα προς ημάς, ως προς ηγεμόνας οδού ενδόξου και φερούσης εις ευτυχίαν.»¹¹⁴(1836)

Η απώλεια της ευρωπαϊκής εύνοιας και περισσότερο η συνειδητοποίησή της οδηγεί σε αντιφατικές αντιδράσεις. Η μία είναι η ενοχική και βασίζεται στο σύμπλεγμα κατωτερότητας απέναντι στην προηγμένη Δύση· συνοψίζεται στην άποψη ότι οι Έλληνες δεν είναι άξιοι της ευρωπαϊκής συνδρομής διότι κάνουν διαρκώς λάθη. Στον αντίποδα αυτής βρίσκουμε το σύμπλεγμα ανωτερότητας, το οποίο εμφανίζεται την ίδια περίοδο και υποστηρίζει ότι οι Ευρωπαίοι οφείλουν στην Ελλάδα και πρέπει να της ξεπληρώσουν το χρέος τους. Η εναλλαγή των δύο αυτών τόσο αντιφατικών αντιδράσεων είναι συχνή και συνηθισμένη για την εποχή που εξετάζουμε:

«ο αιών ούτος, κράζουν άπαντες, αιών προόδου, αιών εντελείας!» Ημείς δε οι απλοί περιμένομεν την νοεράν τροφήν εκ της Δύσεως, καθώς περιμένομεν άλλοτε και τα βαρύτοκα δάνειά της. Σοφία του αιώνος τούτου, ελευθερία φθάσασα εις το μη περαιτέρω, ήθη εξευγενισμένα, ηθική αγνή, φιλολογία νέα, τελειότης κοινωνικών οργανισμών, ιδού αι πομπώδεις λέξεις, τας οποίας τα εξογγούμενα στοματά των πανηγυριστών της προφέρουσιν. Αλλ' έφθασεν ο καιρός των πολλών εξαιρέσεων του γενικού κανόνος ήλθεν η ημέρα των σχολιασμών, και ο αδαμάντινος ούτος αιών φοβούμαι μη ανακαλυφθεί υάλινος»¹¹⁵(1839).

Επιπρόσθετα, επιβιώνει η αντίληψη ότι η Δύση επανειλημμένως έχει αποδειχθεί κατώτερη των προσδοκιών της ελληνικής εμπιστοσύνης. Ο Α. Σούτσος υπενθυμίζει στους αναγνώστες του την εγκατάλειψη του δυτικού Ιουστινιάνη την στιγμή της άλωσης της Κωνσταντινούπολης και ενεργοποιεί ένα μάλλον ισχυρό αντανakλαστικό επαναφέροντας την εγγεγραμμένη στη συλλογική συνείδηση του έθνους αντίληψη περί εγκατάλειψής του από την Δύση στην κρίσιμη στιγμή:

¹¹⁴ Αλέξανδρος Σούτσος, *Ελληνική Πλάστιγξ*, 51

¹¹⁵ Παναγιώτης Σούτσος, *Ο Μεσσίας*, ξε'

«Ο Ενετός Ιωάννης Ιουστινιάνης κατά την κρισιμότερά στιγμήν της εφόδου των Οθωμανών, καταλιπών αίφνης την εις αυτόν αφεθείσαν Χρυσήν Πύλην, απέπλευσε προς το Αιγαίον και ούτω πρώτος έδωκε το σύνθημα της φυγής, ως αν επέπρωτο οι Φράγκοι να επιφέρωσι πάντοτε πάντα τα δεινά εις το ελληνικόν έθνος»¹¹⁶.(1845)

Ο λόγος περί Ευρώπης μεταβάλλεται, διότι παράλληλα αντανακλά και την μικροπολιτική έριδα που φέρνει στο προσκήνιο η ανάδυση των ξενικών κομμάτων. Έτσι, ανάλογα με την κομματική τοποθέτηση του γράφοντος, ασκείται και η ανάλογη κριτική στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές δυνάμεις. Συνήθως η Αγγλία και η Γαλλία αντιμετωπίζονται, ενιαία, ως οι κύριοι υπεύθυνοι για την υπονόμευση, την αλλοίωση και την αποσύνθεση της πολιτισμικής ταυτότητας του Ορθοδόξου νεοελληνισμού, ενώ η Ρωσία αντιμετωπίζεται ως η ανταγωνιστική, απειλητική δύναμη που εποφθαλμιά την πρωτοκαθεδρία στην μέλλουσα, οικουμενική, ορθόδοξη αυτοκρατορία. Το παρακάτω χαρακτηριστικό απόσπασμα αποτυπώνει μια ανάλογη στιγμή κατά την οποία οι Σούτσοι υποστηρίζουν το γαλλικό κόμμα:

«Γίνεται λόγος έπειτα περί Ευρώπης, η Ρωσσία μας φοβείται ως κληρονόμους του Μεγάλου Κωνσταντίνου, ανοίγει του στόμα και ζητεί εκ της Άρκτου να μας καταπιεί. Η Μεγάλη Βρετανία μας φθονεί δια τους ναύτας μας. Η Γαλλία μας γνωρίζει φιλελευθέρους και μας θέλει συμβοηθούς εις την καταστροφήν των θρόνων της γης [...]
Ο Βάτραχος κατά τον μύθον ζητεί να γείνη Βους, τεντώνεται και κινδυνεύει να διαρραγεί!»¹¹⁷ (1836)

Το τελειωτικό χτύπημα θα δοθεί στην περίοδο του Κριμαϊκού πολέμου –μια περίοδο που από τη μεγαλύτερη μερίδα της ελληνικής κοινωνίας θα βιωθεί ως η υπέρτατη προδοσία της δυτικής Ευρώπης προς το ελληνικό βασίλειο. Με άλλα λόγια, πρόκειται για το τέλος των ψευδαισθήσεων και των προσδοκιών σε σχέση με τις Ευρωπαϊκές δυνάμεις, και παράλληλα είναι μια περίοδος στην οποία αποκτά προσωρινό προβάδισμα η Ρωσία. Στο παρακάτω απόσπασμα, η Ελλάδα απαριθμεί τις θυσίες της προς χάριν της Ευρώπης, τη στιγμή ακριβώς συγκροτώντας ένα σχήμα ιστορικής συνέχειας βασιζόμενο στην διαχρονική υπεράσπιση της Ευρώπης:

¹¹⁶ Α. Σούτσος, «Διθύραμβος εις τον Λαόν της ελευθέρας και δούλης Ελλάδος», στο, *Διθύραμβος, Ο περιπλανώμενος Άσμα τέταρτον και τελευταίον*, 141.

¹¹⁷ Αλέξανδρος Σούτσος, *Ελληνική Πλάστιγξ*, 84.

«Εγώ ούτε το πάλαι απήλλαξα υμάς των βαρβάρων, προμαχήσασα της Ευρώπης εν Μαραθώνι, προμαχήσασα της Ευρώπης εν Σαλαμίनि, προμαχήσασα της Ευρώπης εν Πλαταιάς, ούτε διά του παιδός μου Αλεξάνδρου του μεγάλου κατατροπώσασα τα έθνη της Ασίας, έσωσα υμάς απο της τυραννίας εκείνων. Εγώ ούτε ύστερον προέστη της Ευρώπης επί οκτώ αιώνας απο Κωνσταντινουπόλεως, πολεμήσασα τους νυν φιλτάτους υμίν Τούρκους, ούτε διά του παιδός μου Γεωργίου του Καστριώτου σφάξασα διακοσίας πεντήκοντα χιλιάδας Τούρκων, διεφύλαξα εκ των χερών Μωάμεθ του δευτέρου και την Βιέννη και την Ρώμην και τους Παρισίους. Παιδες αγνώμονες, άλλ' έτι αγαπητοί! Εγώ, εγώ διά του Πυθαγόρου και Πλάτωνός μου συλλέξασα τους εν τη Αιγύπτω και Ασία σπινθήρας της μαθήσεως, εγώ πρώτη άνηψα παγκόσμια φώτα εκ του Αδρίου μέχρι του Ίστρου και του Ευφράτου και του Νείλου. Εγώ, εγώ, ότε και η Γαλατία και η Βρεττανία και η Ευρώπη άπασα υπό τον ρωμαϊκόν ζυγόν απέβαλον ελευθερίαν, ήθη γλώσσαν και νόμους, εγώ μόνη την πανδέσποιναν Ρώμην απο βαρβάρου σοφήν μεταποίησα και τιθασσοτέραν προς υμάς κατέστησα. Εγώ, έτι παραλαβούσα την επί του Γολγοθά ουρανόθεν καταβάσαν αλήθειαν και ιδρύσασα τας πρώτας της Κορίνθου, των Αθηνών, της Σπάρτης, της Σμύρνης, των Θυατείρων και της Περγάμου Εκκλησίας, εγώ διά Διονυσίου μου του Αρεοπαγίτου μετέφερον το Ευαγγέλιον προς υμάς τους τότε ανθρωποθύτας. Εγώ, εγώ τέλος, ότε η άλωσις της Θεσσαλονίκης επήλθε και η της Κωνσταντινουπόλεως παρακολούθησε, εγώ τους Βησσαρίωνας, τους Λασκάρεις και άλλους περί τους εβδομήκοντα σοφούς παιδιάς μου απέστειλα εις την Ιταλία την Γαλατιανό και Βρεττανίαν και δι' αυτών εφωταγώγησα υμάς[...] Αλλά το αίμα μου ρέει[...] αισθάνομαι πόνους αβάστακτους, και οι λόγοι μου εξέρχονται τεταραγμένοι»¹¹⁸.(1853)

Ο αντιδυτικισμός, όπως ανιχνεύεται στην ελληνική κοινωνία δεν είναι ένα ενιαίο, συμπαγές ιδεολογικό ρεύμα, αλλά μια δέσμη ετερόκλητων πεποιθήσεων. Μια κυρίαρχη τάση του βασίζεται στην προνομιακή-αποκλειστική σχέση που διεκδικεί ο εγχώριος εθνικισμός με την αρχαία ελληνική κληρονομιά. Παράλληλα, στο ίδιο πλαίσιο, αρχίζει δειλά να κάνει την εμφάνιση της η ιδέα μιας εξευρωπαϊσμένης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στην οποία θα ηγηθεί το ανώτερο ελληνικό έθνος. Τέλος, ο αντιδυτικισμός κατάγεται και προωθείται σαφώς από την Εκκλησία, μια διάσταση που

¹¹⁸ Αλέξανδρος Σούτσος, *Η αληθής φάση του ανατολικού ζητήματος*, εν Αθήναις, 1853, 6-7.

έχει τις ρίζες της στα βυζαντινά και οθωμανικά χρόνια και απογειώνεται στα πρώτα χρόνια του οθωνικού κράτους. Πρόκειται για έναν αντιδυτικισμό εγγενή, ο οποίος αναγεννάται από το σχήμα της απειλής της Ορθοδόξιας που αναζωπυρώνεται με την έλευση των Βαυαρών και την εμφάνιση στην Ελλάδα εκπροσώπων των δυτικών χριστιανικών δογμάτων¹¹⁹.

Μέλλον αλυτρωτικό

Ο εθνικισμός μέσα στο κρατικό πλαίσιο διαφέρει ασφαλώς από τον εθνικισμό της Επανάστασης¹²⁰. Είναι γεγονός ότι, χάρη στην Επανάσταση, ένα μεγάλο μέρος της κοινωνίας απέκτησε πολιτική συνείδηση και συμμετοχή, έθεσε έναν ιδεολογικό αλλά και υλικό στόχο, τον οποίο κατανοούσε και για τον οποίο είχε πειστεί ότι άξιζε να αγωνιστεί¹²¹. Η επίτευξη του στόχου με την ίδρυση του εθνικού κράτους άφησε το στίγμα της στις συνειδήσεις των ανθρώπων και την παρακαταθήκη ότι οι ίδιοι είχαν γίνει ενεργοί δημιουργοί της ιστορίας¹²².

Κατά την πρώτη δεκαετία στον δημόσιο λόγο και κυρίως στον Τύπο το όραμα για το εθνικό μέλλον έχει και μια εκσυγχρονιστική διάσταση. Περιλαμβάνει πολιτικά δικαιώματα, περιορισμό των αυθαιρεσιών της εξουσίας, κοινοβουλευτικό έλεγχο, πολιτική συμμετοχή, θεώρηση του έθνους ως κοινότητας πολιτών και πάνω από όλα Σύνταγμα. Με άλλα λόγια αιτήματα τα οποία συνιστούν επιβιώσεις του πολιτικού φιλελευθερισμού των Φώτων.

Ωστόσο, η πραγματικότητα του κράτους και η εγκαθίδρυση της απόλυτης μοναρχίας αλλάζει το ιδεολογικό κλίμα, και τα αιτήματα του πολιτικού φιλελευθερισμού σταδιακά περνούν σε δεύτερη μοίρα¹²³. Στην πραγματικότητα, το μοναδικό αίτημα από

¹¹⁹ Σάββας Κονταράτος, «Οι αντιευρωπαϊκές τάσεις στην κατασκευή της νεοελληνικής ταυτότητας: Σημειώσεις για την κριτική θεώρηση ενός ιστορικού φαινομένου», *Ευρώπη και Νέος Ελληνισμός*, Αθήνα, 2003, 15-34.

¹²⁰ Παντελής Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία*, 95.

¹²¹ «αν για οποιοδήποτε λόγο οι μάζες δεν ενστερνιστούν τα κοινά κριτήρια, οι 'εθνικιστές' θα συναντήσουν τεράστιες δυσκολίες στην προσπάθεια τους να τις κινητοποιήσουν» στο, Hans-Jurgen Puhle, «Εθνικά κράτη, Εθνικισμός και Δημοκρατία στην Ευρώπη 19ος-20ός αιώνας», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 3, Απρίλιος 1994, 5-35, 17.

¹²² Για την έννοια του αλυτρωτισμού και για τον μετασχηματισμό του ελληνικού εθνικισμού σε αλυτρωτικό, βλ. στο, Γιώργος Δερτιλής, *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920*, Αθήνα, 2005.

¹²³ Hans-Jurgen Puhle, *Εθνικά κράτη*, 17.

την παράδοση του πολιτικού φιλελευθερισμού που τελικά επιβιώνει στο πλαίσιο του ελληνικού βασιλείου είναι το αίτημα του Συντάγματος –ένα αίτημα σταθερό και καθ’ όλη την πρώτη δεκαετία της ζωής του ελληνικού κράτους, για το οποίο αγωνίζονται ανυποχώρητα και οι Σούτσοι:

«Όστις αναλογισθεί όσα καλά θέλουσι προέλθει αμέσως εις το έθνος εκ Συντάγματος αντί μωρίας και παρανομίας ανεύθυνου Υπουργείου, όστις αναλογισθεί όσα καλά θέλουσι προκύψει βραδύτερον εις άπασαν την Ανατολήν εκ της εν Αθήναις παγιώσεως συνταγματικού Θρόνου, ούτος θέλει συναισθανθή ότι το μέγιστον αμάρτημα κατά της ελληνικής φυλής, κατά της ανθρωπότητος αυτής, είναι η παρεμπόδις των Ελλήνων εις την πορείαν του μεγάλου προορισμού των»¹²⁴.(1843)

Το κλίμα της υποχώρησης του φιλελευθερισμού πιστοποιείται και από την αμηχανία που φέρνει στο νέο βασίλειο η ίδια η έννοια της Επανάστασης η οποία φαίνεται να είναι δύσκολο να ταξινομηθεί στον δημόσιο λόγο. Στον δημόσιο λόγο της εποχής διαφαίνεται μια τάση να αποσυνδεθεί η Επανάσταση από το έθνος-κράτος. Έτσι, συναντούμε πολύ συχνά την εικόνα του κοιμώμενου έθνους που εγείρεται ύστερα από αιώνες ύπνου, εικόνα συνήθης στα προεπαναστατικά κείμενα η οποία εντείνεται στη υπό εξέταση περίοδο:¹²⁵

«Η αναγεννωμένη Ελλάς ξυπνήσασα σήμερον μετά 22 αιώνων βαθύτατον ύπνον»¹²⁶.(1833)

«Και οι γέροντες νεκροί σου, εις εν σάλπισμά σου μόνον, απετίναξαν τον ύπνον τεσσαράκοντα αιώνων»¹²⁷.(1857)

Ο λόγος που το έθνος αποφασίζει να κοιμηθεί συνδέεται με την απογοήτευση που βιώνει από την κατάσταση της δουλείας στην οποία έχει περιπέσει. Σε αυτό το σημείο ο Α. Σούτσος αναπαράγει το σχήμα των «κατακτήσεων», «πτώσεων». Σύμφωνα με αυτό το σχήμα το οποίο υπάρχει στον Κοραή αλλά και στον Βολταίρο είναι ότι η ιστορία των Ελλήνων είναι μια ιστορία υποδουλώσεων¹²⁸. Στο καταληκτικό, εθνικό

¹²⁴ Αλέξανδρος Σούτσος, *Η μεταβολή της τρίτης Σεπτεμβρίου*, 45.

¹²⁵ Νίκος Β. Ροτζώκος, *Εθναφύπνιση και εθνογένεση Ορλωφικά και ελληνική ιστοριογραφία*, Αθήνα, 2007.

¹²⁶ *Ήλιος*, 13.

¹²⁷ Αλέξανδρος Σούτσος, *Απομνημονεύματα ποιητικά επί του Ανατολικού πολέμου*, 117.

¹²⁸ Χαρακτηριστικό απόσπασμα της άποψης του Κοραή για την έννοια της πτώσης στην ιστορία των Ελλήνων : «[Οι] θαυμαστοί έκείνοι καὶ περίφημοι Ἕλληνες ὑπετάχθησαν πρῶτον εἰς τοὺς διαδόχους τοῦ Ἀλεξάνδρου. Καὶ τοῦτο δὲν ἦτον ἔτι τόσο δεινόν, ἐπειδὴ οἱ διάδοχοι τοῦ Ἀλεξάνδρου ἦσαν καὶ αὐτοὶ Ἕλληνες. Ἐπείσαν μετὰ ταῦτα ὑποκάτω

αφήγημα το εννοιολογικό σήμα των διαδοχικών πτώσεων θα αντικατασταθεί με αυτό των μεταβάσεων.¹²⁹

«Είκοσι μακρούς αιώνας εις τον τάφον έκοιμώμην,
Κι' αν εξύπνουν αίσχυνόμην
Έξω του την παλαιάν μου κεφαλήν ν' ανασηκώσω
Και εις δούλους, απογόνους οφθαλμόν να προσηλώσω¹³⁰»

Η Επανάσταση ανακαλείται ως μνήμη καθ' όλη την βαυαρική περίοδο στην οποία γράφουν οι αδελφοί Σούτσοι, αλλά αυτό συμβαίνει με έναν τρόπο επιλεκτικό. Φαίνεται να επιλέγεται μόνο η πολεμική διάσταση της Επανάστασης, και όχι η Επανάσταση ως πολιτικό γεγονός. Η Επανάσταση ως μνήμη σε αυτήν την περίοδο περιορίζεται σε μια γενεαλογία ηρώων που αποδεικνύει μια καταγωγική γενναιότητα. Αντίθετα, αποφεύγεται η αναφορά στον ριζοσπαστικό χαρακτήρα της. Άλλωστε, το πολιτικό διακύβευμα, αν ανασυρόταν, εύλογα θα ήγειρε και πολιτικά ζητήματα που δεν φαίνεται να χωρούν στο πλαίσιο του μικρού βασιλείου:

εις τὸν ζυγὸν τῶν Ῥωμαίων, ζυγὸν αἰσχρότερον ἀπὸ τὸν πρῶτον, ἀλλ' ὅχι ἀκόμη τόσον ἐλεεινόν· διότι οἱ τότε Ῥωμαῖοι ἦσαν ἔθνος γενναῖον, καὶ ἀντὶ τοῦ νὰ βαρύνωσι τὸν ζυγὸν εἰς τῶν Ἑλλήνων τοὺς αὐχένας, τοὺς ἐτίμησαν ὡς σοφωτέρους των, ἀντὶ δούλων τοὺς κατέστησαν διδασκάλους των [...]. Ἀλλ' ἔπταισαν τέλος πάντων καὶ οἱ Ῥωμαῖοι [...]. Ἐδιχονόησαν καὶ αὐτοὶ [...] καὶ χάσαντες τὴν αὐτονομίαν, ἔγιναν σύνδουλοι τῶν Ἑλλήνων, καὶ ἐκυβερνῶντο ἐντάμα ἀπὸ τὴν αὐτοδέσποτον θέλησιν τῶν Καισάρων τῆς Ῥώμης. Ὁ ζυγὸς οὗτος ἦτον βέβαια αἰσχρότερος εἰς τοὺς Ἕλληνας, ἀλλ[ὰ] [...] τὰ φῶτα τῆς Ἑλλάδος δὲν εἶχον ἀκόμη παντάπασιν ἀποσβεσθῆ [...] Ἀλλ' οἱ δεσπότης τῆς Ῥώμης [...] [δὲν ἦσαν] πλέον ἐκλεγόμενοι ἀπὸ τὴν θέλησιν τῶν πολιτῶν, ἢ διαδεχόμενοι τὴν ἡγεμονίαν παῖς παρὰ πατρός, ἀλλ' ἀναγορευόμενοι ἀπὸ τὴν θορυβώδη τῶν στρατευμάτων ἐπανάστασιν. Αὐτοὶ μετακομίσαντες ἔπειτα τὸν αὐτοκρατορικὸν θρόνον εἰς τὸ Βυζάντιον, ἔδωκαν καὶ εἰς ἐσᾶς, ὧ τέκνα μου, τοὺς Γραικοὺς, τῶν παλαιῶν Ἑλλήνων τοὺς ἀπογόνους, τὸ ὄνομα τῶν Ῥωμαίων ὄνομα τὸ ὁποῖον μῆτε εἰς αὐτοὺς πλέον δὲν ἤρμοζεν, ἐπειδὴ τὰ στρατεύματα, ἀντὶ γνησίων Ῥωμαίων ἀνεβίβαζον πολλάκις εἰς τὸν αὐτοκρατορικὸν θρόνον Θρᾶκας, Βουλγάρους, Ἰλλυριοὺς, Τριβαλλοὺς, Ἀρμενίους, καὶ ἄλλους τοιοῦτους τρισβαρβάρους δεσπότης· τῶν ὁποίων ὁ ζυγὸς ἐγίνε τόσον βαρύτερος, ὅσον καὶ τὰ φῶτα τῆς Ἑλλάδος ἠφανίζοντο ἐν μετὰ τὸ ἄλλο, καὶ οἱ ταλαίπωροι Ἕλληνες ἔχασαν ἕως καὶ τὸ προγονικὸν αὐτῶν ὄνομα, ἀντὶ Γραικῶν ὀνομασθέντες Ῥωμαῖοι [...]. Ἦσαν βέβαια σκληροὶ τοῦ καιροῦ ἐκείνου οἱ τύραννοι, ἀλλ' ὄντες ὁμόθηρσκοι καὶ ὁμόγλωσσοι τῶν Γραικῶν, ὑπεκρίνοντο κᾶν ποίαν συνείδησιν, κᾶν τινα θεοῦ φόβον. [...] Διὰ ταύτας λοιπὸν τὰς αἰτίας [...] ὀνομάζω καὶ τὸν ζυγὸν τῶν Ῥωμαίων Αὐτοκρατόρων ὑποφερτόν. [...] Ἐσυντρίφθη, τέλος πάντων, καὶ ὁ Ῥωμαϊκὸς ζυγὸς, καὶ οἱ Ῥωμαῖοι Αὐτοκράτορες ἐκρημνίσθησαν ἀπὸ τοῦ Βυζαντίου τὸν θρόνον. Ἀλλὰ τοὺς ἐκρήμνισαν τίνας; Τύραννοι ἀσυγκρίτως καὶ βαρβαρώτεροι καὶ σκληρότεροι ἀπ' ἐκείνους· καὶ οἱ ταλαίπωροι Γραικοὶ [...] ἔκλιναν ἐλεεινῶς τὸν αὐχένα εἰς ζυγὸν τόσον βαρὺν [...] ὥστε νὰ ποθῇσουν τὸν Ῥωμαϊκὸν ζυγόν. Ἐθνος τρισβαρβάρων, ἔθνος μιαιόν, ἔθνος διαφόρου γλώσσης καὶ διαφόρου θρησκείας, [...] ἔθνος τούρκικον, ἔπεσε, τέκνα μου, ἐπάνω εἰς [...] τὴν Ἑλλάδα [...] καὶ κατέσβεσε τὰ μικρὰ καὶ ἀσθενῆ φῶτα, ὅσα τῶν Ῥωμαίων Αὐτοκρατόρων ἢ τυραννία δὲν εἶχεν ἀκόμη δυνηθῆ νὰ σβέσῃ», *Σάλπισμα Πολεμιστήριον*, Αλεξάνδρεια 1801, σ. 7-10 [φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση στα *Πολιτικά Φυλλάδια (1798-1831) του Αδ. Κοραή*, Αθήνα 1983, στο, Γιάννης Κουμπουρλής, «Εθνικὴ ταυτότητα», 615-631.

¹²⁹ Στο ίδιο.

¹³⁰ Αλέξανδρος Σούτσος, *Η μεταβολή της τρίτης*, 37

«Τας επαναστάσεις φρονώ τρικυμίας της κοινωνίας εις τας οποίας πολλάκις καταποντίζονται και οι αθώοι»¹³¹.(1839)

Στο ίδιο πλαίσιο αποποίησης του ριζοσπαστικού χαρακτήρα της Επανάστασης εντάσσεται και ο εορτασμός της 25ης Μαρτίου. Μετά από εισήγηση του Π. Σούτσου θεσμοθετείται επίσημα το 1838, αλλά οι αρχές δεν δείχνουν προθυμία για την τέλεσή του. Το 1841 και το 1843 ο εορτασμός καταλήγει μάλιστα σε διώξεις εξαιτίας της αντιπολιτευτικής του διάστασης:¹³²

«Εικοσιπέντε αύριον μας είναι του Μαρτίου,
Ημέρα του ελληνικού μεγάλου γενεθλίου
Εις ταύτην την πανήγυριν ενθουσιά το πλήθος
Και οχλαγωγικάί σκηναί συμβαίνουσι συνήθως.
Φρενιτώσαν δί αυτόν, ανάστατον την πόλιν,
Και φόβος μήπως ο λαός με λιθοβόλους χείρας
Εις του δεσποτηρίου του συναθροισθεί τας θύρας»¹³³.

Εν αντιθέσει, προτιμάται σαφώς η εικόνα της εθναφύπνισης ως γενεσιουργού αιτίας του κράτους. Η επιλογή της ανάλυσης και της ερμηνείας του εθνικού παρελθόντος ως μιας διαδικασίας αφύπνισης του κοιμωμένου έθνους υποβαθμίζει την έννοια της Επανάστασης ως τη γενουσιουργό αιτία του εθνικού κράτους. Η εικόνα του προσωποποιημένου έθνους το οποίο ξυπνά είναι μια εικόνα εύληπτη την οποία εγκολπώνεται η νεωτερικότητα και ο εθνικισμός. Είναι μια εικόνα που τη βρίσκουμε τόσο σε χρησμολογικά, προφητικά κείμενα όσο όμως και σε κείμενα δυτικοθεμεμένων λογίων. Η σωματοποίηση της ιστορίας σε ένα σώμα κυρίως μητρικό το οποίο ξυπνά μετά απο αιώνες ύπνου είναι μια εικόνα με δύναμη, ενάργεια και μεγάλη απήχηση σε μεγάλο φάσμα της κοινωνίας και παράλληλα είναι μια εικόνα που παράγει ιδεολογία αφού εξηγεί τη γέννηση του ελληνικού κράτους με κριτήρια μεταφυσικά:

«Ημείς οι υιοί του Περικλέους εξυπνήσαμεν μετά αιώνων ληθαργίαν, και άλλα έθνη εύρομεν, και αλλά ήθη, και αλλά συμφέροντα. Δε γνωρίζομεν τι συνέβη εις τον καιρόν

¹³¹ Αλέξανδρος Σούτσος, *Η προανάκρισις και προφυλάκισις μου κατά την 15, 16 και 17 Αυγούστου*, Εν Αθήναις, 1839,27.

¹³² Δελβερούδη, *Ο Αλέξανδρος Σούτσος*, 69.

¹³³ Αλέξανδρος Σούτσος, *Ο πρωθυπουργός και Ο ατίθασος ποιητής*,174.

του ύπνου μας ούτε μετά πόσους αγώνες, μετά πόσας εκατόμβας γενεών, οι Ευρωπαίοι καθιέρωσαν αρχάς πολιτικές κυλιόμενες επί Περικλέους εις την αγοράν και εις τας αγκυιάς των Αθηνών»¹³⁴.(1833)

Είναι σαφές ότι η Επανάσταση προκαλεί αμηχανία στο εθνικό κράτος εφόσον η ένταξή της είναι δύσκολη στο υπό συγκρότηση αφήγημα. Άλλωστε, την Επανάσταση την διεξήγαγαν οι αυτόχθονες, ενώ την εξουσία την έχουν καταλάβει ετερόχθονες και Βαυαροί και αυτοί συγκροτούν το εθνικό αφήγημα. Αξίζει να επισημανθεί ότι παρόλο που ο Α. Σούτσος είναι από τους πρώτους που εισάγει στη θεματολογία του την Επανάσταση, γράφοντας τόσο την *Ιστορία της Επαναστάσεως* το 1829 όσο και τις τραγωδίες *Μάρκος Βότσαρης*, *Αναστάσιος Τσαμαδός*, *Ιωάννης Μαυρομιχάλης* στα 1823, είναι παράλληλα και ο πρώτος που εγκαταλείπει σταδιακά την σχετική θεματική προς χάριν της σάτιρας γύρω στα 1830¹³⁵. Για τον Α. Σούτσο ο οποίος είναι ένας από τους πρώτους συγγραφείς που έγραψε την ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης το έθνος αφυπνάζεται μετά από πολλούς αιώνες:

«Και να με το αστροπελέκι η Εθνεγερσία
Στου Ολύμπου ορθή στέκει
Και του Πίνδου τα βουνά
Φάντασμα γιγαντιαίων ,
που άμα κινηθεί
Κάθε μια των Ευρωπαίων
Φυλή πάγει να χαθεί»¹³⁶.(1845)

Η αδυναμία διαχείρισης του παρελθόντος της Επανάστασης σχετίζεται και με τη διάψευση που βιώνει ένα μεγάλο μέρος της κοινωνίας, κυρίως των αυτοχθόνων. Παρόλο που πρόκειται για ένα τμήμα της παραδοσιακής κοινωνίας που ενεργοποιήθηκε στο πλαίσιο της Επανάστασης, στο νέο κρατικό πλαίσιο φαίνεται να αναδιπλώνεται. Αυτός ο παραδοσιακός κόσμος ο οποίος έχει μάθει να κινείται στον αργό χρόνο της μεγάλης διάρκειας αισθάνεται ότι οι νέες δομές, το ίδιο το κράτος, διαταράσσουν την κανονικότητά του. Επιπρόσθετα, δεν διαφαίνεται πλέον η δυνατότητα της κοινωνικής κινητικότητας που υπήρξε στην Επανάσταση. Εντούτοις, το χάσμα ανάμεσα στην

¹³⁴ *Ήλιος*, 118.

¹³⁵ Ελίζα-Άννα Δελβερούδη, *Ο Αλέξανδρος Σούτσος*, 21.

¹³⁶ Αλέξανδρος Σούτσος, *Ποιητικόν Χαρτοφυλάκιον*, 23.

διαψευσμένη προσδοκία της Επανάστασης και στην κρατική πραγματικότητα θα γεφυρωθεί επί τη βάση ενός αιτήματος πιο απτού και οικείου, το οποίο κατασκευάζει μια κοινή ιδέα για το μέλλον η οποία συσκοτίζει όλα τα άλλα ενδεχόμενα και παράλληλα γεφυρώνει όλες τις αντιθέσεις, και αυτό το αίτημα είναι το αίτημα της εδαφικής επέκτασης του βασιλείου.

Ελληνική Αυτοκρατορία

Στην πραγματικότητα, η κατίσχυση της έννοιας της επέκτασης είναι εύλογη γιατί είναι μια ανάγκη υλική¹³⁷. Αν και γίνεται πολύς λόγος για την εσωτερική ανασυγκρότηση του κράτους ή για την έννοια της ελληνικής πολιτισμικής ηγεμονίας στην Ανατολή και τον ευρωπαϊκό προσανατολισμό, η επέκταση είναι ωστόσο η κυρίαρχη εκδοχή για το μέλλον, η οποία υπερβαίνει τα πάντα. Αν η πολιτική είναι η διαπραγμάτευση του συλλογικού βίου, η νεοελληνική κοινωνία βρίσκει ένα νέο κοινό πολιτικό όραμα: αυτό της επέκτασης εις βάρος ασφαλώς όλων των άλλων ιδεών της εποχής. Στο παρακάτω απόσπασμα περιγράφεται η ιστορική συγκυρία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας η οποία περιγράφεται ως ο ασθενής που πάσχει και η Ελλάδα η οποία οφείλει να αξιοποιήσει τη συγκυρία:

«Τοιούτον τι συνέβη και το πάλοι εις την μικράν μεν, άλλα προνομιαίαν ταύτην γωνίαν της γης· επειδή, ότε η Ινδία, η Ασσυρία, η Αίγυπτος και η Φοινίκη έμενον στείραι προς την οικουμένην, η Ελλάς συλλέξασα τας διεσπαρμένας αυτών γνώσεις τας επολλαπλασίασε, τας ετελειοποίησε, συντάξασα δε μέγα σύστημα ιδεών το μετέδωκε πρώτον διά του Πυθαγόρου και του Θάλητος, ύστερον διά του Πλάτωνος και του Αριστοτέλους, και κατέστη φωστήρ της Ανατολής. Προσεγγίσατε σήμερον τον ους εις το έδαφος της πάλοι ποτέ Αυτοκρατορίας του Μεγάλου Κωνσταντίνου. Δεν ακούετε γογγυσμόν ενδόμυχον και βαθύν; Η Συρία, η Ελάσσων Ασία, η Θράκη, αι παραδουνάβιοι Επαρχίαι, η Σερβία, η Βουλγαρία, η Αλβανία, αι γειτνιάζουσαι ημάς Θεσσαλία, Μακεδονία και Ήπειρος φρίσσουν, πυρέττονται, και όλον το σώμα της οθωμανικής

¹³⁷ «Είναι σαφές πως η φύση και τα όρια του κανονιστικού λεξιλογίου που είναι διαθέσιμο σε μια δεδομένη στιγμή συμβάλλουν επίσης στον καθορισμό των τρόπων, με τους οποίους συγκεκριμένα ερωτήματα καταλήγουν να αναδεικνύονται και να συζητιούνται» στο, Quentin Skinner, *Τα θεμέλια της νεότερης πολιτικής σκέψης*, Αθήνα, 2005, 13.

Έπικρατείας πάσχει διαλείποντας σπασμούς, προδρόμους της διαλύσεώς του. Απ' εναντίας, στρέψατε τα όμματα εις την εσχάτην αυτής Επικρατείας, εις τα περιώνυμα ύδατα της Μεσογείου. Τι βλέπετε; Η Ελλάς μόνη προοδεύει, παγιούται και κρατύνεται ως μία των ηφαιστειών εκείνων νήσων, αίτινες αναδύομεναι μετά βροντών και φλογών συμπηγνύονται βαθμηδόν και τέλος επικάθηνται στερεαί εις το πέλαγος. Και σήμερον η Ελλάς διατρέχει την τρίτην της αναπτύξεως της περιόδον. Απ' αρχής του 1821 έτους αενάως εργαζόμενη, κατά την πρώτην της ηλικίας της δεκαετηρίδα επολέμησε τους βαρβάρους και ανέλαβε την αυτονομίαν της, κατά την δευτέραν κατεχώνευσε την απόλυτον Μοναρχίαν και παρεσκεύασε την ευνομίαν της, κατά την τρίτην τέλος παρήγαγε την τρίτην Σεπτεμβρίου, ήτις φέρει χρυσοχάρακτον έπιγραφήν, “ Συνένωσις απάσης της ελληνικής φυλής /Φωτισμός απάσης της Ανατολής”»¹³⁸.(1844)

Τα στενά σύνορα, η ανεπάρκεια των εδαφών, η ισχνότητα του πληθυσμού, οι υπόδουλοι Έλληνες, η παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας συνιστούν ένα παρόν που σχεδόν επιβάλλει ως μονόδρομη και αναγκαία λύση την επέκταση. Επομένως, η αντίληψη για το μέλλον του νεότευκτου βασιλείου καθορίζεται πρωταρχικά από τις αντικειμενικές συνθήκες τις οποίες έχει να αντιμετωπίσει το ελληνικό κράτος. Ένα είναι το βέβαιο· τα στενά σύνορα ευθύνονται για την κακοδαιμονία του ελληνικού κράτους, και αυτό είναι ένας κοινός τόπος τον οποίο ασπάζεται και ο Α. Σούτσος που σχολιάζει στα 1836:

«Είναι αναντίρρητον ότι το ελληνικόν Κράτος, διά να υπάρξη, πρέπει ή να λάβει μεγαλυτέραν έκτασιν συνόρων, ή να τρέφεται αδιακόπως εκ των μεγάλων μαστών των τριών Συμμάχων Δυνάμεων. Εις ταύτας εναπόκειται να εκλέξωσιν εν των δύο»¹³⁹.(1836)

Το 1848 ο Αλέξανδρος Σούτσος επαναλαμβάνει το ίδιο αίτημα:

«Αφ' ου χρόνου οι κραταιοί του χριστιανισμού Προκρούσται εις στενών και βραχύν ορίων κράββατον προσηλώσαντες την Ελλάδα, της απέκοψαν χείρας και πόδας»¹⁴⁰. (1848)

Ωστόσο, το αίτημα για διεύρυνση των συνόρων αποδεικνύεται ιδιαίτερος εύπλαστο, με προσαρμογές, μετατοπίσεις, διολισθήσεις και εκτροπές που τελικά

¹³⁸ Αλέξανδρος Σούτσος, *Η μεταβολή της τρίτης*, 110.

¹³⁹ Αλέξανδρος Σούτσος, *Ελληνική Πλάστιγξ*, 44.

¹⁴⁰ Αλέξανδρος Σούτσος, *Παλαιά και Νέα Ελλάς*, Αθηνά, 1849, 15.

οδηγούν στον φρενήρη ελληνικό αλυτρωτισμό. Στη διάρκεια της πρώτης δεκαετίας της ζωής του ελληνικού κράτους, και πριν ακόμα το αίτημα αυτό βρει την ιδανική του διατύπωση από τον Ιωάννη Κωλέττη, η Μεγάλη Ιδέα είναι ήδη σαφέστατα παρούσα. Έτσι, στον πρόλογο του *Λεάνδρου* του Παναγιώτη Σούτσου (1834) συναντούμε μια πρώτη διατύπωση της φράσης μεγάλη ιδέα, χωρίς τα σημαινόμενα που θα αποκτήσει το 1844, αλλά συνδεδεμένη με το λαμπρό μέλλον:

«Μέχρι τίνος η Ελλάς θέλει μένει οπίσω των πεφωτισμένων εθνών, η Ελλάς η προορισθείσα να είναι πρόδρομος πάσης μεγάλης ιδέας και παντός γενναίου έργου;»¹⁴¹
Ή ακόμα σαφέστερα διατυπωμένη από τον Α. Σούτσο στον «Πρωθυπουργό» όπως ήδη επισημάναμε (1843):

«Κι αν εις το Γένος ήρχετο ιδέα τις μεγάλη
τα νεκρωμένα μέλη του εις κίνησιν να βάλει,
να εζήτει την προγονικήν αυτού κληρονομίαν
των Κομνηνών, προπάππων του την Αυτοκρατορίαν»¹⁴².

Σύμφωνα με τον Κ. Θ. Δημαρά¹⁴³, ο Παναγιώτης Σούτσος είχε συνεργαστεί με τον Κωλέττη πριν τη σύνταξη του περίφημου λόγου του, στοιχείο που οδηγεί ορισμένους στο συμπέρασμα ότι ο Κωλέττης απλώς αναπαρήγαγε τη φράση του Αλέξανδρου¹⁴⁴. Μάλιστα, ο Κ. Θ. Δημαράς αναφέρει ότι ο όρος Μεγάλη Ιδέα απαντάται πολλές φορές σε κείμενο του Μπαλζάκ που εκδόθηκε το 1842-1843 και πιθανότατα γνώριζαν τόσο ο Κωλέττης όσο και οι Σούτσοι. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλεί η επισήμανση του Δημαρά ότι ο Μπαλζάκ αναφέρει τον όρο Μεγάλη Ιδέα εννοώντας τον σαινσιμονισμό. Ακολουθεί το χαρακτηριστικό απόσπασμα από τον Κ. Θ. Δημαρά:

«Η σκέψη αυτή μας υποχρεώνει να μην αφήσουμε απαρατήρητη μία παρουσία του όρου η όποια σημειώνεται στα γαλλικά γράμματα την ίδια εποχή. “Μονογραφία του παρισινού Τύπου” επιγράφεται γαλλικά, το έργο που μας δίνει αφορμή στην σημείωση αυτήν και έχει συγγραφέα τον Μπαλζάκ· το θέμα, για να αφήσουμε κατά μέρος τον

¹⁴¹ Παναγιώτης Σούτσος, *Ο Λεάνδρος*, δ'.

¹⁴² Αλέξανδρος Σούτσος, *Ο πρωθυπουργός και Ο ατίθασος ποιητής*, 81.

¹⁴³ Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, 406-418.

¹⁴⁴ «Άλλωστε, ο Δημαράς θεωρεί βέβαιη τη συνεργασία του Κωλέττη με τον Παναγιώτη Σούτσο πριν τη σύνταξη του λόγου του, στοιχείο που μας φέρνει πλησιέστερα προς την αποδοχή και την επαναχρησιμοποίηση της φράσης του Αλέξανδρου, με το περιεχόμενο που της έδωσε ο ίδιος» στο, Δελβερούδη, *Ο Αλέξανδρος Σούτσος*, 49.

συγγραφέα, είναι από εκείνα που μπορούσαν να ελκύσουν την προσοχή του Ιωάννη Κωλέττη. Σε ένα σύντομο κείμενο, που πιάνει κάπου εκατόν πενήντα μικρές σελίδες απαντάει τρεις φορές, με έννοιες πάντοτε παράλληλες, μιας μεγάλης, δηλαδή γενναίας, ευγενικής σκέψης. Την πρώτη γράφει: “η θεωρία αυτή εκδηλώθηκε με την δωρεάν εφημερίδα, μία μεγάλη ιδέα, την σκότωσε η γελοιοποίηση· η θεωρία για την οποία γίνεται λόγος εδώ, είναι ο Σαινσιμονισμός. Δεύτερη φορά βρίσκουμε την έκφραση, όταν περιγράφεται ο “δημοσιογράφος - προφήτης”· όταν αποτύχει στην προσπάθειά του, θα πει: “υπήρχε εδώ μία μεγάλη ιδέα, μία κοινωνική μεταρρύθμιση, δεν την κατάλαβαν”. Τρίτο παράθεμα: “έτσι άλλωστε, πεθαίνει το κάθε τι, τα ωραία πάθη όπως και οι μεγάλες ιδέες”»¹⁴⁵.

Ενδιαφέρον είναι ότι ο Κωλέττης αναφέρεται στο όρο Μεγάλη Ιδέα στο πλαίσιο της συζήτησης για τους αυτόχθονες-ετερόχθονες για να επιχειρηματολογήσει κυρίως υπέρ της ενότητας και ενάντια σε αυτούς που επέκριναν τους ετερόχθονες. Παράλληλα, αναφέρεται στον εκπολιτισμό της Ανατολής, ενώ το ποίημα του Α. Σούτσου έχει σαφώς επεκτατικές αναφορές/συνδηλώσεις και εισάγει ενεργά το Βυζάντιο ως όραμα στον δημόσιο λόγο ¹⁴⁶.

Μάλιστα, ο Α. Σούτσος πρωτοτυπεί, διότι στην δική του Μεγάλη Ιδέα προτείνει

¹⁴⁵ Κωνσταντίνος Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, σ. 409

¹⁴⁶ Ο Κ.Θ. Δημαράς σημειώνει την συνεργασία του Κωλέττη με τον Π. Σούτσο στον συγκεκριμένο λόγο και μάλιστα το γεγονός το πιστοποιεί και ο Κ. Πωπ. Πολύ φυσικό μοιάζει να προηγήθηκε, και στην περίπτωση αυτή, από την σύνταξη του λόγου ένας διάλογος, όπου εκάτερος από τους συνομιλητές προσεκόμιζε στοιχεία σχετικά, τα οποία τελικά ενιαιοποιήθηκαν στην αγόρευση. Πρέπει, δηλαδή, οπωσδήποτε, να προστεθεί και η κατηγορηματική βεβαίωση του Πωπ στον φάκελο τού περιστατικού αυτού. Άλλωστε θα επανέλθουμε στο θέμα, στο μεταξύ πρόσθετη τεκμηρίωση ως προς την μαρτυρία τού Κ. Πωπ θα είχε κανείς να προσθέσει την στενή και αμφιδύναμη σχέση του Π. Σούτσου με τα γαλλικά γράμματα. Τα κείμενά του επανειλημμένως έχουν εξετασθεί για τον τρόπο με τον οποίο ο ποιητής του *Οδοιπόρου* δεν δίσταζε να οικειοποιείται συστατικά της πρόσφατης γαλλικής γραμματείας: θα φαινόταν περιεργο αν μετά την διαμονή του στην Γαλλία δεν παρακολουθούσε με την μορφετή συνέπεια την παραγωγή του Μπαλζάκ». Επιπρόσθετα, για τη συμβολή του Π. Σούτσου στην αγόρευση του Κωλέττη ο Κ. Θ. Δημαράς παραθέτει τα παρακάτω στοιχεία: «Σε μία άλλη νεκρολογία [του Κωλέττη], καμωμένη, εκείνην, σύμφωνα με τούς κανόνες του είδους, στον επιτάφιο, δηλαδή, λόγο τον όποιον εξεφώνησε ο Π. Σούτσος, δεν γίνεται λόγος για την Μεγάλη Ιδέα, ενώ, επίμονα, μνημονεύεται η αγόρευση στην Εθνοσυνέλευση: σχολιάζοντάς την, λέει ο Σούτσος για τον Κωλέττη: “μόνος επίστευσεν ότι μετ’ ου πολύ η μεγάλη φωτοχυσία της Ανατολής άρχεται” [...]. Αντίθετα, τον προηγούμενο χρόνο, σε έναν αυτοσχέδιο, όπως τον χαρακτηρίζει, λόγο του για την εθνική εορτή, μνεία του Κωλέττη, πρωθυπουργού τότε, δεν υπάρχει, άλλα ονοματίζεται η Μεγάλη Ιδέα. Άλλωστε, όλο το κείμενο του Π. Σούτσου, στην περίπτωση αυτήν, βρίσκεται κοντά στην αγόρευση του μεγαλοφάνταστου πολιτικού: “η Ελλάς υπήρξε καλλιτέχνης φανός, κείμενος μεταξύ Ανατολής και Δύσεως, και τον οποίον ο Θεός ανάπτει άλλοτε μεν προς φωτισμό της Ευρώπης, άλλοτε δε προς φωτισμό της Ασίας”· κι αλλού: “υψούμαι την στιγμήν ταύτην εμπρός της μεγάλης ιδέας της αναστάσεως όλου του Γένους”. Όλα αυτά δεν οδηγούν σέ κανένα θετικό συμπέρασμα, ως προς την γένεση του λόγου του Κωλέττη. Ίσως προκατάληψή μας, την οποία δημιουργεί η κατηγορηματική διατύπωση τού Κωνσταντίνου Πώπ, να μας φέρνει, μάλλον, προς την αντίληψη ότι κι εδώ διαφαίνεται κάποια συστολή στην έκφραση τού Παναγιώτη Σούτσου, συνεργάτη του Κωλέττη», στο *ίδιο*, 410.

μια αυτοκρατορία στα πρότυπα της Βυζαντινής των Κομνηνών γεγονός που παραπέμπει ξεκάθαρα στην επέκταση συνόρων. Μέσα από αυτό το πρίσμα, ο Α. Σούτσος αποδεικνύεται πιο «μεγαλοϊδεατικός» από τον θεωρούμενο εισηγητή της Μεγάλης Ιδέας και πιο προφητικός για την εξέλιξη του όρου. Σε κάθε περίπτωση, αυτές οι δύο χρήσεις του όρου, με διαφορά λίγων μηνών, δίνουν το βασικό δίπολο της έννοιας Μεγάλη Ιδέα, τόσο την επεκτατική, όσο και την εκπολιτιστική διάσταση. Με άλλα λόγια, αυτές οι πρώτες χρήσεις του όρου λειτουργούν με τρόπο αλληλοσυμπληρούμενο, αφού η μία συνιστά την έτερη όψη της άλλης. Ασφαλώς, μόνο εικασίες μπορούν να γίνουν για την συμβολή των Σούτσων στην πατρότητα της διατύπωσης, για το αν είχαν συνεργαστεί με τον Κωλέττη ή αν ο Π. Σούτσος υπήρξε ο λογογράφος της ίδιας της αγόρευσης του Κωλέττη· εντούτοις, η ύπαρξη αυτών των πρώιμων χρήσεων της έκφρασης και βεβαίως η σχέση των Σούτσων με τον Κωλέττη είναι γεγονότα αναντίρρητα¹⁴⁷. Σε κάθε περίπτωση, στις 14 Ιανουαρίου 1844, σε μια κρίσιμη στιγμή διάσπασης του έθνους, διατυπώθηκε από τον Κωλέττη μια ιδέα ήδη γνωστή και εμπεδωμένη στην ελληνική κοινωνία, η οποία βρήκε την ιδανική ανταπόκριση¹⁴⁸. Η θερμή υποδοχή της Μεγάλης Ιδέας φαίνεται στο

¹⁴⁷Αναφέρει ο Κ.Θ.Δημαράς: «σε ομιλία του Κ.Β. Hase παραδομένη από ακροατή του, γίνεται σύγχυση ανάμεσα στα λόγια του Κωλέττη και σέ λόγια του Παναγιώτη Σούτσου» στο *ίδιο*, 597.

¹⁴⁸Ο Π. Κιτρομηλίδης επισημαίνει την πρώιμη διατύπωση στο ποίημα του Α. Σούτσου αν και θεωρεί ότι χρησιμοποιείται ο όρος με διαφορετική σημασία. Πιο συγκεκριμένα αναφέρει ο Π. Κιτρομηλίδης: «After these methodological preliminaries it might be useful to turn to a reconsideration of the sources themselves. Customarily the Great Idea as a term and as a framework of ideological discourse is connected with the famous address by Ioannis Kolettis in the Greek National Assembly on 14 January 1844. This is correct. Nevertheless, while the coinage of the term 'Great Idea' is inextricably connected with Kolettis's speech, a few months earlier an almost identical phrase had been used by the poet Alexander Soutsos in a work published in 1843. [...]

The poet talks of a great idea that might come to the nation, an idea which would involve reclaiming its ancestral inheritance, whose specific form is described as the Comnenian Empire. It thus appears that in this early appearance of the phrase the 'great idea' is interpreted as a claim on the Byzantine Empire. Soutsos, however, connects the term 'great idea' with an indefinite pronoun and thus leaves the meaning much more fluid and rather close to usage in everyday speech. In Kolettis's text things are different. Kolettis is concerned with the unity of the Greek nation, both inside and outside the Greek kingdom. By means of the argument for unity he wanted to combat the positions taken by all those who denied 'heterochthons' like himself a role in Greek politics. The 'great idea', which he connected with this broader sense of Greek nationality, denoted in fact a political programme that involved Greece's cultural and political hegemony in the 'Greek East', not a resurrected Byzantium. In fact, in this famous address, which is rightly considered as marking the birth of the Great Idea, Kolettis remains silent on Byzantium. At that quite early date Byzantium was still, apparently, a rhetorical device of little effectiveness, and as a form of symbolic discourse it had not yet acquired the evocativeness and psychological potency it was later to have in Greek social communication. Kolettis, moreover, was active at a time when the Enlightenment tradition was still present in Greek politics and strong condemnations of Byzantium were still being voiced in Greek intellectual life. His Western education and radical political origins kept him within the orbit of the Enlightenment. This might explain his silence on Byzantium and the different, mainly cultural, content he ascribed to the Great Idea» στο, Paschalis M. Kitromilides, «On the intellectual content of Greek nationalism: Paparrigopoulos, Byzantium and the Great Idea», στον τόμο *Byzantium and the Modern Greek Identity*, επιμ. D. Ricks & P. Magdalino, Ashgate, Aldershot – Burlington 1998, σσ. 25-33, σσ. 26-27.

παρακάτω απόσπασμα που γράφεται από τον Α. Σούτσο στο οποίο αναπαράγεται ο λόγος του Κωλέττη σε ποιητική μορφή¹⁴⁹:

«Εις σε άλλοτε, Κωλέττη, ως εις πλάτανον λειμώνος
Η μεγάλη εχειμάσθη γενεά η του αγώνος.
Πλην τους παλαιούς υβρίζει κλώνας σου η νεωτέρα.
Τώρα, ότε η ευδία επανέτειλεν ημέρα.
Ιδού έρχεσαι και φέρων Νέστορος την βακτηρίαν
Την απλήν αυτήν προφέρεις και καλήν δημηγορίαν.
Η Ελλάς εν μέσω κείται της Ευρώπης και Ασίας
Γέφυρα της αενάου των εθνών οδοιπορίας -
Με την μίαν της παλάμην την Ανατολήν εγγίζει,
Με την άλλην της την Δύσιν, κι έχθρας ούσας τας σχετίζει,
Η βασίλισσα του κόσμου Ιταλία ενεκρώθη·
Η Ελλάς ω κλέος! μόνη έπεσεν, άλλ' ανωρθώθη·
Με την πτώσιν της τα φώτα εις την Δύσιν είχε χύσει -
Με την όρθωσίν της θέλει την Ανατολήν φωτίσει¹⁵⁰».(1844)

Πέρα από την Μεγάλη Ιδέα, αυτή η ιδεολογική τροπή προς τον αλυτρωτισμό ενισχύθηκε και από τη βαυαρική μοναρχία. Στην πραγματικότητα, ο αλυτρωτικός εθνικισμός συνιστά μία ξεκάθαρη πολιτική και ιδεολογική επιλογή του Όθωνα. Η επιλογή αυτή είναι εύλογη για τους Βαυαρούς αν αναλογιστεί κανείς το περιβάλλον από το οποίο

¹⁴⁹Το απόσπασμα της περιήφης ομιλίας του Κωλέττη ομιλία στην Εθνοσυνέλευση, 14 Ιανουαρίου 1844είναι το εξής: «Φρίττω, ενθυμούμενος την ημέραν εκείνην καθ' ην εδώκαμεν τον υπέρ της ελευθερίας της πατρίδος όρκον, καθ' ην ωρκίσθημεν τα πάντα, και αυτήν την ζωήν μας να προσφέρωμεν εις τον βωμό της πατρίδος. Πόσον πρέπει να συναισθανθώμεν το βάρος του όρκου τούτου κατά την περίστασιν ταύτην, καθ' ην συνήλθομεν ίνα συντάξωμεν το σύνταγμα, το ευαγγέλιον τούτο της πολιτικής ημών υπάρξεως. Διά την γεωγραφικήν αυτής θέσιν η Ελλάς είναι το κέντρο της Ευρώπης. Ισταμένη και έχουσα εκ μεν δεξιών την Ανατολήν, εξ αριστερών δε την Δύσιν προώριστα να φωτίση δια της αναγεννήσεως αυτής την Ανατολήν ως δια της πτώσεως αυτής εφώτισε την Δύσιν. Εν τω πνεύματι του όρκου τούτου και της μεγάλης ταύτης ιδέας είδον πάντοτε τους πληρεξουσίους του Έθνους να συνέρχωνται διά να αποφασίσωσιν ουχί πλέον περί της τύχης της Ελλάδος, αλλ' όλοκλήρου του Ελληνικού έθνους. Πόσον επεθύμουν να ήσαν παρόντες σήμεραν οι Γερμανοί, οι Ζάϊμαι, οι Κολοκοτρώναι, οι των άλλοτε εθνικών συνελεύσεων πληρεξούσιοι και αυτοί οι δραξάμενοι τα όπλα έτι επί τω γενικώ τούτω σκοπώ διά να συνομολογήσωσι μετ' εμού πόσον εμακρύνθημεν της μεγάλης εκείνης και ευρυτάτης της πατρίδος ιδέας, την οποίαν εις αυτό του Ρήγα το τραγούδι είδομεν κατά πρώτον εκπεφρασμένην. Εν ενί και μόνω τότε πνεύματι ηνωμένοι, ηδελφωμένοι διά του ιερού εκείνου όρκου, όσοι είχομεν το επώνυμον Έλληνες εκερδήσαμεν μέρος του όλου σκοπού· νυν δε ενασχολούμεθα εις ματαίαις διακρίσεις Ελλήνων και Ελλήνων, χριστιανών και χριστιανών, ημείς, οίτινες φέροντες εις την μία χείρα την σημαίαν της θρησκείας, και εις την άλλην την της ελευθερίας εκοπιάσαμεν επί πολυετίαν διά την απελευθέρωσιν όλων εν γένει των ομοδόξων χριστιανών [...] στο, Επαμεινώνδας Κυριακίδης, *Ιστορία του σύγχρονου ελληνισμού 1832-1892*, Αθήνα 1892, 494-500.

¹⁵⁰ Αλέξανδρος Σούτσος, *Η μεταβολή της τρίτης Σεπτεμβρίου*, 130.

προέρχονται. Η παλινόρθωση, η επιστροφή με άλλα λόγια στο παλιό καθεστώς της απόλυτης ελέω θεού μοναρχίας, είναι το μοναδικό πολιτικό παρόν που αναγνωρίζει ο Όθωνας¹⁵¹.

Παράλληλα, ο αλυτρωτικός εθνικισμός χρησιμοποιείται ως εργαλείο νομιμοποίησης της δυναστικής εξουσίας. Ως «νομιμοποίηση» (legitimation) νοείται η διαδικασία εκείνη μέσω της οποίας μια εξουσία κερδίζει την αποδοχή των κυβερνωμένων, διαμορφώνοντας συλλογικές πίστεις πάνω στην νομιμότητά της¹⁵². Η Αυλή χρησιμοποιεί πράγματι τον αλυτρωτικό εθνικισμό με έναν τρόπο εργαλειακό αφού είναι η κοινή γλώσσα η οποία επικοινωνεί με τις ευρείες μάζες καθώς πρόκειται για μια ταυτότητα που αμβλύνει τις δυσκολίες του παρόντος εναποθέτοντας την ελπίδα στο μέλλον.

Σε αυτό το πλαίσιο, σε ολόκληρη την περίοδο της Βαυαροκρατίας, ο Όθωνας θα υποστηρίξει, θα ενθαρρύνει και θα ενισχύσει, χωρίς πραγματική στρατηγική, κάθε πιθανή ή απίθανη απόπειρα εξέγερσης η οποία θα μπορούσε να οδηγήσει σε επέκταση των συνόρων¹⁵³. Σε αυτήν την πολιτική ο Όθωνα θα βρει υποστηρικτές τους αδελφούς Σούτσους, οι οποίοι, αφήνοντας στην άκρη τις ριζοσπαστικές ιδέες περί προόδου, θα υποστηρίξουν θερμά τον αλυτρωτισμό ως τη μοναδική επιλογή της βαυαρικής Αυλής, ενθαρρύνοντας τον Όθωνα σε κάθε του απίθανη πολεμική απόπειρα:

«Πυθία! έκραξα, πυθία! ελθέ, ωχρομέτωπος, αφρίζουσα, με οφθαλμούς αποπλανημένους και πλήρης έτι του κατέχοντος σε πνεύματος ελθέ και ανακάλυψέ με το μέλλον της Ελλάδος. Είπε με η Ελληνική όλη φυλή θέλει συνενωθεί μίαν ημέραν υπο την Οθωνικήν Αιγίδα, και οι ελευθερωθέντες σήμερον Έλληνες είμεθα οι εμπροσθοφύλακες αυτής; Ειπέ με»¹⁵⁴. (1834)

¹⁵¹ Όταν μάλιστα θα εξαναγκαστεί να παραχωρήσει σύνταγμα θα το εκλάβει ως προσωπική ήττα. Το πρωί της αναίμακτης επανάστασης της 3ης Σεπτεμβρίου 1843 ο απόλυτος Μονάρχης Όθων υποχρεώθηκε από τον στρατό να παραχωρήσει Σύνταγμα. Μετά την ορκωμοσία των υπουργών και ενώ ο στρατός και πλήθος πολιτών παρέμεναν, στην πλατεία μπροστά από το παλάτι (στην σημερινή πλατεία Συντάγματος), επιτράπηκε στους ξένους πρέσβεις να μουν στο παλάτι. Εκεί συνάντησαν έναν αμήχανο και ταπεινωμένο άνθρωπο «έχοντα τους οφθαλμούς πλήρεις δακρύων», ο οποίος πέραν των άλλων υποχρεώθηκε να υπογράψει διάταγμα που προνοούσε για την απονομή μεταλλίων και την απόδοση ευσήμων στους «συνωμότες».βλ., σχετικά, στο, Στ. Παπαγεωργίου, *Από το Γένος στο Έθνος*, 399.

¹⁵² Roger Scruton, *A Dictionary of Political Thought*, Λονδίνο 1982, 264. Για τους όρους της συνθήκης που έστεψε βασιλιά τον Όθωνα βλ. John Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους*, 175.

¹⁵³ Για αυτό τον λόγο θα υιοθετήσει τον ρόλο του ετοιμοπόλεμου, έφιππου πολεμιστή αφού αυτή θα είναι η περιβολή η οποία θα επιλέξει για τις δημόσιες εμφανίσεις του.

¹⁵⁴ Π. Σούτσου, *Ο Λέανδρος*, 91.

«Δια τούτων αι Αθήναι κατέστησαν το πάλαι κεφαλή των διακοσίων εκατομμυρίων Ελλήνων, των εις τας τρεις ηπείρους του παλαιού κόσμου διασπαρμένων. Δια των αντιθέτων δογμάτων του Αυτοχθονισμού η Ελλάς καταλύεται σήμερον και οσονούπω μένουσι αι Αθήναι άσημον πολύχνιον»¹⁵⁵.

Παράλληλα, η κατάληψη της διοίκησης από Βαυαρούς, Φαναριώτες και δυτικοφερμένους επήλυδες επιδρά αρνητικά στους αυτόχθονες. Συνεπώς, ένα μεγάλο μέρος της κοινωνίας όπως οι αυτόχθονες, η Εκκλησία, οι αγροτικοί πληθυσμοί αισθάνονται ένα διαρκές αίσθημα αποκλεισμού. Σε όλα αυτά έρχεται να προστεθεί η οικονομική κατάσταση του κρατιδίου, το νέο θεσμικό πλαίσιο, ο Φαλμεράυερ με την αμφισβήτηση της καταγωγής των Νεοελλήνων αλλά και η επαμφοτερίζουσα στάση του ίδιου του Όθωνα ο οποίος, μετά την ενηλικίωσή του, συμμερίζεται και συμμετέχει προσωπικά στο παιχνίδι του μεγαλομανούς αλυτρωτισμού, με αποτέλεσμα να ενυπάρχει στην ελληνική κοινωνία μια βαθιά, εσωτερική, υπόκωφη σύγκρουση της πραγματικότητας του κρατιδίου με την προσδοκία που είχε καλλιεργηθεί για αυτό:

«Άνδρες Δικασταί! απ' αρχής της Ελληνικής παλιγγενεσίας ουδέν έτος απαισιώτερον του 1839 επήλθε εις την Ελλάδα, νυκτεριναί καταπατήσεις οικιών, παράνομοι φυλακώσεις συγγραφέων, θρησκευτικά καταδρομαί προς εξασθένισιν της Ανατολικής Εκκλησίας γινόμενα»¹⁵⁶.(1839)

Μέσα σε αυτήν την συνθήκη, η Εκκλησία, με προσαρμοστικότητα και θαυμαστή ευελιξία, οικειοποιείται την έννοια του έθνους και επιχειρεί να ξαναβρεί τον ηγεμονικό της ρόλο στη νέα συνθήκη αλλά και να επανεφεύρει τον εαυτό της ως προς το παρελθόν. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, ξεκινά δειλά και σταδιακά μια ανομολόγητη συμμαχία, η οποία αναζητά το δικό της αφήγημα –ένα αφήγημα παρηγορητικό, με ερείσματα στην ευρεία έννοια του γένους, αλλά συγκροτημένο με ορούς καινούριους, αυτούς της νέας, εθνικής συγκυρίας. Αυτό το αφήγημα θα ονομαστεί «ελληνική χριστιανική αυτοκρατορία». Η οικουμενική προοπτική του μέλλοντος που προσφέρεται μέσω της ελληνικής χριστιανικής αυτοκρατορίας είναι ένα σαφώς πιο ευρύχωρο σχήμα από αυτό του στενού εθνικού κράτους το οποίο πασχίζει να βρει μια θέση προστατευόμενου στον

¹⁵⁵ Αλέξανδρος Σούτσος, *Ο περιπλανώμενος*, 161-162.

¹⁵⁶ Στο ίδιο, 206.

δυτικό κόσμο. Αυτό λοιπόν το οικουμενικό σχέδιο της ισχυρής ορθόδοξης ελληνικής αυτοκρατορίας, που ακόμα δεν έχει διατυπωθεί ρητά, κερδίζει σταδιακά όλο και περισσότερους θιασώτες¹⁵⁷. Φαίνεται λοιπόν ότι τα όρια του εθνικού κράτους είναι στενά για να χωρέσουν την φαντασιακή σύλληψη ενός μεγάλου τμήματος της κοινωνίας, που οραματίζεται μια ελληνική, ηγεμονική, ορθόδοξη αυτοκρατορία¹⁵⁸. Η ιδεολογική ανασύνθεση καταφέρνει να συγκεράσει ιδανικά την ανοιχτή, αυτοκρατορική, οικουμενική προοπτική ματιά με την νέα, απαιτητική εθνική ιδέα.

Οι Σούτσοι ακολουθούν ολόκληρη αυτήν την πορεία της εθνικής ιδέας κρατώντας μια στάση επαμφοτερίζουσα και έχοντας σχετικές αποκλίσεις μεταξύ τους. Έτσι, ο Αλέξανδρος, όντας μια περισσότερο πολιτική οντότητα, θα δώσει έναν αγώνα συνταγματικό και θα πανηγυρίσει την κατοχύρωση του Συντάγματος, ενώ ο Παναγιώτης, σταδιακά από το τέλος της πρώτης δεκαετίας της ζωής του ελληνικού κράτους θα εισηγηθεί, θα υποστηρίξει και θα συμβάλει με τα κείμενά του στην καθιέρωση της ιδέας του αλυτρωτικού εθνικισμού. Ένα από τα κομβικά έργα του Π. Σούτσου είναι ο *Μεσσίας* ο οποίος αντανακλά το κλίμα της εποχής και εκφράζει αυτήν την μεταιχμιακή στιγμή για την τροπή που θα πάρει η εθνική ιδεολογία. Το 1839 ο Παναγιώτης Σούτσος με το έργο του ο *Μεσσίας* κάνει ένα βήμα προς το κλίμα του αντιδιαφωτισμού και του αντιδυτικισμού που έχει φέρει στην επιφάνεια η πρώτη περίοδος της βαυαρικής απολυταρχίας. Παράλληλα φέρνει στην επιφάνεια ως πρωταρχικό στοιχείο της εθνικής ιδεολογίας την χριστιανική ταυτότητα:

«Βάλε το ους σου εις το έδαφος; κινείται τι εν τω κόσμω οργανίζεται η βασιλεία της ελευθερίας των ανθρώπων, της αδελφότητας των εθνών, η βασιλεία, της οποίας την πορφύραν ο Ιησούς έβαψε διά του αίματός του. Βλέπω εις την οδόν του μέλλοντος τα

¹⁵⁷ Άλλωστε, σύμφωνα με τον Π. Κιτρομηλίδη: «η ορθοδοξία αποτελεί σύστημα αξιών και ηθική διδασκαλία [...] που δεν έχει το χαρακτηριστικό των εθνικών αποκλειστικότητων» Πασχάλης Κιτρομηλίδης, «Ορθοδοξία και νεωτερικότητα», *ΤΟ ΒΗΜΑ*, 21/08/2016.

¹⁵⁸ Βασίλης Α. Μπογιατζής, *Προσεγγίσεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, 172 κ.ε. «Άλλωστε, στην παγιωμένη νοοτροπία του παραδοσιακού κόσμου η Εκκλησία ήταν θεσμός ξένος προς το έθνος, πολυεθνικός και μη εθνικός. Από τη σκοπιά της μάλιστα, σημειώνει ο Π. Κονδύλης, έπρεπε να φοβάται ότι η δημιουργία εθνικού κράτους θα διασπούσε το πλήρωμά της, μειώνοντας έτσι την επιρροή της, διότι όσο δεν υπήρχε χριστιανικό κράτος, μόνο αυτή μπορούσε να απαιτεί από τους Χριστιανούς υποταγή, νομιμοφροσύνη και φόρους».

ίχνη ευτυχέστερων γενεών η Θρησκεία του Χριστού, ως στύλος πυρός, φωτίζει την οδεύουσαν ανθρωπότητα»¹⁵⁹.

Παρακολουθώντας τις μετατοπίσεις του εθνικισμού στις πρώτες δεκαετίες της Βαυαροκρατίας, θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί ότι όλες οι μορφές του εθνικισμού προϋπάρχουν και συνυπάρχουν στα πρώτα χρόνια του νεοελληνικού κρατιδίου. Βέβαια η ιδέα του αλυτρωτικού μέλλοντος κυριαρχεί στο πέρασμα των χρόνων. Έτσι, ενώ συναντάμε στις αρχές της πορείας του νεοελληνικού κρατιδίου ψήγματα ενός φιλελεύθερου εθνικισμού, στη συνέχεια ο εθνικισμός ενδύεται το σχήμα του εκπολιτισμού, για να καταλήξουμε αργότερα στην απόλυτη κατίσχυση του αλυτρωτικού εθνικισμού.

Το έργο του Π. Σούτσου *Μεσσίας* έρχεται να εκφράσει μια κοινά αποδεκτή θέση για το μέλλον του ελληνικού έθνους: την αποστολή του να διαδραματίσει προεξάρχοντα ρόλο στην Ανατολή. Άλλωστε, ο συγκερασμός του επεκτατισμού με εκπολιτισμό συνιστούν και το περιεχόμενο της Μεγάλης Ιδέας. Η πολιτισμική διείσδυση στην βάρβαρη Ανατολή αποκτά θρησκευτικό πρόσημο και μετουσιώνεται σε ένα χριστιανικό σχήμα για να εξυπηρετήσει την ανάγκη της εποχής. Πρόκειται για μια άποψη με μεγάλη απήχηση την οποία ενστερνίζεται και ο Βαυαρός αντιβασιλέας Μάουερ:

«Κι όταν μια μέρα φθάσετε στην κορυφή της πυραμίδας για την οποία σας έχει προορίσει η μοίρα, τότε θυμηθείτε και μένα που έκανα ό,τι μπόρεσα για το καλό σας και για το καλό του θρόνου σας, έχοντας πάντοτε μπροστά στα μάτια μου το μελλοντικό μεγαλείο σας»¹⁶⁰.

Έτσι όταν αναφέρεται η έννοια της μεταλαμπάδευσης ή πολιτισμικής εξάπλωσης, συχνά το σημαινόμενο έχει διπλή ερμηνεία. Μια μερίδα που προέρχεται από τη διαφωτιστική παράδοση εννοεί τη διαπαιδαγώγηση των κατοίκων της Ανατολής μέσω των κλασσικών γραμμάτων και από την άλλη η αντιδυτική-αντιδιαφωτιστική μερίδα εννοεί τον εκχριστιανισμό των απίστων καθώς και την πρωτοκαθεδρία του ελληνικού

¹⁵⁹ Π. Σούτσος, *Ο Μεσσίας*, ηβ'.

¹⁶⁰ Γκέοργκ Λούντβιχ Μαούερ, *Ο ελληνικός λαός. Δημόσιο, Ιδιωτικό και Εκκλησιαστικό Δίκαιο από την έναρξη του Αγώνα για την ανεξαρτησία ως την 31 Ιουλίου 1834. Χαϊδελβέργη 1835*, επιμ. Τάσος Βουρνάς, μτφρ. Όλγα Ρομπάκη, Αθήνα 1976, 421. Την σχετική επισήμανση γι' αυτό το απείκασμα της Μεγάλης Ιδέας την έχουμε ήδη από τα 1987: Κ.Θ. Δημαράς, *Εν Αθήναις τη 3 Μαΐου 1837. Μελέτη Ιστορική και Φιλολογική*, Αθήνα 1987, 19-25 & 192-193.

έθνους σε μια χριστιανική αυτοκρατορία. Αυτές οι δύο ερμηνείες θα συναιρεθούν σε μια ισχυρή ελληνοχριστιανική ιδέα:

«Αι περίφημοι νομοθεσίαι της παλαιάς Ελλάδος έπλασαν ειδικούς πολίτας χωρίων, πόλεων, και το πολύ εθνών η φιλοσοφία του Σωκράτους έπλασεν ίσως κοσμοπολίτας άλλ' ή φιλοσοφία του Ιησού Χριστού δημιουργεί πολίτας του ουρανού, οίτινες απεικονίσματα έμψυχα του Θεού, βλέπουσι τα ορατά ως να μη τα έβλεπαν, και τα αόρατα ως εκ της σήμερον να τα έβλεπαν, και ζώσιν επί της γης ως παρεπίδημοι και υπήκοοι άλλου Κράτους ουρανίου κυβερνωμένου απο Μονάρχην τον Θεόν[...] Έλθεν η ώρα, είπεν, να δοξασθή ο υιός του ανθρώπου. Έλθον, ως να είπεν, οι διδάσκαλοι του κόσμου, οίτινες διά της ομιλουμένης εις όλα τα έθνη γλώσσες των καταστήσουσι την διδασκαλίαν μου παγκόσμιον και το βλέμμα του Ιησού, διασχίζον τους μέλλοντας αιώνας, ευλογεί τους Βασιλείους, τους Γρηγορίους, τους Αθανασίους, τους Χρυσοστόμους και άλλους ενδόξους Έλληνας, οίτινες διαδίδουσαι την διδασκαλίαν του εις τα έθνη, και φέρουσα την εξημέρωσιν των ηθών εις την Γαλλίαν, εις την Βρεττανίαν, εις την Ινδιαν, εις την πολυέθνον Ρωσσίαν, εις την Αρμενίαν, Γεωργίαν, Θράκη, Ιλλυρία, Σερβία, Βλαχίαν και Μολδαυίαν»¹⁶¹.(1839)

Ο Μεσσίας όπως ήδη αναφέρθηκε εισάγει την έννοια μια χριστιανικής ηθικής στην κοινωνία¹⁶². Το 1839 συνιστά ένα χρονικό σημείο μετατόπισης του Π. Σούτσου προς το χριστιανικό αφήγημα αν και δεν εγκαταλείπεται η πολιτικά φιλελεύθερη εκδοχή του μέλλοντος του ελληνικού έθνους. Ο Π. Σούτσος εισηγείται ένα παγκόσμιο πολίτευμα το οποίο θα επιλύει τα προβλήματα όλης της ανθρωπότητας και όχι μόνο του έθνους και αυτό το πολίτευμα θα έχει ως βάση τον χριστιανισμό:¹⁶³

«αι κοινωνικά δυστυχία παύουσαι και η ανθρωπότης καθίσταται μία μόνη οικογένεια εκ μελών διαγοντων εν αρμονία, ειρήνη, και ευδαιμονία, και το πολίτευμα τούτο δεν είναι ειδικόν δι' εν έθνος, αλλά παγκόσμιον»¹⁶⁴.

Το κλίμα αυτό ενισχύει και το ιδεολογικό κλίμα του Ρομαντισμού το οποίο φέρουν οι λόγιοι και θεμελιώνεται στο ιδεολόγημα της ανωτερότητας του έθνους. Ο

¹⁶¹ Παναγιώτης Σούτσος, *Ο Μεσσίας*, κη'.

¹⁶² Βλ. υποσημείωση 70-71.

¹⁶³ Η νέο-χριστιανική ηθική ανιχνεύεται ξεκάθαρα στον Σαιν-Σιμόν το 1825 όταν και εκτίθεται με σαφήνεια στα έργα του *Opinions* και στο *Νέο Χριστιανισμό*. Βλ., σχετικά: Antoine Picon, *Οι σαινσιμονιστές*.

¹⁶⁴ Παναγιώτης Σούτσος, *Ο Μεσσίας*. κγ'-κδ'

φιλελεύθερος εθνικισμός του κοραϊκού Διαφωτισμού, η φιλοσοφία του φυσικού δικαίου, η ταύτιση της πολιτικής ισότητας και της δικαιοσύνης, υποχωρούν σταδιακά, αφήνοντας βέβαια το αποτύπωμά τους. Ο ίδιος ο Π. Σούτσος, που το 1839 κήρυττε παθιασμένα την ισότητα, τη δικαιοσύνη και φιλότητα, στα 1853 κυριαρχείται πλέον από μία άλλη ιδέα: αυτή της ελληνικής χριστιανικής αυτοκρατορίας:

«Η εποχή αυτή, έγγυος προ χρόνων πολλών, έφθασεν εις την ημέραν του τοκετού. Πάσα ώρα φέρει το παιδίον προς τα έξω. Το παιδίον μόνον και αφ' εαυτού έρχεται εις τον κόσμον. Του παιδίου αυτού το μέλλον όνομα εστίν Αυτοκρατορία, Αυτοκρατορία Ελληνική»¹⁶⁵.

Ένα ακόμα γεγονός το οποίο θα συμβάλλει στην αποκρυστάλλωση του αλυτρωτικού εθνικισμού είναι ο Κριμαϊκός πόλεμος. Αυτό συμβαίνει διότι η συγκυρία του Κριμαϊκού πολέμου φαντάζει ως μοναδική ευκαιρία υλοποίησης της Μεγάλης Ιδέας και ως πραγματική ευκαιρία διεύρυνσης των συνόρων. Η συνθήκη που γεννά ο Κριμαϊκός πόλεμος φέρνει στην επιφάνεια δύο έννοιες κομβικές για την εθνική ιδέα: τη ρωσική προσδοκία και την έννοια της ελληνικής αυτοκρατορίας. Οι έννοιες αυτές υιοθετούνται από ένα τμήμα της λογισσύνης, όπως οι Σούτσοι, αλλά γίνονται δεκτές με ενθουσιασμό από την πλειονότητα της ελληνικής κοινωνίας, γιατί ανασυστήνουν μέσα στο νέο πλαίσιο κάτι γνωστό και οικείο: τον προνεωτερικό μύθο της ανασύστασης μιας χριστιανικής αυτοκρατορίας με τη συνδρομή του ξανθού γένους.

Οι δυνατότητες που εμφανίζονται με τον Κριμαϊκό πόλεμο δημιουργούν ένα εκρηκτικό κλίμα. Το κλίμα αυτό θα ενισχυθεί από τη Φιλορθόδοξο εταιρεία αλλά και από φαινόμενα θρησκευτικού μεσσιανισμού, (Παπουλάκος), αγαθαγγελισμού αλλά και τις εκδηλώσεις μισαλλοδοξίας (Θ. Καΐρης) που κορυφώνονται κατά τη συγκεκριμένη περίοδο. Η επίδραση των προνεωτερικών μύθων σε επίπεδο κοινότητας που προφήτευαν την κατάλυση του οθωμανικού ζυγού από τους Ρώσους και ο μύθος της ανάκτησης της Κωνσταντινούπολης ύστερα από μια περίοδο απώλειας συναντούν το νεωτερικό-εθνικιστικό πλαίσιο. Στην πραγματικότητα, ο Κριμαϊκός πόλεμος επανασυνδέει τον άνθρωπο με τους χρησμούς και τις προφητείες μιας εποχής όπου το

¹⁶⁵ Π. Σούτσος, «Η Ελληνική Αυτοκρατορία», εφ. Αιών, 18/8/1853

θαύμα, το μαγικό και το φανταστικό ήταν αποδεκτά ως δομικά και λειτουργικά στοιχεία της ανθρώπινης καθημερινότητας, τόσο σε ατομικό επίπεδο όσο και σε συλλογικό επίπεδο¹⁶⁶.

Στο κύριο άρθρο του φύλλου της 14ης Νοεμβρίου 1853 με τίτλο «Ο Καιρός της Ελληνεγερείας», ο Παναγιώτης Σούτσος προτρέπει τους Ευρωπαίους να εγκαταστήσουν κυβέρνηση στην Κωνσταντινούπολη υπό την ονομασία βασιλεία ή αυτοκρατορία. Η κυβέρνηση αυτή θα είναι ελληνική, επειδή, όπως υποστηρίζει, ιδρύεται σε χώρα ελληνική, διατάσσει και κυβερνά με την ελληνική γλώσσα, ενώ τα άλλα έθνη ούτε γλώσσα έχουν ούτε χώρα ούτε πληθυσμό ίσο προς τους Έλληνες. Καλεί επίσης σε πολεμικό προσκλητήριο τους ελεύθερους Έλληνες, τους Επτανήσιους, τους Θεσσαλούς, τους Ηπειρώτες, τους Μακεδόνες, τους Θράκες, τους Σέρβους, τους Βούλγαρους, τους Μαυροβούνιους, τους Τραπεζούντιους, τους Ίσωνες, τους Κρήτες, τους Κύπριους, τους Ρόδιους, τους Σάμιους και τους Χίους¹⁶⁷.

Ο όρος «ελληνική Αυτοκρατορία» υιοθετείται και από τον Όθωνα ο οποίος φιλοδοξεί να μετασχηματίσει το μικρό βασίλειο σε αυτοκρατορία. Ο Όθωνας μπαίνει με θέρμη στο αλυτρωτικό παιχνίδι και θεωρεί εύλογη την μετονομασία του από βασιλιά σε αυτοκράτορα και το ελληνικό βασίλειο σε αυτοκρατορία· ωστόσο αυτή η αντίληψη δεν είναι μια σκέψη ενός, κάποιου αλαζόνα και αιθεροβάμονα βασιλιά, αλλά μάλλον η συλλογική φαντασιακή σύλληψη η οποία σχηματοποιείται σε κυρίαρχη ιδεολογία διότι μεταφράζει τις επιθυμίες των μαζών σε ιδέες, αξίες και συγκεκριμένες κατευθύνσεις δράσης¹⁶⁸.

Η έννοια της ελληνικής αυτοκρατορίας, η οποία συνεπαίρνει πλειονότητα της ελληνικής κοινωνίας, καλύπτει και την ανάγκη συγκρότησης ενός εθνικού χώρου. Μετά τον εθνικό χρόνο που μόλις έχει δομηθεί, αφού ο Παπαρρηγόπουλος έχει δημοσιεύσει την πρώτη *Ιστορία* του το 1853¹⁶⁹, η εθνική διανόηση έρχεται να συγκροτήσει και τον εθνικό χώρο. Βρισκόμαστε στην στιγμή της εδαφικοποίησης της ιστορίας, και ασφαλώς

¹⁶⁶ Χατζόπουλος, *Μεσσιανισμός*, 13-45.

¹⁶⁷ *Αιών*, 14 Νοεμβρίου 1853.

¹⁶⁸ Αντώνης Λιάκος, *Πώς στοχάστηκαν το έθνος*, 52.

¹⁶⁹ Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του ελληνικού έθνους*.

τα σύνορα αυτής της φαντασιακής σύλληψης δεν ορίζονται με σαφήνεια, αλλά είναι τόσο εύπλαστα που προσαρμόζονται αναλόγως. Άλλωστε, η νοερή σύλληψη του εθνικού χώρου είτε ως φυσικό περιβάλλον είτε ως ιδεολογικός συμβολισμός συνιστά μηχανισμό του εθνικισμού και τελικά επιτρέπει στο άτομο να εντάσσει τον εαυτό¹⁷⁰ του- νοερά ακόμα και σε τόπους που δεν έχει δει ποτέ¹⁷¹.

Στο κύριο άρθρο του *Αιώνα* της 28ης Ιουλίου 1853 με τίτλο «Η Δύσις της Τουρκικής Αυτοκρατορίας και η Ανατολή της Ελληνικής», ο Παναγιώτης Σούτσος διατείνεται ότι η ανάσταση της Ελληνικής Αυτοκρατορίας είναι το μόνο εκτελεστό και το μόνο δίκαιο έργο μετά τη διάλυση του Οθωμανικού κράτους¹⁷². Για να τεκμηριώσει την παραπάνω μεγαλόστομη διακήρυξη, υποστηρίζει ότι οι Έλληνες καλύπτουν τα εννέα δέκατα της έκτασης που κάλυπτε η παλαιά Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Αποτελούν τους νόμιμους κληρονόμους της Αυτοκρατορίας των Παλαιολόγων. Έχουν γλώσσα που χρησιμοποιήθηκε στη διοίκηση, στη νομοθεσία και στη θρησκευτική πράξη. Επίσης, τονίζει emphatically την εκπαιδευτική και οικονομική ανωτερότητα των Ελλήνων έναντι των άλλων σύνοικων λαών, και κυρίως των Οθωμανών:¹⁷³

«Εμπροστά, Σημαιοφόροι! Η φωνή σας έστω μία
Η ανάστασις του Γένους και η Αυτοκρατορία!
Φέρετε εις την σημαίαν μέχρι του Ευξείνου
Τον δικέφαλον και μέγαν Αετόν του Κωνσταντίνου!

Όθων! Όθων εθνών τόσων σύγχυσις δεν σε συγχύζει,
Και κλονούμενος ο νέος θρόνος σου δεν σε κλονίζει ;
Εις τον ίππον αναπήδα φθάσε εις τας Θερμοπύλας!

¹⁷⁰ Επιπρόσθετα, διευρύνοντας φαντασιακά τον εθνικό χώρο παρατηρούμε να αλλάζει και το κοινωνικό υποκείμενο. Στην συγκεκριμένη περίπτωση περνάμε από το έθνος σε ένα ευρύτερο υποκείμενο το οποίο θα μπορούσε να παραλληλιστεί με το προεθνικό γένος.

¹⁷¹ Παντελής Ε. Λέκκας, *Το παιχνίδι με τον χρόνο*, 230.

¹⁷² «Η Μεγάλη Ιδέα της οθωμανικής μοναρχίας και των ιδεολογικών της δορυφόρων στοχεύει, σύμφωνα με τις κλασικιστικές πολιτισμικές της προϋποθέσεις, στην ανάσταση, δηλαδή την πολιτική ενσωμάτωση του "κλασικού", δηλαδή του κυρίως ελλαδικού-ευρωπαϊκού ιστορικού χώρου στο ενιαίο ελληνικό κράτος. Η "γηνγενής" "Μεγάλη Ιδέα" της αυτόχθονης ρομαντικής "αντιπολίτευσης" εκτείνεται, και αυτή σύμφωνα με το "βυζαντινό" ιδεολογικό της έρεισμα, ως τις ανατολικές κτήσεις της προ πολλού παρωχημένης Βυζαντινής Αυτοκρατορίας με στόχους ανομολόγητα υπερεθνικά ιμπεριαλιστικούς -όψιμος εκφραστής και συνεχιστής της αυτόχθονης, ανατολικής αυτής εκδοχής της "Μεγάλης Ιδέας" και ο πιο ανένδοτος πλειοδότης της θα σταθεί μερικές δεκαετίες αργότερα ο Ίων Δραγούμης» στο, Γιώργος Βελουδής, «Ο Σίλλερ και ο ελληνικός ρομαντισμός», *ΤΟ ΒΗΜΑ*, 24 Νοεμβρίου 2008 .

¹⁷³ *Αιών*, 28 Ιουλίου 1853.

Μακεδόνας κ' Ηπειρώτας, και στρατιώτας,
Όλους εις της Επταλόφου φέρε τας ωραίας Πύλας!

Όταν Κράτος κινδυνεύει, τότε εις τον βασιλέα
Μένει στέμμα του το κράνος, μένει σκήπτρον η ρομφαία,
Κ' εν τω μέσω του πολέμου μεταξύ των προμαχώνων,
Όπου στέκεται βαρέως,
Όπου μάχεται γενναίως,
Πρέπει να ζητά εκείνος ή τον τάφον ή τον θρόνον»¹⁷⁴. (1853)

Η συμπλήρωση τετρακοσίων χρόνων από την Άλωση το 1853 απογειώνει το όλο κλίμα. Οι υπερβολές που θα επικρατήσουν κυρίως στο λεκτικό επίπεδο λειτουργούν και ως μέσο εκτόνωσης. Η συμπλήρωση τεσσάρων αιώνων από την 29η Μαΐου 1453 δίνει την ευκαιρία στον Παναγιώτη Σούτσο να διακηρύξει από τις στήλες της εφημερίδας *Αιών* ότι έφθασε η ημέρα, η «προαγγελλομένη εν ταις Γραφαίς και εν ταις Προφητείαις, και τοσούτον επιποθουμένη παρά των προπατόρων ημών».¹⁷⁵ Με άλλα λόγια, θεωρεί ότι έφτασε η μέρα η οποία θα εκπληρώσει ολόκληρη την χριστιανική χρησμολογία των υστεροβυζαντινών και μεταβυζαντινών προφητειών. Στο ίδιο άρθρο, ο Παναγιώτης Σούτσος αναφέρει ότι η Ελληνική Αυτοκρατορία που θα δημιουργούνταν ήταν αναγκαίο να αναπληρώσει την Οθωμανική διότι το «ελληνικό Γένος» στην Ευρωπαϊκή Τουρκία ήταν πολυαριθμότερο από τους Σέρβους, τους Δάκες και τους Βουλγάρους. Το έθνος αυτό είχε «χώρα, γλώσσα, βουλάς, δικαστήρια και ναυτικό». Τέλος, θα ήταν δυνατό να διατηρήσει την ευρωπαϊκή ισορροπία, λόγω της δογματικής ταύτισης με τη Ρωσία και της θεσμικής και πολιτισμικής εγγύτητας με τη Δύση. Ευνόητο για τον Παναγιώτη Σούτσο ήταν ότι, στην εν λόγω Αυτοκρατορία, την πολιτική εξουσία θα είχαν οι Έλληνες και ο «Αυτοκράτωρ Χριστιανός [...] κατά την ελληνική φωνή» θα θέσπιζε νόμους και ψηφίσματα. Σ' αυτόν τον αγώνα, λοιπόν, που περιλάμβανε τη γενική απελευθέρωσή τους και την επίλυση του Ανατολικού Ζητήματος, οι βαλκανικοί και οι ανατολικοί λαοί θα έδιναν την πρωτοκαθεδρία στους Έλληνες. Με την έναρξη του πολέμου, η Ελληνική

¹⁷⁴ Αλέξανδρος Σούτσος, *Η αληθής φάση*, 19.

¹⁷⁵ Παναγιώτης Σούτσος, «Η Εικοστή Ενάτη Μαΐου», *Αιών*, άρ. 1361, Εν Αθήναις, 29 Μαΐου 1853.

Αυτοκρατορία σύμφωνα με τον Π. Σούτσο ορίζεται γεωγραφικά με σαφήνεια: ανάμεσα στον Αίμο και το ακρωτήριο Ταίναρο στην Ευρώπη και από την Τραπεζούντα ως την Κύπρο στην Ασία. Το Ελληνικό Γένος χωρίζεται σε τρία τμήματα, Ελλάδα, Επτάνησα και τουρκική Ελλάδα, προαναγγέλοντας με ένα τρόπο και το ιδεολόγημα του ελληνοθωμανισμού, της ηγεμονικής δηλαδή θέσης των Ελλήνων σε μια Ελληνοθωμανική Αυτοκρατορία.¹⁷⁶

«Ιδού ανατέλλει σήμερον η Εικοστή Ενάτη Μαΐου του 1853 Σωτηρίου έτους, ημέρα προαγγελλομένη εν ταις Γραφαίς και εν ταις προφητείαις, και τοσούτον επιποθουμένη παρά των προπατόρων ημών! [...] Και ιδού, ω του θαυματουργούντος Θεού! οι βαπτισθέντες παρά των Ελλήνων παίδες της Ελληνικής πεσούσης Αυτοκρατορίας, οι μεγαλοδύναμοι Ρώσσοι καταβαίνουνσιν ανά μυριάδας από του Δουνάβεως και τρέχουσα προς αποδίωξιν των Οθωμανών, κυρούτες τας Γραφάς και τας Προφητείας!»¹⁷⁷

Συνεχίζοντας τον χρησμό, ο Σούτσος προφητεύει τα παρακάτω: Το Ελληνικό κράτος, «το εκτρωματικόν αυτό και ραχητικόν», που έχει μεγάλο κεφάλι και σώμα ενός ποδιού, σε λίγο θα γίνει Ηρακλής πελώριος. Σύντομα θα προστεθούν τα Επτάνησα που ανθίστανται υπερήφανα στον Άγγλο τύραννο της θάλασσας, αλλά και οι Ηπειρώτες απόγονοι του Πύρρου και του «κακού δαίμονα» των Οθωμανών Γεωργίου Καστριώτη, οι Θεσσαλοί, συντοπίτες του κήρυκα της Ρήγα Φεραίου, οι Μακεδόνες, που έφτασαν μέχρι τη Βαβυλώνα, οι Θράκες του Ορφέα, οι Ιώνες του Ομήρου και οι Κρήτες του Μίνωα. Με άλλα λόγια κατασκευάζει ένα εξαιρετικό μωσαϊκό ηρώων του παρόντος, της Επανάστασης, του Βυζαντίου, της αρχαιότητας ακόμη και μυθικών που τείνει να συμπεριλάβει τα πάντα. Έτσι, το ελληνικό κράτος σύντομα θα εκτείνεται από το Ταίναρο έως τον Αίμο, έχοντας για προπύργια την Κρήτη απέναντι στην Αίγυπτο, την Κύπρο απέναντι στη Συρία, τη Ρόδο και τη Χίο απέναντι στην Ασία¹⁷⁸.

Στην πραγματικότητα, οι διαψεύσεις των προσδοκιών που είχαν επενδυθεί στο εθνικό κράτος οδηγεί σε ένα αίσθημα υστέρησης το οποίο χρήζει μιας απάντησης που να επουλώνει την τραυματισμένη εθνική αξιοπρέπεια. Οι δύο πρώτες δεκαετίες της ζωής

¹⁷⁶ Αιών, αρ.1436, 17 Φεβρουαρίου 1854, Αιών, αρ.1420, 23 Δεκεμβρίου 1853.

¹⁷⁷ Αιών, 29 Μαΐου 1853.

¹⁷⁸ Βασιλείου Αθ. Πλατή, *Ιστορική γεωγραφία και εδαφικές διεκδικήσεις των Ελλήνων τον 19ο αιώνα*. ΔΔ, Αριστοτελείο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκη, 176 κ.ε.

του ελληνικού προσδιορίζουν τον ελληνικό εθνικισμό. Ωστόσο, η δεκαετία του 1850 θα αποκρυσταλλώσει και θα καθορίσει τον ελληνικό εθνικισμό. Μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο, τίποτα δεν θα είναι ίδιο για την ελληνική εθνική ιδεολογία. Ο σκεπτικισμός προς τις ευρωπαϊκές δυνάμεις, που ήδη έχει διαμορφωθεί τις δύο πρώτες δεκαετίες, ως θα επιβεβαιωθεί και θα οδηγήσει σε μεγαλύτερη εσωστρέφεια. Ο Κριμαϊκός πόλεμος δίνει το έναυσμα να συγκροτηθεί μια αντίσταση στον πολιτισμικό ηγεμονισμό της Δύσης και κυρίως οδηγεί σε αναδίπλωση στην εθνική ιδιαιτερότητα. Η απομυθοποίηση της Ευρώπης και η εύλογη ταύτιση με την Ρωσία θα οδηγήσουν στην αποδόμηση μιας ολόκληρης αντίληψης εκδυτικισμού η οποία έβαζε εμπόδια στο όραμα της ηγεμονικής θέσης της Ελλάδας σε μια ανατολική-χριστιανική αυτοκρατορία. Ο Παναγιώτης Σούτσος, σχολιάζοντας το λόγο που απηύθυνε ο τσάρος Νικόλαος στις 14 Ιουνίου 1853 προς τον ρωσικό λαό, τόνιζε ότι αυτός καταλάμβανε τις Ηγεμονίες ως ενέχυρο για να εκβιάσει τους Άγγλους να αποδώσουν τα Επτάνησα στον «μέλλοντα Αυτοκράτορα του Ελληνικού Γένους, όταν και αυτός αποδώσει την Δακίαν και Μολδαβίαν εις εκείνον¹⁷⁹». Μάλιστα, λίγες μέρες πριν την επανάσταση στην Ηπειροθεσσαλία, ως αρθρογράφος του *Αιώνα* Παναγιώτης Σούτσος, ο πρώην οπαδός του γαλλικού κόμματος και συνεργάτης του Κωλέττη, έγραφε:

«Ρωσισμός και ελληνισμός, λογίζονται εν και το αυτό, εν πνεύμα και εν σώμα. Εντεύθεν οι κατήγοροι των Ρώσων εισί και κατήγοροι και διώκται της Ορθοδοξίας και των Ελλήνων¹⁸⁰».

Ο Αλέξανδρος Σούτσος, ύστερα από το τέλος του πολέμου, μετά από τα γεγονότα του Κριμαϊκού πολέμου εξέδωσε την ποιητική συλλογή *Απομνημονεύματα ποιητικά επί του Ανατολικού πολέμου*, στην οποία πλέον έχει αποκαταστήσει όλη την ιστορική συνέχεια του ελληνικού έθνους. Η Αρχαιοελληνική περίοδος, η Μακεδονική, η Βυζαντινή, η Ελληνική Επανάσταση και η Ελλάδα του Κριμαϊκού πολέμου 1853-1855 συνιστούν την ιστορία του ελληνικού έθνους. Ενδεικτικοί τίτλοι των ποιημάτων: «Θράκη», «Μακεδονία», «Ρωσία», «Αυστρία», «Γαλλία». Στόχος της συλλογής είναι η παρουσίαση

¹⁷⁹ *Αιών*, 8 Ιουλίου 1853.

¹⁸⁰ *Αιών*, 1 Ιανουαρίου 1854.

των κυριότερων γεγονότων της τριετίας, των αιτίων και των συνεπειών, και η κατάδειξη των ευθυνών των ευρωπαϊκών Δυνάμεων:

"Το προκείμενον πόνημα, ως τρίπλευρον τι μνημείον, από τριών προσόψεων παρίστησιν εις μεν την Δύσιν τα στυγερά εγκλήματα των διεπόντων την Αγγλίαν και την Γαλλίαν, εις δε την Ανατολήν την αδιάκοπον σειράν των μαρτυρίων της και την προαγγελίαν της από τούτων απαλλαγής, εις δε την Άρκτον την άδικον κατ' αυτής επίθεσιν των εσπερίων εθνών και το μέγεθος του προορισμού της εάν εμμένει επιζητούσα την ελευθερίαν των εν τη Τουρκία Χριστιανών»¹⁸¹.(1857)

Η αναφορά σε αναγέννηση της αυτοκρατορίας¹⁸² είναι μια επιστροφή σε ένα σχήμα παραδοσιακό, ένα σχήμα παλινόρθωσης, ενδεδυμένο όμως με τον νεωτερικό μανδύα του έθνους. Αυτό το υβριδικό σχήμα μιας ελληνικής εθνικής αυτοκρατορίας βρίσκει ισχυρά ερείσματα σε ένα μεγάλο μέρος της κοινωνίας. Παράλληλα, ικανοποιείται και ο βαυαρικός θρόνος, αφού αυτός είναι ο δρόμος ο οποίος έχει επιλέξει από την αρχή της βασιλείας του¹⁸³ –ένας δρόμος ο οποίος έχει ως συνέπεια να αποκλείσει εναλλακτικά ενδεχόμενα για το μέλλον του κρατιδίου. Όλος αυτός ο αλυτρωτικός πυρετός που έχει καταλάβει το ελληνικό βασίλειο και τον ίδιο τον βασιλιά έχει ως αποτέλεσμα να καταστεί απόλυτη προτεραιότητα η επέκταση. Οποιαδήποτε άλλα ζητούμενα όπως η θεσμική συγκρότηση, η ανάπτυξη δομών ή ο εκσυγχρονισμός παραγκωνίζονται. Στην πραγματικότητα το ελληνικό κράτος αναβάλλει να προχωρήσει σε επείγουσες μεταρρυθμίσεις γιατί καταλαμβάνεται απο το έθνος, υπηρετεί το έθνος, παίρνει νομιμοποίηση απο το έθνος ή αλλιώς δεν υπάρχει χωρίς το έθνος. «Ο εθνικισμός», σύμφωνα με την Χάνα Άρεντ, σημαίνει την κατάληψη του κράτους από το έθνος»¹⁸⁴. Με λίγα λόγια, το έθνος «καταπίνει» το κράτος και αναβάλλει την κρατική

¹⁸¹ Αλέξανδρος Σούτσος, *Απομνημονεύματα ποιητικά*, 2.

¹⁸² «Σε άλλο άρθρο του Π. Σούτσου με τίτλο "Προς τον Έλληνα" που δημοσιεύεται στο φύλλο της 17ης Οκτωβρίου 1853 του *Αιώνα* ο Σούτσος παραλληλίζει την Ελλάδα και τον "Λέοντα της Χαιρώνειας". Όπως κείται χάμω έξω από τη Χαιρώνεια ο λίθινος και γιγαντιαίος διαστάσεων λέοντας χωρισμένος σε μέλη, έτσι και η Ελλάδα κείται, χάμω χωρισμένη κι εκείνη σε μέλη. Η ελεύθερη Ελλάδα είναι κεφαλή λιονταριού χωρίς χ αίτη, η Ιόνια Επτάνησος είναι χ αίτη λιονταριού χωρίς κεφάλι και η Οθωμανική Ελλάδα είναι σώμα λιονταριού χωρίς κεφάλι και χ αίτη» βλ. *Αίων*, 17 Οκτωβρίου 1853.

¹⁸³ Σε μια ευρύτερη θεωρητική ανάλυση της γένεσης του φαινομένου του εθνικισμού, ο Benedict Anderson αναφέρει ότι, μετά το ξέσπασμα των λαϊκών κινημάτων στην Ευρώπη, «το μόνο που χρειαζόταν ήταν ένα εφευρετικό ταχυδακτυλουργικό κόλπο ώστε να επιτρέψει στην αυτοκρατορία [δηλαδή στα μοναρχικά καθεστώτα] να φανεί ελκυστική μέσα στο εθνικό ένδυμα» Μπενεντίκτ Άντερσον, *Φαντασιακές κοινότητες*, 136-137.

¹⁸⁴ Hanna Arrendt, *Essays in Understanding 1930-1954*, Νέα Υόρκη, 1993, 208.

ολοκλήρωση στο διηνεκές.

Είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσει κανείς πως κάθε κίνηση με εκσυγχρονιστικό πρόσημο λειτουργεί συσπειρωτικά ως προς τα παραδοσιακά αντανακλαστικά. Έτσι, μετά το Αυτοκέφαλο, η Εκκλησία αναπροσαρμόζεται και συγκροτεί ένα ευρύτερο σχήμα το οποίο εμπεριέχει τόσο το εθνικό όσο και το ευρύτερο χριστιανικό στοιχείο: την μεγάλη ελληνική χριστιανική αυτοκρατορία. Μετά την μεγάλη πολιτειακή στιγμή του Συντάγματος, με όλες τις πολιτικές συνδηλώσεις της, ακολουθεί η σημαντική διένεξη αυτοχθόνων – ετεροχθόνων, μια στιγμή «πολιτικού ανορθολογισμού»¹⁸⁵ με μεγάλη συμβολική σημασία. Η διένεξη αυτή, στην πρώτη συνεδρίαση της ελληνικής βουλής μετά την θέσπιση του Συντάγματος, θα θέσει ως κριτήριο για την συμμετοχή στο κράτος ένα χαρακτηριστικό του παραδοσιακού κόσμου: την τοπικότητα. Με άλλα λόγια, το ελληνικό κράτος ξεκινά την συνταγματική του ιστορία πάνω στην έννοια του αποκλεισμού¹⁸⁶.

Στις πρώτες δεκαετίες της ζωής του, το ελληνικό κράτος θεμελιώνεται ιδεολογικά πάνω σε ένα διαρκές παιχνίδι με τον χρόνο, προσαρμόζοντας το παρελθόν στα μέτρα του αλλά και προβάλλοντας το μέλλον κατά το δοκούν. Έτσι, κυριαρχούν η ανακατασκευή του παρελθόντος και η σταθερή προσήλωση στον αδιάλειπτο επαναπροσδιορισμό του ιδανικού μέλλοντος. Ένα πράγμα μόνο είναι βέβαιο: ότι η εθνική αντίληψη περί του μέλλοντος του σπιθαμιαίου βασιλείου ορίζει τις συνέχειες αλλά και τις ασυνέχειές της με μοναδικό γνώμονα τις βλέψεις του παρόντος, χωρίς να διστάζει να συμπεριλάβει στοιχεία του Διαφωτισμού, του Ρομαντισμού αλλά και την

¹⁸⁵ «Ο Fritz Stern ορίζει τον πολιτικό ανορθολογισμό ως την ιδεολογία “της απόρριψης του παρόντος, της εξιδανίκευσης του παρελθόντος και της προβολής της ιδεατής αυτής εικόνας σ' ένα φανταστικό μέλλον”[...]Κι' αυτό ειδικότερα σε περιπτώσεις κοινωνιών, όπου η απόπειρα εκσυγχρονισμού του οικονομικού, κοινωνικού, πολιτικού και πολιτισμικού συστήματος αποτυγχάνει, δημιουργώντας φαινόμενα κρίσης με τη δόμηση μιας “καταστροφικής ισορροπίας” μεταξύ των στοιχείων νεωτερικότητας και των στοιχείων που προέρχονται από το οπλοστάσιο της παράδοσης. Έτσι, στις κοινωνίες αυτές, η πραγματική αδυναμία εκσυγχρονισμού ανάγεται στο πεδίο της ιδεολογίας και, μολονότι έχει ως αφετηρία ένα αίσθημα υστέρησης και αποκλεισμού, μεταγράφεται σε και προσλαμβάνεται ως αντίσταση στον πολιτισμικό ηγεμονισμό της Δύσης, με άξονες την αναδίπλωση στην εθνική ιδιαιτερότητα, τη “φανταστική παλινόρθωση” του ιδεατού εθνικού παρελθόντος, την “αντίθεση στην εθνική απονεύρωση” και, εντέλει, την “εθνική αφύπνιση” για την αποτροπή κάθε δυνητικού (πραγματικού ή φανταστικού) κινδύνου “εθνικής συρρίκνωσης”. μυστικιστική ενατένιση αφενός του Ελληνισμού ως άχρονης ολότητας και αφετέρου του ελληνικού έθνους ταυτόχρονα ως περιούσιου λαού, αλλά και ως αποδιοπομπαίου τράγου της Ιστορίας” βλ. στο Γιώργος Κόκκινος, *Ο πολιτικός ανορθολογισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα, 1996.

¹⁸⁶ Αν και στην πραγματικότητα η συγκεκριμένη διάταξη δεν εφαρμόστηκε με αυστηρότητα έχει σημασία ότι συνιστά την πρώτη κοινοβουλευτική συζήτηση του ελληνικού κράτους αλλά και καταδεικνύει την παράλληλη πορεία του παλαιού με το νέο κόσμο.

τελεολογία του προνοιακού σχήματος η οποία συμπλέκεται με το νεωτερικό έθνος-κράτος ως αυτό να είναι το τέλος που η θεία πρόνοια προέβλεπε για τον περιούσιο λαό της.

«Μέχρι τίνος αναμασούμεν το κείμενον του Ελληνικού αγώνος; μέχρι τίνος ανακινούμεν το παρελθόν, η πρόνοια των εθνών ανοίγει ορίζοντα νέον εις ημάς. Η συνένωσις εις εν της Ελληνικής φυλής διεσκορπισμένης εις Ελλάδα, Θεσσαλίαν, Ήπειρον, Μακεδονίαν, Θράκην και μικράν Ασίαν, η τελειοποίησις της και ο φωτισμός της, ιδού το νέον κείμενον της νέας γενεάς [...] Τοιαύτα σχεδόν κείμενα ποιήσεως εξελεξάμην εις την Κιθάραν μου, και εις τοιαύτας ιδέας περιστρέφεται μέρος των ποιήσεών μου»¹⁸⁷.(1835)

Η Νέα Σχολή του γραφομένου λόγου, ή ανάστασιν της αρχαίας ελληνικής γλώσσης εννοούμενης υπό πάντων

«ωνειροπόλει την Ελλάδα απέραντον και τον ελληνισμόν αυτοκράτορα εστεμμένον την Επτάλοφον. Και το ωραίον αυτό όνειρον επλάνα την ζωήν του και οι ατέρμονες ούτοι πόθοι κατέτηκον τον βίον του [...] Αλλ' η Ελλάς εκοιμάτο, η Ελλάς είχεν ηχώ των ευχών καγχασμούς, η Ελλάς διετέλει παιδίον έτι φιλόνεικον και αφρονούν¹⁸⁸».

Η Αθηναϊκή Σχολή χρησιμοποιεί την καθαρεύουσα για να μεταγγίσει το “αληθινό” παρελθόν στη νεωτερική συνείδηση. Αυτό που πρεσβεύει είναι ότι η εθνική ταυτότητα “ταξιδεύει” αυτούσια μέσω της γλώσσας από την αρχαιότητα έως τις μέρες μας, φανερώνοντας την καταγωγή των νέων Ελλήνων¹⁸⁹. Ο Παναγιώτης Σούτσος, μαθητής του Κοραή, θα δώσει το 1853 το τελειωτικό χτύπημα στο δάσκαλό του με το πιο αιρετικό του έργο, την περίφημη *Νέα Σχολή του γραφομένου λόγου, ή ανάστασιν της*

¹⁸⁷ Παναγιώτη Σούτσου, *Η Κιθάρα*, θ', ι'-ια'.

¹⁸⁸ Ο Σ. Ν. Βασιλειάδης γράφει στον «Επιτάφιον εις Παναγιώτην Σούτσον» βλ. στο, Σ. Ν. Βασιλειάδης, *Αττικάί νύκτες IV Τα Άπαντα, Έργα Πεζά*, Αθήνα, 1884, 360-366.

¹⁸⁹ Σύμφωνα με τον Ε. Hobsbawm: «Οι λόγιοι υπέρμαχοι και οργανωτές του ελληνικού εθνικισμού στις απαρχές του δέκατου ενάτου αιώνα εμπνέονταν αναμφιβόλως από τη σκέψη της αρχαίας ελληνικής δόξας [...]. Και η εθνική λόγια γλώσσα που κατασκευάστηκε από αυτούς και γι' αυτούς, η καθαρεύουσα, ήταν και είναι ένα πομπώδες νεοκλασικό ιδίωμα που επεδίωκε να επαναφέρει πίσω στην αληθινή τους κληρονομιά την γλώσσα των απογόνων του Θεμιστοκλή και του Περικλή που η σκλαβιά δύο χιλιάδων ετών την είχε αλλοιώσει» στο, Ε. J. Hobsbawm, *Έθνη και Εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα*, Αθήνα 1994, σελ. 111 – 112.

αρχαίας ελληνικής γλώσσας εννοούμενης υπό πάντων, το οποίο θα καταδικάσει την επιρροή του Κοραή αλλά και εν γένει της ευρωπαϊκής διανόησης στη γλώσσα του ελληνικού έθνους και θα κηρύξει την επιστροφή στην αρχαία ελληνική διάλεκτο. Πρόκειται για μια επιλογή ακραία, η οποία θα προκαλέσει οργισμένες αντιδράσεις από τους συγχρόνους του:

«Σκαπανείς ημείς αυθάδεις, καταρρίπτομεν σήμερον το Φραγκικόν τούτο και πτωχόν οικοδόμημα [του Κοραή] και ανεγείρομεν απο του μνήματος την Ελληνικήν γλώσσαν των προγόνων. Η Ελληνική αρχαία γλώσσα περιέχει θησαυρόν φράσεων ευλήπτων· ταύτας λαμβάνοντες και παρά γνωστάς λέξεις βάλλοντες ενίοτε την άγνωστον λέξιν επιζητείτε απλήν και εύληπτον την σύνταξιν. Ούτε ο Ηρόδοτος και ο Ξενοφών, ούτε ο Όμηρος και Ησίοδος πολύπλοκον ετεχνάζοντο την σύνταξιν. Χρέος απαραίτητον του γράφοντος εστί η ευκρίνεια· μάλιστα δε σήμερον, ότε το έθνος αναλαμβάνει την πάτριον αυτού γλώσσαν και ως νήπιον εκμανθάνει αυτήν. Αποφύγετε, ω νέοι! και το μακαρονικόν ύφος, ή την ανάμixin της Νεογραικικής γλώσσας μετά του ακράτου και αρχαιοπρεπούς Ελληνισμού. Η γλώσσα υμών έστω καθαρά και διαυγής ως τα διαφανή νάματα· χρώματα δε αυτής έστωσαν το σύντονον, το εμβριθές, και ποτέ μεν το φοβερόν, ποτέ δε το ιλαρόν. Έστω δε μάλιστα η διάνοια υψηλή και δυναμένη κινήσαι πάθος, διότι άνευ της διάνοιας ουδέν εστί η λόγος. Αι λέξεις, αι φράσεις εκείνων έσσονται μόνοι παραδεκτέαι· πάσα δε ξένη λέξις, ή φράσις ξένη εν λέξεσιν Ελληνικαίς, εξοβελισθήσονται»¹⁹⁰.

Μετά τον *Μεσσία*, που είναι ένα έργο που ανοίγει τον δρόμο στον Ζαμπέλιο για το ελληνοχριστιανικό ιδεώδες, αυτό το δεύτερο έργο του Π. Σούτσου έρχεται να αποτυπώσει μια ακόμη σημαντική στιγμή στην ιστορική πορεία του ελληνικού εθνικισμού, στις αρχές της δεκαετίας του 1850, μια στιγμή μεγάλης έξαψης. Οι εξελίξεις είναι σημαντικές, τόσο στο πολιτικό πεδίο με την έναρξη των Ρωσο-τουρκικών εχθροπραξιών, που παρουσιάζονται ως η πρώτη μεγάλη ευκαιρία της Μεγάλης Ιδέας, όσο και στο ιδεολογικό πεδίο, αφού έχουν ήδη δρομολογηθεί τόσο ο «ελληνοχριστιανισμός» του Ζαμπέλιου όσο και η πρώτη μορφή της *Ιστορίας* του Κ.

¹⁹⁰ Παναγιώτης Σούτσος, «Νέα σχολή του γραφομένου λόγου ή Ανάστασις της αρχαίας ελληνικής γλώσσας εννοουμένης υπό πάντων», *Τα Σούτσεια*, Λάμπρος Βαρελάς (επιμ.), Αθήνα, 2013, 242-243.

Παπαρρηγοπούλου. Σε αυτήν την στιγμή έρχεται ο Π. Σούτσος να εκδώσει το γλωσσικό και ιδεολογικό μανιφέστο του, το οποίο θα προκαλέσει μεγάλες αντιδράσεις, επισείοντας την οργή του καθηγητή του Πανεπιστημίου Κ. Ασώπιου ο οποίος, σε απάντηση στο έργο του Σούτσου, εκδίδει ένα ιδιαίτερος δηκτικό προσωπικό και επικριτικό κείμενο με το χαρακτηριστικό τίτλο *Τα Σούτσεια*¹⁹¹.

«Ταύτην, (την λαλουμένην υπό του όχλου) αντί της γραφομένης παραλαβών ο Αδαμάντιος Κοραής, ληγουσης της δεκάτης όγδοης εκατονταετηρίδος, διέπλασε νέαν γραφομένην γλώσσαν, πενιχράν κατά την λέξιν και την φράσιν, και στερουμένην πτώσεων, χρόνων και εγκλίσεών τινών, των πλείστων προθέσεων επιρρημάτων και συνδέσμων, και των πλείστων μετοχών και αντωνυμιών. Επειδή δε ο σοφός αυτός ανήρ ειργάζετο την εν τη Ελλάδι μετακένωσιν των φιλοσοφικών και πολιτικών δοξασιών της Γαλλίας, εισήγαγεν απειραρίθμους και φράσεις Γαλλικάς εις την ισχνήν αυτήν γλώσσαν, ην και Νεογραικικήν εκάλεσεν, αναβαπτίσας Γραικούς ή Γραικύλους του Κικέρωνος, τους Μαραθωνομάχους και Σαλαμινομάχους Έλληνας του Μιλτιάδου και Θεμιστοκλέους. Ταύτην την κολοβήν κατά τα οκτώ μέρη του λόγου Νεογραικικήν γλώσσαν εμπλήσαντες νέων έτι ιδιωτισμών Γαλλικών και Γερμανικών, γράφουσι σήμερον οι Πανεπιστήμιοι καθηγηταί της Ελλάδος, οι εν Αθήναις, Ερμουπόλει, Σμύρνη και Κωνσταντινουπόλει δημοσιογράφοι, πάντες οι συγγραφείς και άπαντες οι μεταφρασταί των Ευρωπαϊκών συγγραμμάτων. Σκαπανείς ημείς αυθάδεις, καταρρίπτομεν το Φραγκικόν τούτο και πτωχόν οικοδόμημα και ανεγείρομεν, απο του μνήματος την Ελληνικήν γλώσσαν των προγόνων, την κοινήν επικληθείσαν το πάλαι, καθιστώντες αυτήν εύληπτον και υπό πάντων εννοούμενην»¹⁹²

Μέσω του συγκεκριμένου έργου, ο Π. Σούτσος προτείνει την ανάσταση της αρχαίας ελληνικής γλώσσας, προωθώντας ένα πρόγραμμα που θα έχει ως βάση απλούστερες μορφές της αρχαίας ελληνικής (Ηρόδοτος, Ξενοφώντας) ώστε να εξοικειωθούν σταδιακά με αυτήν οι Νεοέλληνες, με απώτερο στόχο την υιοθέτηση της αττικής διαλέκτου. Η γλώσσα δεν έρχεται τυχαία στο προσκήνιο, και η διαμάχη δεν αφορά μόνο το γλωσσικό ζήτημα. Η αναγωγή της γλωσσικής διαφοράς σε διαφοροποιητικό στοιχείο μεταξύ των ανθρώπων οφείλεται εν πολλοίς σε μια επιλεκτική

¹⁹¹ Μουλλάς Παναγιώτης, «Η διαμάχη Π. Σούτσου – Κ. Ασώπιου (1853) και η ιστορική συγκυρία», *Ο Εραμιστής*, Έτος ΙΒ, 11/1974, 132-150.

¹⁹² Π. Σούτσος, «Νέα σχολή του γραφομένου λόγου», 242.

ερμηνεία του γερμανικού ρομαντισμού του 19ου αιώνα. Ομολογουμένως, πριν την εποχή της σύμπλευσης του εθνικισμού με τον Ρομαντισμό, η γλώσσα γινόταν αντιληπτή από τους ομιλούντες αυτήν ως ένα φυσικό γεγονός, όχι ως πολιτισμική κληρονομιά¹⁹³.

Άλλωστε, η επίκληση της γλώσσας είναι κοινός τόπος για τον εθνικισμό¹⁹⁴ αφού η γλώσσα θεωρείται, σε σύγκριση με οποιαδήποτε άλλη πολιτισμική ορίζουσα, ως το λιγότερο αμφισβητήσιμο τεκμήριο του εθνικισμού¹⁹⁵. Την συγκεκριμένη χρονική στιγμή που ανακύπτει αυτή η γλωσσική διαμάχη με πρωταγωνιστή τον Π. Σούτσο και με κύριο αντίπαλο τον πανεπιστημιακό Κ. Ασώπιο, το διακύβευμα της διαφωνίας δεν είναι η υπεροχή της ελληνικής γλώσσας, αλλά η ανάγκη για αποκάθαρση της νεοελληνικής (ή νεογραικικής, κατά τον Σούτσο) γλώσσας από όλα τα ξένα στοιχεία: «Αι λέξεις, αι φράσεις εκείνων έσονται μοναί παραδεκτέαι πάσα δε ξένη λέξις, ή φράσις ξένη εν λέξεσιν Ελληνικαίς, εξοβελισθήσονται»¹⁹⁶. Η υπογράμμιση της σημασίας της καθαρότητας της γλώσσας έρχεται να καταδείξει την ιστορική συνέχεια του ελληνικού έθνους και έρχεται προς επίρρωση του τρίσημου σχήματος του Παπαρρηγόπουλου που σχηματοποιείται την ίδια περίοδο. Έτσι, και σε αυτήν την ιστορική καμπή της δεκαετίας του 1850, το ζήτημα της γλώσσας και οι αντιδράσεις που επισείει αντικατοπτρίζει το κλίμα των ιδεολογικών ζυμώσεων του ελληνικού εθνικισμού.

Ο Π. Σούτσος αναλαμβάνει να ηγηθεί της μερίδας των λογίων που επιθυμούν την αποκάθαρση της γλώσσας, και κατ' επέκταση του έθνους, από οτιδήποτε ξένο. Το

¹⁹³Hans Kohn, "The Nature of Nationalism", *The American Political Science Review*, Vol.33, No. 6 (Dec. 1939), pp. 1001-1021.

¹⁹⁴ «Η άποψη του Χέρντερ (Johann Gottfried Herder) σύμφωνα με την οποία ο κόσμος είναι διαιρεμένος σε ξεχωριστές γλωσσικές ομάδες που αντιστοιχούν σε οργανικώς ξεχωριστά έθνη αποτελεί το ουσιαστικότερο έρεισμα του εθνικισμού. Συνάγεται από τα προλεχθέντα πως το ιδεολόγημα του εθνικισμού υιοθετεί τη θέση αυτή του Χέρντερ προσπαθώντας να τεκμηριώσει την προσκόλλησή του στην απόλυτη ταύτιση της γλωσσικής ιδιαιτερότητας με την εθνική ιδιαιτερότητα. Οι ίδιες αντιλήψεις διατρέχουν και την φιλοσοφία του Φίχτε.» Στο, Παντελής Ε. Λέκκας, *Η Εθνικιστική Ιδεολογία*, 165.

¹⁹⁵ «Το γεγονός όμως ότι η γλώσσα προέχει στον εθνικισμό δεν καθιστά το γλωσσικό κριτήριο ούτε μοναδικό ούτε καν αναγκαίο. Βεβαίως, η διάγκωση της σπουδαιότητας του γλωσσικού προσδιορισμού του έθνους χαρακτηρίζει τις περισσότερες απόπειρες θεωρητικής προσέγγισης του εθνικισμού. Νομίζω πως αυτό οφείλεται κατά κύριο λόγο στη μονόπλευρη γενίκευση της γερμανικής ρομαντικής εκδοχής του εθνικισμού, που συνήθως αναγορεύεται σε καθολικό πρότυπο ανάλυσης του φαινομένου. Ο γερμανικός εθνικισμός του 19ου αιώνα βασίζεται πράγματι στην προσφυγή στη γλωσσική ιδιαιτερότητα του έθνους, που εξηγείται, εν πολλοίς, από τον ευρύτατο θρησκευτικό και πολιτικό κερματισμό των Γερμανών. Παραμένει έτσι προσηλωμένος στην κλασική άποψη του Χέρντερ, σύμφωνα με την οποία ο κόσμος είναι διαιρεμένος σε ξεχωριστές γλωσσικές ομάδες που αντιστοιχούν σε οργανικώς διακριτά έθνη» στο, Παντελής Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία*, 141-142.

¹⁹⁶ Π. Σούτσος, «Νέα σχολή του γραφομένου λόγου», 243.

εθνικό-γλωσσικό σχέδιο του Σούτσου έχει την έπαρση και την αφέλεια του λογίου ο οποίος πιστεύει ότι μπορεί να κηρύξει την έναρξη της κατασκευής μιας γλώσσας και κατ' επέκταση να προσδώσει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά σε ένα έθνος με μία φράση:

«Α'. Η γλώσσα των αρχαίων Ελλήνων και ημών των νεωτέρων έσεται μία και η αυτή η Γραμματική εκείνων και ημών έσεται μία και η αυτή.

Β'. Άπαντες οι φθόγγοι εισίν Ελληνικοί, ουδείς δε διαφαίνεται δυσειδής Κοραϊσμός, ή ουδεμία δια γύψου απομίμησις φραγκική των καλλωπισμάτων του Παρθενώνος και της Καρυάτιδος»¹⁹⁷

Είναι ασφαλώς ξεκάθαρο ότι η διαμάχη δεν είναι τόσο γλωσσική, όσο κυρίως ιδεολογική. Επιπλέον, οφείλουμε να καταστήσουμε σαφές ότι η διαμάχη δεν είναι ανάμεσα στην δημοτική και στην καθαρεύουσα, αλλά ανάμεσα σε δύο εκδοχές της ίδιας της καθαρεύουσας. Αυτό καταδεικνύει και την αυτονόητη σημασία, για όλους τους λόγιους, της ύπαρξης μιας γλώσσας που να επιδεικνύει την σύνδεση των Νεοελλήνων με τους προγόνους τους. Η διαμάχη λοιπόν αφορά την διένεξη αναμεσά σε μια αυστηρή αρχαϊζουσα και στην καθαρεύουσα. Ωστόσο, οι διαφορές είναι μεγάλες. Το αίτημα του Π. Σούτσου για αποκάθαρση της γλώσσας αντικατοπτρίζει το αίτημα μιας μερίδας λογίων για αποκάθαρση του έθνους από το ξένο το οποίο στην παρούσα συνθήκη σημαίνει το δυτικό. Βρισκόμαστε στην στιγμή που πλέον αποκρυσταλλώνεται η βαθμιαία αποδέσμευση από την Δύση η οποία έχει ξεκινήσει από τα τέλη της δεκαετίας του 1830. Η γλώσσα είναι μία μονάχα παράμετρος του ελληνικού εθνικισμού, και μάλλον λειτουργεί ως παράδειγμα αποκάθαρσης ολόκληρης της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας από τα δυτικά-ξένα στοιχεία. Ο κατά Σούτσο ελληνικός εθνικισμός οφείλει να έχει ως προμετωπίδα την αττική διάλεκτο, η οποία και θα υπενθυμίζει την αδιάλειπτη ιστορική συνέχεια του ελληνικού έθνους στον χρόνο και στον χώρο.

«Ποιοι Γαλλισμοί !... Ποια δυστυχία Κύριε Ασώπιε ! ούτως εμελέτησας τους Έλληνας Ποιητάς και Συγγράφεις, ώστε ουδεμίαν φράσιν ελληνικήν διέσωσας εις την μνήμην;»¹⁹⁸

Επιπλέον, αποκάθαρση, σύμφωνα με το πόνημα του Σούτσου, σημαίνει απόρριψη της κοραϊκής εκδοχής της γλώσσας, σημαίνει απόρριψη της διαφωτιστικής

¹⁹⁷ Αιών, 20 Μαΐου 1853.

¹⁹⁸ Αιών, 4 Απριλίου 1853.

παράδοσης, σημαίνει ότι ήρθε η ώρα να εκριζωθεί ο Κοραΐς από την εθνική ιδεολογία. Σύμφωνα με τον Π. Μουλλά: «Είναι η στιγμή όπου ο ελληνικός διαφωτισμός δέχεται μια βίαια επίθεση από την 'Νέα Σχολή' του Σούτσου και δίνει μια από τις κρισιμότερες μάχες του με τα 'Σούτσεια' του Ασώπιου».

«Ο Αδαμάντιος Κοραΐς καίτοι αναδειχθείς ανήρ πολυμαθέστατος και κριτικός εμβριθέστατος, ηπατήθη περί την νομοθεσίαν της γλώσσης ημών»¹⁹⁹

Παράλληλα με τα ιδεολογικά ζητήματα που διακυβεύονται με την διένεξη που πυροδότησε η *Νέα Σχολή* του Π. Σούτσου υπάρχουν και ζητήματα «συντεχνιακά». Με άλλα λόγια, αποκάθαρση της γλώσσας από τα ξένα στοιχεία σημαίνει αποκάθαρση από την επτανησιακή²⁰⁰ παράδοση, και στην πραγματικότητα αποκάθαρση από τον Σολωμό²⁰¹. Φαίνεται να ανακύπτει η ανάγκη να εξουδετερωθεί η τακτική συμμαχία που ενώνει τον κοραϊσμό με τον σολωμισμό²⁰². Όπως πίστευε ο ίδιος ο Α. Σούτσος, η περίοδος “Καποδίστρια” έφερε στην εξουσία την «κερκυραϊκήν φυλήν των τυράννων»²⁰³, και κατ’ επέκταση την ανταγωνιστική επτανησιακή παράδοση στο επίπεδο των γραμμάτων.

Στο παρακάτω απόσπασμα, ο Π. Σούτσος σχολιάζει τους ποιητικούς διαγωνισμούς και εξαίρει με μια μεγάλη δόση αλαζονείας την συμβολή του ιδίου και του αδελφού του στην πνευματική ζωή της χώρας απαντώντας σε ένα κύμα αμφισβήτησης που προέρχεται πιθανώς και από τα Επτάνησα²⁰⁴.

¹⁹⁹ Π. Σούτσος, «Νέα σχολή του γραφομένου λόγου», 278.

²⁰⁰ Βλ. Γιώργος Βελουδής: «Εξέχουσα εκδήλωση του ρομαντικού λαϊκισμού των επτανησίων είναι και η στροφή στη γλώσσα του λαού, τη δημοτική, και η αποδοχή της όχι μόνο στην καλλιτεχνική-ποιητική, αλλά και στη θεωρητική τους έκφραση. Οι πολυάριθμες διαλογικές πραγματείες των επτανησίων λογίων και ποιητών για τη γλώσσα αποτελούν το εντυπωσιακότερο τεκμήριο του γλωσσικού αυτού λαϊκισμού -και οι πραγματείες αυτές βρίσκονται, απαραγνώριστα, σε διαμετρική αντίθεση με το διαβόητο αρχαϊστικό μανιφέστο ενός από τους κύριους εκπροσώπους του αθηναϊκού Ρομαντισμού, του Π. Σούτσου ("Νέα Σχολή του γραφομένου λόγου ή Ανάστασις της αρχαίας ελληνικής γλώσσης, εννοουμένης υπό πάντων", 1853)» στο, Γιώργος Βελουδής, "Ο επτανησιακός, ο αθηναϊκός και ο ευρωπαϊκός Ρομαντισμός", *Μονά-ζυγά. Δέκα νεοελληνικά μελετήματα*, Εκδόσεις «Γνώση», Αθήνα 1992, 99-100.

²⁰¹ Στον Σολωμό αποδίδεται η φράση ότι δεν γνωρίζει κανέναν Σούτσο ποιητή στο Παν. Μουλλάς, *Ρήξεις και συνέχειες*, 235

²⁰² Παναγιώτης Μουλλάς, *Η διαμάχη Π. Σούτσου – Κ. Ασώπιου*, 150.

²⁰³ Παναγιώτης Σούτσος, *Ο Λεάνδρος*, 88.

²⁰⁴ Σύμφωνα με τον Βαρελά: «Υποκρύπτεται η πάλη για τον έλεγχο της ελληνικής κουλτούρας αναμεσά στην φιλελεύθερη ουμανιστική στάση του διαφωτισμού [...] και τη σοβινιστική στάση του ρομαντικού θρησκευτικού εθνικισμού με το βλέμμα στην καθ’ ημάς Ανατολή και το Βυζάντιο». Λάμπρος Βαρελάς (επιμ), *Τα σούτσεια*, 103.

«Άλλα οι δικασταί του συναγωνισμού έχουν λεπτότητα ακοής; ουχί δυστυχώς' οι πλείστοι, εισί λογιώτατοι ξηροί και καταφρονηταί της ποιήσεως. Αλλέως στιχουργούσιν οι αρχηγοί της σχολής του Ελληνικού ύφους οι δύο αδελφοί Σούτσοι»²⁰⁵.

Το κείμενο του Σούτσου φέρνει στην επιφάνεια έναν ανταγωνισμό ανάμεσα στα δυο πιο εγγράμματα στρώματα της ελληνικής διανόησης, τους Φαναριώτες και τους Επτανήσιους. Πέρα από τις θέσεις στην κρατική διοίκηση, που φαίνεται να είναι ένα ζήτημα που εξακολουθεί να απασχολεί, ενυπάρχει ένας διαγκωνισμός κύρους σε επίπεδο κάστας. Τόσο οι Επτανήσιοι όσο και οι Φαναριώτες διεκδικούν την ηγεσία της ελληνικής διανόησης. Πρόκειται για δύο ομάδες ετεροχθόνων, γαλουχημένες σε δυτικά περιβάλλοντα, μορφωμένες, με φιλοδοξίες, αλλά με τελείως διαφορετικό προσανα

τολισμό²⁰⁶. Χαρακτηριστικά αναφέρει ο Π. Σούτσος: «Ο Πίνδαρος ομιλεί σήμερον την πτωχήν γλώσσαν του Τερτσέτου, του Σολομού και του Τρικούπη!». Και σε άλλο σημείο διερωτάται πώς οι κάτοχοι μίας «πτωχής Ελληνικής διαλέκτου», [σ.σ. εννοώντας τους Επτανήσιους] να ζητούν την επιβολή της «επί της γλώσσης των ελευθέρων Ελλήνων».²⁰⁷

Σε αυτό το πλαίσιο ανταγωνισμού δυο μορφωμένων ελίτ για την πρωτοκαθεδρία της εθνικής διανόησης, ο Αλέξανδρος Σούτσος το 1833 απευθύνει τη διαβόητη έμμετρη *Επιστολή του προς τον βασιλέα Όθωνα*, στην οποία υπάρχουν και οι δύο πολυσυζητημένοι στίχοι με τους οποίους συστήνεται στο νεοφερμένο βασιλιά:

«Ο Κάλβος και ο Σολωμός ωδοποιοί μεγάλοι,
κ' οι δύο παρημέλησαν της γλώσσης μας τα κάλλη»²⁰⁸.

Οι Σούτσοι σε όλη την πορεία τους θα έχουν πάντοτε ως στόχο την ανάδειξη τους σε εθνικούς ποιητές. Άλλωστε η νέα κοσμική θρησκεία, ο εθνικισμός χρειάζεται τους αγίους της, τέτοιοι είναι οι εθνικοί ποιητές²⁰⁹. Το νεότευκτο έθνος χρειάζεται τα

²⁰⁵ Π. Σούτσος, «Ο ποιητικός αγών», *Αιών*, 4 Απριλίου 1853.

²⁰⁶ «Στην ελληνική περίπτωση το χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων επιτρέπει στις κλειστές κάστες να επωμίζονται ρόλους πρωταγωνιστών, εκπληρώνοντας τις λειτουργίες ευρύτερων κοινωνικών ομάδων. Έπειτα, δεν είναι παράξενο πού τέτοιες αντιθέσεις οξύνονται σέ ορισμένες στιγμές, όταν ανατρέπονται οι ισορροπίες σε όφελος της μιας ή της άλλης παράταξης.» στο, Μουλλάς Παναγιώτης, *Η διαμάχη Π. Σούτσου – Κ. Ασωπίου (1853)*, 146.

²⁰⁷ *Αιών*, 15 Απριλίου 1853

²⁰⁸ Α. Σούτσος, «*Επιστολή προς τον βασιλέα Όθωνα*», *Άπαντα*, 98.

²⁰⁹ «Η εθνικιστική ιδεολογία ως πολιτικοποιημένη θρησκεία αποζητά τους αγίους της. Οι εθνικοί ποιητές αποτελούν επομένως, τους αγίους του έθνους. Η εθνικιστική ιδεολογία στην προσπάθειά της να επισημοποιήσει τους βασικούς

σύμβολα του, ο εθνικός ποιητής ο οποίος στο πρόσωπο του θα συμβολίζονται όλα τα ενοποιητικά στοιχεία της νέα συλλογικότητας συνιστά προτεραιότητα. Σε αυτήν την άτυπη αναμέτρηση για τον εθνικό ποιητή οι Σούτσοι θα λάβουν μέρος αλλά θα ηττηθούν από έναν γνήσιο ποιητή, όπως ο Σολωμός²¹⁰.

Η επιλογή της καθαρεύουσας, και πόσο μάλλον της αρχαϊζουσας καθαρεύουσας, είναι μια συμβολική επιλογή η οποία σηματοδοτεί και την κατά Σούτσο οριοθέτηση του ελληνικού εθνικισμού²¹¹. Η επιλογή μιας γλώσσας τεχνητής, η οποία δεν εκφράζει την πραγματικότητα, ούτε τους ανθρώπους της εποχής της, και που συχνά είναι εντελώς ακατανόητη, καταδεικνύει και την οξεία διάσταση της ίδιας της ελληνικής κοινωνίας. Το ρήγμα ανάμεσα στις λέξεις και τα νοήματα, ανάμεσα στην πραγματικότητα και τις λέξεις, ανάμεσα στα σημαίνοντα και τα σημαινόμενα, αντικατοπτρίζει και την ιδεολογική σύγχυση η οποία είναι κυρίαρχη. Η ρήξη έρχεται να επισφραγιστεί με την επιβολή μιας πλαστής γλώσσας η οποία θα αποτελέσει αναπόσπαστο κομμάτι του εθνικού ιδεολογήματος και θα γίνει αντικείμενο μιας μεγάλης ιδεολογικής, διένεξης η οποία έμελλε να απασχολήσει τον δημόσιο λόγο για περισσότερο από έναν αιώνα.

«Ουδέν έθνος, λέγει ο σοφός Αμπερός, απειπειράθη πώποτε την επανόρθωσιν της γλώσσης του και την ανάκτησιν της προπατορικής του διαλέκτου. Απέκειτο δε το έργον τούτο εις μόνην την αναγεννωμένην Ελλάδα »²¹².(1849)

Επίλογος

Το παράδειγμα των αδελφών Σούτσων και η καταγραφή της πορείας των αντιλήψεών τους λειτουργεί ως αντανάκλαση της ιστορικής διαδρομής των ιδεών του

φορείς της αναδεικνύει τα σύμβολά της. Ο εθνικός ποιητής συστήνοντας το εθνικό αφήγημα μετατρέπεται σε σύμβολο για το έθνος» στο, Τσίτση Αικατερίνη, «Εθνικισμός και Λογοτεχνία: Η ποίηση του Διονυσίου Σολωμού», Διπλωματική Εργασία, Ε.Κ.Π.Α, 2011, 79

²¹⁰ Ο Π. Σούτσος εκφράζει παράπονα σε βάρος της εφημερίδας «Αιών» διότι έγραψε ότι μόνο ο Σολωμός δικαιούται να ονομάζεται ποιητής: «ο Σαλομός εστίν ο μόνος δυνάμενος ίνα να διεκδικήσει το όνομα του ποιητού εκ των νεότερων Ελλήνων» στο, Π. Σούτσος, *Ηλιός*, αρ. 106, 2 Μαρτίου 1857.

²¹¹ Απόδειξη της ολοκληρωτικής επικράτησης της φαναριώτικης σχολής σε όλο το νεοελληνικό ιδεολογικό τοπίο συνιστά η καθιέρωση του μαθήματος των νέων ελληνικών για πρώτη φορά με το διάταγμα της 23ης Ιουνίου του 1884. Στη διδακτέα ύλη κυριαρχεί η φαναριώτικη εκδοχή του ελληνικού ρομαντισμού με κείμενα των αδελφών Σούτσων, Κρασούτσα, Ορφανίδη και άλλα ιδίου γλωσσικού και ιδεολογικού ύφους. Παράλληλα εύγλωττη είναι η παντελής απουσία τόσο του Σολωμού όσο και ολόκληρης της επαναστατικής σχολής.

²¹² Αλέξανδρος Σούτσος, *Η τουρκομάχος Ελλάς*, στ'.

ελληνικού εθνικισμού. Αυτό που καθιστά «προκλητική» την περίπτωση τους είναι η ευκολία με την οποία κινούνται και μετατοπίζονται στον χώρο των ιδεών. Έτσι, οι Σούτσοι θα πορευτούν ανάμεσα στον ριζοσπαστικό φιλελευθερισμό, την διαφωτιστική παράδοση, τον «χριστιανικό σοσιαλισμό» για να καταλήξουν τελικά στον συντηρητισμό, τον αλυτρωτικό εθνικισμό και την αρχαιοπληξία. Το καταληκτικό ιδεολογικό σχήμα τους, ωστόσο, όσο συντηρητικό και αν προβάλλει, διατηρεί στο εσωτερικό του στοιχεία από όλη αυτή την μακρά περιδιάβαση στον χώρο των ιδεών. Στην πραγματικότητα, ο εθνικισμός των Σούτσων συνιστά μια χοάνη η οποία εμπεριέχει επιβιώσεις από όλες τις προηγούμενες ιδεολογικές φάσεις του ελληνικού εθνικισμού, παρόλο που μετατοπίζεται διαρκώς και σταθερά προς ένα «κλειστό», συντηρητικό, αλυτρωτικό εθνικισμό. Ανάλογη είναι συνολικά η πορεία των ιδεών του ελληνικού εθνικισμού.

Οι Σούτσοι με το έργο τους ιδωμένο συνολικά διαμορφώνουν, προαναγγέλλουν αλλά και εμπεριέχουν όλα τα βασικά σχήματα του ελληνικού εθνικισμού όπως αυτός έμελλε τελικά κυριαρχήσει. Όλα όσα θα αποκρυσταλλώσει στο έργο του ο Παπαρρηγόπουλος αλλά και ο Ζαμπέλιος, οι κατά Κ. Θ. Δημαρά σπουδαιότεροι εκπρόσωποι του ελληνικού εθνικισμού του 19ου αιώνα¹, ανιχνεύονται πρώιμα και πρωτόλεια στους Σούτσους. Ωστόσο, το πιο σημαντικό είναι ότι το έργο τους συνιστά μία καταγραφή των παλινδρομήσεων και των μετατοπίσεων του ελληνικού εθνικισμού. Αν η ιστορία γραφόταν με αν, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι μέσα από το γραπτό αποτύπωμα των Σούτσων παρακολουθούμε όλες τις διαδρομές που θα μπορούσε να είχε πάρει ο ελληνικός εθνικισμός, αλλά τελικά δεν το έκανε.

Θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι οι Σούτσοι συνιστούν ένα παράδειγμα της πολλαπλότητας των μορφών του ελληνικού εθνικισμού. Ο Αλέξανδρος, παρά τις μετατοπίσεις του, έχει στον πυρήνα της σκέψης του την πίστη πως το έθνος αποτελεί μια πολιτική οντότητα. Με άλλα λόγια, για αυτόν «το έθνος είναι η φυσική και κατάλληλη μονάδα διακυβέρνησης»². Ο εθνικισμός του Αλέξανδρου είναι ένας εθνικισμός ο οποίος θεμελιώνεται στην ιδέα του πολίτη. Η αφετηρία του είναι ο φιλελευθερισμός και ο

¹ Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός ρωμαντισμός*, 464.

² Ορισμός του πολιτικού φιλελευθερισμού σύμφωνα με τον Heywood στο, Andrew Heywood, *Πολιτικές Ιδεολογίες*, Αθήνα, 2007, σ. 291.

«συνταγματικός πατριωτισμός»³, και, παρόλο που στο πέρασμα των χρόνων οι αντιλήψεις αυτές αποδυναμώνονται, αυτό δεν σημαίνει ότι χάνονται από τον διανοητικό του ορίζοντα. Παρ' όλα αυτά, δεν μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι ο εθνικισμός του Α. Σούτσου συνιστά μια μονοσήμαντη εκδοχή πολιτικού εθνικισμού: ο ίδιος αντιλαμβάνεται το ελληνικό έθνος ως μια πολιτική κοινότητα⁴ η οποία φέρει έναν μοναδικό και ανώτερο πολιτισμό.

Στην περίπτωση του Παναγιώτη Σούτσου αντίθετα, το έθνος είναι πάνω από όλα, μια ξεχωριστή ιστορική οντότητα, φορέας ενός πολιτισμού που έχει ως βάση την θρησκεία και την γλώσσα. Ο Παναγιώτης Σούτσος πιστεύει στη ανάγκη θέσπισης Συντάγματος, αλλά κυρίως πιστεύει στην ιστορικότητα και τη μοναδικότητα του ελληνικού έθνους. Πιστεύει επίσης στην αποστολή του εκχριστιανισμού της Ανατολής. Ο εθνικισμός του Παναγιώτη Σούτσου εισάγει το βασικό σχήμα του ελληνικού εθνικισμού που θα κυριαρχήσει και θα εγκλωβίσει το ελληνικό κράτος για πολλές δεκαετίες: αυτό της εγκαθίδρυσης μιας ελληνικής χριστιανικής αυτοκρατορίας η οποία θα ηγεμονεύσει στην Ανατολή και θα μεταλαμπαδεύσει σε αυτή τα φώτα του πολιτισμού. Αυτό το μεγαλόσχημο σχέδιο για το μέλλον του ελληνικού έθνους συμπληρώνεται με την πανηγυρική διακήρυξη της αττικής διαλέκτου ως επίσημης γλώσσας του ελληνικού έθνους. Ο ελληνοχριστιανικός πολιτισμός κάνει την εμφάνιση του στο έργο του Π. Σούτσου, στο οποίο καταφέρνει να συναιρέσει δύο ετερόκλητες παραδόσεις γεμάτες αντινομίες και να ανοίξει τον δρόμο στο ιδεολόγημα του ελληνοχριστιανισμού που θα κυριαρχήσει στον ελληνικό εθνικισμό.

Οι εκδοχές των εθνικισμών των Σούτσων είναι στην πραγματικότητα συγκοινωνούντα δοχεία που επικοινωνούν, παρά τις διαφορετικές ιεραρχήσεις του καθενός τους. Οι συνθήκες του ελληνικού βασιλείου, οι ανάγκες, οι προσδοκίες και οι

³Για τον Δεμερτζή: ο «πατριωτισμός μπορεί να θεωρηθεί ως ένα πρωταρχικό, ανθρωπολογικής τάξεως, συναίσθημα αφοσίωσης προς την πατρίδα, το οποίο εκδηλώνεται με διάφορους τρόπους, έχει χαρακτήρα διαπολιτισμικής σταθεράς και απαντάται κατεξοχήν σε κοινότητες στις οποίες επικρατούν οι διαπροσωπικές σχέσεις» στο, Νίκος Δεμερτζής, *Ο λόγος του εθνικισμού*, 197-201.

⁴ Το έθνος για τον Μπένεντικτ Άντερσον: «αποτελεί μια ανθρώπινη κοινότητα που φαντάζεται τον εαυτό της ως πολιτική κοινότητα», εγγενώς οριοθετημένη και ταυτόχρονα κυρίαρχη» στο, Μπένεντικτ Άντερσον, *Φαντασιακές κοινότητες*, 25.

διαψεύσεις κατευθύνουν την ιδεολογική πορεία του έθνους και την οδηγούν στον εθνικισμό εκείνο που μπορεί να συναιρέσει τις αντιθέσεις και τελικά να επιτύχει τον βασικό στόχο κάθε εθνικισμού: να ενώσει. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, ο πολύσημος ελληνικός εθνικισμός μετασχηματίζεται, αργά αλλά σταθερά, σε ένα συντηρητικό, εσωστρεφές αντιδυτικό μόρφωμα, το οποίο δεν παύει ωστόσο να εγκιβωτίζει πολιτικά προτάγματα, αλλά και να καταγάγει νίκες στο πεδίο του πολιτικού εκσυγχρονισμού. Το τελικό σχήμα στο οποίο θα καταλήξει τόσο ο εθνικισμός των Σούτσων όσο και συνολικά ο ελληνικός εθνικισμός αποτελεί μια συνάρθρωση του πολιτισμικού και του πολιτικού εθνικισμού⁵.

Κλειδί για την εξέλιξη του ελληνικού εθνικισμού συνιστά η διαμόρφωση των σχέσεων κράτους-Εκκλησίας. Η σχέση αυτή, με τις διάφορες εντάσεις της σημαδεύει τη δεκαετία του 1830 και καταγράφεται στο έργο των Σούτσων. Στον ελληνικό εθνικισμό της Μεγάλης Ιδέας η θέση της Ορθοδοξίας θα είναι ξεχωριστή, και η Εκκλησία θα λειτουργεί ως κρατικός θεσμός. Μέχρι όμως να φτάσουμε σε αυτή την ιδανική σύμπραξη, μεσολαβεί μια μεταβατική περίοδος γεμάτη αμοιβαία καχυποψία. Η δεκαετία του 1830 ήταν λοιπόν μια περίοδος κατά την οποία οι ρόλοι δεν ήταν ακόμα καθορισμένοι. Το κλίμα ανασφάλειας υπήρχε εκατέρωθεν, και το ενίσχυε η εκκλησιαστική πολιτική της Αντιβασιλείας αλλά και οι διάφορες εταιρίες και τα κινήματα υπεράσπισης της Ορθοδοξίας. Πολύ γρήγορα, με θαυμαστή ευελιξία, η Εκκλησία θα βρει τον ρόλο της στον εθνικό κόσμο. Ο ίδιος ο εθνικισμός θα τη χρειαστεί και θα την προσκαλέσει. Η θρησκεία και το αίσθημα της θρησκευτικότητας θα αποτελέσουν το πιο επιτυχημένο συνεκτικό στοιχείο της κοινωνίας στο ελληνικό βασίλειο. Ούτε η αρχαιοελληνική καταγωγή αλλά ούτε και η «σπουδαία» γλώσσα θα καταφέρει να ενώσει το ετερόκλητο πλήθος όσο το οικείο σε όλους αίσθημα της θρησκευτικότητας.

Οι Έλληνες διανοούμενοι, μαζί τους και οι Σούτσοι, επενδύουν στην Ορθοδοξία. Το αίσθημα της ορθόδοξης θρησκευτικότητας λειτουργεί ως ένα ασφαλές καταφύγιο και στο νέο εθνικό πλαίσιο. Η ορθόδοξη ταυτότητα συγκροτεί μια συμβολική-νοερή

⁵Για την ιδεοτυπική διάκριση πολιτισμικού και πολιτικού εθνικισμού βλ., Anthony Smith, *Εθνική Ταυτότητα*, 24-30. Ο Α. Smith διακρίνει ένα «δυτικό» εθνικισμό, ο οποίος έχει κυρίως όλα τα χαρακτηριστικά του πολιτικού εθνικισμού, και ένα «μη δυτικό», τον οποίο ονομάζει εθνοτικό και του αποδίδει τα χαρακτηριστικά του πολιτιστικού εθνικισμού.

διαμεσολάβηση ανάμεσα στα άτομα⁶, πολύ πιο λειτουργική και αποτελεσματική από ό,τι η αρχαιοελληνική καταγωγή. Οι διανοούμενοι του ελληνικού κράτους συνειδητοποιούν άμεσα ότι η «ελληνικότητα» όπως την κατανοεί η Ευρώπη είναι διαφορετική από την «ελληνικότητα» όπως γίνεται αντιληπτή στο εσωτερικό του βασιλείου. Η αρχαιοελληνική καταγωγή, που στην Ευρώπη θεωρείται ως το σημαντικότερο χαρτί του ελληνικού έθνους, εντός των συνόρων δεν έχει την ίδια αξία. Εντός των συνόρων, η Ορθοδοξία συνιστά το θεμέλιο της ταυτότητας, και για αυτό ο ελληνικός εθνικισμός σπεύδει να την συμπεριλάβει στο υπό κατασκευή εθνικό αφήγημα. Το πολιτισμικό στοιχείο της θρησκείας γίνεται η γέφυρα που συνδέει το νεωτερικό έθνος με τον παραδοσιακό κόσμο, και ο συμβιβασμός ανάμεσα στο κράτος και στην Εκκλησία θα είναι άμεσος και επιτυχημένος. Οι διανοούμενοι θα κατανοήσουν πολύ γρήγορα το σφάλμα της συγκρότησης μιας ταυτότητας αποκλειστικά δυτικής, κοσμικής, και θα εντάξουν στην εθνική ταυτότητα το πιο δυνατό σημείο του ελληνικού εθνικισμού: τη θρησκεία.

Μια μεγάλη πρόκληση που έχει να αντιμετωπίσει το υπό συγκρότηση ελληνικό έθνος είναι ο μετασχηματισμός του σε πολιτικό υποκείμενο. Η κεντρική εξουσία, οι νόμοι, οι θεσμοί, η υπαγωγή σε μία δημόσια αρχή, ο τακτικός στρατός, συνιστούν έναν καινούριο κόσμο. Η κοινωνία οφείλει να πιστέψει σε μια νέα πολιτική θρησκεία: το έθνος. Παρόλο, που η Επανάσταση πολιτικοποίησε τους ανθρώπους, το κράτος συνιστά μια διαφορετική συνθήκη. Οι Σούτσοι παρακολουθούν αυτόν τον μετασχηματισμό της παραδοσιακής κοινωνίας σε νεωτερικό πολιτικό υποκείμενο και καταγράφουν τη διαδικασία ασκώντας συχνά κριτική υπό την οπτική πάντοτε των δυτικοφερμένων επήλδων.

Οι μετατοπίσεις που συμβαίνουν καθ' όλη αυτή τη χρονική περίοδο δεν ξενίζουν και φαντάζουν απολύτως φυσιολογικές διότι βρισκόμαστε σε μια εποχή όπου οι αλλαγές αποτελούν τον κανόνα, όχι την εξαίρεση. Βρισκόμαστε στο μεταβατικό σημείο κατά την οποία οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται ότι ο κόσμος τους δύναται να αλλάξει, και αυτό είναι ίσως η επαναστατικότερη αλλαγή που συνέβη κατά την περίοδο του Αγώνα αλλά

⁶ E.J. Hobsbawm, *Έθνη και Εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα*, 99-107.

και των πρώτων χρόνων της ζωής του Νεοελληνικού κράτους. Κοντολογίς, στην αντίληψη των ανθρώπων έχει πλέον εγκατασταθεί, για πρώτη φορά, η καθ' όλα νεωτερική ιδέα της εξέλιξης. Η στιγμή των Σούτσων είναι κατά τούτο η στιγμή μιας μεγάλης αλλαγής στην ιστορία των ιδεών· είναι μια στιγμή της μεταβολής στις νοοτροπίες των ανθρώπων.

Για πρώτη φορά, το ελληνικό έθνος καλείται να σκεφτεί την ταυτότητά του και να συγκροτήσει ένα συγκολλητικό αφήγημα κάτω από το πέπλο του οποίου θα αμβλυνθούν οι αντινομίες του. Σε αυτό το πλαίσιο, το πρώτο και το πιο «εύκολο» επιχείρημα αναζητείται στο παρελθόν. Οι Σούτσοι καταβυθίζονται στο παρελθόν για να αναδείξουν τις βασικές ορίζουσες του ελληνικού έθνους. Άλλωστε, «η σύλληψη του παρελθόντος ως παρελθόντος είναι ενδεικτική μιας κοινωνίας σε μετάβαση»⁷. η επίκληση του αρχαίου ελληνικού παρελθόντος θα είναι λοιπόν ο ιδρυτικός μύθος του ελληνικού εθνικισμού και η βάση του εθνικού οικοδομήματος –ένας ιδρυτικός μύθος ο οποίος ανακαλύπτεται στη Δύση, και οι Έλληνες τον υιοθετούν και τον προβάλλουν αντιλαμβανόμενοι το προνόμιο της αποκλειστικής αυτής σχέσης. Μολονότι, μόνο το εγγράμματο κομμάτι της κοινωνίας έχει συνείδηση αυτής της αρχαίας καταγωγής, η μνήμη του τόπου είναι παρούσα για όλους, τα αρχαία ερείπια πάνω στα οποία σκοντάφτουν οι κάτοικοι συνιστούν μια «αδιάψευστη» υλική μαρτυρία της προνομιακής καταγωγής του νεοπαγούς έθνους από τους «ένδοξους» προγόνους του. Η συνέχεια στο επίπεδο του χώρου είναι «αυταπόδεικτα» παρούσα. Παράλληλα, προβάλλεται η αρχαία ελληνική ιστορία με μεγαλύτερη έμφαση στην αρχαία Σπάρτη από την Αθήνα γεγονός που οφείλεται στις επιβιώσεις ορισμένων διαφωτιστών αλλά και στα πολιτικά ζητούμενα του βασιλείου.

Εντούτοις, η επίκληση του παρελθόντος σημαίνει επίκληση της ιστορίας, και η ιστορία θα χρησιμοποιηθεί ως κατηγορία οργάνωσης της έννοιας του έθνους. Σε αυτό το πλαίσιο θα αναζητηθεί ο ρόλος του ελληνικού έθνους στον ιστορικό χρόνο, και μπορεί το μακρινό παρελθόν της αρχαιότητας να μοιάζει εξασφαλισμένο, αλλά για τις υπόλοιπες περιόδους τα πράγματα δεν είναι τόσο αυτονόητα. Τέτοιες αμφισβητούμενες περίοδοι της ελληνικής ιστορίας είναι τόσο η αρχαία μακεδονική όσο και η βυζαντινή. Η αμφιθυμία πηγάζει από τις επιβιώσεις της ευρωπαϊκής διαφωτιστικής παράδοσης η

⁷ Λέκκας, «Ο εθνικός χρόνος», 194

οποία απαξιώνει για διαφορετικούς λόγους την κάθε περίοδο. Η αποκατάσταση των δύο αυτών περιόδων στην αλυσίδα της ιστορικής συνέχειας θα γίνει σταδιακά και θα έχει τις τομές της.

Ένα σημείο που αξίζει να επισημανθεί είναι ότι, παρόλο που αυτές οι περίοδοι αμφισβητούνται ως επίσημη ιστορία, ως μνήμες είναι ζωντανές. Η εθνική μνήμη χρειάζεται σύμβολα, χρειάζεται ήρωες, μάρτυρες, χρειάζεται τους «αγίους» της, οι οποίοι να τονίζουν την «έμφυτη» γενναιότητα του έθνους αλλά και να συγκροτούν μια ιστορική συνέχεια εθνικών ηρώων. Αυτό το ψηφιδωτό ηρώων που κατασκευάζεται δεν χρειάζεται επιστημονική έγκριση, όπως δεν χρειάζεται και λογική συνέπεια, διότι φτιάχνεται στο πιο ελεύθερο πεδίο λόγου που είναι η ποίηση. Οι Σούτσοι, με την ελευθερία που τους δίνει η ποίηση, εντάσσουν στη γενεαλογία των εθνικών ηρώων τον Μέγα Αλέξανδρο και τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, την ίδια στιγμή που απαξιώνουν το Βυζάντιο και την αρχαία Μακεδονία.

Άλλωστε, η παραδοσιακή μνήμη, μέσω των χρησολογικών προφητικών κειμένων, έχει διασώσει σχεδόν αυτόνομα τις μορφές τόσο του Μεγάλου Αλέξανδρου όσο και του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, οι οποίες επανέρχονται θετικά σημασιοδοτημένες στον δημόσιο λόγο δημιουργώντας μια συνέχεια σε επίπεδο ηρώων. Οι δύο αυτές ιστορικές μορφές αποκολλώνται στο έργο των Σούτσων από την ιστορική περίοδο στην οποία ανήκουν και διαγράφουν μια αυτόνομη πορεία στον χρόνο ως παραδείγματα ενός εγγενούς, καταγωγικού ηρωισμού του έθνους. Με άλλα λόγια, ο Μέγας Αλέξανδρος αλλά και ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος δεν χρειάζεται να αποκατασταθούν, διότι υφίστανται ως μια ισχυρή, ζωντανή μνήμη τόσο στον προεθνικό όσο και στον εθνικό κόσμο η οποία αποδεικνύει την ηρωική καταγωγή του έθνους και δημιουργεί μια ισχυρή γενεαλογία ηρώων.

Παράλληλα, η πολιτειακή κατάσταση του ελληνικού κράτους αλλά και οι επεκτατικές ανάγκες του ευνοούν τις ταυτίσεις τόσο με την αρχαία μακεδονική όσο και με τη βυζαντινή περίοδο. Η πραγματικότητα του κηδεμονευόμενου βασιλείου απέχει πολύ από το όραμα της Ελληνικής Επανάστασης για μια φιλελεύθερη πολιτεία. Αντίθετα, το πρότυπο αυτοκρατοριών οι οποίες κατάφεραν να αφομοιώσουν τους εχθρούς τους

μέσω του εξελληνισμού-εκχριστιανισμού επιτρέπει νοερές ταυτίσεις για μια ανάλογη πορεία του νεοπαγούς έθνους-κράτους. Μέσω τεράστιων, νοερών, «λογικών» αλμάτων, το «σπιθαμιαίο» ελληνικό βασίλειο ταυτίζεται με τη βυζαντινή και τη μακεδονική αυτοκρατορία. Λίγη σημασία έχει ότι αυτές οι δύο δεν έχουν καμία σχέση μεταξύ τους. Αυτό που έχει σημασία είναι η έννοια «αυτοκρατορία» –μια έννοια που στην ουσία εμπεριέχει τα ζητούμενα της περιόδου, την επέκταση και την κυριαρχία. Σε αυτό το πλαίσιο, με κάθε επισημότητα και με τον γνωστό μεγαλόσχημο τρόπο, ο Παναγιώτης Σούτσος θα ανακοινώσει σε άρθρο του στον *Αιών* στις 29 Μαΐου του 1853, τετρακόσια χρόνια ακριβώς μετά την Άλωση, την ανασύσταση της ελληνικής αυτοκρατορίας⁸.

Ένα ακόμη στοιχείο που φέρνει πιο κοντά αυτές τις δύο περιόδους στο εθνικό αφήγημα είναι οι έννοιες εξελληνισμός-εκχριστιανισμός που τις συνοδεύουν. Η αντίληψη ότι το ελληνικό έθνος, εξαιτίας της πολιτισμικής του ανωτερότητας, καταφέρνει να κυριαρχήσει και να επιβάλλει την γλώσσα του και τον πολιτισμό του στους γείτονες, στους εχθρούς του, ακόμη και στους κατακτητές του, είναι μια αντίληψη που συνδυάζεται ιδανικά με τα αιτούμενα του ελληνικού βασιλείου. Η πολιτισμική εκδοχή της Μεγάλης Ιδέας είναι παρούσα και συμπληρώνει την επεκτατική. Το μόνο που βασικά αλλάζει είναι η προσθήκη της αντίληψης περί εκχριστιανισμού, αφού στην καινούρια εκδοχή αυτής της παραδοσιακής τακτικής του ελληνικού έθνους έρχεται να προστεθεί και η Ορθοδοξία ως ένα ακόμα τεκμήριο της ανωτερότητας του εθνικού πολιτισμού.

Επιπλέον, η προσγείωση στην πραγματικότητα της απόλυτης «ελέω θεού» μοναρχίας συγκροτεί νέες ανάγκες για νέα ιδεολογικά ερείσματα. Η φιλελεύθερη παράδοση από την οποία εκκινεί η ελληνική διανόηση, και μαζί της και οι Σούτσοι, αντιμετωπίζει ως πρόβλημα την ένταξη της αρχαίας Μακεδονίας και του Βυζαντίου. Το απολυταρχικό καθεστώς είναι πάντοτε το μεγάλο «αγκάθι», αφού δεν ταιριάζει με το φιλελεύθερο όραμα. Το πρόβλημα λύνεται με έναν πολύ απλό τρόπο: οι συγκεκριμένες περίοδοι απεκδύονται τα όποια πολιτικά χαρακτηριστικά τους έχει προσδώσει η φιλελεύθερη διανόηση και ενδύονται μόνο τα χρήσιμα εθνικά. Η «αποπολιτικοποίηση»

⁸ *Αιών*, άρ. 1361,

των περιόδων αυτών λειτουργεί έτσι απενοχοποιητικά, ίσως και λυτρωτικά, για το νεοσύστατο κρατίδιο, το οποίο έχει πλέον απομακρυνθεί από τα φιλελεύθερα οράματα της Επανάστασης. Η επίσημη ένταξη των δύο αυτών ιστορικών περιόδων στην επίσημη εθνική ιστορία είναι πλέον θέμα χρόνου. Τα δύσκολα σημεία έχουν λειανθεί, και οι ταυτίσεις με το ελληνικό βασίλειο είναι πολλές. Η αρχαία Μακεδονία του ήρωα Μεγάλου Αλεξάνδρου, η οποία κατάφερε να επεκταθεί και να εξελληνίσει πλήθος κόσμου, και η ορθόδοξη βυζαντινή αυτοκρατορία του μάρτυρα Κωνσταντίνου Παλαιολόγου φαντάζουν ιδανικές για να ενδυναμώσουν την εθνική ταυτότητα.

Το οθωμανικό παρελθόν, το οποίο θα αποτελέσει τον τελευταίο κρίκο στην αλυσίδα του ανασυγκροτημένου και ανασηματοδοτημένου εθνικού παρελθόντος, θα προκαλέσει και την μεγαλύτερη αμηχανία διότι πρόκειται για έναν χρόνο συμπαγή και σχεδόν άχρονο ο οποίος νοηματοδοτείται μόνο ως μια περίοδος τιμωρίας αλλά και αναμονής της αφύπνισης του έθνους. Η οθωμανική περίοδος απαντάται στο έργο των Σούτσων ως μία εκφυλιστική περίοδος παραφθοράς και έκπτωσης, η οποία όμως προετοιμάζει την αφύπνιση του «εκλεκτού» έθνους. Το ελληνικό έθνος είναι το μοναδικό που κατάφερε να «ξυπνήσει» μετά από αιώνες ληθαργικού ύπνου. Η πορεία των ανθρωπίνων πραγμάτων δεν είναι έργο τυχαίο, αλλά ακολουθεί κάποιο σχέδιο της θείας προνοίας: το γένος πέφτει σε λήθαργο / ύπνο διότι δεν ανέχεται την δουλεία και τις διαρκείς κατακτήσεις και ξαφνικά ξυπνά και ανασταίνεται. Σε αυτήν την περίπτωση, το εξηγητικό σχήμα εθναφύπνισης θα έρθει να συναντήσει την εθνική ιδέα για να συναιρεθούν σε ένα παντοδύναμο αφήγημα.

Παράλληλα, το 1821 αντιμετωπίζεται ως η εναρκτήρια στιγμή της αναβίωσης του κοιμώμενου έθνους. Ο Α. Σούτσος πρωτοπορεί στην *Ιστορία* που έχει δημοσιεύσει το 1829 και αναλύει την Ελληνική Επανάσταση με ταξικούς όρους. Γράφει για την Επανάσταση αξιολογώντας τον ρόλο των κοινωνικών κατηγοριών κατά τη διάρκειά της. Σε αυτήν την ανάλυση, αξιολογείται θετικά η συμβολή των εμπόρων και των ενόπλων αλλά σύμφωνα με το εξηγητικό σχήμα των Σούτσων τα μεγαλύτερα εύσημα ανήκουν στους λόγιους που έφυγαν και διατήρησαν στο εξωτερικό την πολιτισμική κληρονομιά. Ολόκληρο το έργο των Σούτσων διατρέχεται από αυτήν την άποψη ότι οι λόγιοι

συνιστούν μια αυτόνομη και πεφωτισμένη κοινωνική κατηγορία η οποία οφείλει να προσφέρει τα φώτα της στην κοινωνία, αλλά που και η κοινωνία οφείλει να αναγνωρίσει την ανωτερότητά της.

Οι Σούτσοι εκκινούν λοιπόν από την ασφαλή βεβαιότητα της αρχαιοελληνικής ιστορίας επαιρόμενοι για το κλέος των προγόνων, όπως όλη σχεδόν η ελληνική διανόηση. Ωστόσο, στα κείμενά τους διακρίνουμε μετατοπίσεις από τις αρχικές τους θέσεις. Μετατόπιση πρώτη: μέσα στο εγκωμιαστικό και φλύαρο αφήγημα περί αρχαιοελληνικής καταγωγής, μια ιδιαίτερη θέση φυλάσσεται για την αρχαία Σπάρτη. Πρόκειται για μια επιλογή η οποία συνδέεται ξεκάθαρα με την αδυναμία του ελληνικού κράτους να βρει ταυτίσεις στο πολιτικό επίπεδο με την δημοκρατική Αθήνα. Η αρχαία Σπάρτη, με την πειθαρχία και την γενναιότητα, μοιάζει πιο θελκτική στην πραγματικότητα του νεοσύστατου κρατιδίου. Μετατόπιση δεύτερη: από την αναπαραγωγή των βασικών σχημάτων του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού περί Βυζαντίου και αρχαίας Μακεδονίας, οι Σούτσοι περνάνε στην επιλεκτική αναγνώριση των προσώπων (Αλέξανδρος και Παλαιολόγος) και καταλήγουν σύντομα (1845) στην απόλυτη και αδιαπραγμάτευτη ενσωμάτωση των δύο επίμαχων περιόδων. Μετατόπιση τρίτη, ή μάλλον καλύτερα οπισθοχώρηση: το οθωμανικό παρελθόν είναι μια άχρονη χρονικότητα που προετοιμάζει την αναβίωση του κοιμώμενου ελληνικού έθνους. Η επόμενη στιγμή της εθνικής ιστορίας είναι η παλιγγενεσία, η οποία αποτελεί και την γενέθλια στιγμή του νεοελληνικού έθνους. Με λίγα λόγια, μέχρι το 1845 οι Σούτσοι έχουν σχεδόν καταλήξει στο τρίσημο σχήμα της ελληνικής ιστορίας, πριν αυτό διατυπωθεί με σαφήνεια από την ελληνική εθνική ιστοριογραφία.

Όλες οι παραπάνω μετατοπίσεις αφορούν στην υπέρβαση μιας βαθιά παγιωμένης αντίληψης ερμηνείας του κόσμου. Στην πραγματικότητα, αυτό που συμβαίνει είναι η μετάβαση από την αναβίωση/αφύπνιση του έκπτωτου «εκλεκτού» έθνους στο σχήμα της αδιάλειπτης, της συνεχούς ιστορικής παρουσίας του. Τα «γέννη» του παραδοσιακού κόσμου πεθαίνουν και ανασταίνονται, τα νεωτερικά έθνη, όμως, δεν πεθαίνουν ποτέ. Ήταν πάντοτε παρόντα στον ιστορικό χρόνο, και το μόνο που μένει να αποδειχθεί είναι το πόσο σημαντική πορεία διέγραψαν. Η παραδοσιακή έννοια της θείας

προνοίας δίνει σταδιακά τη θέση της σε ένα νέο σχήμα ερμηνείας του κόσμου: την αδιάλειπτη ιστορική συνέχεια. Έτσι, ενώ η «δυνατή» εικόνα της εθναφύπνισης του κοιμώμενου έθνους εξακολουθεί να χρησιμοποιείται, η έννοια της αδιάλειπτης παρουσίας του στο χρόνο προλειαίνει το έδαφος για τρίσημο σχήμα της εθνικής ιστορίας του Παπαρρηγόπουλου⁹.

Πέρα από το παρελθόν, οι Σούτσοι βιώνουν έντονα και το παρόν τους και συμμετέχουν στα τεκταινόμενα του ελληνικού βασιλείου. Οι προσδοκίες που έχουν καλλιεργήσει με τον ερχομό τους και την εγκατάστασή τους είναι μεγάλες. Το παρόν όμως συχνά τους διαψεύδει. Η εποχή που ζουν είναι μια εποχή νέα και μεταβατική, οι αλλαγές είναι πολλές, οι προσδοκίες και οι διαψεύσεις διαδέχονται η μία την άλλη. Τα ίδια τα γεγονότα επενεργούν και αναδιαμορφώνουν τις αντιλήψεις τους για το ελληνικό έθνος. Άλλωστε, το ίδιο το ελληνικό έθνος φαντάζει εύπλαστο, διότι όλες οι κατευθύνσεις είναι ανοιχτές. Σε αυτή την μελέτη επιλέξαμε δύο γεγονότα της εποχής με τα οποία οι ποιητές ασχολήθηκαν ιδιαίτερα και προκάλεσαν αλλαγές στην αντίληψή τους περί έθνους.

Αρχικά, έχουμε την ανακήρυξη του αυτοκέφαλου που απασχόλησε ιδιαίτερα τον δημόσιο λόγο της εποχής και αποτέλεσε μια από τις πρώτες θεσμικές ενέργειες του ελληνικού κράτους. Πρόκειται για συνειδητοποίηση της μετάβασης σε μια νέα εποχή, η οποία ξεκινά με μία ρήξη με ιδιαίτερο συμβολισμό. Το αυτοκέφαλο συνιστά τομή στην ελληνική κοινωνία αφού αποδεικνύει ότι το κράτος πλέον έχει την πρωτοκαθεδρία και όχι η Εκκλησία. Η κίνηση βέβαια αυτή γίνεται η αφορμή να αναδυθεί ένας αντιπολιτευτικός λόγος ο οποίος αντιμετωπίζει το αυτοκέφαλο ως μέρος ενός μεγάλου σχεδίου συνωμοσίας κατά της Ορθοδοξίας. Σε αυτή την κατεύθυνση της συσπείρωσης πίσω από το σύνθημα της απειλής της Ορθοδοξίας θα συμβάλει βεβαίως η γενικότερη εκκλησιαστική πολιτική της Αντιβασιλείας. Παράλληλα, η ενέργεια αυτή συγκρούεται με

⁹«Η σημασία της εγκόλπωσης της βυζαντινής περιόδου ήταν αποφασιστική γιατί συνιστά τη μετάβαση από τη συνείδηση του σχήματος της αναβίωσης στο σχήμα της συνέχειας. Πρόκειται για μια μεταβολή που αφορά την αίσθηση της δομής του ιστορικού χρόνου. Έκτοτε κάθε διαδοχική περίοδος θα έβρισκε τη θέση της σ' αυτό το σχήμα. Με άλλα λόγια, η ένταξη της βυζαντινής ιστορίας στο σώμα της εθνικής ιστορίας άλλαξε τη δομή του εθνικού χρόνου, μετέβαλε το αφηγηματικό περιεχόμενο της εθνικής ταυτότητας και την εθνοποίησε»·βλ., στο, Αντώνης Λιάκος, «Προς επισκευήν», 177.

την νοερή σύλληψη μιας μεγάλης ορθόδοξης ανατολικής αυτοκρατορίας, με κέντρο την Κωνσταντινούπολη, και γίνεται η αφορμή να ρηματοποιηθεί το δίλημμα «Ανατολή ή Δύση» που φαίνεται να εκκολάπτεται στην ελληνική κοινωνία. Και σε αυτό το θέμα οι Σούτσοι θα υποδεχθούν θερμά την αποσκίρτηση από το Πατριαρχείο –ο Αλέξανδρος, μάλιστα, θα ασκήσει δριμεία κριτική στον Κλήρο, στα όρια του αντικληρικαλισμού–, για να καταλήξουν στο άλλο άκρο, στην καταδίκη δηλαδή του αυτοκέφαλου ως διχαστικής κίνησης για την ενότητα του έθνους και στη σταδιακή υιοθέτηση του σχεδίου για μια ορθόδοξη ελληνική αυτοκρατορία (1836).

Η θέσπιση του πρώτου Συντάγματος είναι ωστόσο το σημαντικότερο γεγονός της περιόδου και κυριαρχεί στον δημόσιο λόγο. Οι Σούτσοι είναι και οι δύο τους ακραιφνείς συνταγματικοί και θα το δηλώνουν σε ολόκληρη την πορεία τους. Είναι ίσως μία από τις λίγες σταθερές απόψεις τους. Η κατοχύρωση του σχεδόν καθολικού δικαιώματος ψήφου είναι ίσως μια από τις σημαντικότερες νίκες της φιλελεύθερης παράδοσης και αποδεικνύει ότι η «Ελλάδα υπήρξε μια χώρα παραδόξως νεωτερική»¹⁰ –μια χώρα που, παρά τις όποιες παλινδρομήσεις, ενσωμάτωσε ταχύτατα τον εκσυγχρονισμό μέσα στο παραδοσιακό πλαίσιο.

Από την άλλη πλευρά, η διένεξη αυτοχθόνων-ετεροχθόνων, η οποία ακολούθησε την θέσπιση του Συντάγματος, βιώθηκε από τους Σούτσους ως προσωπική ήττα και ως αποκλεισμός, στο όνομα μιας τοπικότητας που δεν είχε θέση στο (ενωτικό) εθνικό πλαίσιο. Η διένεξη αυτή υπήρξε το κύκνειο άσμα του παραδοσιακού κόσμου, η τελευταία απόπειρα οριοθέτησης του νέου εθνικού πλαισίου με παραδοσιακούς όρους. Το επεισόδιο αυτό θα αναδείξει αντινομίες της ελληνικής κοινωνίας όπως ο ανταγωνισμός ανάμεσα στους αυτόχθονες και ετερόχθονες που ενυπάρχει από την περίοδο της Επανάστασης και θα γίνει άλλη μία αφορμή που θα οδηγήσει στην ανάπτυξη ενός ισχυρού αντιδυτικού λόγου.

Το παρόν είναι πάντοτε στην ιστορία κατώτερο των προσδοκιών· για αυτό οι άνθρωποι εναποθέτουν τις ελπίδες τους στο μέλλον. Το μέλλον είναι το πεδίο όπου

¹⁰ Η αναφορά στον τίτλο του Γ. Βούλγαρη από το ομώνυμο βιβλίο, βλ., παραπάνω.

αναπτύσσεται η ιδεολογία, που χωρά τον ιδεαλισμό ακόμα και την ουτοπία¹¹. Ο ελληνικός εθνικισμός χρησιμοποίησε ισοδύναμα και δημιουργικά τόσο το παρελθόν όσο και το μέλλον στη συγκρότησή του. Η πρόσληψη του μέλλοντος από τους Σούτσους είναι επίσης πολυκύμαντη. Η έννοια μέλλον είναι κομβική στο έργο τους, όπως είναι κομβική για κάθε εθνικισμό. Το μέλλον του ελληνικού έθνους για τους Σούτσους είναι ένα ανοιχτό πεδίο, με απεριόριστες δυνατότητες, και χτίζεται με ετερόκλητα υλικά. Εκκινούν από τη βεβαιότητα ότι η θεία πρόνοια έχει σχεδιάσει ένα λαμπρό μέλλον για το ελληνικό έθνος. Το «εθνικό πεπρωμένο», ή αλλιώς «η μοίρα του έθνους», προβλέπεται μεγαλειώδης. Πρόκειται για μια ιδέα γνωστή και αφομοιωμένη, η οποία στο εθνικό πλαίσιο φέρει ένα νέο κοσμικό φορτίο.

Το «εθνικό πεπρωμένο» συνιστά μια έννοια ευρύχωρη. Έτσι για τους Σούτσους το ελληνικό έθνος έχει προορισμό τον εκσυγχρονισμό, την πρόοδο, την επιστήμη, την βιομηχανία. Επίσης, είναι προορισμένο να είναι φιλελεύθερο και συνταγματικό. Έχει στόχο την ισότητα και την κατοχύρωση των δικαιωμάτων της γυναίκας, την ένωση των ευρωπαϊκών κρατών, την απαλλαγή από τον δεσποτισμό, την διανομή του παραγόμενου προϊόντος στους εργάτες. Οι Σούτσοι οραματίζονται το καινούριο κόσμο του έθνους τολμηρά, χρησιμοποιώντας βεβαίως τα υλικά του παλιού, του παραδοσιακού κόσμου.

Μετά την επιτυχή έκβαση του συνταγματικού αγώνα η πορεία των ιδεών των Σούτσων σταδιακά αλλάζει προσανατολισμό. Η διατύπωση της Μεγάλης Ιδέας, στην οποία συνέβαλαν και οι ίδιοι, θα λειτουργήσει ενωτικά για την κοινωνία σε μια στιγμή διάσπασης. Εντούτοις η προσαρμογή στο νέο πλαίσιο φαντάζει σχεδόν βίαιη, τα προβλήματα και οι δυσλειτουργίες του κράτους συνεχίζουν να υφίστανται. Τα στενά σύνορα δεν επιτρέπουν την ανάπτυξη σε κανένα τομέα. Η διεύρυνση των συνόρων γίνεται η εθνική εμμονή των υπηκόων του ελληνικού κράτους. Η πρόοδος μετατίθεται για το απώτερο μέλλον.

Σταδιακά, η ελληνική διανόηση, μετά από μια δεκαετία σημαντικών, θεσμικών αλλαγών στην κατεύθυνση του πολιτικού και οικονομικού εκσυγχρονισμού θα

¹¹ «Η σύγχρονη ιδεολογία περιέχει λοιπόν έντονο το ουτοπικό στοιχείο (ενέχει, όπως λέει ο Άλβιν Γκούλντερ, έναν “ιδεαλισμό”) που συνίσταται στη συνεχή απόρριψη του παρόντος και τη σταθερή προσήλωση στο μέλλον — στον αδιάλειπτο επαναπροσδιορισμό του ιδανικού» στο, Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία*, 95

αναδιπλωθεί σε μια εθνική εσωστρέφεια και θα θέσει ως βασικό άξονά της τον αλυτρωτισμό. Το νέο σχέδιο που εξυφαίνεται για το μέλλον δείχνει πλέον στην Ανατολή. Ο ελληνικός εθνικισμός, ο οποίος ξεκινά ετεροκαθοριζόμενος από τη Δύση, βαθμιαία ενηλικιώνεται και συγκροτεί ένα ιδεολόγημα ανταγωνιστικό προς τη Δύση. Το ελληνικό έθνος δεν χρειάζεται να ακολουθήσει το δυτικό πρότυπο διότι λόγω ιστορικότητας και μοναδικότητας είναι το ίδιο ένα έθνος-πρότυπο με αποστολή τον εξελληνισμό-εκχριστιανισμό της Ανατολής.

Οι Σούτσοι, αν και οι ίδιοι έχουν γαλουχηθεί στη Δύση και είναι ετερόχθονες, υιοθετούν και υπηρετούν με θέρμη αυτή την εκδοχή της εθνικής ιδέας. Έτσι, μετά το 1845 θα επικεντρώσουν τη θεματική τους σε ένα και μοναδικό θέμα, το οποίο θα ακούει στο όνομα «ελληνική αυτοκρατορία». Μάλιστα, όσο πιο δυσχερής θα αποδεικνύεται η πραγματικότητα, τόσο πιο μεγάλη θα είναι η λεκτική έξαρση. Όσο πιο μακρινό θα γίνεται το όραμα της αυτοκρατορίας, τόσο πιο υπερβολικές θα είναι οι μεγαληγορίες, οι οποίες φαίνεται να λειτουργούν ως αναπλήρωση της πραγματικότητας. Τη στιγμή της μεγάλης διάψευσης των προσδοκιών του ελληνικού βασιλείου κατά την περίοδο του Κριμαϊκού πολέμου, ο Π. Σούτσος θα αγγίξει τα όρια του ανορθολογισμού, κηρύττοντας την επιστροφή στην αττική διάλεκτο μέσω της γλωσσικής αποκάθαρσης. Εισηγείται στο λεξιλόγιο του ελληνικού εθνικισμού την έννοια της καθαρότητας –μια έννοια κομβική για κάθε εθνικισμό.

Η ποίηση των Σούτσων χαρακτηρίστηκε ψυχρή και επικαιρική, χωρίς αληθινή ποιητική πνοή. Οι Σούτσοι ξεχάστηκαν από τη φιλολογική κριτική, και μετά βίας τους αφιερώθηκαν λίγες γραμμές στις ιστορίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Από την άλλη πλευρά, η ιστοριογραφία τούς θεώρησε ποιητές, και για αυτό δεν ασχολήθηκε ποτέ αληθινά μαζί τους. Οι Σούτσοι, όμως, δεν είναι ούτε το ένα, ούτε το άλλο. Δεν ασκούν ούτε ποίηση ούτε ιστορία. Ασκούν πολιτική. Η ποίηση είναι απλώς το μέσο για να εκφράσουν τις πολιτικές τους ιδέες. Το έργο τους αιωρείται στο μεταίχμιο ενός αχαρτογράφητου χώρου ανάμεσα στην ποίηση και στην ιστορία χωρίς να ανήκει πραγματικά πουθενά. Σκοπός τους είναι ο σχηματισμός της κοινωνίας στη βάση της

πολιτικής τους αντίληψης και ο μετασχηματισμός της σε έθνος σύμφωνα πάντα με τη δική τους οπτική.

Οι Σούτσοι είναι από τους πρώτους λόγιους του ελληνικού κράτους, ανήκουν σε μια ομάδα διανοουμένων οργανικά προσδεμένων στην έννοια του έθνους με αποστολή να προσδώσουν εθνική συνείδηση και ιδεολογική ομοιογένεια στην κοινωνία¹². Σε αυτούς πέφτει η ευθύνη όχι μόνο να εκφράσουν την εποχή τους αλλά και να ορίσουν τις έννοιές της. Είναι εύλογο να αναρωτιούνται: Ποιος ο ρόλος της ποίησης; Ποιος είναι ο αληθινός ποιητής; Η απάντηση έρχεται από τον ίδιο τον Αλέξανδρο Σούτσο:

«Ο αληθής ποιητής πρέπει να γράφει προς τους ανθρώπους επί των συμφερόντων της κοινωνίας, επί των πραγμάτων της πατρίδος, αν θέλει όφελος δι' αυτούς και όνομα δι' εαυτόν»¹³

Για τους Σούτσους, η ποίηση οφείλει να υπηρετεί το έθνος και να συμβάλλει στη βελτίωση της κοινωνίας. Η ευθύνη του ποιητή είναι η διαμόρφωση της κοινής γνώμης. Αυτή είναι η αντίληψή τους περί του ρόλου του ποιητή και είναι σαφές ότι όταν ο Αλέξανδρος Σούτσος μιλάει για ποιητή εννοεί τον «εθνικό ποιητή». Στον νοητικό κόσμο των Σούτσων δεν νοείται άλλο είδος ποίησης πλην της εθνικής, και αυτό το είδος αισθάνονται ότι υπηρετούν οι ίδιοι. Αυτό που φαίνεται να προσπερνά η σύγχρονη κριτική είναι ότι, με τους όρους της εποχής τους, οι Σούτσοι είναι σημαντικοί ποιητές και με μεγάλη απήχηση. Τα ποιήματά τους διαβάζονται, οι σατιρικοί στίχοι του Σούτσου τοιχοκολλώνται¹⁴ και απομνημονεύονται από την κοινωνία του Ναυπλίου. Καθημερινά παίρνουν θέση σε οτιδήποτε συμβαίνει στο ελληνικό βασίλειο και με το έργο τους συμμετέχουν ενεργά στην πολιτική και κοινωνική ζωή του τόπου, επιχειρώντας να επηρεάσουν και να διαμορφώσουν την συνείδηση της κοινής γνώμης¹⁵.

Οι Σούτσοι δεν κατάφεραν ποτέ να καταστούν οι επίσημοι «εθνικοί ποιητές» του ελληνικού κράτους. Ηττήθηκαν από έναν αληθινό ποιητή τον Διονύσιο Σολωμό, του οποίου όμως οι στίχοι την εποχή εκείνοι απευθύνονταν σε λίγους και εκλεκτούς. Οι

¹² Αντόνιο Γκράμσι, *Οι διανοούμενοι*, 54-55.

¹³ Α. Σούτσος, *Πανόραμα*, ζ'.

¹⁴ Μουλλάς, 237.

¹⁵ «ενός ακέρειου κόσμου συνείδηση κατασταίνεται ο Σούτσος [ο Αλέξανδρος] με τους στίχους του» Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός ρωμαντισμός*, 245

Σούτσοι, αντιθέτως, διαβάστηκαν πολύ στον καιρό τους, και μπορεί να μην κατάφεραν να εκφράσουν την εθνική ιδέα με τον τρόπο που το έκανε ο Σολωμός, συμμετείχαν όμως ενεργά στην συγκρότησή της. Παρόλο που ποιητικά το έργο τους καταδικάστηκε στην αφάνεια, ένα προτέρημα που οφείλουμε να τους αναγνωρίσουμε είναι το ταλέντο τους να αφουγκράζονται τον καιρό τους. Κατάφεραν να αισθανθούν τον παλμό της εποχής τους, να αλληλεπιδράσουν με την κοινωνία τους και να συμβάλλουν στην συγκρότηση της εθνικής ιδεολογίας.

Το παράδειγμα των αδελφών Σούτσων είναι μια τυπική περίπτωση Φαναριωτών διανοούμενων οι οποίοι έζησαν και εργάστηκαν εντός του ελληνικού βασιλείου. Αυτοί οι δύο «ξεχασμένοι» λόγιοι του 19ου αιώνα είναι μια ενδεικτική περίπτωση εθνικών διανοουμένων που έδωσαν τη δική τους εκδοχή στην έννοια «ελληνικό έθνος». Η πορεία των ιδεών τους προς τον συντηρητισμό φαντάζει προδιαγεγραμμένη. Το έργο τους ανοίγει τον δρόμο στον Παπαρρηγόπουλο και στον Ζαμπέλιο. Εντούτοις, πριν από αυτήν την κατάληξη, αυτοί οι δύο τυπικοί λόγιοι της εποχής τους έχουν περάσει μια περίοδο κατά την οποία αναρωτιούνται, αμφισβητούν, στοχάζονται και δοκιμάζουν απόψεις.

Η ιδεολογική διαδρομή των Σούτσων εγγράφεται στην περιπέτεια του ελληνικού εθνικισμού. Μέσα από αυτήν συναντήσαμε τάσεις οι οποίες ήρθαν σε σύγκρουση μεταξύ τους και διανοητικά τολμήματα τα οποία αμφισβήτησαν τον αυτονόητο, ελληνικό εθνικισμό. Οι Σούτσοι έζησαν σε μια στιγμή της ιστορίας που τίποτα δεν ήταν προδιαγεγραμμένο: εισηγήθηκαν ιδέες που έχασαν, έθεσαν διλήμματα που δίχασαν, διάνοιξαν προοπτικές που έμειναν δυνατότητες, υποστήριξαν θέσεις που μετά αναίρεσαν. Τα αυτονόητα του ελληνικού εθνικισμού δεν ήταν πάντοτε αυτονόητα. Διαμορφώθηκαν σε συζήτηση με τις φυγόκεντρες ιδέες που συναντήσαμε σε αυτές τις σελίδες. Οι βεβαιότητες του ελληνικού εθνικισμού συγκροτήθηκαν μετά από μάχη που δόθηκε στο πεδίο των ιδεών· η έκβαση της μάχης δεν αναιρεί την σημασία τους. Μολονότι, αυτές οι εναλλακτικές προοπτικές σαρώθηκαν από το κύμα του ελληνικού εθνικισμού που επικράτησε, έχει σημασία να γνωρίζουμε ότι υπήρχαν ρωγμές σε αυτό το σχήμα που σήμερα φαντάζει τόσο βέβαιο και ακλόνητο· και ακόμα και αν αυτές οι προοπτικές σήμερα έχουν «ξεχαστεί» δεν είναι εντελώς απύσυχες γιατί υπήρξαν και

έχουν αφήσει το ίχνος τους¹⁶. Οι επιβιώσεις των ιδεών αυτών προειδοποιούν ότι οι ιδεολογικές διαδρομές δεν είναι προδιαγεγραμμένες. Μαζί τους και η τύχη των κοινωνιών.

¹⁶ «μια φορά για να έχει υπάρξει, και μια φορά γήινη για να 'χει υπάρξει, δεν είναι κάτι που παίρνεται πίσω» στο, Rainer Maria Rilke, *Οι ελεγείες του Ντουίνο*, Αθήνα, 2015.

Βιογραφικά στοιχεία

Γεννήθηκαν στο αριστοκρατικότερο προάστειο της Κωνσταντινουπόλεως, το Αρναούτκιοι της Κωνσταντινούπολης ο Αλέξανδρος το 1803 ο Παναγιώτης το 1806¹⁷. Ήταν Φαναριώτες απο ηγεμονική οικογένεια. Γιοι του διπλωμάτη Κωνσταντίνου Σούτσου και της συζύγου του Ελένης, αδερφής του Ιακωβάκη Ρίζου Νερουλού. Έχασαν τους γονείς του σε παιδική ηλικία και έμαθαν τα πρώτα γράμματα στο σπίτι του θείου του Θεοδώρου Νέγρη.

Μέσα στο πρώτο τρίμηνο του 1820, με ενδιαμέσο σταθμό την Κωνσταντινούπολη, οι αδελφοί Σούτσοι, Αλέξανδρος και Παναγιώτης, πήγαν στο Βουκουρέστι (τέλη 1819 αρχές 1820) γιατί εκεί είχαν εγκατασταθεί τα υπόλοιπα αδέλφια τους, αφότου ο θείος τους Αλέξ. Νικ. Σούτσος ηγεμόνευσε για τελευταία φορά.

Το 1820 έφυγαν για σπουδές¹⁸ στο Παρίσι με φροντίδα του θείου τους ηγεμόνα της Μολδαβίας Αλέξανδρου Σούτσου. Στη γαλλική πρωτεύουσα μπήκαν στο κύκλο του Κοραή. Ο Αλέξανδρος (πιθανότατα και ο Παναγιώτης) μετά απο διετή παραμονή στο Παρίσι ταξιδεύει στην Ιταλία. Το 1825 ή 1826 πηγαίνουν στην Ελλάδα¹⁹. Οι αδελφοί Σούτσοι έχοντας τη συστατική επιστολή της Κυβερνήσεως ανέχωρησαν απο το λιμάνι της Σύρου μετά την 13 Ιουνίου 1827. Στις 16 Νοεμβρίου βρίσκονται στην Αντίπαλη της Γαλλίας. Στο Παρίσι ο Αλέξ. Σούτσος, όπως αναφέρει και ο Π. Σοφιανόπουλος προχώρησε στην παρακολούθηση των παραδόσεων των καθηγητών Γκυζώ, Βιλμαίν και Κουαζίν στη Σορβόνη, ασχολήθηκε με τη συγγραφή και έκδοση της «Ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασεως που, όπως φαίνεται από τα λεγομενα του Παναγιώτη, γράφτηκε το 1828.²⁰

¹⁷ Εγκυκλοπαίδεια, *Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα*.

¹⁸ Για τις σπουδές τους βλ. στην ενότητα του παρόντος: *Ιδεολογικές καταβολές των αδελφών Σούτσων*.

¹⁹ Γιάννης Λέφας, *Ο Αλέξανδρος Σούτσος*, 19.

²⁰ Σύμφωνα με τον Ι. Μ. Παναγιωτόπουλο: «Έγραψε ποιήματα, πεζογραφήματα, θεατρικά έργα και πολλά άλλα, όλα λησμονημένα σήμερα. Φίλος της κενής μεγαληγορίας, γεμάτος πάθος, σπανιότατα κατορθώνει να γράψει ένα στίχο της προκοπής. Σατιρίζει χωρίς αληθινή σατιρική φλέβα. Άγκιστρώνεται στην επικαιρότητα, για να μπορέσει θεαματικά να υπάρξει. Και η επικαιρότητα, αμετουσίωτη καθώς δίνεται, φυσικά τον εκδικείται» στο, Γιάννης Λέφας, *Ο Αλέξανδρος Σούτσος και οι επιδράσεις του έργου*, 231.

Παναγιώτης Σούτσος

Πιο συγκεκριμένα, ο Παναγιώτης ήταν λυρικός ποιητής και θερμός υποστηρικτής του μυθιστορήματος. Θεωρούσε ότι ήταν πρωτοπόρος του είδους στον ελλαδικό χώρο. Διετέλεσε νομάρχης και γραμματέας της Γερουσίας στην κυβέρνηση Καποδίστρια. Απομακρύνθηκε αργότερα λόγω της αντικυβερνητικής του στάσης καθώς τον Ιούλιο του 1831 αποκαλύφθηκε ότι έστελνε τα απόρρητα της Γερουσίας για δημοσίευση στην αντιπολιτευόμενη εφημερίδα “Απόλλων”, του Αναστασίου Πολυζώιδη.

Θερμός υποστηρικτής του Όθωνα αρχικά αλλά με αλλαγή της στάσης του ύστερα από την απογοήτευσή του στο πρόσωπό του. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη έντονης αντιοθωνικής δράσης. Επιπλέον διετέλεσε σύμβουλος Επικρατείας την περίοδο της Αντιβασιλείας.

Απο το 1831 έως το 1834 γράφει το έργο του “Λέανδρος”, ένα μυθιστόρημα σε επιστολική μορφή. Το 1834 τελειοποιεί τη συλλογή του “Κιθάρα”. Το 1841 παντρεύεται την πρώτη του σύζυγο, η οποία όμως πεθαίνει. Παντρεύεται για δεύτερη φορά αλλά και η δεύτερη γυναίκα του αποβιώνει χαρίζοντάς του όμως έναν γιο.

Μετά την εξέγερση της Τρίτης Σεπτεμβρίου του 1843, συνέταξε την αίτηση Συντάγματος του νομοθετικού σώματος προς τον Όθωνα. Επιπλέον ασχολήθηκε με τη δημοσιογραφία εκδίδοντας τις εφημερίδες “Ηλιος”, “Αναγεννηθείσα Ελλάς” και “Ένωσις”. Αποφασίζει να απομακρυνθεί από την πολιτική και στρέφεται προς τον συντηρητικό χώρο και την υποστήριξη της Μ. Ιδέας²¹.

Το 1853 εκδίδεται η “Νέα σχολή του γραφομένου λόγου”, όπου και θεωρητικά θεμελιώνεται το ιδανικό της επιστροφής στην αρχαία γλώσσα. Η απάντηση ήρθε από τον Κ. Ασώπιο, καθηγητή της κλασσικής Φιλολογίας στην Ιόνιο Ακαδημία και έπειτα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών με τα λεγόμενα “Σούτσεια”²².

Τα τελευταία χρόνια της ζωής του δεν ήταν καθόλου εύκολα. Το 1857 πεθαίνει ο γιος του. Δύο χρόνια αργότερα λαμβάνει χώρα η δίκη του αδερφού του, Αλέξανδρου Σούτσου, εξαιτίας του έργου του “Περιπλανώμενοι”. Το 1861 τον εγκαταλείπει και η

²¹Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, 344-345.

²²Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής*, 171.

τρίτη σύζυγος του. Πέθανε το 1868 κατεστραμμένος οικονομικά. Κηδεύτηκε δημοσία δαπάνη.²³

Αλέξανδρος Σούτσος

Ο Αλέξανδρος συνιστά μια διαφορετική περίπτωση. Στο Παρίσι όπου σπούδαζε κλονίστηκε η υγεία του, εξαιτίας της είδησης του θανάτου του αδερφού του Δημητρίου στη μάχη στο Δραγατσάνι, και αναγκάστηκε να φύγει για την Ιταλία. Ενώ είχε ήδη συγγράψει γαλλόφωνα ποιήματα κατά την παραμονή του στην Ευρώπη, επέστρεψε το 1825 στον ελλαδικό χώρο για να πάρει μέρος στην Επανάσταση. Την περίοδο αυτή συνέγραψε σατιρικά της διακυβέρνησης του νέου ελληνικού κράτους ποιήματα, τα οποία εκδοθήκαν στην Ύδρα το 1827. Οι αντιδράσεις που προκλήθηκαν τον ανάγκασαν να καταφύγει στη Γαλλία, όπου δημοσίευσε την Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης στα γαλλικά, ενισχύοντας το εκεί φιλελληνικό συναίσθημα. Σημειωτέα είναι η αναφορά του στον Ιωάννη Καποδίστρια στον επίλογο του παραπάνω έργου του, η οποία εκφράζει την αισιοδοξία του για το μέλλον της Ελλάδας υπό τη διακυβέρνησή του. Στην Ελλάδα επέστρεψε μετά την ανάληψη της εξουσίας από τον Καποδίστρια και έμεινε στο Ναύπλιο, όπου απογοητευμένος από την πολιτική του κυβερνήτη εισχώρησε στην παράταξη των Συνταγματικών. Στα πλαίσια της αντικυβερνητικής του δράσης έγραψε σατιρικούς στίχους, οι οποίοι δημοσιεύτηκαν αργότερα στο *Πανόραμα της Ελλάδος*. Την ίδια εποχή κυκλοφόρησε ο *Άσωτος* και αμέσως μετά ο *Εξόριστος*. Μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια (την οποία ο Σούτσος χαιρέτησε ως σωτήριο γεγονός για το ελληνικό έθνος) ο Σούτσος εμπιστεύτηκε αρχικά τη βαυαρική αντιβασιλεία και τον Όθωνα, αγωνίστηκε ωστόσο αργότερα εναντίον τους. Οι συνεχείς διώξεις, δίκες, φυλακίσεις, κατασχέσεις των έργων του που ακολούθησαν, τον ανάγκασαν να περιπλανηθεί σε

²³ Εγκυκλοπαίδεια, Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα.

²³ Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, 344-345.

²³ Η Παλαιότερη Πεζογραφία μας, Από τις αρχές της ως τον πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο, τ. Α', Σοκόλης, Αθήνα, 1998.

Ανατολή και Δύση, όπου συνέχισε να συγγράφει επαναστατικά κείμενα²⁴. Στην Αθήνα επέστρεψε το 1839 και δημοσίευσε μέρος του *Περιπλανώμενου* και τη σατιρική *Μενιππεία*. Το αποτέλεσμα ήταν η προφυλάκισή του και δίκη που κατέληξε σε αθώωσή του το 1841. Το 1843 δημοσίευσε στις Βρυξέλλες τις κωμωδίες *Πρωθυπουργός και Ατίθασος ποιητής*. Με αφορμή την εξέγερση της 3ης Σεπτεμβρίου του 1843 δημοσίευσε στην Αθήνα τη Μεταβολή της Γ' Σεπτεμβρίου και δύο χρονιά αργότερα το *Ποιητικόν χαρτοφυλάκιον*, συλλογή σατιρικών ποιημάτων. Τη νέα έκδοση του *Περιπλανώμενου* (1852) ακολούθησαν νέες διώξεις και το 1856 δημοσίευσε το έργο *Η τουρκομάχος Ελλάς*, ενώ το 1857 τα *Απομνημονεύματα του Ανατολικού πολέμου*. Ακολούθησαν κατάσχεση και καταστροφή των βιβλίων και σκληρότερες διώξεις, οι οποίες οδήγησαν σε καταδίκη του σε πενταετή κάθειρξη το 1859. Του δόθηκε ωστόσο χάρη από τον Όθωνα μετά από έντεκα μήνες, με τον όρο να μείνει μακριά από την Ελλάδα.

«Ύστερα από την έκδοση οποιουδήποτε έργου του, αφού έπαιρνε μαζί του ικανό αριθμό αντιτύπων, αναχωρούσε για τη Σμύρνη, την Κωνσταντινούπολη, τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες ή για τη Δυτική Ευρώπη, επειδή εκεί το ελληνικό στοιχείο βρισκόταν σε ανθηρή οικονομική κατάσταση και ο ίδιος είχε επιφανείς συγγενείς, γνωστούς, θαυμαστές και φίλους. Κάθε φορά που προσέφερε χρήματα για την ενίσχυση κάποιου σκοπού, τούτο συνέβαινε μετά την επιστροφή του από κάποιο ταξίδι, όταν είχε και σχετική οικονομική δυνατότητα²⁵».

Μετά την έξωση του Όθωνα αποφάσισε να επιστρέψει στην Αθήνα, αρρώστησε όμως στη Σμύρνη τον Ιούλιο του 1868 και πέθανε εκεί. Η ταφή του έγινε στη Σμύρνη και το 1877 ο Αχιλλέας Παράσχος μετέφερε τα οστά του στην Αθήνα, όπου ενταφιάστηκαν

²⁴ «Τη νύκτα της 13 Αυγούστου 1839 κατασχέθηκε από τίς αστυνομικές αρχές ο «Περιπλανώμενος» για το αντικυβερνητικό, άλλα και αντιβαυαρικό του περιεχόμενο, πριν από την κυκλοφορία του. Στις 15 του μήνα ο Αλέξ. Σούτσος υποβλήθηκε σε ανάκριση, αλλά λόγω διαφωνίας Εισαγγελέα και Ανακριτή, διέφυγε την προφυλάκιση. Στις 17 όμως του ίδιου μήνα «δια υποψίαν αποδράσεως» προφυλακίστηκε στο Μείρεσέ, απ' όπου βγήκε μετά μία ώρα, αφού ο Παναγιώτης πλήρωσε 6.000 δρχ. ως χρηματική εγγύηση. Την 20 'Οκτωβρίου το Συμβούλιο των Πλημμελειοδικών εξέδωσε την απόφαση, ότι η κατάσχεση του «Περιπλανώμενου» είναι άκυρη, άλλα την επόμενη ο Εισαγγελέας των Πρωτοδικών ανέκοψε το βούλευμα απολύσεως ενώπιον του 'Εφετείου, το όποιο παρέπεμψε το Σούτσο να δικαστεί στο Συμβούλιο των Πλημμελειοδικών. Η δίκη προσδιορίστηκε για τις 5 Φεβρουαρίου 1840, άλλ' αφού αναβλήθηκε έγινε στις 13 του ίδιου μήνα. Ο Αλέξ. Σούτσος, μετά την αγόρευση του Εισαγγελέα, διάβασε «ωραία και άφθαστη απολογία σε νομικό και λογοτεχνικό ύφος», για την οποία καταχειροκροτήθηκε από το ακροατήριο. Το Δικαστήριο, επειδή χαρακτήρισε τον «Περιπλανώμενο» ως «μη δημοσιευθέντα και για να ηρεμήσει την ανήσυχη κοινή γνώμη εξέδωσε απαλλακτική απόφαση» στο, Γιάννης Λέφας, , *Ο Αλέξανδρος Σούτσος και οι επιδράσεις*, 46.

²⁵ Γιάννης Λέφας, *Ο Αλέξανδρος Σούτσος και οι επιδράσεις του*, 30.

με δαπάνη του δημοσίου. Το έργο του *Ο Εξόριστος του 1831*, καταγγελία της πολιτικής του Ιωάννη Καποδίστρια, αποτέλεσε το πρώτο νεοελληνικό μυθιστόρημα πολιτικού περιεχομένου και εντάσσεται στην πρωτοπορία της νεοελληνικής πεζογραφίας τόσο θεματικά, όσο και υφολογικά. Συγκεκριμένα για τον Αλέξανδρο αξίζει να επισημανθεί η ιδιαίτερη ιδιοσυγκρασία του και ο ιδιόρρυθμος χαρακτήρας του. Σύμφωνα με τον Γ. Λέφα:

«Βασικά ψυχολογικά αίτια τον κάνουν να αποφεύγει τα οικογενειακά καθήκοντα που θα του επέβαλαν την προσαρμογή σ' έναν τρόπο ζωής, στον οποίο δε θα μπορούσε να προσαρμοστεί με τον ιδιόρρυθμο χαρακτήρα του, και σ' αυτό συντελούσε κυρίως η αδυναμία παραμονής στον ίδιο τόπο». Αυτή η διαρκής περιπλάνηση σε ολόκληρη την διάρκεια της ζωής του πηγάζει τόσο απο προσωπικά και πρακτικά κίνητρα όσο και από το ρομαντικό ιδεώδες του 19^{ου} αιώνα, που για τον Άλέξ. Σούτσο έγινε κανόνας ζωής, καθώς και ο Βυρωνισμός, η τάση δηλαδή φυγής ασκούν ιδιαίτερη γοητεία στον ποιητή. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Α. Σούτσος ίσως είναι ο μοναδικός ποιητής της 'Αθηναϊκής Σχολής που έζησε αποκλειστικά απο το γράψιμο²⁶».

²⁶ Στο ίδιο, 43.

Εργογραφία Σούτσων

Αλέξανδρος Σούτσος

Ποίηση

«Αι Πρώται Σάτυραι», Άπαντα, Εν Αθήναις, 1919.

Πανόραμα της Ελλάδος μετά συνοπτικής βιογραφίας του εθνικού ποιητού υπό Ε. Ιωαννίδου, εν Ερμούπολει, 1873.

Πανόραμα της Ελλάδος, ή Συλλογή ποικίλων ποιημάτων υπό Σούτσου, Αλεξάνδρου, Mit grammatischen erklärungen und einem wörterbuche herausgegeben von Dr. Theodor Kind. Leipzig, Verlag von Joh. Jacob Weber, 1835.

Ο περιπλανώμενος ποιήματα εις άσματα τρία, Μενίππεια τις ποιήσεις και η Αγγελία, Αθήνα, 1839.

Ποιητικόν Χαρτοφυλάκιον, Αθήνα, 1845.

Ελληνεγερσία, Αθήνα, 1848.

Ο Περιπλανώμενος άσμα τέταρτον και τελευταίον, το Συνταγματικόν Σχολείον, Διθύραμβός προς τον λαόν της δούλης Ελλάδος, Αι Αθήναι, Ελεγείον και ο Μαραθών, Πρωελεγείον, Εν Αθήναις, 1852

Ο περιπλανώμενος ποιήμα λυρικόν εις άσματα τέσσερα και Η Αγγελία παρέπονται δε Τα Δικαστικά των ετών 1839-40 και 1852, Αθήνα, 1858.

Η τουρκομάχος Ελλάς, ποιήμα επικόν εις άσματα δώδεκα. Τόμος πρώτος περιέχων άσματα τέσσαρα,. Αθήνα, 1856.

Απομνημονεύματα ποιητικά επί του Ανατολικού πολέμου, εν Αθήναις, 1857.

Πεζογραφία

Ο Εξόριστος του 1831, Αθήνα 1835.

Θέατρο

Ο Άσωτος, Ναύπλιο, 1830.

Ο πρωθυπουργός και Ο ατίθασος ποιητής, Βρυξέλλες, 1843.

Το Συνταγματικόν Σχολείον, Εν Αθήναις, 1852

Ιστορία

Soutzo, Alexandre, Histoire de la révolution grecque, Παρίσι 1829.

Άλλες εκδόσεις

Ελληνική Πλάστιγξ ή Ποιήσεις και λογογραφικαί διατριβαί επικρίνουσαι τα κατά την Ελλάδα, Αθήνα, 1836.

Απολογία. Συντεθείσα δια την δικάσιμον ημέραν, Εν Αθήναις, 1839.

Η προανάκρισις και προφυλάκισις μου κατά την 15, 16 και 17 Αυγούστου, Εν Αθήναις, 1839.

Πολιτική έποψις της Ελλάδος, Εν Αθήναις,

Η μεταβολή της τρίτης Σεπτεμβρίου εις φυλλάδια πέντε, Εν Αθήναις, 1844.

Η αληθής φάση του ανατολικού ζητήματος, Εν Αθήναις, 1853.

Αι Αγγλικαί ανοσιουργίαι, Εν Αθήναις, 1850

Η πυρπόλησις του Συστήματος από τον Κανάρην – φυλλάδιο, Εν Αθήναις, 1850.

Εν Αθήναις κατάσχεσις της διανοίας. Φυλλάδιον πρώτον. Εν Αθήναις, 1850.

Παλαιά και Νέα Ελλάς, Αθηνά, 1849.

Συγκεντρωτικές εκδόσεις

Άπαντα, Εν Αθήναις, 1919²⁷

Παναγιώτης Σούτσος

Ποίηση

Άσματα πολεμιστήρια, Ύδρα, 1927.

Ποιήσεις, Ναύπλιο, 1831.

Ποιήσεις νέαι των αδελφών Αλεξάνδρου και Παναγιώτου Σούτσων, Ναύπλιο, 1833.

Ο Οδοιπόρος · Τραγωδία, Ναύπλιο, 1833.

Ωδή Παναγιώτου Σούτσου προς την Α.Μ Βασιλέα της Ελλάδος Όθωνα, Εν Αθήναις, 1835.

Η κιθάρα, Εν Αθήναις 1835.

²⁷ Για πλήρη καταγραφή των έργων και των πολλαπλών εκδόσεων του έργου του Παναγιώτη Σούτσου, βλ. Λέφας Γιάννης, «Αναλυτική του Π. Σούτσου», Παναγιώτης Σούτσος, Αθήνα, 1991, 106-144 και για τον Αλέξανδρο στο, Λέφας Λ. Γιάννης, *Ο Αλέξανδρος Σούτσος και οι επιδράσεις του έργου του στους σύγχρονούς του*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1979, 60-76.

Ο Μεσσίας ή τα πάθη του Χριστού κατά μίμησιν του Γρηγορίου του Ναζιανζινού ποιήσαντος τον Χριστόν πάσχοντα, Αθήνα, 1839.

Ευθύμιος Βλαχάβας, Αθήνα 1839.

Τρία Λυρικά Δράματα, Γεώργιος Καραϊσκάκης, Αθήνα 1842.

Ο άγνωστος (λυρικό δράμα), Αθήνα, 1842.

Ο Καραϊσκάκης (λυρικό δράμα), Αθήνα, 1842.

Ωδή εις τον Ναπολέοντα Βοναπάρτην, Έλληνα την καταγωγήν. Αθήνα, 1841.

Ωδή εις την εικοστήν πέμπτην Μαρτίου, Αθήνα, 1843.

Δοκίμιο

Νέα σχολή του γραφομένου λόγου ή Ανάστασις της αρχαίας ελληνικής γλώσσης εννοουμένης υπό πάντων, Εν Αθήναις, 1853.

Μυθιστορήματα

Ο Λέανδρος [1834], εισαγωγή και φιλολογική επιμέλεια, Γιώργος Βελουδής, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ούρανυ, Αθήνα, 1996

Η Χαριτίνη · ή Το κάλλος της χριστιανικής θρησκείας, Αθήνα, 1864.

Εφημερίδα

Ήλιος, Εφημερίς Πολιτική, Φιλολογική και Εμπορική, τεύχη 1-38, Ναύπλιο, Ιούλιος 1833-Δεκέμβριος 1833

Άλλες εκδόσεις

«Συστατική επιστολή των αδελφών Παν. και Άλεξ. Σούτσων για τον Άδ. Κοραή» στο, Ερμής ο Λόγιος, αρ. 13 , Βιέννη, (1 Ιουλίου 1820): 391 -392.

Συγκεντρωτικές εκδόσεις

Άπαντα Α, Αθήνα, 1851.

Ποιήματα, Μετά προλόγου υπό Ιω. Ζερβού, Αθήνα, 1915.

Εφημερίδες

Ως συντάκτες:

Φίλος του νόμου, Ύδρα, 10 Μαρτίου 1824- 27 Μαΐου 1827

Ήλιος, Εφημερίς Πολιτική, Φιλολογική και Εμπορική, τεύχη 1-38, Ναύπλιο, Ιούλιος 1833-Δεκέμβριος 1833.

Αναγεννηθείσα Ελλάς, Αθήνα, Ιούνιος 1836-Φεβρουάριος 1837.

Συνένωσις, Αθήνα, Ιούλιος 1844 –Ιούλιος 1845.

Ήλιος, *Εφημερίς Πολιτική, Φιλολογική και Εμπορική*, Αθήνα, Φεβρουάριος 1855.

Βιβλιογραφία

Arnakis G. George., «The role of religion in the development of Balkan Nationalism» στο, Charles and Barbara Jelavich, *The Balkans in Transition*, University of California Press, 1963.

Arrendt, Hanna, *Essays in Understanding 1930-1954*, Νέα Υόρκη, 1993, 208.

Baumer L. Fr., «Romanticism», στο, Ph. P. Wiener (επιμ.), *Dictionary of the History of Ideas. Studies of Selected Pivotal Ideas*, 4 τόμοι, Νέα Υόρκη: Scribner's Sons, 1973, IV, σ. 198-204.

Beaton, Roderick, «Ήρωες με πολιτικά φρονήματα : οι αδελφοί Σούτσοι, η «μυθιστορία» και το νεοσύστατο ελληνικό βασίλειο» , *Ο ελληνισμός τον 19ο αιώνα : ιδεολογικές και αισθητικές αναζητήσεις / επιμέλεια Παντελής Βουτουρής, Γιώργος Γεωργής*, 108-113.

Berger, Stefan, *On the Role of Myths and History in the Construction of National Identity in Modern Europe*, *European History Quarterly* , 2009, 39: 490.

Berlin, Isaiah, *Οι ρίζες του Ρομαντισμού*. Διαλέξεις A.W. Mellon (Καλές Τέχνες), 1965 Εθνική Πινακοθήκη της Ουάσινγκτον, επιμ. Henry Hardy, μτφ. Γ. Παπαδημητρίου, Αθήνα, 2000.

Boeschoten, Van R., *From armatolik*, σ 169-170.

Connor , Walker, *The timelessness of nations*, *Nations and Nationalism* 10 (1/2), 2004, 35–47, 36.

Dover K.J. (επιμ.), *Perceptions of the Ancient Greeks*, Οξφόρδη, 1992 και R.R. Bolgar, *Classical Influences on Western Thought 1650- 1870*, Καίμπριτζ, 1979.

Droz J., «Romanticism In Political Thought», στο, Ph. P. Wiener (επιμ.), *Dictionary of the History of Ideas. Studies of Selected Pivotal Ideas*, 4 τόμοι, Νέα Υόρκη: Scribner's Sons, 1973, IV, σ. 206-208 .

Frazee C. A., *The Orthodox Church and Independent Greece, 1821-1852* , Cambridge University Press, 1969 .

Germana, Nicholas, *The Orient of Europe: The Mythical Image of India and Competing Images of German National Identity*, Newcastle, 2009, 18-61.

- Gibbon, Edward, *The History' of the Decline and Fall of the Roman Empire* (επιμ.: David Womersley) 3 τ., Λονδίνο 1994 (α' έκδ.: 6 τ., 1776-1788)
- Glencross M., «Greece restored: Greece and the Greek War of Independence in French Romantic historiography 1821-1830», *Journal of European Studies*, τόμ. 27, τχ. 1 (Ιανουάριος 1997), 33-48.
- Hansen, Herman Mogens, «The Tradition of the Athenian Democracy A.D. 1750-1990», στο *Greece and Rome*, τ. 39, τχ. 1, Απρίλιος 1992, 14-30.,
- Hartog, Francois, *Καθεστώς ιστορικότητας : Παροντισμός και εμπειρίες του χρόνου*, Αθήνα, 2012.
- Herring, Gunar, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, τόμος Α', Αθήνα , 2006.
- Heywood, Andrew, *Πολιτικές Ιδεολογίες*, Αθήνα, 2007.
- Hoare, Quentin and Smith, Nowell, Geoffrey, *Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, London ,1971.
- Hobsbawm , John Eric., *Έθνη και Εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα*, Αθήνα 1994.
- Hobsbawm, John Eric, *Η Εποχή του Κεφαλαίου 1848-1875*, Αθήνα, 2003.
- Hobsbawm, John Eric, *Η εποχή των επαναστάσεων*, Αθήνα, 2002.
- Iggers G., «Historicism», στο, Ph. P. Wiener (επιμ.), *Dictionary of the History of Ideas. Studies of Selected Pivotal Ideas*, 4 τόμοι, Νέα Υόρκη: Scribner's Sons, 1973, II, σ. 456-464.
- Iggers G. G., *The German Conception of History: The National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present*, Middletown Connecticut: Wesleyan University Press,1983 .
- G. G. Iggers, «Historicism: The History and Meaning of the Term», *Journal of the History of Ideas*, τόμ. 56, τχ. 1 (Ιανουάριος 1995), 129-152.
- Kedourie, Elie, *Ο Εθνικισμός*, Αθήνα, 2005.
- Kitromilides M. Paschalis, «On the intellectual content of Greek nationalism: Paparrigopoulos, Byzantium and the Great Idea», στον τόμο *Byzantium and the Modern Greek Identity*, επιμ. D. Ricks & P. Magdalino, Ashgate, Aldershot – Burlington 1998, 25-33

Kitromilides M. Paschalis, *Enlightenment and Revolution: The Making of Modern Greece*, Cambridge, Massachusetts, and London, 2013.

Kitromilides P.M, 'Imagined Communities' and the Origins of the National Question in the Balkans, 1989, P.M Kitromilides , *On the intellectual content of Greek nationalism: Paparrigopoulos, Byzantium and the Great Idea*, Athens, 1998.

Kohn, Hans, "The Nature of Nationalism", *The American Political Science Review*, Vol.33, No. 6 (Dec. 1939), pp. 1001-1021.

Koselleck, Reinhart, *Futures Past: On the Semantics of Historical Time*. Series: Studies in Contemporary German Social Thought, New York, 2004 .

Koselleck, Reinhart (μετ: Δόμνα Β. Πασχαλίδου), «Ιστορία των εννοιών και κοινωνική ιστορία», στο, *Ιστορία των Εννοιών. Διαδρομές της ευρωπαϊκής ιστοριογραφίας*, επιμ. Αλ. Σφοίνη, Αθήνα, 2006,.

Mossé, Claude, *Ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός στο Διαφωτισμό*, Αθήνα, 1998.

Murray G., «The Value of Greece to the Future of the World», στο *The Legacy of Greece*, R.W. Livingstone (επιμ.), Οξφόρδη 1922, 1-23.

Petrescu, Ștefan, «Συνέχειες και ασυνέχειες στην οργάνωση και τη λειτουργία του ελληνόφωνου κόσμου των παραδουνάβιων ηγεμονιών κατά το πρώτο μισό του δέκατου ένατου αιώνα», στο, *Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014): οικονομία, κοινωνία, ιστορία*, Κωνσταντίνος Α. Δημάδης (επιμ.), Αθήνα, 2015. ελληνικών Σπουδών

Petropoulos John, *Πολιτική και Συγκρότηση Κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο, 1833-1843*, Αθήνα, 1985.

Picon, Antoine, *Οι σαινσιμονιστές. Ορθός λόγος, φανταστικό, ουτοπία*, Χριστίνα Αγγριαντώνη (Επίμετρο), (μτφρ. Μαρίνα Χρονοπούλου), Αθήνα 2007.

Puhle, Hans-Jurgen, «Εθνικά κράτη, Εθνικισμός και Δημοκρατία στην Ευρώπη 19ος-20ός αιώνας», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 3, Απρίλιος 1994, 5-35.

Rawson E., *The Spartan Tradition in European Thought*, Οξφόρδη, 1991.

Renterghem Van Steven, «Ο Λεάνδρος (1834) και η ιδεολογία του Ελληνισμού», *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα)*, επιμέλεια Κωνσταντίνος Α.

Δημάδης, Δ' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών Γρανάδα, 9-12 Σεπτεμβρίου 2010, 591-600.

Ricoeur, Paul, *Time and Narrative*, Σικάγο και Μελβούρνη, 1984.

Rilke, Rainer Maria, *Οι ελεγείες του Ντουίνο*, Αθήνα, 2015.

Roger, *A Dictionary of Political Thought*, Λονδίνο 1982, 264.

Sewell H. Jr William., *Logics of History: Social Theory and Social Transformation*. (University of Chicago Press, 2005.

Skinner, Quentin (επιμ), *Μετά τον εμπειρισμό. Φιλοσοφία και σύγχρονες θεωρητικές αναζητήσεις στις επιστήμες του ανθρώπου*, Αθήνα 2006.

Skinner, Quentin, *Τα θεμέλια της νεότερης πολιτικής σκέψης*, Αθήνα, 2005.

Skinner, Quentin, επιμ. *Great Political Thinkers: Machiavelli, Hobbes, Mill, Marx*, Οξφόρδη 1992 · John Greville Agard Pocock, *Politics, Language And Time: Essays On Political Thought And History*, Λονδίνο, 1972.

Smith D. Anthony, *Nationalism and Modernism: A critical Survey of recent Theories of Nations and Nationalism*, London & New York, 1998.

Tolbert-Roberts, Jennifer-, *Athens on-Trial-The-Antidemocratic-Tradition-in-Western-Thought*, Princeton, 1994.

Tziovas D. , «The novel and the crown: O Leandros and the politics of romanticism», Roderick Beaton & David Ricks, *The Making of Modern Greece Nationalism, Romanticism, and the Uses of the Past (1797–1896)*, Surrey, 2009, p.216.

Vico, Giambattista *Η νέα επιστημονική γνώση*, Αθήνα, 2015.

Vidal – Naquet, Pierre, *Πέρα από την αρχαία ελληνική δημοκρατία: δοκίμια αρχαίας και νεότερης ιστοριογραφίας*, 1999, 198.

Vitti, Mario, *Η Ιδεολογική λειτουργία της ελληνικής ηθογραφίας*, Αθήνα, 1978.

Vitti, Mario, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, 2003, σ. 206-218,

Woolf, Stuart, *Ο εθνικισμός στην Ευρώπη*, εκδ. Θεμέλιο, 1995, Paul Ricoeur, *Time and Narrative*, The University of Chicago Press, London, 1983.

Αθηνά, Εφημερίς Πολιτική, Φιλολογική και Εμπορική, Αθήνα, 1835-1844.

Αιών, Εφημερίς Πολιτική και Φιλολογική, Αθήνα, 1838-1844.

Αλιβιζάτος, Νίκος, Εισαγωγή στην ελληνική συνταγματική ιστορία, τεύχος Α΄ 1821– 1941, Αθήνα, 1981.

Αναστασιάδης, Τάσος, «(Αν)ίερη γη: Ηθική και πολιτική οικονομία των ορθόδοξων μοναστηριών στο σύγχρονο ελληνικό κράτος», στο *Μοναστήρια, οικονομία και πολιτική από τους μεσαιωνικούς στους νεώτερους χρόνους*, επιμ. Ηλίας Κολοβός, Ηράκλειο, 2011· Ανδρέου, Λουκάς, *Ρήγας Βελεστινλής: σταθμοί και όρια στην διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ), Αθήνα, 2002.

Ανδριάκαινα, Ελένη, *Το «νόημα του '21» στα Απομνημονεύματα του Φωτάκου*, Αθήνα, Διδ. Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, τμ., Κοινωνιολογίας, 1999.

Άντερσον, Μπενεντίκτ, *Φαντασιακές κοινότητες*, Αθήνα, 1997.

Αωνύμου του Έλληνο, *Ελληνική Νομαρχία, ήτοι Λόγος περί ελευθερίας*, εισαγωγή Γ Βαλέτα, Αθήνα, 1982, 164 .

Αποστολίδη, Βενετιά, «Η συγκρότηση και οι σημασίες της εθνικής λογοτεχνίας», στο, *Έθνος, κράτος, εθνικισμός*, Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα, 1995, 15-36.

Αποστολόπουλος, Δημήτριος, *Για τους Φαναριώτες*, Αθήνα, 2003

Άργυροπούλου-Λουγγη Ρ., «Η απήχηση του έργου του Ρουσώ στον νεοελληνικό διαφωτισμό», *Ο Ερανιστής*, τχ.11, 1974, 202 και 211.

Άρθρο 16, Σύνταγμα της Ελλάδας- ΦΕΚ 1/Α/1.1.1952- Δ΄ Αναθεωρητική Βουλή των Ελλήνων.

Αρώνη-Τσίχλη, Καίτη, *Η Μεσσηνιακή Εξέγερση του 1834. Αντιπολίτευση του ρωσικού κόμματος στην αντιβασιλεία του Όθωνος*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1984.

Ασδραχάς, Σπύρος, «Αιτούμενα της ιστορίας: οι μεταμορφώσεις της αναγκαιότητας», στο, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, *30 χρόνια (Πρακτικά διημέρου 7 και 8 Μαρτίου 2002)*, Αθήνα 2002, 117-.

Βαγενάς, Νάσος, «Ο ουτοπικός σοσιαλισμός των αδερφών Σούτσων», στο, *Από τον Λέανδρο στον Λούκη Λάρα. Μελέτες για την πεζογραφία της περιόδου 1830-1880* , (επιμ.) Βαγενάς Νάσος ,Ηράκλειο, 1997,43-59.

Βανδώρος, Σωτήρης, *Εισαγωγή στις Πολιτικές Ιδεολογίες*, Αθήνα, 2015.

Βαρουζάκης, Γεώργιος, «΄Φαντασιακές Κοινότητες΄ και Μεγάλη Ιδέα. Μια Συμβολή του Πολίτη Ν. Γ.», *Μνήμων* 13 1991.

Βασιλειάδης Σ. Ν., *Αττικάί νύκτες IV Τα Άπαντα Έργα Πεζά*, Αθήνα, 1884.

Βελουδής , Γιώργος, «Ο επτανησιακός, ο αθηναϊκός και ο ευρωπαϊκός ρομαντισμός», *Μονά-Ζυγά. Δέκα νεοελληνικά μελετήματα*, Αθήνα, Γνώση, 1992, 97-123

Βελουδής , Γιώργος, «Οι Σούτσοι και το γλείψιμο» στο, *Το γράμμα και το πνεύμα*, Αθήνα, 2004, 85-89.

Βελουδής , Γιώργος, «Ποιητές αυλοκόλακες και “ουτοπικοί σοσιαλιστές”» *Το γράμμα και το πνεύμα*, Αθήνα, 2004, 93-99.

Βελουδής, Γιώργος, «Εισαγωγή» στον τόμο: Παναγιώτη Σούτσου, Λέανδρος, Αθήνα, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, 1996·

Βελουδής, Γιώργος, «Ο Σίλλερ και ο ελληνικός ρομαντισμός», *ΤΟ ΒΗΜΑ*, 10 Ιουλίου, 2005.

Βελουδής, Γιώργος, «Το στέμμα και η λύρα. Η αυλική ποίηση στην εποχή του Όθωνα (1832/33-1862)», *Ελληνικά* 51 (2001) :335-362.

Βελουδής, Γιώργος, *Ο Jacob Philipp Fallmerayer και η Γένεση του ελληνικού ιστορισμού*, Αθήνα , 1982.

Βεν , Πωλ, *Φουκώ. Η σκέψη του, η προσωπικότητά του*, Αθήνα, 2011 .

Βερέμης , Θάνος, «Κατακερματισμένη ή ενιαία κοινωνία», *Η Καθημερινή*, 02.08.2009.

Βόγλη , Ελπίδα, *Έλληνες το γένος΄: Η ταυτότητα και η ιθαγένεια στο εθνικό κράτος των Ελλήνων, 1821-1844*, Διδακτορική Διατριβή ,Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2003, 388-389.

Βούλγαρης , Γιάννης, *Ελλάδα: Μια Χώρα Παραδόξως Νεωτερική*, Αθήνα, 2019.

Γαζή, Έφη, «Αφηγηματικές στρατηγικές στην ιστορική γραφή», *Μνήμων*, Τομ. 15, (1993): 211-221.

Γαραντούδης, Ευριπίδης, «Η λογοτεχνία 1830-1880. Η ρομαντική αντίληψη της πραγματικότητας», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 4, Αθήνα, 2003, 195-210.

Γαραντούδης, Ευριπίδης, *Λεξικό της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρόσωπα. Έργα. Ρεύματα. Όροι*, Αθήνα 2007.

Γιακωβάκη Α. Νάσια, *Προς την Ελλάδα: ένα ευρωπαϊκό δρομολόγιο: η ανάδυση της Ελλάδας στην ευρωπαϊκή συνείδηση, 17ος-18ος αι.*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2001.

Γιανναράς, Χρήστος, *Ορθοδοξία και Δύση στη νεώτερη Ελλάδα*, Αθήνα, 1999.

Γκράμσι, Αντόνιο, *Οι διανοούμενοι*, Αθήνα, 1972..

Δελβερούδη, Ελίζα-Άννα, *Ο Αλέξανδρος Σούτσος, Η πολιτική και το θέατρο*, Αθήνα, 1997.

Δεμερτζής, Νίκος, *Ο λόγος του εθνικισμού. Αμφίσημο σημασιολογικό πεδίο και σύγχρονες τάσεις*, Αθήνα, 1996.

Δερτιλής, Γιώργος, *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920*, Αθήνα, 2005.

Δημάκης, Ιωάννης, *Η Πολιτειακή Μεταβολή του 1843 και το Ζήτημα των Αυτόχθονων και Ετερόχθονων*, Αθήνα, 1991.

Δημαράς Κ.Θ., «Η Φωτισμένη Ευρώπη», *Νέα Εστία*, τχ. 51, 15 Φεβρουάριου 1952 , 225-230.

Δημαράς Κ. Θ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 2002, α' έκδ.: 1977, 1

Δημαράς Κ.Θ. , *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, Η εποχή του, η ζωή του, το έργο του*, Αθήνα, 1986,·

Δημαράς, Κ.Θ., «Επιλεγόμενα», στο Λ. Δρούλια κ.ά., *Περιηγήσεις στον ελληνικό χώρο*, Αθήνα 1968, 145-151.

Δημαράς, Κ.Θ., *Εν Αθήναις τη 3 Μαΐου 1837. Μελέτη Ιστορική και Φιλολογική*, Αθήνα 1987, 19-25 & 192-193.

Δημαράς, Κ.Θ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, Αθήνα ,2000 .

Δημούλης, Δημήτρης, «Λαός, έθνος και πολίτες στην ελληνική συνταγματική ιστορία του 19ου», *Θέσις*, τ.χ., 72, Ιούλιος- Σεπτέμβριος, 2000.

Ζαλλώνης, Μάρκος, *Σύγγραμμα περί των Φαναριωτών*, Αθήνα, 1977 ·

1831. Κωμικοτραγικόν ιστόρημα, Αθήνα, 1994.

Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό, Πωπ-Στορκς, τ. 9Α', Αθήνα, 1988, 344-345.

Ζιούτος, Γιώργος, «Ο Σαινσιμονισμός: ανέκδοτα τετράδια από την αποστολή στην Αίγυπτο», *Νέα Εστία*, τχ. 599, 1952: 788-796.

Ηλιού, Φίλιππος, «Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Η νεωτερική πρόκληση», στο *Ιστορία του νέου Ελληνισμού 1770 -2000* Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), 10τ., τ. 2ος, Αθήνα 2003, 9 – 26.

Ηλιού, Φίλιππος, «Περί ταυτοτήτων, παραδόσεων και άλλων τινών», *Ψηφίδες ιστορίας και πολιτικής του εικοστού αιώνα*, Αθήνα, 2007, 102-107.

Ηλιού, Φίλιππος, *Ιδεολογικές χρήσεις του Κοραϊσμού στον 20ό αιώνα*, Αθήνα, 2003.

Ηλιού, Φίλιππος, *Σταμάτης Πέτρου: Γράμματα από το Άμστερνταμ*, Αθήνα, 1976.

Θεοδωρίδης, Γεώργιος, «Το εικοσιένα στην Ευρώπη και τους κύκλους των Φαναριωτών», *Δοκιμές*, 4, Αθήνα, 1996, :127-157,

Θεοδωρίδης, Γεώργιος, «Το Εικοσιένα στην Ευρώπη και τους κύκλους των Φαναριωτών», *Δοκιμές*, τ. 4, 1996

Θεοτοκάς, Νίκος, «Παράδοση και νεοτερικότητα. Σχόλια για το '21», *Τα Ιστορικά*, τχ. 17, (Δεκέμβριος 1992):345-370, 346.

Θεοτοκάς, Νίκος, Κοταρίδης, Νίκος, *Η οικονομία της βίας*, Αθήνα, 2006, 68.

Ιλίνσκαγια, Σόνια, *Στην τροχιά του ρομαντισμού. Η ρομαντική ποίηση στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα 2008, 34-38.

Καγιαλής, Τάκης, «Πατριδογνωσία, ξενοτροπία και ιστορία. Καλλιγιάς και Ραγκαβής» στο, *Από τον Λέανδρο στον Λουκή Λάρα. Μελέτες για την πεζογραφία της περιόδου 1830-1880*, Νάσος Βαγενάς (επιμ.), Ηράκλειο, 1997.

Μάρω Καλαντζοπούλου, «Πολιτική φιλοσοφία και σύγχρονη πολιτική ιστορία. Τα μυθιστορήματα των αδελφών Σούτσων μεταξύ διαφωτισμού και ρομαντισμού», *Ζητήματα νεοελληνικής φιλολογίας : μετρικά, υφολογικά, κριτικά, μεταφραστικά : πρακτικά ΙΔ' Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης*, 27-30 Μαρτίου 2014 : μνήμη Ξ. Α. Κοκόλη / [οργανωτική επιτροπή Λίζυ Τσιριμώκου, Γεωργία Φαρίνου-Μαλαματάρη,

Λάμπρος Βαρελάς, Κατερίνα Τικτοπούλου, Μιχ. Γ. Μπακογιάννης], επιμέλεια Ίλια Παπαστάθη, 171-190.

Κάλφας, Βασίλης, «Παρόν και παρελθόν: οι αρχαίοι Έλληνες και εμείς», *Κυριακάτικη Αυγή*, 10 Απριλίου 2016, *Ενθέματα*.

Καραμανωλάκης, Βαγγέλης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1932)*, Αθήνα, 2006, 18.

Καραμούζης, Πολύκαρπος, *Κράτος, εκκλησία και εθνική ιδεολογία στη νεώτερη Ελλάδα: κλήρος, θεολόγοι και θρησκευτικές οργανώσεις στο μεσοπόλεμο*, Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, τμ., Κοινωνιολογίας Αθήνα, 2004.

Καρασαρίνης, Μάρκος, «Το πρότυπο της Δύσης και οι κοινωνίες της Ανατολής», *Το Βήμα*, 17/05/2015.

Καρατζάς, Σταμάτης, «Η Ελληνική Εταιρία των Παρισίων, 1828-1831», *Αντί*, τχ. 41, (1976): 22-26.

Καραφουλίδου, Βασιλική, *Από τον κοινωνισμό στον σοσιαλισμό: η διαμόρφωση του σοσιαλιστικού λόγου τον 19ο αιώνα*, διδακτορική διατριβή, 2009.

Καραφουλίδου, Βίκυ, «Χριστιανισμός και σοσιαλισμός στις πρώτες δεκαετίες του Ελληνικού Βασιλείου: η περίπτωση του Φραγκίσκου Πυλαρινού και του Παναγιώτη Σοφιανόπουλου», *Τα Ιστορικά*, τχ. 49, Αθήνα, 2008:295-308.

Καραφουλίδου, Βίκυ, *Η γλώσσα του σοσιαλισμού, Ταξική προοπτική και εθνική ιδεολογία στον ελληνικό 19ο αιώνα*, Αθήνα, 2011· Βασιλική Καραφουλίδου, *Από τον κοινωνισμό στον σοσιαλισμό: η διαμόρφωση του σοσιαλιστικού λόγου τον 19ο αιώνα*, διδακτορική διατριβή, 2009·

Καραφουλίδου, Βίκυ, "... της μεγάλης ταύτης ιδέας...": *Όψεις της εθνικής ιδεολογίας 1770-1854*, Αθήνα, 2018.

Κιτρομηλίδης Π. Μ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, 1996.

Κιτρομηλίδης, Πασχάλης, «Ιδεολογικά ρεύματα και πολιτικά αιτήματα κατά τον ελληνικό 19ο αιώνα» στο, Δ. Γ. Τσαούσης (επιμ.), *Ελληνισμός, Ελληνικότητα: ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Αθήνα, 1984·

Κιτρομηλίδης, Πασχάλης, «Το πρότυπο της αθηναϊκής δημοκρατίας ως πολιτικό ιδεώδες στη μετακλασική εποχή», στο *Δημοκρατία και Κλασική Παιδεία*, Κατάλογος Έκθεσης στο Πλαίσιο της Αθήνας-Πολιτιστικής Πρωτεύουσας: Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 21-Ιουνίου 20 Οκτωβρίου 1985, 15-26.

Κιτρομηλίδης, Πασχάλης, «Οι φάσεις της πολιτικής σκέψης του Α. Κοραή: πρόταση ερμηνείας», Διήμερο Κοραή, 29 και 30 Απριλίου 1983 : προσεγγίσεις στη γλωσσική θεωρία, τη σκέψη και το έργο του Κοραή, 1983.

Κιτρομηλίδης Πασχάλης, *Ορθοδοξία και νεωτερικότητα*, ΤΟ ΒΗΜΑ, 21/08/2016

Κόκκινος, Γεώργιος, «Η διασπορά του πολιτικού ρομαντισμού στην Ελλάδα» στο, *Ο ρομαντισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα, 1999, 163-201.

Κόκκινος, Γιώργος, *Ο πολιτικός ανορθολογισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα, 1996.

Κόκκινος, Γιώργος, «Τα ελληνικά συντάγματα και η ιδιότητα του πολίτη (1844-1927)», *Μνήμων*, Τόμ. 19 (1997), 73-108.

Κολιόπουλος, Ιωάννης, «Ληστεία και αλυτρωτισμός» στο Θάνος Μ Βερέμης, Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Ιωάννης Σ Κολιόπουλος, Ευάγγελος Κωφός, and Α. Kitroeff, *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα, 1997.

Κονδύλης, Παναγιώτης, *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού*, Αθήνα, 2007.

Κονταράτος, Σάββας, «Ο Παρθενώνας ως πολιτισμικό ίνδαλμα. Το χρονικό της ανάδειξής του σε κορυφαίο μνημείο αιώνιας ακτινοβολίας», στο Π. Τουρνικιώτης (επιμ.), *Ο Παρθενώνας και η ακτινοβολία του στα νεώτερα χρόνια*, Αθήνα 1994, 20-53.

Κονταράτος, Σάββας, «Οι αντιευρωπαϊκές τάσεις στην κατασκευή της νεοελληνικής ταυτότητας: Σημειώσεις για την κριτική θεώρηση ενός ιστορικού φαινομένου», *Ευρώπη και Νέος Ελληνισμός*, Αθήνα, 2003.

Κοραής, Αδ., *Σάλπισμα Πολεμιστήριον*, Αλεξάνδρεια 1801, σ. 7-10 [φωτομηχανική ανατύπωση στα *Πολιτικά Φυλλάδια (1798-1831)* Αθήνα 1983,

Κοραής, Αδαμάντιος. *Τι συμφέρει εις την ελευθερωμένην από Τούρκους Ελλάδα να πράξη εις τας παρούσας περιστάσεις δια να μη δουλωθή εις χριστιανούς τουρκίζοντας. Διάλογος δύο Γραικών*, Παρίσι 1830.

Κορδάτος, Γιάννης, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας απο το 1453-1961*, Αθήνα, 1983.

Κορδάτος, Γιάννης, «Παναγιώτης Σοφιανόπουλος», *Μορφές του Νέου Ελληνισμού*, Αθήνα, 1978 · Μ. Μ. Παπαϊωάννου, «Παναγιώτης Σοφιανόπουλος», *Νέα Έποχή*, άρ. 38, Λευκωσία, 1962, 12-17,

Κοταρίδης, Νίκος, *Παραδοσιακή επανάσταση και Εικοσιένα*, Αθήνα, 2009.

Κουλούρη, Χριστίνα, «Οι 'σκοτεινοί αιώνες' του οθωμανικού παρελθόντος μας», *Το Βήμα*, 24 Νοεμβρίου 2008.

Κουμπουρλής, Γιάννης «Εθνική ταυτότητα, εθνικός χαρακτήρας και εθνικό αφήγημα: Ζητήματα ερμηνείας της ιστορίας του ελληνικού έθνους κατά τη μετάβαση από τον Διαφωτισμό στον ιστορισμό», στο, *Έλλην', 'Ρωμηός', 'Γραικός': Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, επιμέλεια Όλγα Κατσιαρδή-Hering, Αναστασία Παπαδιά-Λάλα, Κατερίνα Νικολάου και Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Αθήνα 2018, σ. 615-631 .

Κουμπουρλής, Γιάννης, «Εννοιολογικές πολυσημίες και πολιτικό πρόταγμα: ένα παράδειγμα από τον Κ. Παπαρρηγόπουλο», *Τα Ιστορικά*, τόμος 15ος, τ. 28-29, (Ιουνίου-Δεκεμβρίου 1998), 31-58.

Κουμπουρλής, Γιάννης, «Η ιδέα της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους στους εκπροσώπους του ελληνικού Διαφωτισμού: η διαμάχη για το όνομα του έθνους και οι απόψεις για τους αρχαίους Μακεδόνες και τους Βυζαντινούς», *δοκιμές* 13-14 ,(Άνοιξη 2005): 137-191.

Κουμπουρλής, Γιάννης, «Όταν οι ιστορικοί μιλούν για τον εαυτό τους: ο ρόλος του εθνικού ιστορικού στους πρωτοπόρους της ελληνικής εθνικής σχολής», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002, Δ' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας. Πρακτικά, Τόμος Α'*, επιμέλεια Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης - Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Αθήνα, 2004, 81-101.

Κουμπουρλής, Γιάννης, *Οι ιστοριογραφικές οφειλές των Σπ. Ζαμπέλιου και Κ. Παπαρρηγοπούλου*, Αθήνα, 2012.

Κυριακαντωνάκης, Ιωάννης, «Ο ιστορικός λόγος της Μεγάλης Εκκλησίας στα χρόνια της πρώιμης νεωτερικότητας», *Διδακτορική Διατριβή*, ΕΚΠΑ, Αθήνα, 2011.

Κυριακίδης,Επαμεινώνδας, *Ιστορία του σύγχρονου ελληνισμού 1832-1892*, Αθήνα 1892.

Κυρτάτας, Δημήτρης , *Η κατάκτηση της αρχαίας ελληνικής ιστορίας, Οι χρήσεις της αρχαιότητας από το νέο ελληνισμό* , Επιστημονικό συμπόσιο, 14 και 15 Απριλίου 2000 / εισήγηση, Αθήνα, 2002.

Λάμπας, Κώστας, *Η 'Πρόοδος' του Σοφιανόπουλου», Ερανιστής*, τόμος 16, έτος ΙΗ', Αθήνα ,1980 : 201-228.

Λέκκας , Παντελής, *Αφαίρεση και εμπειρία*, Αθήνα, 2012.

Λέκκας Ε. Παντελής, *Η εθνικιστική ιδεολογία, Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Αθήνα, 2006,

Λέκκας Ε. Παντελής ,*Το Παιχνίδι με τον Χρόνο: Εθνικισμός και Νεοτερικότητα*, Εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2001·

Λέκκας Ε.Παντελής, «Εθνικός χρόνος», *Δοκιμές*, τ.7, (1998):185-241

Λέκκας Ε. Παντελής, «Η συγκρότηση της εθνικιστικής ιδεολογίας: εθνική θεωρία και εθνικό φρόνημα»,στο, *Έθνος, κράτος, εθνικισμός* , Αθήνα,1995.

Λέκκας Ε. Παντελής , «Διανοούμενοι και Ιδεολογία», *Επιστημονική Συνάντηση στη Μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα, 1994, 197-208.

Λέκκας,Παντελής, «Εθνικιστική ιδεολογία και εθνική ταυτότητα», *Τα Ιστορικά*, τχ. 11, 1988,

Λέφας Γιάννης , *Παναγιώτης Σούτσος*, Αθήνα 1991.

Λέφας Λ. Γιάννης, *Ο Αλέξανδρος Σούτσος και οι επιδράσεις του έργου του στους σύγχρονούς του*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1979·

Λιάκος, Αντώνης, «Οι δυνατότητες πρόσληψης του μαρξισμού στην Ελλάδα το 19ο αιώνα», *Ο Karl Marx και η φιλοσοφία*, Αθήνα 1987, 307-321.

Λιάκος, Αντώνης , *Πώς στοχάστηκαν το έθνος αυτοί που ήθελαν να αλλάξουν τον κόσμο;* Αθήνα, 2005, 99-100.

Λιάκος, Αντώνης, «Δόμηση του εθνικού χρόνου», στο, *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ.Θ.Δημαρά*, Αθήνα, 1994, 203.

Λιάκος, Αντώνης, «Η διάθλαση των επαναστατικών ιδεών στον ελληνικό χώρο, 1830-1850», *Τα Ιστορικά*, τχ. 1, 121-144 ,Αθήνα, 1983

Λιάκος, Αντώνης, «Προς επισκευήν ολομέλειας και ενότητος: η δόμηση του εθνικού χρόνου», στο *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, 171-199, 177.

Λιάκος, Αντώνης, «Προς επισκευήν ολομέλειας και ενότητος: η δόμηση του εθνικού χρόνου», στο *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, 171-199. Αθήνα: ΚΝΕ/ΕΙΕ. σ. 177

Λιάκος, Αντώνης, *Πώς το παρελθόν γίνεται Ιστορία*, Αθήνα, 2012, 85.

Μακρυγιάννη Στρατηγού, *Απομνημονεύματα*, εισαγωγή Γιάννης Βλαχογιάννης, Αθήνα, 2003,

Μανιάτης, Γιώργος, «Ρομαντισμός και Εθνικισμός», *Ουτοπία*, τ.9, 1994,78.

Μανιάτης, Γιώργος, *Το προσωπείο και το πρόσωπο. Ο Ρουσό και η αναζήτηση της αυθεντικής επικοινωνίας*, Αθήνα, 2000.

Μαούρερ, Γκέοργκ Λούντβιχ, *Ο ελληνικός λαός. Δημόσιο, Ιδιωτικό και Εκκλησιαστικό Δίκαιο από την έναρξη του Αγώνα για την ανεξαρτησία ως την 31 Ιουλίου 1834. Χαϊδελβέργη 1835*, επιμ. Τάσος Βουρνάς, μτφρ. Όλγα Ρομπάκη, Αθήνα 1976. .

Μαούρερ, Λούντβιχ, Γκέοργκ, *Ο ελληνικός λαός. Δημόσιο, Ιδιωτικό και Εκκλησιαστικό Δίκαιο από την έναρξη του Αγώνα για την ανεξαρτησία ως την 31 Ιουλίου 1834*, μτφρ. Χρήστος Πράτσικας-Ευστάθιος Καραστάθης, τόμος Β' , Αθήνα, 1943.

Μαραγκού –Δρυγιαννάκη, Σπάρτη, *Η Φιλορθόδοξος Εταιρεία και η μεταστροφή της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής προς τη Ρωσία*, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 1995.

Ματάλας , Παρασκευάς, *Έθνος και Ορθοδοξία: οι περιπέτειες μιας σχέσης. Από το “ελλαδικό” στο βουλγαρικό σχίσμα*, Ηράκλειο, 2002 .

Ματάλας, Παρασκευάς, «Μεταξύ Δύσης και Ανατολής ή Δύσης και Βορρά; η διαμάχη για την έννοια του Ελληνισμού στα μέσα του 19ου αιώνα», *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση, 1453-1981* : πρακτικά του Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, επιμέλεια Αστέριος Αργυρίου, Κωνσταντίνος Α. Δημάδης, Αναστασία Δανάη Λαζαρίδου, Βερολίνο, 2-4 Οκτωβρίου 1988, 481-493.

Ματάλας, Παρασκευάς, «Η Σπάρτη στο σύγχρονο κόσμο των εικόνων», N. Birgalias, K. Buraselis P. Cartledge, (eds.), *The Contribution of Ancient Sparta to Political Thought and Practice*, Athens, 2007, 465-482.

Ματάλας, Παρασκευάς, "Travellers and ruins in the Spartan landscape: a ghost story", S. Voutsaki – P. Cartledge (ed.), *Ancient Monuments and Modern Identities: A Critical History of Archaeology in 19th and 20th Century Greece*, London, 2017, 42-61.

Μαυρογένη, Μαρία, «Σκηνικές αναπαραστάσεις της κοινοβουλευτικής ζωής στην κωμωδία του 19ου αιώνα», Αλεξία Αλτουβά – Καίτη Διαμαντάκου(επιμ), *Θέατρο και Δημοκρατία*, β' τ. , Αθήνα, 2018, 93-101.

Μενεγάκη, Μαρία, (επιμ.), *Ουτοπικές θεωρίες και κοινωνικά κινήματα στη Ευρώπη από το 18ο ως τον 20ο αιώνα*, Αθήνα, 148-158.

Μερακλή Μ.Γ., *Η ελληνική ποίηση*, τ.2, Αθήνα, 2000.

Μητσού, Μαριλίζα, Στεφάνου Α. Κουμανούδη, Στράτης Καλοπείχειρος, τόμ. Α'-Β', Αθήνα, 2005

Μουλλάς ,Παναγιώτης, «Η διαμάχη Π. Σούτσου – Κ. Ασώπιου (1853) και η ιστορική συγκυρία», *Ο Ερανιστής*, Έτος ΙΒ, 11/1974, 132-150. .

Μουλλάς, Παν. «Λογοτεχνία 1830-1880», *Ρήξεις και συνέχειες. Μελέτες για τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1993, 46-49.

Μπογιατζής Βασίλης, *Προσεγγίσεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού: Μια συγκριτική πραγμάτευση των θεωρήσεων των Κωνσταντίνου Δημαρά, Παναγιώτη Κονδύλη και Πασχάλη Κιτρομηλίδη*,

https://eap.academia.edu/Departments/European_Cultural_Studies/Documents?page=10 , 4-3-2018.

Μυλωνά, Κυριακή, *Σαινσιμονισμός Η «Ανατομία» ενός κινήματος*», εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, .

Νούτσος Παναγιώτης, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, τ. Α', Αθήνα, 1990.

Ντενίση, Σοφία, «Για τις αρχές της πεζογραφίας μας», *Ο Πολίτης* 109 (1990) 55-63.

Ντενίση, Σοφία, *Το ελληνικό ιστορικό μυθιστόρημα και ο Sir Walter Scott (1830-1880)*, Αθήνα, 1994

Ο ρομαντισμός στην Ελλάδα. Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου, (12 και 13 Νοεμβρίου 1999), Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη), 2001 [Συνεργάζονται οι: Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, Αφροδίτη Αθανασοπούλου, Σοφία Ντενίση, Αθηνά Γεωργαντά, Βάλτερ Πούχνερ, Λουκία Δρούλια, Αντώνης Κωτίδης, Γιώργος Κόκκινος, Κοσμάς Ψυχοπαίδης, Αλέξης Πολίτης, Βασίλης Κρεμμυδάς]

Παλαμάς, Κωστής, *Άπαντα*, τ. 2, , Αθήνα, 1962-1969.

Παλιγγίνης Χ. Βασίλης, «Το εγχείρημα της χειραφέτησης του πνεύματος στον αιώνα του Διαφωτισμού», *Ελευθεροτυπία* , Σάββατο 12 Μαρτίου 2011, Βιβλιοθήκη.

Παναγιωτόπουλος , Βασίλης (επιμ.), *Ιστορία του νέου ελληνισμού 1770 -2000*, 7ος τόμος, ΤΑ ΝΕΑ, Αθήνα 2003 - 2004, 172.

Παναγιωτόπουλος Ι. Μ., «Ο νεοελληνικός ρομαντισμός. Ένα σχέδιο μελέτης», *Τα πρόσωπα και τα κείμενα*, τ. ΣΤ΄, Αθήνα, 1943-1949, 80.

Παπαγεωργίου, Στέφανο, *Από το Γένος στο Έθνος. Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους, 1821-1826*, Αθήνα, 2004.

Παπαδόπουλος, Στέφανος, «Τα πολιτικά Γεγονότα του 1829», *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τομ. ΙΒ, Αθήνα, 529.

Παπαρρηγόπουλος Κ., «Λόγος εκφωνηθείς κατά το μνημόσυνον το τελεσθέν την 2 Φεβρουαρίου, 1870 εν τη Εκκλησία της Αγίας Ειρήνης, υπέρ αναπαύσεως της ψυχής του εν μακαρία τη λήξει Αλεξάνδρου Γ. Σούτζου», στο, *Ο εν Αθήναις προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων Σύλλογος. Έκθεσις των πεπραγμένων από της συστάσεως αυτού μέχρι τούδε. 17 Απριλίου 1869 - 31 Δεκεμβρίου 1871*, Αθήνα, 1872, 110

Παπαρρηγόπουλος, Κωνσταντίνος, *Ιστορία του ελληνικού έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της σήμερον προς διδασκαλίαν των παιδων*, Αθήνα, 1853 και *Η «Ιστορία του Ελληνικού έθνους»* (α΄ έκδοση: 1860- 1874, β΄ έκδοση: 1885-1887),

Παπασταματίου, Κοτζαγεώργης ,Φωκίων, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού κατά τη διάρκεια της οθωμανικής πολιτικής κυριαρχίας*, 2015, ελληνικά ακαδημαϊκά ηλεκτρονικά συγγράμματα,

Πετροπούλου, Ιωάννα, «Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις τον Οθωμανικού παρελθόντος (19ος αι.)», *Μνήμων*, Τόμ. 23, 2001: 275.

Πεχλιβάνος, Μίλτος, *Εκδοχές νεοτερικότητας στην κοινωνία του γένους: Νικόλαος Μαυροκορδάτος - Ιώσηπος Μοισιόδαξ - Αδαμάντιος Κοραής*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1999,

Πλατή Αθ. Βασίλειου, *Ιστορική γεωγραφία και εδαφικές διεκδικήσεις των Ελλήνων τον 19ο αιώνα*. ΔΔ, Αριστοτελείο Πανεπιστημίο Θεσσαλονίκη.

Πλουμίδης Γ. Σπυρίδων, «Η έννοια του “θανάτου” στην Ελληνική Επανάσταση (1821-1832)», *Μνήμων*, 32, 59-88, 71

Πλούσος, Μανόλης, «Οι ‘φιλορθόδοξοι’ Ναπαίοι», *Ερανιστής*, 1 Ιουνίου 2017, <http://eranistis.net/wordpress/2017/06/01>.

Πολίτης Αλέξης, *Η ρομαντική λογοτεχνία στο εθνικό κράτος 1830-1880*, Ηράκλειο, 2017,.

Πολίτης, Αλέξης, «Παναγιώτου Σούτσου, Ποιήσεις, 1831.Βιβλιογραφικές διευκρινήσεις, χρονολόγηση της έκδοσης, και κάποιες αθησαύριστες πληροφορίες», *Ο Ερανιστής*, τ.28, Αθήνα, 2011 : 313.

Πολίτης, Αλέξης, *Ρομαντικά χρόνια*, Αθήνα, 2003.

Πολίτης, Λίνος, «Ελληνικός ρομαντισμός (1830-1880)», *Θέματα της λογοτεχνίας μας*. Δεύτερη σειρά, Θεσσαλονίκη, , 1976, 99-131.

Πολίτης, Λίνος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα, 2004, σ. 171 .Συλλογικό έργο , Κουμαριανού Αικατερίνη , Αθανασόπουλος Βαγγέλης , Αργυρίου Αλέξανδρος, *Η Παλαιότερη Πεζογραφία μας, Από τις αρχές της ως τον πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο*, τ. Α΄ , Αθήνα, 1998.

Πολίτης, Λίνος , *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα ,2003 , 173· Κ.Θ. Δημαράς, «Ο Αλέξανδρος Σούτσος από την σκοπιά της εποχής του», στο, *Ελληνικός ρωμαντισμός*, Αθήνα, 1994, 242-254.

Πολυκανδριώτη, Ουρανία, «Αυτοβιογραφικός λόγος», *Ο ΕΡΑΝΙΣΤΗΣ*, τχ. 24 (2003):12.

Πούχνερ, Βάλτερ, «Ζητήματα τεκμηρίωσης στην ιστορία του ελληνικού προεπαναστατικού θεάτρου», *Ανεπίδοτα και αναπάντητα. Δέκα θεατρολογικά μελετήματα*, Αθήνα, 2015

Προβατά, Δέσποινα, *Etienne Marin-Bailly. Ένας σαινσιμονιστής στην επαναστατημένη Ελλάδα*, Αθήνα, 2008.

Προβατά, Δέσποινα, (χ.χ.), «Η διάδοση του σαινσιμονισμού στη Ελλάδα, Μια πρώτη προσέγγιση»,

Πρόβατα, Δέσποινα, Βίκτωρ Ουγκώ (1802-1885): ο ρομαντικός συγγραφέας, ο οραματιστής στοχαστής, ο φιλέλληνας 200 χρόνια από τη γέννησή του, Ε.Ι.Ε., Αθήνα, 2002.

Προύζος, Γεώργιος Εμμανουήλ, *Το μοναστηριακό ζήτημα στο ελεύθερο ελληνικό κράτος κατά την περίοδο της Αντιβασιλείας του Όθωνα (1833-1835)*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεολογική Σχολή, Τμήμα Θεολογίας, 2010.

Πύλια , Μάρθα, «Λειτουργίες και αυτονομία των κοινοτήτων της Πελοποννήσου κατά την δεύτερη Τουρκοκρατία», *Μνήμων*, 23, 2001:49.

Ραζάκη, Δήμητρα, «Η κριτική για την ποίηση του 19ου αιώνα στα περιοδικά *Ευτέρπη*, *Πανδώρα* και *Χρυσάλλης*», *Συνάντηση εργασίας νέων ερευνητών: Ο ελληνικός περιοδικός Τύπος του 19ου αιώνα*, Αθήνα, 2015..

Ρενάν, Έρνεστ, *Προσευχή πάνω στην Ακρόπολη*, Αθήνα, 2015, Comte de Choiseul-Gouffier, *Voyage Pittoresque de la Grèce*, 2 τ., Παρίσι 1782-1809,

Ροτζώκος Β. Νίκος. , *Εθναφύπνιση και εθνογένεση Ορλωφικά και ελληνική ιστοριογραφία*, Αθήνα, 2007.

Ροτζώκος, Νίκος, *Πολιτικές και κοινωνικοπολιτισμικές συγκρούσεις στο εικοσιένα*, Αθήνα, Διδ. Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, τμ., Κοινωνιολογίας, 1996.

Σαββίδης Γ. Π., «Το ατελές ποίημα σε ξένους και Έλληνες ρομαντικούς», 23 (φθινόπωρο 1989)

Σβορώνος Γ Νίκος, *Το Ελληνικό έθνος: γένεση και διαμόρφωση του νέου ελληνισμού*, Αθήνα, 2004.

Σεφέρης, Γιώργος, «Τρία κρυφά ποιήματα», *Ποιήματα*, 1992, 290.

Σιγάλας, Νίκος, "Ελληνισμός και εξελληνισμός. Ο σχηματισμός της νεοελληνικής έννοιας ελληνισμός", *Τα Ιστορικά*, 18, 2001: 3-70.

Σινιοσόγλου, Νικήτας, *Αλλόκοτος Ελληνισμός : δοκίμιο για την οριακή εμπειρία των ιδεών*, Αθήνα, Κίχλη , 2016.

Σκλαβενίτη Ε. Τριαντάφυλλος «Το εθνικό πάνθεον των βιογραφιών και των προσωπογραφιών (1828 – 1876)», *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833 – 2002*, τόμ. Α΄, Αθήνα, 2004, 171 – 193.

Σκοπετέα, Έλλη, «Ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος του Κ. Θ. Δημαρά και μερικές σκέψεις περί εθνικής Ιστοριογραφίας», *Σύγχρονα Θέματα*, Τεύχη, 35-36-37, Δεκέμβριος, 1988.

Σκοπετέα, Έλλη, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα*, Αθήνα, 1988.

Σοφιανόπουλος, Παναγιώτης, «Αλέξανδρος Σούτσος, ο ποιητής των Ελλήνων», *Ο Σωκράτης*, άρ. 11 (1 'Ιανουαρίου 1848): 2.

Σπύρος Ασδραχάς «Το ποθούμενο», *Ιστορικά Απεικάσματα*, Αθήνα 1995..

Σταματόπουλος, Δημήτριος, «Η Εκκλησία ως Πολιτεία: Αναπαραστάσεις του Ορθόδοξου Μιλλέτ και το Μοντέλο της Συνταγματικής Μοναρχίας Δεύτερο Μισό 19ου αι.)», *Μνήμων*, τ.23, Αθήνα, 2001: 183-220.

Στυλιανού, Άρης, «Μαύρο φως: η κριτική του Ρουσώ στον Διαφωτισμό», *Κριτική - Επιστήμη & Εκπαίδευση*, σ.8/8, 3-20.

Σωτηρόπουλος, Δημήτρης «Η πολιτική & κοινωνική ιστορία στον αστερισμό των σύγχρονων ιστοριογραφικών προσεγγίσεων (Νόημα - Κείμενο – Συγκείμενο)» , *Φιλοσοφείν. Επιστήμη, Εύνοια, Παρρησία*, τχ 11, (Ιανουάριος 2015): 245-287.

Ταμπάκη, Άννα, «Η οπτική του Κοραή για τη λογοτεχνία και τό θέατρο», *Παράβασις* ,τχ 2, Αθήνα, 1998, 99.

Τζάκης, Διονύσης, *Αρματολισμός, συγγενικά δίκτυα και εθνικό κράτος. Οι ορεινές επαρχίες της Άρτας στο πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1997.

Τσακανίκα ,Ελισάβετ-Ευαγγελία, *Αναπαραστάσεις του Φαναριώτη στον ελληνικό τύπο της Οθωνικής περιόδου*, Διπλωματική εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο, τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα, 2009.

Τσακανίκας, Ελισάβετ, *Ο δημόσιος διάλογος κατά την οθωνική περίοδο: ο λόγος των αγωνιστών και ο λόγος περί αγωνιστών στον Τύπο*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2011,

Τσίτση Αικατερίνα, , *Εθνικισμός και Λογοτεχνία, Η ποίηση του Διονύσιου Σολωμού*, Διπλωματική εργασία, Ε.Κ.Π.Α. , Αθήνα, 2011.

Τσοκόπουλος, Γεώργιος, *Οι αδελφοί Σούτσοι και η πολιτική ποίησης επί Όθωνος*, Αθήνα, 1970.

Τσοκόπουλος, Γεώργιος, *Οι αδελφοί Σούτσοι και η πολιτική ποίησης επί Όθωνος*, Αθήνα, 1970.

Τσουκαλάς, Κων/νος, «Ιστορία, μύθοι και χρησμοί. Η αφήγηση της ελληνικής συνέχειας», στο, *Έθνος, κράτος, εθνικισμός*, Αθήνα, 1995..

Τσουκαλάς, Κων/νος, «Ιστορία, μύθοι και χρησμοί. Η αφήγηση της ελληνικής συνέχειας», *Έθνος, κράτος, εθνικισμός*, Σχολή Μωραΐτη, Αθήνα, 1995, 299.

Φ.Ε.Κ. 23 Ιουλίου/4 Αυγούστου 1833, αρ. 23, τευχ.Α'σ 169-174.

Φίνλεϊ, Γεώργιος, *Ιστορία της ελληνικής επανάστασεως*, Αθήνα, 2008.

Φουρναράκη Ελένη, *Η εφημερίδα Ήλιος του Παναγιώτη Σούτσου, 1833: Περιλήψεις, ευρετήρια*, Ελένη Φουρναράκη, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού - Μνήμων, Αθήνα, 1986.

Χαμηλάκης, Γιάννης, *Το έθνος και τα ερείπιά του*, Αθήνα, 2012.

Χατζόπουλος, Μάριος, «Μεσσιανισμός και Μοναρχία. Σχετικά με τους όρους νομιμοποίησης της δυναστικής εξουσίας στην Ελλάδα τον ύστερο 19ο αιώνα», στο, *Διακυμάνσεις του νεοελληνικού πολιτικού στοχασμού. Από τον 19ο στον 20ό αιώνα*, επιμ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης - Μάριος Χατζόπουλος, Αθήνα, 2014, 13-45.

Χιωτάκης, Στέλιος, «Διανοούμενοι: Οριοθέτηση και τυπολογία μιας πολύσημης έννοιας», *Επιστήμη και Κοινωνία*, Τεύχος 7, Φεβρουάριος, 2001.

Χριστόπουλο, Δημήτρη, «Το ελληνικό έθνος ως πολιτικό έθνος – Η ιστορία ιδιότητας του Έλληνα πολίτη από τα Επαναστατικά Συντάγματα ως τις αρχές του 21ου αιώνα», *Χρόνος*, τεύχος 23, Μάρτιος, 2015.

Χρυσανθόπουλος, Μιχάλης, κ.α, *Γράφοντας απομνημονεύματα τον 19ο αιώνα: ο περί δικαίωσης λόγος ενώπιον της Ιστορίας*, Αθήνα, 2015.

Χρυσανθόπουλος, Φώτιος ή Φωτάκος, (1858, 1974), *Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επανάστασεως 1821-1828*, 2 τόμοι, εισαγωγή Τάσος Γριτσόπουλος, Αθήνα, τόμος Α'.